

МИКОЛА КОСТОМАРІВ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В ІСТОРІЯХ ВИЗНАЧНІЙШИХ ЇЇ ДІЯЧІВ

Переложив

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ

Друге виданє ілюстроване з портретом автора
на епомин 100-літних єго народин.

*Накладом Книгарні Наукового Товариства
і.м. Шевченка.*

У ЛЬВОВІ, 1918.

Друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

МИКОЛА КОСТОМАРІВ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В ЖИТЕПИСЯХ ВИЗНАЧНІЙШИХ ЇЇ ДІЯЧІВ

Переложив

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ

Друге виданє ілюстроване з портретом автора
на спомин 100-літних єго народин.

*Накладом Книгарні Наукового Товариства
ім. Шевченка.*

У ЛЬВОВІ, 1918.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Переднє слово.

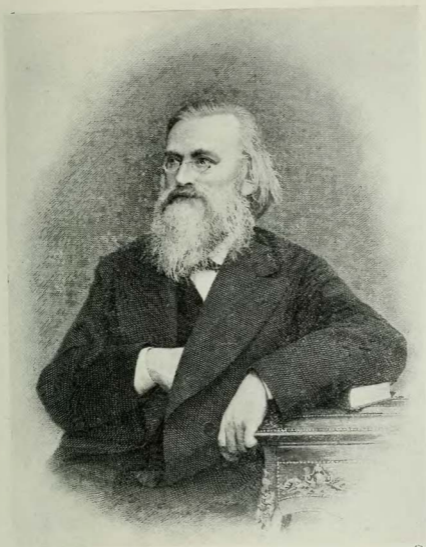
Сорок літ минуло з того часу, як „Русская Исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей“ М. Костомарова, видана в Петербурзі в шести випусках (1874—1876 першим накладом, а 1880—1881 другим), появила ся в моім перекладі українською мовою у Львові (в 3-х томах 1875—1878). Се виданє давно вже вичерпане, а хоч дослідники нашої минувшини протягом часу видобули чимало нових жерел до її проясненя і приспорили своїми дослідами багато нових добутоків, твори М. Костомарова сияють незамраченим сявом. Його писаня зберегли доси повну плястику красок і в історичній творчости вибивають ся все таки на перворядне місце своїм мистецтвом та визначають ся питомою йому сьвіжістю історичної прози і високою культурою слова. В творах М. Костомарова зарівно цїнімо його поетичну творчість і мистецьку цїлість, як і незвичайну ерудицію й бистрість в розслідах історичної доби і схопленю її знаменної цїхи. Тим то нове виданє М. Костомарова Історії України в житеписях її визначнїйших діячів не буде зайвим а широкі верстви суспільні тай наша молодїж читати муть її з великим хїсном.

Переклад зроблений перед сорок роками виправив я відповідно розвиткови нашої мови, а крім того виданє се украшене ілюстраціями. Нехай се нове виданє оживить у нашій тямцї вдячну память про сего знаменитого діяча, творця Кирило-Методіївського Братства, що невсипучим трудом розяснив нам нашу славу минувшину а віщим

духом відгадав воскресене самостійної України. Нехай сучасна суспільність, згадуючи вдячним словом великого історика в столітні роковини його уродин, на взірцях визначних діячів з минувшини кріпить свого духа до народололюбивої праці для будучини України.

У Львові, в грудні 1917 р.

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

H. Koehn

Гетьман Іван Мазепа.

I.

Князь Володимир Святий.

Наша історія про дохристиянські часи темна і переповнена переказами, котрим годі признати неперечну достовірність; а се тому, бо наші перші літописці писали не раніше другої половини XI-ого в. про події, що збулися в їх краю в IX-ім і X-ім в. З виїмкою немногих письменних грецьких вістий, не мали вони інших жерел, крім устних народних переказів, котрі задля того підлягали видумкам і змінам. Певно можна сказати, що й український нарід, подібно іншим північно-європейським народам, з християнством одержав дійсні і тривкі основи для дальшого вироблення горожанського і державного життя, без котрих властиво для народу не має історії. З давніх часів східну половину нинішньої європейської Росії заселяли народи чудського і туркоманського племені, а в західній половині, крім народів литовського і чудського племені, що сягали своїми оселями до балтійського побережа, жили Слов'яни під різними місцевими назвами над берегами рік: західної Двини, Волхова, Дніпра, Припети, Сожі, Горині, Стира, Случи, Буга, Дністра, Сули, Десни, Оки з їх притоками. Вони жили невеликими громадами, котрих осередком були гóроди — укріплені місця оборони, народних зборів і управи. Не було ніяких постанов, котрі би лучили племена між собою. Признак державного життя не замічаємо. Князьки управляли слов'янськоруськими племенами, що вели між собою усобиці і не могли обопільно і одностайно себе обороняти проти чужоземців, тому й часто орудували ними чужі. Сі племена обожали природу, признавали умову людську силу предметам і появам зверхньої природи, поклонялися сонцю, небу, воді, землі, вітрови, деревам, птицям, каменям і т. і., а на основі того обожання природи складали всякі перекази,

вірування, уладжували сьвяткованя й обряди. Релігійні їх погляди являлись почасти в видї ідолів, але в них не було ні сьвятинь, ні жерців; тому їх релігія не могла мати признак повсюдності і незмінності. Вони мали неясні погляди про єство чоловіка по смерті; загробний сьвіт уявляли собі продовженєм туземного житя і припускали, що на тім сьвітї як і на сїм одні невольниками, другі панами. Вони віддавали честь умершим прародичам, уважали їх опікунами і приносили їм жертви. Вірили також в чародїйство, т. є. знанє тайної сили річий, і вельми поважали чарівників та чарівниць, котрі, як їм здавалось, визначались таким знахарством; з тим вязалось багато забобонних звичаїв, як ворожби, шептаня, завязуваня узлів і таке інше. Особливо сильно вірували в тайну могучість слова і така віра виражалась у множестві заговорів, що й доси задержались у народа. Такому духовому розвиткови відповідали роботи для потреб житя. Вони вміли ставити собі деревляні хати, укріпляти їх деревляними стїнами, ровами і земляними насипами, робити судна і риболовні наряди, обрабляти землю, плекати домашні звїрята, прясти, ткати, шити, приготовляти страву й напитки — пиво, мід, сивуху, — кувати крушці, випалювати глину на домашну посуду; уживали ваги, міри й монети; мали свої музикальні інструменти; на війну виходили із списами, стрїлами а почасти й з мечами. Всьо, що знали, переходило від поколїня до поколїня і розвивало ся дуже помалу, та взаємини з Византийською імперією і почасти з арабським Сходом впливали мало-по-малу на осьвіту руських Словян. З Византиї заходило до них християнство. Коли в половинї IX-ого віку похід Руси на Византию скінчив ся невдачею і буря знищила їх судна, прийняли вони хрещенє, однак потїм поганьство опять взяло верх в їх краю; та й після того багато Русинів було в службі у византийських імператорів у Греції, приймали там християнство й приносили єго до своєї вітчизни. В половинї X-ого віку київська княгиня Ольга прийняла сьв. хрещенє. Однакож були то тільки приготовні появи. За князїв так званого Рурикового дому панувало справдешне варварство. Вони накладали на руські народи дань, підчиняли собі до певного ступня, лучили їх в цілість; але їх власть не мала державних прикмет, тільки

наїздничі або розбійничі. Окружали ся вони дружиною, шайкою удальців, жадібних грабежу і розбоїв, складали

Князь свв. Володимир Великий.

з охотників всіляких племен військо (ратників) і набігали на сусідів, на краї Византийської імперії, на східні сторони прикаспійські і закавказькі. Вони виправляли ся за здобичю,

Того домагались і від підчинених народів, що були приневолені платити данину; а чим більше можна було з них брати, тим більше брали. Однакж ті, що брали данину, не приймали на себе ніяких обов'язків за ту данину подавати підданам які небудь вигоди. З другого боку князі і їх дружинники дбали тільки про данину і добич і не вводили нічого в жите підданих, не ломали їх обичаїв а лишали їх внутрішній устрій, щоби тільки платили данину й побори.

Такий варварський лад громадського життя зміняє ся з прийняттям християнської релігії; з нею перейшли з Візантії — найбільш освіченої держави тогочасної — до нас правні і державні розуміння та засновки умової й літературної діяльності. Приняття християнства було переворотом, що обновило і оживило Русь та вказав їй історичну дорогу.

Сего перевороту довершив Володимир, названий Святим, чоловік великий на свій час. Жаль тільки, що жите его нам мало звісне в подробицях. Літописи, що переказують его історію, подають чимало таких прикмет, про котрих достовірність скорше можна сумнівати ся, чим давати їм віру. Відкидаючи всьо сумніве, обмежимо ся на короткі вісти, котрі при всій своїй скупости все таки доволі доказують надзвичайну важність значіння Володимира в українській історії.

Володимир був сином воїнного князя київського Святослава; сей ходив на Хазар, що панували в південно-східній Росії, взяв їх гóрод Саркел на Дону, побідив прикавказські народи: Ясів і Касогів, завоював Болгарію на Дунаю, однакж був приневолений після завзятої оборони відступити її грецькому імператорови. В повороті з Болгарії на Русь убили его Печеніги, нарід туркоманського племені. Новгородці візвали Володимира ще в хлопячій віці на княжий столець і він поїхав у Новгород разом із своїм дядьком Добринею, братом матери Малуші, що була ключницею бабки Ольги. По смерті Святослава почала ся між его дітьми усобиця. Київський князь Ярополк убив брата свого, деревлянського князя Олега. Володимир утік із своїм дядьком у Швецію і вернув у Новгород з чужоземним війском. Вражда між ним і Ярополком повстала з того powodu, що дочка князя полоцького Рогніда, котрої

руки просив Володимир, відказала єму сими словами: „Не хочу роззути (роззути жениха — весільний обряд; роззути — замість: вийти за муж) сина рабинї“, дорікаючи єму низким походженєм по матери, і вибиралась вийти за Ярополка. Володимир завоював Полоцк, убив Рогволода, полоцького князя, і оженив ся насильно з Рогнідою. Вслід за тим овладів він Києвом і убив свого брата Ярополка. Літописець наш зображає загально Володимира жорстоким, кровожадним і женолюбивим; однак ми не можемо довіряти такому зображеню, бо з усього видно, що літописець вмисне хоче наложити на Володимира-поганця скільки можно багато чорних красок, щоби тим ярчійше вказати на чудотворне дїйство благодати хрещеня і представити тогож князя в дуже сьвітлім видї по прийнятю християнства.

Досить певно можно прийняти сю вість, що Володимир ще яко поганець овладів більшим простором нинішньої Росії і дбав про розширене своєї держави та про укріплене своєї влади. Таким способом овладів він новгородською землею — берегами рік: Волхова, Неви, Мсти, Луги, — землею білозерською, землею ростовською, землею смоленською у верхівях Дніпра і Волги, землею полоцькою на Двинї, землею сїверською над Десною і Сеймом, землею Полян або київською, землею деревлянською (східною частю Волині) та імовірно також західною Волиню. Радимичі, що жили над Сожею, і Вятичі, що жили над берегами Оки і єї приток, хотїли виломати ся з підданства, однакож їх покорено. Володимир виміг данину навіть на віддалених Ятвягах, полудикім народї, що жив у лісах і болотах нинішньої городненської губернії. Не треба однак думати, щоби се панованє мало державний характер: воно обмежало ся на збираню данини, де можна було її збирати, і таке збиране було похуже на грабіж. Сам Володимир укріпив ся в Києві з підмогою чужоземцїв — Скандинавів, званих у нас Варягами і роздав їм гóроди, відкіля вони із своїми оружними дружинами могли збирати данину від населенцїв.

В 988 році прийняв Володимир християнство. Обставини, що попереджали і супроводили сю подїю, подані з казочними прикметами, зовсім властивими устним пере-

казам, записаним вже досить давно по означеній події. Певно тільки то, що Володимир хрестився і в тім самім часі одружився з грецькою царівною Анною, сестрою імператорів: Василя і Константина. Хрещення його відбулося імовірно в Корсуні або Херсонесі, грецьким городі на південно-західнім березі Криму; відтіль і привіз Володимир у Київ перших духовних і конечні потреби для християнського богослуження. В Києві хрестив він своїх синів і нарід. Нарід без явного опору хрестився в Дніпрі, почасти тому, що в самім Києві вже значно розширене було християнство і християни не становили там незначної меншости, а більш усього тому, що у поганців на Русі не було стану жерців, котріб розяснили народови переступство такого перевероту після поганського погляду і побуджувалиб товпу до опору. Саме давнє русько-словянське поганство не мало означеного характеру, загального для всіх, в розуміню позитивної релігії, і основувалося на многих забобонах і виображеннях, що при невіжі й опісля легко зберегалися по явнім принятю християнства. Більшість вступала в нову віру і сповняла обряд хрещення, не знаючи, що робить. Борба поганства з християнством виражалася тим, що й далше держалися поганських звичаїв і берегли поганські забобони; така борба відбувалася довгі віки після Володимира: однак се не було перепоною українському народови прийняти хрещення, в котрім спершу не добачав нічого противного, тому що не розумів його зміслу. Тільки поступенно і немногим відкривалося дійсно світло нової науки.

Володимир пильно займався розширенем віри, хрестив нарід у землях йому підвласних, ставив церкви, назначав духовних. У самім Києві збудував він церкву св. Василя і церкву Богородиці, так звану „Десятинну“, названу так від того, що князь назначив на удержаня тої церкви і єї духовенства десятку часті княжих доходів. Для сильного скріплення новопринятої віри, постановив Володимир розширити книжну просвіту і тому казав у Києві й інших містах брати дітий у знатних людей і віддавати їх в науку. Таким побитом на Русі за яких двайцять літ виросло покоління людей, котре що до висоти понятій і що до круга відомостей далеко сягнуло вперед від сего стану,

в яким находились їх родичі; сі люди стали не тільки основниками християнської суспільности на Русі, але також провідниками просвіти, що переходила враз з релігією, борцями за державні і горожанські засновки. Ся одна черта вказує у Володимирі справді великого чоловіка: він зовсім зрозумів вірну дорогу до сильного введення засновків нового житя, котрі хотів заціпити в своїм полудикім народі; і проводив свій намір, не зважаючи ні на які труднощі. Літописець говорить, що матери, віддаючи дітий до школи, плакали за ними, як за вмерлими.

Останки десятиної церкви в Києві.

Володимир являє ся по хрещеню дуже добродушним. Проникнутий духом християнської любови, він не хотів навіть карати злодіїв і хоч спершу згодив ся був на поради корсунських духовних, що були коло него в Києві, однак потім за порадою бояр і городських старців установив карати переступників тільки грошевою пенею — вирою, після давних звичаїв, зважаючи й на те, що такі кари будуть помнажати засоби на удержанє війська.

Володимир зберіг племінну словянську веселість і годив її з вимогами християнської релігії. Він любив бенкети й празники, однак бенкетував не з самими своїми боярами, але хотів ділити ся своїми radoщами з усім народом — з старими й малими; він виправляв бенкети особливо в більші церковні празники або при нагоді посвященя церков, що тогді було важною подією.

Він призивав нарід з усіх сторін, кормив, поїв усіх, що приходили, роздавав бідним все потрібне, а навіть дбав про тих, що не могли з якої небудь причини явити ся на княжий двір, і казав розвозити по місті страву й напитки. Однак хоч так мирно проводив час, не забував воювати ворогів. Тоді київську Русь непокоїли Печеніги, нарід кочовий і наїздний. Майже ціле століте нападали вони на Русь і за вітця Володимира, в часі его неприяви, мало-що не взяли Києва. Володимир відпер їх успішно, а що дбав і про помножене воєнної сили, і про побільшене населеня в краю около Києва, населяв гóроди, що заложив по берегах рік Сули, Стугни, Трубайла, Десни, або укріплені міста поселенцями з ріжних земель не тільки русько-словянських але й чудських. В 992 році відняв у польського короля червенські гóроди, нинішню Галичину, і прилучив до Руси сей край, населений Хорватами, віткою русько-словянського племени.

Перед кінцем житя дізнав Володимир великого смутку: син его Ярослав показав ся неслухняним вітцеві і готовив ся іти на него. „Теребите путь и мостите мосты“, приказував він; однак смерть постигла его в сих приготовленях. Він умер 15-го липця 1015 року в своїм підгороднім селі Берестові.

II.

Київський князь Ярослав Володимирович.

Князюване Ярослава можна назвати продовженням Володимирового, як що до відносин київського князя до підвласних земель, так і що до змагань о розширене на Руси нових засновків життя, внесених християнством.

Ярослав являє ся вперше в історії бунтівником проти свого вітця. Після переказу літописи князував Ярослав у Новгороді яко підручник київського князя і збирав з новгородської землі три тисячі гривен, з котрих дві тисячі мав відсилати в Київ своєму вітцеві. Ярослав перестав присилати сі гроші і розгніваний отець збирав ся з війском покарати непокірного сина. Ярослав утік у Швецію найняти затажців проти вітця. Смерть Володимира спинила війну. Зваживши тодішні обставини, можна однак припустити, що були ще глибші причини незгоди між сином і вітцем. Діти Володимира були від різних матерій.¹⁾

¹⁾ Одні літописні вісти називають Ярослава сином Рогніди, та інші противорічать сему і подають, що Володимир мав від нещасної княжни пслоцької одного тільки сина Ізяслава і відпустив Рогніду з сином у землю єї вітця Рогволода; з того часу потомки Рогніди князували осібно в Полоцку і між ними й потомством Ярослава була ненастанна родова неприязнь, котру піддержували перекази про їх предків. З роду в рід переходив такий переказ, що Володимир, дождавшись з Рогнідою сина Ізяслава, її покинув і дав уводити ся іншим жінкам. Рогніда покусилася з мести за свого вітця і за себе убити Володимира в сні, однак Володимир пробудив ся в час і вхопив її за руку в сій хвилі, коли вона над ним держала ніж. Володимир велів їй одіти ся у весільну одіж, сісти в богато пристроєній комнаті і дождати єго: він обіцяв власною рукою її убити. Але Рогніда навчила малолітнього сина свого Ізяслава взяти в руки голий меч і, вийшовши на зустріч вітцеві, сказати: „Отче, ти думаєш, що ти тут сам оден!“ Володимир зворушений видом сина, сказав: „Хто думав би, що ти тут будеш!“ — потім кинув меч і прикликавши

Володимир любив з усіх синів найбільше Бориса. Разом з його меншим братом Глібом називають його наші літописи сином „болгарині“, а інші пізнійші вісти сином грецької царівни. Наші історики, бажаючи сполучити сі вісти, припускають, що царівна, віддана за Володимира Св'ятого, не була рідна а стрийна сестра грецьких імператорів, дочка болгарського царя Петра. Чи вона була стрийна сестра Василя і Константина, чи рідна — доси не рішено, але на всякий случай дуже імовірно, що Борис і Гліб були дітьми тої царівни; Володимир яко християнин давав їм перед між іншими синами і вважав їх більш правесними родом, раз що з їх матір'ю звінчався по християнськи, а друге що вони визначались походженем по матері з царської крови.

Володимир, розмістивши синів по землях, держав Бориса близько себе, явно бажаючи передати йому по собі київське князівство. Тому-то, як видно, зброївся Ярослав проти вітця, яко старший літами від Бориса, а тим більше з того поводу зброївся Св'ятополк, старший літами від Ярослава. Літописи називають Св'ятополка сином монахині грекинї, жінки Ярополка, котру Володимир взяв собі по братї, як говорять, вагітною, і тому не відомо, чи Св'ятополк був сином Ярополка чи Володимира; та чи в однім чи в другім случаю Св'ятополк був віком найстарший з усіх інших синів Володимира. Смерть не допустила Володимира до війни із сином. Бориса тоді не було у Києві: отець виправив його на Печенігів. Бояри, прихильні Борисови, скривали три дні смерть Володимира, здає ся до

„бояр“, передав під їх суд свою справу з жінкою. „Не убивай її — сказали бояри — задля єї дитини; поверни їй з сином батьківщину єї вітця“. Так оповідає переказ неперечно дуже розповсюджений в давих часах. Внуки Рогволода, памятаючи після переказу сю подію, враждували на внуків Володимирового сина, Ярослава, котрим окрім полоцької землі, що остала ся в руках нащадків Рогволода з материнського боку, дістала ся під управу вся остальна руська земля. Коли є такий переказ, а потверджує його вікове відокремлене полоцьких князів від Ярославового роду, то годі вважати Ярослава сином Рогіди.

Та яко нерідний брат полоцького князя, вже за життя Володимира відділеного, Ярослав не був рідним братом і других синів свого вітця.

того часу, поки міг вернути Борис; однак не дїждавшись Бориса, були приневолені похоронити Володимира. Свѣтополк нахилив до себе Київлян дарами і хитрощами; вони признали його київським князем: хоч старшинство по роді давало йому право на князюване, однак потреба ще було потвердження і згоди народу, особливо тоді, коли були інші претенденти. Положенє його однакже й мимо того не було сильне. Куплена прихильність Київлян могла легко змінити ся. Діти християнської царівни мали перед ним моральне першєнство, могли крім того призвати чужинців, а особливо Борис міг в кождім случаю бути для нього небезпечним суперником. Свѣтополк позбув ся обох, піславши тайних убийців. Бориса убито на берегах Альти, недалеко Переяслава; Глїба — на Дніпрі, недалеко Смоленська.

То довелось і третьому братови, Свѣтославови деревлянському, котрий, почувши про небезпеку, утік в Угорщину, однак його дігнали в Карпатських горах і убили. Двох перших опісля причислили до збору свѣтих: опис їх смерти послужив предметом до реторичних повістей. Тих князїв вважали довго покровителями княжого роду і оборонцями руської землі, так що багато побід Русинів над чужинцями приписувано прямому вмішаню свѣтих синів Володимира. Третій брат Свѣтослав не дізнав такої чести, мабуть тому, що перших вивисшало в очах Церкви походженє від матери, котра принесла з собою християнство на Русь.

Ярослав не знав нічого про смерть вітця і привів у Новгород Варягів та розставив їх по дворах.¹⁾ Заходці стали розпустувати; та проти них сприягли ся і повбивали Варягів у дворі якогось Поромони. Ярослав, з пімсти

¹⁾ Варягами (Varingiar) звали ся населенці скандинавських півостровів, що служили у византийських імператорів і переходили із свого краю в Грецію скрізь руські землі водяною дорогою по ріках від Балтійського моря до Чорного. А що Русини в образі тих людей познакомились із Скандинавами, то перенесли їх станову назву на назву загальну населенців скандинавських півостровів. Пізнійше назва та розширилась у своїм значіню і під іменем Варягів стали розуміти загально західних Европейців, подібно як нині простий нарід називає всіх західних Европейців Німцями.

за то, завізвав до себе в Раком (близько Новгород, за Юрєвим монастирем) виновників сприсяженя ніби для угощеня і казав їх повбивати. Слїдуочної ночі потім прийшла до нього вість від сестри Предислави про смерть вітця і убиство братів. Тоді Ярослав явив ся на віче (народні сходини), жалував за свій віроломний поступок з Новгородцями і спитав ся їх, чи годять ся йому помочи. „Хоч ти, княже, повбивав наших братів, однак ми можемо за тебе бороти ся“, відповіли йому. Новгородцї мали вирахованє в тім, помагаючи Ярославови; на них тяжила зависимість від Києва, що мала стати ще тяжшою за Сьвятополка, судячи по його жорстокости; Новгородцїв обидило також горде поведжене Київлян, що вважали себе панами. Вони піднялись за Ярослава, та разом з тим піднялись і за себе, і не помилились у вирахованю, бо потім Ярослав, обовязаний їм за свій успіх, дав пільготну грамоту, що визволяла їх від прямої власти Києва і вернула Новгородови з його землею давну самостійність.

Ярослав виступив у похід проти київського князя в 1016 році з Новгородцями, котрих літописець числить до 40.000; з ним було також до 1.000 Варягів під начальством Еймунда, сина норвегського князя Ринґа. Сьвятополк виступив проти нього осеню з Київлянами й Печенїгами. Неприятелі стрїтили ся під Любечом і довго (після літописий три місяцї) стояли оден проти другого на противних берегах Дніпра; ані одні, ані другі не сьміли перші переправити ся через ріку; наконець Київляни роздратували Новгородцїв зневажливими насьмішками. Сьвятополків воєвода виїхав наперед і кричав: „Ах, ви сякі-такі теслі, чого ви прийшли з тим хоромцем (будівничим); от ми заставимо вас покласти нам хату!“ — „Княже“, закричали Новгородцї, „як ти не підеш, то ми самі ударимо на них!“ і вони перевезли ся через Дніпро. Ярослав знав, що оден з воєводів київських йому прихильний, і тому післав до нього в ночі отрока і казав йому так натякнути: „Що робити? меду мало варено, а дружини багато“. Київлянин відповів: „Хоч меду мало а дружини багато, то на вечер треба дати“. Ярослав зрозумів, що в сю ніч треба напасти, і виступив до бою, а дружині своїй дав такий приказ: „Повяжіть свої голови платками, щоби відріжнити своїх!“

Святополк заложив свій табор між двома озерами і, не сподіючись нападу, цілу ніч пив і веселив ся з дружиною. Новгородці несподівано ударили на нього. Печеніги стояли за озером і не могли помочи Святополкови. Новгородці притиснули Київлян до озера. Київляни кинулись на лід, але лід був ще тонкий і багато втонуло в озері. Побитий Святополк утік у Польщу до свого тестя Болеслава, а Ярослав війшов до Києва.

Болеслав, званий Хоробрим, бажав розширити своє польське володарство. Він побачив добру нагоду вмішати ся в усобиці руських князів для своїх користий, і в 1018 році пішов разом із Святополком на Ярослава. Ярослав випередив неприятелів, виступив проти них на Волинь і стрітив ся з ними на берегах Буга. Тут знов повторив ся руський звичай дратувати неприятеля. Виховник і воєвода Ярославів, Будий, їздив по березі і кричав, указуючи на Болеслава: „От, ми тобі тріскою проколемо черево твоє товсте“. Не стерпів такої зневаги хоробрий Болеслав: „Коли вас не доторкує така догана“, сказав до своїх, „я сам оден згину!“ і кинув ся в брід через Буг, а Поляки за ним. Ярослав не був готовий до бою, не видержав напору й утік з чотирма із своїх людей у Новгород.

Болеслав заволодів Києвом та не звернув його Святополкови, але засів у нім сам і приказав розмістити свою дружину по містах. Київ мав багато принадного для воївників. Данина з підвласних руських земель збогачувала сей гóрод; торговля з Грецією і Сходом громадила в нім плоди тодішньої просвіти. Жити в нім було весело. Болеслав хотів, підчас побуту в Києві, правити своєю державою і вислав відтіля посольства в західну і східну імперію. Але такий поступок скоро роздратував Святополка і Київлян. Святополк став у своїм князюваню підручником чужого володаря, а Поляки почали поводити ся з Київлянами, як пани з невільниками. Тоді почали Русини в порозуміню з Святополком убивати Поляків. Розміщені по гóродах Поляки не могли собі помочи. Болеслав утік, але успів забрати з собою княже майно і Ярославових сестер. Він перше сватав одну із сестер Ярославових, Предиславу, але йому відмовлено. Тепер взяв він її до себе насильно з пімсти.

Тимчасом Ярослав квапно прибув у Новгород і хотів дальше утікати за море. Та новгородський посадник тогдїшній Коснятин, син Добринї, не пустив його і велїв порубати судна; Новгородцї кричали: „Будемо ще битись за тебе з Болеславом і Свѣтополком“. Наложили поголовну данину, з кожного чоловіка по чотири куни — старости платили по 10 гривен, а бояри по вісімнайцять,¹⁾ — наняли Варягів, зібрали багато затяжцїв і виправили ся на Київ.

Свѣтополк, позбувши ся Болеслава віроломним способом, не міг уже більше на нього надїятись. Не в силі удержати Київ, Болеслав усе-таки заняв червенські гóроди, що забрав був від Польщі Володимир. Свѣтополк звернувся до Печенїгів: на поміч Київлян, як видно, він також не числив. Ярослав став на березї Альти, на тїм місцї, де убито брата його Бориса. Там в одну з пятниць 1019 року, із сходом сонця, відбув ся кривавий бій. Свѣтополк побитий утік. Після переказу нашої лїтописи найшов на нього якийсь дивний страх; він так ослаб, що не міг сидїти на кони, і його несли на ношах. Так приспів він до Берестя. „Утїкаймо, утїкаймо, за нами гонять!“ — кричав в нестямі. Отроки, що з ним були, посилали розвідатись, чи не гонить хто за ними; та нікого не було, а Свѣтополк усе кричав: „От, от, гонять, утїкаймо!“ і не дав стати анї на хвилю; та загнав ся десь „у пустиню між Чехів і Ляхів“, і там закінчив житє. „Могила його в тїм місцї і до сього дня“, говорить лїтописець „і з неї виходить смрід“.²⁾ Память Свѣтополка покрила ся неславою між нащадками і при нїм остало в історії прозвище „Окаянного“.

¹⁾ Куна первістно к у н и ц я, кунина скірка, бо скірки були мірою цїнності річий; відтіль слово куна стало означати монетну одиницю. Гривна — властиво вагова одиниця, але в переноснім розуміню стала грубою монетною одиницею в роді англїйського фунта штерлінгів. Первістно гривна срібла = фунтови, потім зменшилась = около пів фунта, гривна кун приближно сім з половиною разів менша гривни срібла.

²⁾ Після скандинавських вістий Свѣтополк згинув на межах Руси, убитий Варягами.

Ярослав засів на столі¹⁾ в Києві і був приневолений видержати борбу і з іншими свояками. Полоцький князь Брючеслав, син брата його Ізяслава, в році 1021 напав і ограбив Новгород, взяв у полон багато Новгородців та вернув у Полоцк; але Ярослав дігнав його на ріці Судомірі, відбив новгородських полонників, відняв грабіж з Новгорода, а потім помирился з ним і відступив йому володарство над Витебском і Усьвятю.

В 1023 році довелось Ярославови боротися з братом Мстиславом. Сей князь; після давних вістий дужий тілом, краснолиций, з великими очима, відважний у бою, щедрий для дружини, дістав від вітця уділ у далекій Тмуторокані, прославився богатырською смілістю а особливо поединком з касожським князем Редедю, що довго задержався в пам'яті на Русі і був улюбленим предметом старинних пісень. Русини з тмутороканської області, часто воювали з сусідами своїми Касогами. Князь касожський, іменем Редедя, завізвав Мстислава до поединку з тою умовою, що хто з них у борбі буде витязем, той забере майно, жінку, діти і землю звитяженого. Мстислав прийняв завізване. Редедя був ростом велитень і незвичайно сильний; Мстислав знемогав у борбі з ним, та помолився до пресвь. Богородиці і пообітував збудувати в її імя церкву, коли переможе свого ворога. Після того зібрав він усі свої сили, звалив Редедю на землю і зарізав ножем. Після умови забрав потім Мстислав його майно, жінку і діти, наложив на Касогів данину і збудував у Тмуторокані церкву в імя пресвь. Богородиці з вдяки, що помогла йому в небезпечній хвилі. Сей то князь-богатыр підняв ся на свого брата Ярослава з підвласними йому Касогами і прикликав на поміч Хазарів. Спершу, користуючись відїздом Ярослава в Новгород, хотів було заволодіти Києвом, та Київляни його не прийняли; силою їх покорити, здає ся, він не хотів або не міг. Ярослав візвав ізза моря Варягів. Примітити треба, що тодішні князі майже все в усобицях були приневолені взивати яких-небудь чужинців. Так було

¹⁾ З того часу про князя, що вступив на князюванє, майже все говорить ся в літописях, що „він сів на столі“. Вислів сей годив ся з обрядом: нового князя дійсно саджали на стіл у головній соборній церкві, що й означало призначє його князем із сторони землі.

й тепер. Візваними Варягами проводив Якун (Гакон) котрого тим затамили собі на Руси, що мав золототканий плащ. Ярослав і Мстислав вступили до бою в сіверській землі недалеко Листвена. Була ніч і страшенна буря. Бій був завзятий. Мстислав виставив проти Варягів Сіверян; Варяги перемагали Сіверян, але на Варягів кинув ся відважний князь Мстислав із своєю сьмілою дружиною — і Варяги стали втікати; Якун втеряв навіть свій золототканий плащ. Оглядаючи рано боєвище, говорив Мстислав: „Ну, як тим не радуватись! Тут лежить Варяг, там Сіверянин, а своя дружина ціла!“ Руські князі ще довго про-являли своє давнє значіне яко проводирі воївних ватаг, і тільки християнство мало-по-малу замінило їх в управників земель.

Витязь не воював дальше з братом. Він післав Ярославо-ви, що втік у Новгород, таке слово: „Ти старший брат, сиди в Києві, а мені най буде лівий бік Дніпра!“ Ярослав був приневолений згодити ся, Мстислав вибрав собі столицею Чернигів і заложив там церкву сьв. Спаса. З того часу брата жили між собою душа в душу і, користуючись безсильністю наслідника Болеслава Хороброго, Мечислава, привернули в році 1031 Червенські городи (Галичину), що заняв був Болеслав; тоді привів Ярослав з Польщі багато полонників і поселив їх у себе над берегами Роси; Мстислав також дістав полонників для поселеня в своїм уділі. Таким робом у людність київської землі вливало ся між іншими польське народне живло.

В році 1036 умер Мстислав на ловах. Він не лишив по собі дітий. Уділ його дістав ся Ярославо-ви, і з того часу київський князь остав до смерти самовластцем руських земель, крім полоцької землі. Жив ще крім нього оден син Володимира Сьвятого, Судислав, у Пскові, та Ярослав за якусь-там провину, зараз по смерти Мстислава посадив його в тюрму в тім-же Пскові, і нещасний сидів там аж до смерти Ярослава. Спершу Ярослав сам часто заїздив у Новгород і проживав там довше, а в неприяві єго правив посадник. Коснятин, син Добрині, що не пустив Ярослава втікати за море, стягнув опісля на себе гнів князя; його заслано в Ростов, потім убито в Муромі. В році 1038 Ярослав посадив у Новгороді сина свого Володимира,

а по його смерті в 1052 році сина свого Ізяслава, і з того часу в Новгороді постійно вже були особні князі; особливо в перших часах вибірано старших синів київського князя.

Анна Ярославна, королева французька.

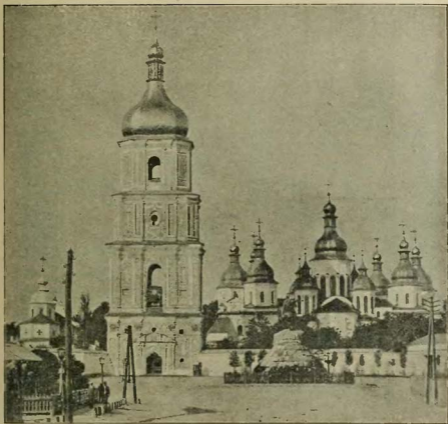
Ярослав розширив обшир Русі завойованем нових земель. Крім прилуки червенських гóродів, забраних від Польщі, він щасливо воював з Чудю і 1030 р. заложив
КОСТОМАРІВ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЖИТТЄНСЬКІХ. 2

у чудській землі гóрод Юриєв, названий так після християнського імени Ярослава, котрий у хрещеню одержав імя Юрия. В 1038-ім і 1040-ім р. виправляв ся він на Ятвягів і Литву і наложив на них данину. Червенські гóроди все ще були спірною обширю між Польщею і Русю, та Ярослав укріпив їх при Руси тим, що помирился і споріднив з польським князем Казимиром. Ярослав віддав за нього свою сестру. Казимир замість віна¹⁾ звернув вісімсот руських полонників, що колись забрав Болеслав: в тих часах цїнили дуже людий, бо недоставало рук потрібних для обробленя поля і оборони краю. Дуже імовірно, що тоді Казимир відступив руському великому князеві нарештє і червенські гóроди, а за те Ярослав допоміг йому заволодіти Мазовією. Не так щасливо закінчилась Ярославова морська війна з Грецією, остання в руській історії. Між руськими купцями і Греками повсталася суперечка, в котрій убито одного Русина. Ярослав вислав 1043 р. проти Византії сина свого Володимира і воєводу Вишату, та буря розбила руські судна і викинула на берег Вишату з шість тисячами войовників. Греки окружили їх, взяли в полон і привели в Царгород. Там Вишаті і многим Русинам викололи очи. Але Володимир відбив на морі щасливо напад грецьких суден і вернув до рідного краю. В три роки заключено мир; сліпців випустили з усіма полонниками, а для скріплення спокою грецький імператор Константин Мономах віддав дочку свою за сина Ярослава, Всеволода. Не одно се було спорідненє Ярослава з чужоземними самовластцями свого часу. Одна дочка його, Єлисавета, була за норвегським королем Гаральдом, що лишив навіть нащадкам стихотвір; в нїм оспівує свої воєнні виправи і жалує ся, що красавиця руська холодна до нього. Друга дочка Анна вийшла за французького короля Генриха I., і в новій вітчині приступила до римсько-католицької Церкви, що тоді тільки-що відпала від єдности із східною. Сини Ярослава (мабуть Вячеслав і Святослав) були женаті з німецькими княжнами.

Ярослав більш усього лишив по собі память в історії України своїми ділами внутрішнього устрою. Не дармо

¹⁾ Плата, що дає після давного звичаю жених родичам або братам молоді.

підчас борби із Св'ятополком Київляни називали його „хоромцем“, охочим до будованя. Дійсно мав він пристрасть до будованя. В 1037 р. напали на Київ Печеніги. Ярослав був у Новгороді і поспішив на полудне з Варягами і Новгородцями. Печеніги страшенною силою підступили під Київ але їх розбито на прах. (З того часу вже набіги

Собор св. Софії в Києві.

їх не повтарялись. Часть Печенігів поселила ся на Україні, і ми в пізнійших часах бачимо їх на рівні з Русинами у військах руських князів). В память сеї події збудував Ярослав церкву св. Софії в Києві на тім місці, де точив ся завзятий бій з Печенігами. Церкву св. Софії будували

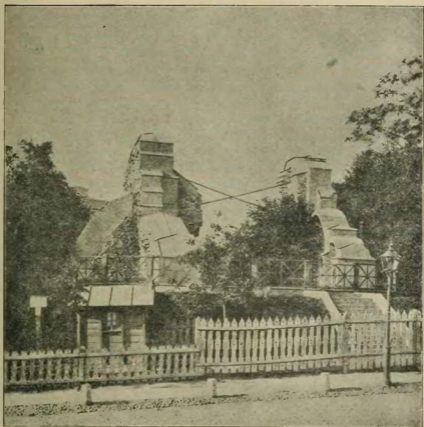
грецькі будівничі і украшали грецькі митці. Мимо пізнійшої перебудови і прибудови ся церква доси може служити взірцем византийського будівництва тогочасного не тільки на Україні але й в усій Європі. У нас се одинока будівля XI-ого віку, що зберегла ся в порівнянню в більшій

Нерушима стіна в Соборі сьв. Софії.

цілості. В первіснім своїм виді була се подовгаста камінна будівля, зложена з величезних цегольних плит і почасти дикого каменя; довга на 52 аршинів а широка около 76 аршинів. Висока була від 60 до 70 аршинів. На північній,

західній і південній стороні були зроблені камінні хори, піддержувані товстими стовпами з трема арками внизу і вверху на південній і північній стороні; олтар тричастний, півкруглий з вікнами, а поруч него були дві каплиці. Будівлю освічувало пять бань, з котрих найбільша була над

Золоті Ворота в Києві.

серединою церкви, а чотири над хорами. Олтарні стіни, олтарні стовпи і головна баня були украшені мозаїкою, а інші стіни стінною живописю.¹⁾ З верха церква була

¹⁾ Тепер з давньої мозаїки остало ся на головнім олтарнім зводі зображене Богородиці з піднятими руками, а внизу на тій-же стіні часть Тайної Вечері, а ще низше під нею часть зображень ріжних

обведена присінком, з котрого на двох сторонах, південній і північній, провадило двоє крутих сходів на хори. На тих сходах були намальовані зображення різних випадів з життя сьвітського, як то: княжих ловів, княжого суду, народних забав і т. п. (Сі фрески є доси, хоч троха підправлені).

Крім сьв. Софії Ярослав збудував у Києві церкву сьв. Ірини (тепер уже її нема), монастир сьв. Юрія, розширив Київ з західної сторони і поставив так звані Золоті Ворота з церквою Благовіщення над ними. З його наказу збудував у Новгороді син його Володимир 1045 р. церкву сьв. Софії на взір київської, хоч меншу розмірами. Ся церков стала головною сьвятиною Новгороду.

Часи Ярослава визначали ся розповсюдженням християнської релігії по всій Україні. Тоді вже виросло покоління тих дітей, котрих Володимир віддавав на книжну науку. Ярослав в тім згляді продовжав діло свого вітця; по крайній мірі маємо вість, що він у Новгороді зібрав 300 дітей у старостів і попів і віддавав їх „учити ся книгам“. У Суздальській землі в 1024 р. сам Ярослав боров ся проти поганьства. Повстав у сій стороні голод. Ворожбити навчали людей, начеб то старі баби скривали у себе жито і всякий достаток. Нарід зворушив ся і кілька жінок убито. Ярослав прибув у Суздаль, покарав ворожбитів і прихильників їх засадив у вязниці і навчав нарід, що голод се кара Божа а не походить від чародійства старих. Християнство сильнійше стало ширити ся в сій землі між Мерю. Найглибше вкорінилась нова віра в Києві і тому там будували оден монастир за другим. Помножене єпископских катедр вимагало установи головної катедрі над усіма або митрополії. Ярослав положив початок руській митрополії разом з будовою сьв. Софії. Першим митрополитом за Ярослава являє ся Теопемпт, що посьвячував в 1039 р. Десятинну церкву, котру на ново перебудував Ярослав-

сьвятих. На олтарних стовпах зображене Благовіщення; лівобіч Ангел з віткою, а на протиположенім стовпі прядуща Богородиця. Крім того зберегла ся часть мозаїки в бані. Давна стінна живопись в XVII-ім віці була заштукатурена і на штукатурці були нарисовані інші зображення, в XIX-ім віці була нова штукатурка відбита, відкрита і підправлена, але не зовсім удачно і в деяких місцях дуже самовільно

В р. 1051 замість Теопемпта поставив був собор руських єпископів Іляріона, родом Русина, чоловіка помітно ученого на свій час, як показує збережений по нім твір „О благодати і законі“. Сам Ярослав любив читати і бесідувати з книжними людьми; він зібрав знавців і поручив перекладати з грецького на руський язик різні твори духовної основи і переписувати вже переложені: таким робом зложився книгозбір, котрий Ярослав велів берегти в сьв. Софії. Київський князь, як видно, наміряв осьвятити в очах народу свій княжий рід і в тій цілі, утвердивши ся в Києві, переніс тіло Гліба і положив поруч тіла Бориса у Вишгороді: з того часу вони стали притягати до себе наряд на поклони; говорили, що тіла їх були нетлінні і що коло їх гробу слабі видужували. В 1044 р. відбув Ярослав дивний обряд: він приказав викопати з землі і хрестити в Десятинній церкві кости своїх дядьків Олега і Ярополка а потім похоронити їх у церкві.

Ярослав дав почин до збірника давних законів під назвою „Руської Правди“. Сей збірник зберіг ся в кількох різних, то більше то менше повних редакціях; містить він права, установлені в різних часах і місцях, чого не можна докладно означити. До нас дійшла одна із старших редакцій і не сягає раніше як до кінця XIII-ого віку. Неперечно декотрі із статей уложено за синів і внуків Ярослава, про що прямо сказано в самих статях. Учені уважають перші сімнайцять статей того збірника приналежними часам Ярослава; однак годі заперечити, що мабуть і многі із слідуєчих статей первісно відносять ся до йогож часів. Головним предметом установ Ярославоших — случаї обид і шкід, наношені одними лицями другим. Загально, як за убийство так і за скалічене і побите вільна була пімста; за убийство міг законно мстити ся брат за брата, син за вітця, отець за сина і братанич за дядька. Колиж не було пімсти, тоді платили князеви „виру“, різних розмірів, відповідно якости обиди і стану обидженого; таким робом за убийство всякого вільного чоловіка платили 40 гривен, а за княжого мужа 80. Мабуть до часів Ярослава можна віднести постанову про „дику виру“, котру платила князеви вся громада або верв (від верівки, котрою обмірювано приналежну

громаді землю) в тім случаю, коли на землі громадській доконано убийства, а не можна було пошукувати на убийці.

Коли хто найшов у кого-небудь украдену свою річ, міг її зараз узяти, наколи попередно об'явив про крадіж на торзі; а як не об'явив, повинен вести злодія на звід, т. є висліджувати, якою дорогою дістала ся йому та річ. Такого порядку держали ся в справі збігця або вкраденого холопа. Коли обжалований випирав ся, діло рішали судом з 12 вибраних людей.

Домовина кн. Ярослава Мудрого.

Ще перед смертю розмістив Ярослав по руських землях своїх синів. У Новгороді був старший син його Володимир, що вмер ще за життя вітця в 1052 р. В Турові був другий син Ярослава, Ізяслав, котрому отець по смерти Володимира віддав новгородське князівство і назначив по своїй смерті київське; в Чернигові Святослав, у Переяславі Всеволод, у Володимирі Волинським Ігор, а в Смоленську Вячеслав.

Ярослав умер 20. лютия 1054 р. на руках улюбленого сина Всеволода і похований у церкві сьв. Софії в мраморній домовині, що зберегла ся до сеї пори.

III.

Преподобний Теодозий Печерський.

В сю добу, коли Русь прийняла християнство, православна Церква жила живим монашим духом і релігійне благочестє було під виключним впливом монастирського погляду. Склалося виображенє, що чоловік може вгодити Богови більш усього добровільною здержливістю, терпіннями, гнобленєм тіла, відреченєм від усякого земного добра, навіть відцуранєм від собі подібних, — що Богови мила печаль, смуток, сльози чоловіка; а навпаки веселе, супокійне житє єсть догодженєм дияволу і веде до погибели. Образцем богоугодного чоловіка став ся пустинник, що зірвав усякі звязи з людьми; прикладом високої християнської чесноти ставили затворників, що добровільно сиділи в тїсній келії, печері, на стовпі, в дуплі і т. п., жили ся нужденною, простою стравою, зобовязали ся мовчати, мучили тіло тяжкими зелїзними кайданами і виставляли його на всі невігоди нехарности. Коли не всі мали вести таке житє, то всі бодай обовязані були в набожности зближати ся до такого ідеалу. Слово *спасєннє* в християнськїм розуміню тїсно вязало ся із звичаями, що виражали більше або менше таке змаганє. Цїлий лад богослужєня був неначеб уложений для монастирського житя: довге читанє і стоянє, багато молитов і правил, надзвичайно складна символїка і обрядовість — все прикладало ся такому людському товариству, де чоловік мїг виключно займати ся молитвою. Сама основа молитов, що вїйшли в церковний звичай і були уложені затворниками, мала більш признак монастирського, як свїтського житя. Доконалий затворник був найвисшим ідеалом християнина; за ним, після благочестивого погляду, слїдувала монастирська громада — товариство безженних постників і трудо-

виків, що вважали себе справдешним християнським товариством; за його межею був уже „мір“, що доступав спасеня тільки молитвами затворників і монахів і скількозмога зближенем до установ монастирського житя. Тому-то піст, яко одна з тих установ, мав і доси має у народу важне значіне в справі спасеня. Тому-то вступлене в монастир вважали особливо богоугодним ділом, тим більше, коли з сим були злучені здержливість і трудности; тому-то набожний мирянин думав перед смертю вибавити ся від вічної муки і записував у монастир своє майно або сам спішив постричи ся. Хоч вінчане в церкві і признавали сьвятим ділом, однак монаше безженьство ставили далеко висше від подружного житя; набожний чоловік в поучних житеписях і проповідях міг ненастанно стрічати приклади подані яко взірці, як-то сьвятий муж обминав подруже або навіть утікав від жінки для самітного або монастирського житя. Народний благочестивий погляд ішов в сім случаю дальше від самої науки Церкви і всяке зближене полів, навіть в подружю, називав гріхом. Відомо, що й доси многі між народом поясняють первородний гріх Адама і Еви половим аближенем, хоч таке пояснене давно відкинула Церква. Та при всім тим сама Церква признавала безподружне жите висшим подружного і родинного.

Монастиреви, з його уставами, з його релігійними споминами й переказами, суджено було стати ся осередком духового житя, висшим осередком просьвіти, котрої лучі мали падати на наш грішний сьвіт. Коли Божа довготерпеливість щадила сей грішний сьвіт, достойний кари за всі провини і гріхи, то се, після релігійного погляду, завдячував він саме ходатайству тих подвижників, що відреклись від него і згордували його широким путем з усіма втіхами. Вони молили ся за грішний сьвіт і в сім проявляла ся їх любов і служба людській суспільности.

В тих часах, коли духовна діяльність обертала ся майже виключно в релігійнім обсягу а бодай була під сильним впливом релігії, зрозуміло, що монастир став школою для народу; монахи були його наставниками; в монастирях громадила ся книжна наука і значна часть збереженого до наших часів письменства носить на собі монашу ціху.

Так було у византийським світі і то само перейшло до нас. Хоч поруч з тим перенятим напрямом проявляли ся проблески самостійної духової діяльності свіжого і здібного народу, та для потомства вони не видержали навзагодів з монастирським духом. Печерський патерик, що містить житя святих черців печерського монастиря, став протягом віків твором відомим усьому українському народови, навіть неписьменному; тимчасом поетичний твір XII. віку „Слово о полку Ігоря“, збережений случайно в однім списку, служить сумним свідощтвом затрати другого рода літератури, що не мала в книжнім світі тої сили, якою тішили ся монастирські твори.

Розуміння про відреченє від світа, про гнобленє тіла, самоту і монастирське жите прийшли до нас, очевидно, разом з хрещенєм. Хоч у часах Володимира в старинних списках літописи не говорить ся про монастирі, то се певно тому, що християнство що-йно вводили; однак імовірно й тоді вже появили ся перші почини монашого житя. Про часи Ярослава маємо певну вість, що за його князюваня почали ся монастирі й умножили ся черці: сей князь любив духовних а особливо монахів; та перші почини були слабі задля недостачі людей сильних волею. Справдешними основниками монастирського житя були: Антоній, а більш усього Теодозий, що заклали печерський монастир. Звичай викопувати печери і поселяти ся в них задля спасеня повстав в Єгипті і ествував на цілім Сході. Разом з релігійними переказами зайшли до нас і оповіданя про печерників, що вгодили Богу: появили ся наслідувачі. Перший став копати печеру коло Києва Іляріон, святик в селі Берестові, що потім став митрополитом. Коли сей покинув печеру, поселив ся там молодий Антоній, родом з Любеча, що ходив на Атонську гору і там постриг ся в монахи. Повернувши на вітчину, він не вдоволяв ся житем в монастирях основаних у Києві, поселив ся в печері, морив себе здержливістю, споживав тільки хліб та воду і то лише в день. Скоро однак слава його рознеслась по Києві, набожні люди приносили йому потрібний прожиток. Приклад його вплинув на якогось святика іменем Нікона; він пристав до Антонія і став жити з ним у печері. За ним явив ся третій товариш: се був Теодозий.

Збереглося жите того сьвятого. Воно неперечно давне, бо відоме з рукописий XII-ого віку, і згадує ся в нїм, що написав його Нестор, печерський літописець. Після того жита уродив ся Теодозий з місті Василеві (нині Васильків) і хлопцем переселив ся з родичами в Курск. Він втратив вітця в тринадцятім році і остав під доглядом матери, женщины упертої і строгих обичаїв. Змалку замітна була в нїм мовчаливість і задумчивість; він усував ся від дитячих ігрищ; релігія стала притягати до себе сю скуплену вдачу: релігійне чутє рано пробудило ся в нїм і заволоділо всїм його житєм. Перше, в чїм се проявило ся, було змаганє до простоти; йому противними здавали ся зверхні відзнаки, котрі надавали йому його становище перед низшими в суспільности і він не терпів блискучої одежи а надыгав таку, яку носили робітники і разом з ними ходив на роботу. Мати сердилась за се, а навіть била свого сина. Якїсь подорожні богомольці зацікавили його оповіданнями про Єрусалим, про місця де жив, учив і терпів Спаситель, і Теодозий тайно пішов з ними. Але мати дігнала його, вибила, закувала і держала в оковах, доки не приобіцяв не втїкати з дому. Коли вже Теодозий був вільний, став печи просфори. І за се мати сердилась на него, бо вважала, що таке занятє не личить його родови. Материинська самовлада вивела вдруге хлопця з мук: він утік від неї до якогось міста і пристав до сьвященика; та мати знов найшла його і знов вибила. Таке невдоволенє матери набожностю сина обясняє ся поганськими обстановами, в котрих ще тоді жили на Руси люди, бо християнство проникло до них недавно; в Курску, глухім, незначнім місті, не було ні одного монастиря; населенці, хоч хрещені, не познакомили ся ще з монастирським побитом; звичаї монашества для них здавали ся дивними і дикими. Муж, котрого Жите називає власником міста — імовірно княжий муж, Ярославів посадник, — полюбив Теодозия, взяв його до себе до дому і одягав у хорошу одїж. Та Теодозий давав сю подаровану одїж убогим а сам ходив у простій і наложив собі на тіло зелїзні ланьцухи: він певно чув, що сьвяті затворники носили зелїзні пута і став їх наслідувати. Мати несподівано побачила сї кайдани, що до крови розїдали тіло єї сина, зняла їх і знов його вибила.

Тоді хлопець рішив ся втікати, до чогоб не дійшло. Він чув, що в Києві є монастирі, і туди виправив ся, щоби там постричи ся. Дорога не була коротка, та ще й Теодозий єї не знав; на щасте він стрітив купецький віз, що їхав з товарами в Київ, і не спускав його з очий; йшов за ним слідом і задержував ся тоді, як віз задержував ся, і знов йшов дальше, як віз рушав з місця. Так дібрав ся він до Києва. Але київські монастирі ще менше припали до вподоби Теодозію, як Антонію. Молодець був бідний, його нігде не хотіли прийняти в монастирях. Він почув про Антонія, пішов до него і просив, щоб його прийняв до себе.

„Сину — сказав Антоній — печера то місце сумне і тісне, а ти молодий: я думаю, що ти не витерпиш скорби в сім місці“.

„Чесний отче — відповів Теодозий — ти всьо предвиджуєш, ти знаєш, що Бог привів мене до твоєї святости. Всьо, що скажеш, буду чинити“.

Він казав Ніконови постричи Теодозія. Було се за князя Ярослава. Мати по чотирох роках вислідила пропалого без вісти сина, приїхала в Київ і з великим трудом за помочию Антонія побачила ся з сином.

Теодозий не дав змінити ся ніякими просьбами і мольбами матери і намовив її прийняти постриженє.

Вона рішила ся на то, тільки щоби могла інколи видіти сина, і постриглась у монастирі св. Николая (на так званій Оскольдовій могилі).

Мало-по-малу збільшало ся число затворників. Оден молодий чоловік, син боярина, приходив слухати науки затворників і наостанку рішив ся прилучити до них. Нікон постриг його. За ним постриг ся другий, скопець Єфрем, приналежний княжого двору. Ті случаї розсердили проти печерників київського князя Ізяслава Ярославича так, що грозив розкопати їх печеру. Князь посердив ся, але дав спокій затворникам: за то син боярина, пострижений під іменем Варлаама, витерпів більшу борбу із своєю родиною. Він був жонатий. Отець взяв його силою з печери і уживав усяких способів, щоби відвести його від монашества, і поручив його жінці вплинути на него своєю любовою. Оповідач представляє ласканє жінки зовсім так, неначеб діло йшло

про хитрощі блудниці. Варлаам сидів у куті, не брав поданої йому страви і не зважав на ласкане жінки: так провів він три дні, мовчав і тільки в мисли просив Бога, щоби скріпив його і вибавив від хитрощів жіночих. Наостанку родичі побачили, що нічого з ним не вдіють, і відпустили його із сльозами; оплакувала його повдовіла жінка, плакали слуги, бо любили його; Варлаам нічим не зрушив ся. Місце те в жителіси може послужити образцем тодішнього погляду. Після того погляду, що часто стрічає ся в писаннях монахів, поставлене монаше самотнє жите висше над подружний союз і родинні звязи, хоч вони все були одобрені і освячені духом Христової релігії і уставами православної Церкви.

Варлаам поставив над печерою церкву і був ігуменом після того, як Нікон пішов з Києва в Тмуторокань. З того часу тут положено початок до монастирського життя. Незабаром переведено Варлаама на бажане князя ігуменом у монастир св. Димитрія в Києві, а замість него, по благословеню Антонія, вибрали брата ігуменом Теодозія.

Доси жили всі печерники в тісноті дуже нужденно, жили ся хлібом і водою, приправляли собі сочевицю в суботи й неділі, але часто в недостачі сочевиці вдовольяли ся вареною зелениною. Теодозий переходив усіх своїми трудами, бо був дуже сильного складу тіла. Він усім служив, носив воду, дрова; всі жили ручною роботою, а за призьбраний гріш купували собі муку; кождий мав змолоти свою часть; колиж інші устали й відпочивали, Теодозий молов за них. Літними ночами виходив він з печери, роздягав ся до пояса, плів шерсть на копитка (ногавки) і клобуки (чернечі шапочки), котрі потім продавав для свого прожитку. Підчас роботи сьпівав він псалми, а тимчасом мухи й комарі кусали його до крови. Він перший приходив до церкви на службу божу, а останній виходив, за весь час служби божої стояв на однім місці і не ворухив ся ані трохи. Таке приневолюване і покірність приносили йому повагу й вславили його.

Коли Теодозий став ігуменом, показав великий талант в уладжуваню й управі. Зверхні знаки власти не тільки не заманювали його, але були йому навіть осоружні; за то він умів правити самим ділом, як ніхто, і своїм норов-

стvenним впливом держав монастир в безуслівнім послусії. Він вигледів відповідне місце для вибудування церкви недалеко від печери і небавом збудував там другу церкву в імя Пресьв. Богородиці, построїв коло неї келиї, переселив ся там з братією з печер і післяв там одного монаха до Єфрема скопця в Царгород, з просьбою прислати для новоустроєного монастиря устав. Єфрем скопєць, бувший пострижник печерський, прислав Теодозієви устав студийського монастиря в Царгороді, що славив ся свьятостю своїх сподвижників і ревностю їх в православию підчас іконоборства. Сей устав був отже багато віків уставом печерського монастиря.

Теодозий був дуже строгий, вимагав від братий точного вповнення устава і ненастанно наглядав, щоби монахи не улєкшали собі монаших трудів. Він ночами обходив келиї, часто підслухував під дверми, а коли вчув, що монахи розмовляють між собою, то ковтав палкою в двері. Нікому не позволяв мати ніякої власности і коли найшов що-небудь подібного в келиї монаха, то кидав в огонь. Ніхто з монахів не сьмів нічого зісти крім того, що подавано на спільний стіл. Головне, чого вимагав він — се безмежний послух волі ігумена, послух без усякого розмислу. Се ставлено висше посту, висше всяких змагань зморєня тіла, висше молитов. Всяке переіначенє приказу ігумена вважали грїхом. Одного разу подав ключар братії на стіл хлїби, котрі ігумен казав подати на попередний день; ключар зробив сю зміну тому, що минувшого дня в монастирі були вже інші хлїби. Теодозий велїв хлїби подані не в означенім дню кинути в воду, а на ключара наложив покуту. Братя були привчені строго і буквально сповняти волю ігумена: одного разу дверник не пустив у монастир князя Ізяслава, тому що той князь приїхав у таку пору, коли Теодозий заборенив дверникови пускати посторонних у монастирську загороду. Вимагав він від братні строгого жебрачого і пістного житя, а сам був для інших прикладом: їв звичайно тільки житний хлїб, варєну ярину без омасти і пив тільки воду; у великий піст від пущєня до пятниці вербного тижня зачиняв ся в тісній печері; все носив на тілі волосяницю, а поверх волосяницї лиху свитку і крім рук не мив ніколи свого тіла.

Теодозий приписував своїм монахам строгу самоту від сьвіта, котрий вважав гніздом усякого зла, але відносив ся до сьвітських людей з християнською любовію: він устроїв коло монастиря дім для калік, сліпих, хромих і давав на них десяту часть монастирських доходів, а в суботи посилав хліби по тюрмах. Хоч монастир мав ненастанні приноси, однак Теодозий не нагромаджував богатств, давав їх другим і часто бували дні, коли монастир нечаяно попав у велику недостачу. Теодозий в тім згляді здавав ся на волю Божу; часто в оправданє такої надії несподівані приноси визволяли братію з недостачі. Сьвітські люди удавали ся до Теодозія з просьбами, щоби заступав ся перед князями і судьями; він помагав їм своїм заступством, бо князі і судії зважали на голос Теодозія яко праведника.

Часто князі приходили до него, а також призивали до себе. Одного разу прийшов він до князя Сьвятослава Ярославича і застав там велику забаву: одні грали на гусях і органах, інші сьпівали пісні. Теодозий сидів і слухав засумований а наостанку промовив: „Чи так буде й на тамтім сьвітї?“ Князь велів зараз застановити забаву, зважаючи на прияву затворника, а потім уже Теодозий не стрічав у него таких забав; та се не спияло князя віддавати ся забавам тоді, як не було Теодозія.

Добрі відносини до князів не спияли Теодозія дорікати їм несправедливими ділами. Коли Сьвятослав вигнав брата свого Ізяслава, Теодозий дорікав йому і в своїм посланію до него порівняв його з Каїном, що вбив брата свого Авеля. Сьвятослав так розсердив ся за се, що грозив заслати печерського ігумена в темницю. „Я тому рад, сказав Теодозий; для мене се наймилїйше в житю. Чого мені лякати ся: чи втрати майна і богатств? чи мені розлучати ся з дітьми і селами? Нагими прийшли ми на сьвіт, нагими також вийдемо з него“. Князь перестав дальше прослідувати Теодозія, котрого всі поважали, але й Теодозий перестав дорікати Сьвятославови, а тільки при кожній нагоді просив повернути братови князюванє; також у своїм монастирі велів поминати в єктеніях спершу Ізяслава, яко великого князя, а за ним, вже з прихильности, Сьвятослава.

До нас дійшли деякі науки ігумена Теодозія: одні з них звернені властиво до монахів і відносять ся більш до питаня богослуженя і монашого житя, інші загально до християн. В одній з наук останнього рода „Про кари Божі“, в котрій Теодозій признає суспільні нещастя як: голод, слабости, напади ворогів, наслідками наших гріхів, що спричиняють кару небесну, — він ганить між іншими різні поганські забобони тогочасної громади, що недавно приняла християнство. Таким робом зустріч з черцем, черницею, лисим конем і свинею вважали лихим віщуванем і то спонукувало йдучого вертати назад. Теодозій нападає також на віруване в чихане, на чари, ворожби, зловіщі знаки, лихву, на сьвітські забави, на музику, що тоді складала ся з гуслий і сопілок, на сьміхованців, на поганський обичай цілувати ся з жінщинами підчас бенкетів; більш усього розводить ся про пиянство, яко хибу тодішньої суспільности, але позваляє при тім пити мірно. Замітно, що Теодозій, у відповіді князеві Ізяславови про деякі предмети релігійні, лагіднійший в правилах о пості, як звичайно церковні вчителі пізнійших часів. В середи і п'ятниці приписує він сьвітським людям здержувати ся тільки від мяса а самим черцям від молочних страв. Здержливість від мяса в середи і п'ятниці не обовязувала безусловно і духовні могли як її накладати так і увільняти (аще сказань еси отцемъ духовнымъ въ среду и пятокъ мясо не ясти, отъ того же и разрѣшеніе приими). Взагалі ніхто не повинен сам накладати собі постів, тільки тоді постити, як каже духовний отець. В господні і богородичні празники, також в день 12-ти апостолів, коли припадають в середу і п'ятницю, Теодозій позваляє їсти мясо. Теодозій строго відносить ся до іновірців: „Жийте мирно не тільки з друзями, учить він, але й з ворогами, однако тільки із своїми ворогами, а не з ворогами божими; своїм ворогом сей тобі буде, хто вбив би перед твоїми очима твого сина або брата; прости йому всьо; а божі вороги — жиди, єретики, що держать криву віру... Нема лучшої віри як наша чиста, чесна, сьвята; живучи в сій вірі можна ізбавити ся від гріхів, доступити вічного житя, а тим, що у вірі латинській, вірменській, сараценьській, для тих нема житя вічного, ані части із сьвятими“. Він виступав проти віротерпимости:

„Хто хвалить чужу віру, той свою хулить, а хто хвалить і свою і чужу разом, — сей двоєвірець; хто тобі скаже: і ту й другу віру Бог дав — ти скажеш йому: хибаж Бог двоєвірен? Письмо каже: оден Бог, одна віра, одно хрещенє“. У відносинах до латинян Теодозий заборонює православним віддавати за них дочки і брати в них жінки, братати ся з ними, кумити ся, їх цілувати, їсти з ними й пити з одного начиня: коли латинянин буде просити їсти або пити, то дати йому з окремого начиня, а потім виполоскати і змовити молитву. Не менше приказує він князеві всякого невірного, як і правовірного, накормити, одіти й визволити з біди. Більш усіх ненавидів Теодозий Жидів і житеписець його говорить, що він ходив до Жидів їм докоряти, досаджував їм, називав беззаконниками і відступниками і бажав, щоби його вбили за Христа.

Вже недовго перед смертю Теодозия положено почин до основаня камінної церкви на тім місці, де й тепер стоїть головна церква печерського манастиря. На перший раз допоміг до того оден Варяг, іменем Шимон. Задержало ся про него таке поетичне оповіданє: Шимона вигнали стрії його з вітчизни; він виправив ся кораблем служити на Русь. Позістав йому по вітцєви хрест в десять локоть з поясом — після одного переказу вартости 50, після інших 8 гривен — і з золотим вінцем на голові Розп'ятого. Шимон забрав з собою пояс і вінець, як утікав з вітчизни. Тоді почув він такий голос: „Не вкладай сього на свою голову, а неси на приготовлене місце, де будують церкву Матери Моєї, і віддай в руки преподобного Теодозия, а він повісить його над жертвенником“. Після сего привиду зірвала ся буря, коли він плыв Балтійським морем на Русь. Шимон затривожив ся і думав, що Бог карає його за се, що взяв окрасу Христового образа, і став за се каяти ся; тоді побачив він на воздусї зображенє церкви і вчув голос: „Се церква, що буде збудована в імя Божої Матери і ти будеш в ній положений. Розмірай поясом дваццять локоть у висоту, трийцять в довжину і трийцять в ширину“. Прибувши в Київ, Шимон не зважав на се і довго не будував церкви та мав знов чудний привид. Вже по смерти Ярослава, за котрого він приїхав на Русь, виправляв ся Шимон з його синами Ізяславом, Святославом і Всеволодом

проти Половців і ходив до Антонія за благословенем. Преподобний Антоній сказав: „О сину! багато поляже від вістря меча, багато потопчуть і раять, багато потоне у воді, а ти останеш; тобі суджено лежати в печерській церкві, що тут збудують“. Русинів побито на Альті. Шимона ранено і він лежав на полі посеред трупів і умираючих і знов побачив у воздуху зображене тоїж церкви, що йому являла ся над балтійськими водами. Вінвилічив ся з ран, оповів Антонію про сі привиди і віддав йому вінець і пояс. Антоній змінив імя Шимона на Симона і передав його дар Теодозію. Симон вельми полюбив Теодозія і багато допоміг йому до вибудованя церкви. Се було в 1073 році.

Симон прийшов опісля до Теодозія і сказав йому: „Дай мені, отче, слово, що душа твоя благословить мене не тільки в сім житю, але й по смерти моїй і твоїй“. — „Ся просьба висше моєї сили, відповів Теодозий. Але як по моїй смерти вибудують ту церкву, як будуть у ній зважати на перекази і мої устами, то се буде тобі знаком, що я маю ласку в Бога“.

„Господь свідчив про тебе, сказав Симон, я сам чув з пречистих уст Його образу. Помолись також об мені і о сині моїм Юрию і о нащадках моїх, як ти молиш ся о своїх ченцях“.

„Я не о одних тільки ченцях молю ся, відповів йому Теодозий, але й о всіх, що люблять се місце“.

Симон поклонив ся до землі і сказав:

„Отче! не вийду від тебе, дай мені на письмі своє благословенє“.

Теодозий дав йому молитву, яку тепер вкладають у руки покійникам.

Та Симон, готовлячись будувати церкву, попросив ще в Теодозія відпустити гріхи його родичам.

Теодозий підняв руки у гору і сказав: „Най благословить тебе Господь Сиона та щоби ви побачили красоти Єрусалима по всі дні житя вашого в третім, в четвертім роді до останнього“.

Симон оставив латинську віру і перейшов на східне православіє.

Церкву заложили в 1073 р. Теодозий і єпископ Михаїл підчас побуту в Царгороді митрополита Юрія. Основанє єї подало почин до оповідань про се, як чотири митці в Царгороді одержали від самої Богородиці приказ іти в Русь і збудувати церкву, що образ, опісля намістний, принесений з Греції, вручила сама Богородиця і що се твір мистецтва небесного. Се був почин того богоговійного почитаня образів явлених, що так опісля розширило ся на Руси. З винайденєм місця для церкви також вязали ся чуда, подібні чудам Старого Завіту в історії Гедеона й Ілії. Теодозий бажючи дізнатись, яке місце угодне буде Богови для поставленя церкви, молив ся, щоби всюди була роса, а на тім місці, де має бути церква, не було роси; на другу ніч просив відвортно, щоби там була роса, де всюди не було роси, — і все сповнялось по його бажаню... Місце вказане висшим знаменем для церкви було заросле корчами; сі корчі знищив огонь, зведений з неба силою молитов Теодозия. Коли треба було копати рів під основи церкви, підняв перший сю роботу князь Сьвято-слав. Богаті люди жертвували волости й села на будуванє церкви з тою умовою, щоби були поховані в сїм місці. Варяг Симон перший дізнав сеї чести.

В слідуючім 1074 році, 2. мая умер преподобний Теодозий і назначив по вибору братів, навіть против свого власного бажаня, наслідником своїм Степана. Він казав по своїй смерти не вмивати свого тіла і похоронити в печері, в сій бідній одежі, котру носив і в котрій умер.

По переказу просив Теодозий перед смертю Сьвято-слава, щоби церква печерська була визволена зпід власти князів і владик, тому що її заложила Богородиця а не люди; справді монастир довго був независимою громадою. Теодозий установив тверду норовственну звязь між усіми, що належали до монастиря. Коли хто буде призваний на яке-небудь висше духовне місце на Руси, то може його приймати і він може виходити з монастиря тільки за дозволом старших, та все мав гледіти успокоєня в печерськім монастирі; тільки за таких обіщяв сьвятий основник монастиря молити ся перед Богом. Многі печерські ченці, що займали опісля високі місця в руській Церкві, зважали на заповіт основника і, де вони ні були, не теряли звязи з монастирем.

З благословеннями сьв. Теодозія в думці, духовний питомець печерського монастиря, чи був він у Ростові, Володимирі, Новгороді, Полоцку, все звертав ся серцем до Києва, до заповітної обителі, яко обіцяної землі спасеня, хоронив правила, що одержував у сїм монастирі, і ширив їх усюди, куди сягав його вплив. Се різко проявляє ся в однім памятнику духовної літератури XII-ого віку, а іменно в посланію володимирського єпископа Симона до печерського монаха Полікарпа: „Хто не знає мене грішного єпископа Симона і краси соборної церкви володимирської і другої суздальської, що я сам збудував? Скільки в них гóродів і сїл і збирають десятину з усеї тої землі і всїм тим володіє наша нічогість! Скажу тобі, що всю ту славу і честь я вважаю грязю і волів би я тріскою стирчати за воротами або сьмітем валяти ся в печерськїм монастирі, та щоби люди тим покидали ся, або бути одним з тих убогих, що просять милостинї перед воротами чесної Лаври: лучше сеї дочасної чести для мене оден день в домі Божої Матери, як тисяч лїт в оселях грішників“.

Тойже дух, який виявив Теодозій у своїм житю й устрою монастиря, на довго оставав у його монастирі. За ним появил ся цілий ряд борцїв, котрих діла записувані, переказувані устно, служили прикладом для інших монастирів і ширили в українськїм народі відомий напрям релігійних поглядів. Відтіль випливало, там скріпило ся і утвердило ся се розширене розумінє, що Бог любить в християнині: добровільне терпінє, моренє себе постом, удаленє від подружної звязи, втомляючу молитву, сльози, смуток, зїтханя, жаль. убожество, — що монастир єсть дорогою до спасеня, і в сьвітї, коли не зовсїм неможливо, то вельми трудно спасти ся: тільки надїя на молитви подвижників може давати розраду; тому треба подавати монастирям дари і надїляти їх богатствами, щоби у них молили ся за грішників.

В тїм напрямі були сьвітлі сторони. Вони проявляли ся вже в тїм, що монастирі були головними провідниками християнства; а про добродійний вплив християнства чей і невірні люди сумнівати ся не можуть. Та з другого боку відзнака монашого стану і пошана чернечого житя

вносили односторонність у релігійні погляди. Думка, що Богу всего милїйше самїтне, трудяще жите ченця, і чоловік тим близший спасеня, чим дальше від сьвіта, виперала християнську чесноту з сего сьвіта: набожні люди змагали не до того, щоби в людськїм товариствї, в сьвітї звершати дїла любви Христової; їх ідеал житя Богу милого був не посеред людськїх відносин, але навпаки, поза ними. Спасене лекшим здавалось одинокому, відорваному від людей затворникови; а навпаки жите з людьми доводило до неминучого гріха; — так думали Русини, коли тимчасом після духа Євангелія слїдувало думати на відворот. Словам Христа — що той не гідний Його, хто Його ради і Євангелія не оставить вітця, матери, жінки і всього, що йому дороге в сьвітї — надавали змисл вступленя в монастир, коли тимчасом вони домагали ся від послїдовника Христового висше від усяких родинних і крївних відносин ставити правду, оповїщену наукою Спасителя і потверджену прикладом Його житя і смерти. Високе змаганє страдати за правду, за ближних, обернуло ся у змаганє страдати для самого страданя; середник став цїлю; борба з дияволом, в образї зла і зіпсутя людського товариства, зміняла ся борбою з марами, що тривожили розстроєні нерви змороного пустинника. Безженність, котру колись предкладав апостол яко стан відповіднійший, і то до часу для деяких йому подібних, в тяжку добу прослїдованя, — вивисшено саму по собі яко мужність і тим понижено подружний союз; то, що могло бути участю тїлько немногих, одарених спосібністю „вмістити“, ставилось коли не обовязуючою, то все таки висшою чеснотою, достойною змаганя, і замінялось у дивоглядне насилуване природи; наконець шаноба для слїз, смутку, болю, убожества, загално для нещастя, що приказав Учитель для пільги в горю, для щастя людського, змінило ся у навмисне домаганє слїз, смутку, болю і убожества. Таким способом льогічно виходила безцїльність дїл любви Христової; коли страданє вважало ся само по собі цїлю, то не треба було змагати до його зменшеня на землї; навпаки здавало ся, що треба про се дбати, щоби люди страдали: до того доводила односторонність, що впливала з панованя монашого на пряму в християнствї. Коли ідеал християнської мужности

був поставлений поза горожанським товариством і під умовою насилування людської природи, то його не могли досягнути не тільки всі, але й більшою частию ті, що йому віддавали ся виключно; відтіль вийшло, що наслідки змагання до такого ідеалу були більш усього противні духови Христової науки, іменно: лицемірство, обмана самого себе, святачництво і притуплене ума. З виїмкою немногих людей, котрим звисше дано було досягнути висший монаший ідеал, з виїмкою бідолах, слабих душею і тілом, неспосібних до суспільної праці — монастирі наповняли ся людьми, що вмовили в себе то, чого в них не було, жалкими самомучителями, що уявляли собі, що Богу миле насилуване даної Богом духовної і тілесної природи чоловіка, а більш усього самолюбами, дармоїдами і лицемірами, що надягали на себе личину святости. Поза монастирями цілий світ перебував у грубій похотливості і в темній невіжі, панували й на дальше і розвивали ся гріхи, діяли ся насилія й злодійства, лила ся ріками людська кров, люди гнобили одні других; між тим набожне чуте потішало ся тим, що так конечно має бути на світі по волі Божій, і дбало примирити ся з сумлінням і божеством у виповнюванню деяких видимих звичаїв, що зближали жите до чернечого ідеалу, поставленого поза світом і горожанським товариством.

IV.

Князь Володимир Мономах.

Між давними князями дотатарської доби після Яро-слава ніхто не лишив по собі такої голосної та доброї пам'яті, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, що визначився здоровим умом посеред своїх братів, князів руських. Около його імені обертають ся майже всі важні події руської історії в другій половині XI-ого і в першій четвертині XII-ого в. Сього чоловіка можна справедливо назвати представником свого часу. Словянсько-руські народи, що з незапам'ятних часів жили віддільно, мало-по-малу підчинялися влади київських князів і таким способом задачею їх спільної історії стало поступенне і повільне творення державної цілості. В яким виді і в яким ступні могла проявитися та цілість і дійти до цілковитого здійснення — се залежало вже від наслідних умов та обставин. Суспільний устрій у тих народів мав ті загальні для всіх признаки, що вони складали землі, котрі тягнули до гіродів, своїх осередних точок; в своїм часі дробилися вони на часті, хоч зберегали до певного ступня зв'язь, як між роздробленими частинами, так і значнішими одиницями, і відтілювалося, що були два роди гіродів: старші й менші; останні були зависимі від перших, але з признаками внутрішньої самостійності. Члени землі збиралися в гіродах радити про свої діла, а вести розправи, оборонювати землю і управляти нею мав князь. Спершу політична власть київських князів проявлялася тільки в тім, що вони збирали данину з підвласних; дальшим ступнем до сильнішої єдності і зв'язи між землями було розміщене синів київського князя в різних землях, а наслідком того було розвітвлене княжого роду на вітки,

більше або менше відповідні розложенню і розвітвленню земель.

Се розміщенє княжих синів почало ся ще в поганьстві, та грубі варварські звичаї не допускали розвинути ся якому-небудь новому порядку; сильнійші брата виганяли слабих. Так із синів Святослава остав ся оден тільки Володимир; у Володимира було багато синів і всіх він розмістив по землях; та Святиполк за прикладом поганських предків став виганяти братів; діло скінчило ся тим, що, з виключенєм окремо виділеної полоцької землі, що дістала ся старшому синові Володимира, Ізяславови, яко уділ матери, уся остання Русь була під властю одного київського князя Ярослава. Се не була монархія в нашім розуміню слова і зовсім не вела до тривкої злуки земель між собою, а навпаки, чим більше земель могло нагромадити ся під властю єдиного князя, тим менше могла та єдина власть наглядати над ними і мати вплив на хід подій в тих підвласних землях. Навпаки, коли по прийнятю християнства разом з одною вірою входив на Руси і оден письменний язик і однакі нороственні, політичні і правні розуміння, то хоч у ріжних землях перебували і свої князі, то ті князі походженєм з єдиного княжого роду зберегали більше або менше однакі розуміння, привички, перекази, погляди, були при тім під кермою єдиної Церкви, отже своєю управою допомагали розширенню питоменностей і признак однакових у всіх землях і вели їх до зєдинення між собою.

Після Ярослава починає ся вже непереривно ся доба, що звичайно називає ся удільною. Окремі князі явили ся в землі Сіверян або чернигівській, в землі смоленських Кривичів, у землі волинській, в землі хорватській або галицькій. В землі новгородській спершу зважали як би на правило, що там князем мав бути найстарший син київського князя, та се правило дуже скоро уступило силі народного вибору. Земля полоцька, вже перше мала окремих князів. В руській або київській землі виділило ся князюванє перяславське і до того князюваня після розділу Ярослава прилучена віддалена ростовська волость. В дійсности не було ані правил для розміщення князів, ані порядку їх наслідства, ані навіть прав кожного лиця з княжого роду

на князюване, деб то нї було; відтіля опісля природно мусїли виходити непорозумїня, що доводили неминучо до усобиць. Само собою розуміє ся, що то здержувало хід розвитку тих засновків осьвіти, які Русь одержала з християнською вірою. Та ще більш спиняло сей розвиток сусїдство з кочовими народами і неперестанне вороговане з ними. Здавало ся, начеб доля судила Руси бачити у себе прихожих із сходу гостей, що змінювали одні других: в X-ім віці і в першій половині XI-ого в. вона терпіла від Печенігів, а від половини XI-ого в. їх змінили Половці. При внутрішнім розладі і княжих усобицях Русь не могла обезпечити ся і охоронити ся від такого сусїдства, тим більше що князі самі призивали чужинців у своїх усобицях оден против другого.

Володимир родив ся в 1053-ім р., рік перед смертю діда свого Ярослава. Він був сином Всеволода, найбільш любленого із синів Ярослава. Тимчасом коли Ярослав інших синів розмістив по землях і назначив їм удїли, Всеволода держав усе коло себе, хоч дав йому удїл близький від Києва Переяслав і віддалений Ростов. Старець Ярослав умер на руках у Всеволода. Мати Володимира, остання подруга Всеволода, була дочкою грецького імператора Константина Мономаха; Володимир одержав по дідові з материнського боку імя Мономаха. Таким робом мав він три імена: одно княже — Володимир, друге хрестне — Василь, третє по дідові з материнського боку — Мономах.

В тринадцятім році житя займав ся він вже війною та ловами, що після тодішних поглядів личило князюму родови. Володимир в тім случаю не був виїмкою, бо в тих часах князі загально дуже рано робили то, що після наших поглядів личить тільки дорослим; їх навіть женили в хлопчїм віці. Отець післав Володимира в Ростов, а дорога вела через землю Вятичів, що ще тоді не хотїли супокійно підчиняти ся княжїй власти Рурикового дому. Володимир не довго був у Ростові і скоро появив ся в Смоленську. На Руси тимчасом починало ся двояке горе, одно за другим, що роздирало край цілі віки. Спершу підняли ся княжі усобиці. Початок до тих усобиць був ось-який. Ростислав, син помершого Ярославича Володимира, утік у Тмуторокань, гóрод положений на Таманськїм полуострові

а приналежний тоді чернігівському князеві, що помістив там свого сина Гліба. Ростислав вигнав того Гліба, але й сам не вдержав ся по нім. Подія ся, одна з многих подібних у слідуючих часах, здає ся сама по собі замітна іменно тому, що вона була тоді першою в тім роді. Після того проявила ся вражда між полоцькими князями і Ярославичами. В 1067-ім р. полоцький князь Всеслав напав на Новгород і ограбив його; за то Ярославичі пішли на него війною, розбили і взяли в полон.

В послідуючім 1068-ім р. настало інше горе. Найшли із сходу Половці, кочовий нарід туркоманського племені; вони стали нападати на руські землі. В перший раз стерли ся з ними Русини невдачно. Київського князя Ізяслава розбито і в слід за тим прогнали його самі Київляни, з котрими він і перше жив у незгоді. Ізяслав вернув у Київ з допомогою чужоземців-Поляків, а його син по варварськи казнив і мучив Київлян, що вигнали його вітця; тому-то Київляни при першій нагоді знов позбули ся князя. Ізяслав знов утік, а замість него засів на київськїм столі брат його Святослав, що перед тим князував у Чернигові; тоді чернігівською землею став управляти Всеволод, а сина його Володимира Мономаха посадили на князуване в Смоленську.

За весь час князуваня Святослава служив йому Володимир яко старшому князеві, бо отець Володимира, Всеволод, був у згоді з Святославом. Таким робом Володимир з поруки Святослава ходив на поміч Полякам против Чехів, а також в справі всього Ярославового племені воював проти полоцьких князів. В 1073-ім році вмер Святослав і на київськїм столі знов засів Ізяслав, що на сей раз, як здає ся, погодив ся з Київлянами і з своїм братом Всеволодом. Сей князь вивів з Володимира Волинського сина Святославового Олега, щоби там посадити свого власного сина. Олег остав без уділу і прибув у Чернігів до Всеволода. Володимир був тоді в дружних відносинах з тим князем, приїхав із Смоленська в Чернігів і гостив його з вітцем своїм. Та Олегови досадно було, що він не володів землею, де князував його отець і де прожив він дитинний вік. В 1073-ім році він утік з Чернигова в Тмуторокань, де по Ростиславі жив уже подібний

йому князь, біглець Борис, син помершого Вячеслава Ярославича. Не треба думати, щоби такого рода князі дійсно мали які небудь права на то, чого добивались. Тоді ще не було встановлено і не вийшло в звичай, щоби усі члени княжого роду конечно мали уділ, як рівнож не утвердило ся правило, щоби у всякій землі були князями лиця приналежні до одної княжої вітки своїм походженем. В самім розпорядку Ярослава не видно, щоби він, розміщуючи своїх синів по землях, мав загодя на думці розтягнути право осаджених синів на їх нащадків. Сини Ярослава також не установили такого права, як то видно в Смоленську і на Волині.¹⁾ Тільки полоцька вітка держала ся опорно наслідства в своїй кривській землі, хоч Ярославичі хотіли відсіля її виперти. Відносини зовсім не були означені, не було загально принятих і освячених часом князівських прав на князюванє, отже з того розумно, що кождий князь, як тільки позваляли на те обставини, старав ся настановляти свояків, а особливо синів, як були у него, — і в таким случаю не жахав ся виперти з місця іншого князя, менше собі близького. Від таких поступків не могла князів здержати думка про нарушенє чужого права, тому що такого права ще не було. З свого боку було зовсім природно для князя гледіти князюваня, так як князювали його отець і рідня а особливо там, де був князем його отець, де може й він сам родив ся і де змалку навикав у думці заступити місце вітця. Такий князь міг найлекше найти собі поміч у воївних чужоземців. І справді звернули ся до Половців Олег і Борис, що утікли в Тмуторокань. Не вони перші вмшали сих ворогів Руси в єї внутрішні усобиці. Скільки нам відомо, був першим Володимир Мономах, що показав їм дорогу до такого вмшаня. Після власної звістки Володимира Мономаха, поміщеної в його

¹⁾ Ще ранше вмер Вячеслав, що князював у Смоленську; князі перевели туди з Волині Ігоря, а по смерти Ігоря назначили там князем Володимира Мономаха мимо дітий Ігоря. Так само на Волині не було права наслідства між князями, а кївські князі поміщували там своїх синів; так коли князював у Києві Ізяслав, на Волині був його син, а коли Святослав заволодів Києвом, то помістив там свого сина; колиж Святослав умер а Ізяслав знов став князем у Києві, став на Волині князювати син Ізяслава.

поуці, він ще перед Олегом і Борисом, за життя свого дядька Святослава Ярославича, водив Половців на полюську землю.

Олег і Борис кинули ся з Половцями на сїверську землю. Всеволод вийшов їм на зустріч, але його розбили. Олег легко заволодїв Черниговом; Чернигівці прийняли його самі, бо знали його здавна: мабуть він і родив ся в Чернигові. Коли опісля Всеволод разом з київським князем Ізяславом хотїв відняти Чернигів у Олега, Чернигівці показали ся прихильними Олегови. Тимчасом Всеволод і Ізяслав вспіли зайняти стїни окільного гóрода і спалили будівлі, що находили ся в обширі утвореній тим окільним гóродом. Населенці не здавали ся і уйшли до внутрішнього гóрода, так званого „більшого“, і боронили ся до останних сил. Олега з ними не було в гóроді: не піддержував він своєю приявою і запобігливостю того опору, з яким тоді стояли за него Чернигівці, і мабуть походило воно із щирої прихильности Чернигівців до него. Володимир був тоді з вітцем. Почувши, що Олег з Борисом іде проти них на визволенє Чернигова і веде з собою Половців, оставили облогу і пішли на зустріч ворогам. Наступила битва на Ніжатинській Ниві під селом тоїж назви. Бориса убито, Олег утік. Та їх витязі дорого заплатили за свою побїду. Київський князь Ізяслав поляг у тій битві.

Смерть Ізяслава доставила Київ Всеволодови. Чернигів втерявши надїю на Олега здав ся і в сїм гóроді посадили Володимира Мономаха. Олег і брат його Роман Святославич намагали ся вигнати Володимира з Чернигова, але надармо. Володимир випередив їх, вийшов з військом під Переяслав і без битви позбув ся суперників; він помирился з Половцями, що помагали Святославичам. Половці і Хазари, що були з ними, зрадили своїх союзників: Олега виправили в Царгород, а Романа вбили. Володимир умів дуже вдатно розєдинити противників.

Оставши на князюваню в Чернигові, Володимир був приневолений з усіх боків розправляти ся з противниками. Тмуторокань знов вирвала ся зпід його влади: там засїли інші два безудільні князї, сини Ростислава Володимировича. Половці ненастанно непокоїли чернигівську землю. Хоч Володимир заключив з ними союз під Переяславом, та

союз сей не міг бути тривкий: передозсім Половці, яко нарід хижацький, не дуже сьвято держали всякі договори; вдруге Половці розбивали ся на орди під проводом всяких князьків або ханів і звали ся в літописях наших „чадю“; тим часом як одні мирили ся з руським князем, другі нападали на його край. Володимир розправляв ся з ними скільки можна було вдатно. Таким робом, коли два половецькі князьки пустошили сторони сіверського пригорода Стародуба, Володимир призвав на поміч іншу орду і розбив їх. Опісля розігнав він під Новим Гóродом (Нóвгородом-Сіверським) орду іншого половецького князя і визволив полонників, що Половці забрали в свої становища, звані в літописях „вежами“. На півночі були у Володимира завзятими ворогами — полоцькі князі. Князь Всеслав напав на Смоленськ, що був у власти Володимира і після того, як отець посадив його в Чернигові. З пимсти за се Володимир наняв Половців і водив їх пустошити землю полоцьку: тоді дісталось і Миньску; там, після власного сьвідощтва Володимира, не оставлено ані челядина (слуги) ані скотини. З другого боку Володимир воював з Вятичами: сей словянський нарід все ще завзято не піддавав ся власти Рурикового дому і Володимир два рази ходив війною на Ходоту й сина його — проводирів сього народу. По приказу вітця займав ся Володимир також справами на Волині. Сини Ростислава заволоділи були сим краєм. Володимир вигнав їх і посадив Ярополка, Ізяславового сина. Колиж сей князь не погодив ся з київським, то Володимир по приказу вітця вигнав його і посадив на Волині князя Давида Ігоревича, а слідуючого року (1086) знов посадив Ярополка. Тоді власть київського князя в тім краю була ще сильна і князів настановлювано і змінювано після його верховної волі.

В 1093 році вмер Всеволод. Володимир не бажав покористувати ся своїм положенєм і заняти київський столець, бо привиджував, що з того вийде усобиця. Він сам післав закликати на київське князюване сина Ізяславового Сьвятополка (що князював у Турові). Сей був старший від Володимира літами і мав певно багато прихильників у київській землі. За весь час князюваня Сьвятополка був Володимир його вірним союзником, поступав з ним усе

згідно і ні трохи не думав позбавляти його влади, хоч Київляни вже не любили Сьвятополка, а Володимира.

Володимир став ся, так сказатиб, душею всеї руської землі; коло него обертали ся всі єї політичні події.

Ледво що засїв Сьвятополк у Києві, як Половці прислали до него послів, щоби заключив з ними мир. Сьвятополк привів із собою з Турова дружину, людей собі близьких. З ними він про всьо радив і вони пораяли йому засадити послів половецьких у темницю; коли після того Половці стали воювати і облягли оден з пригородів київської землі — Троцький, Сьвятополк випустив задержаних послів і сам предкладав мир, та Половці вже не хотіли мирити ся. Тоді Сьвятополк став радити ся з Київлянами; радні його розділили ся в гадках: одні, більш відважні, поривали ся до бою, хоч у Сьвятополка було готових збройних тільки 800 людей; інші раяли, щоби бути більш обережними; наостанку рішили, щоби просити у Володимира помочи для оборони київської землі від Половців.

Володимир виправив ся з своєю дружиною і закликав також свого брата Ростислава, що князював у Переяславі. Військо трех князів зійшло ся на березі ріки Стугни і там зібрала ся рада.

Володимир гадав, що лучше, як би ні було, помирити ся, тому що Половці були зєдинені силами; тогож доказував боярин по імени Ян та ще дехто з дружини, та Київляни запалили ся і хотіли конечно бити ся. Їм уступили.

Військо перейшло ріку Стугну, пішло трема відділами, так як було трех князів-проводирів, — перейшло Трипіле і стало між валами. Се було 20. мая 1093 р.

Тут Половці наступили на Русинів і виставили гордо в їх очах свої знамена. Спершу пішли вони на Сьвятополка, розбили його, відтак ударили на Володимира і Ростислава. В руських князів мало було сили в порівнаню з неприятелем; вони не видержали і стали втікати. Ростислав утонув при переправі через Стугну; Володимир сам мало що не пішов на дно, кинувши ся спасти потопуючого брата. Тіло втонувшого привезли в Київ і похоронили у сьв. Софії. Смерть Ростислава приписували Божій карі за жорстокий поступок з черцем печерським старцем Григорием.

Про старця сего говорили тоді, що він має дар віщуна. Стрививши старця Ростислав запитав його: від чого приключить ся йому смерть? Старець Григорий відповів: від води. Ростиславови се не сподобалось і він велів Григория кинути в Дніпро; і за сю провину, як говорили, постигла Ростислава смерть від води.

На тім не скінчило ся. Половці дійшли до Києва і між Києвом а Вишгородом на урочищі Желані в. другий раз розбили Русинів тогож року 23. липця.

Після тої побіди Половці розсіли ся по руських селах і забирали полонників. Ровесник описує різкими чертами стан бідних Русинів, котрих ватагами гнали вороги в свої вежі: „Сумні, змучені, втомлені безхліб'ям та безвід'ям, нагі та босі, чорні від пилу, з закрівавленими ногами, з невеселими лицями йшли вони в неволю і говорили одні до других: я з такого-то гóрода, я з такого-то села, розказували про свою родину і з сльозами зводили очи на небо до Всевишнього, що знає все тайне“.

В слідуєчім 1094-ім році Св'ятополк думав положити конець нещаст'ям руського народу, заключив з Половцями мир і оженив ся з дочкою половецького хана Тугоркана. Та й сей рік був не менше тяжкий для руської землі: саранча винищила хліб і траву на полях, а споріднене київського князя з половецьким не зберегло Руси від Половців. Коли одні Половці мирились і споріднювали ся з Русинами, інші вели на Володимира його невмолимого суперника Олега. Олега заслали були Византийці на Родос, та не довго він там перебував. В 1093-ім році він вже був у Тматорокані, вигнав відтіл двох князів таких бездомних як і він (Давида Ігоревича і Володаря Ростиславича) і сидів якийсь час супокійно в сїм гóроді. Та в 1094-ім році прикликав він Половців і пустив ся добувати ту землю, де князював отець його. Володимир не дер ся з ним, відступив йому добровільно Чернигів, здає ся також тому, що в Чернигові, як і перше, були прихильники Олега. Сам Володимир виїхав у Переяслав.

Тоді вже, як видно, виробив ся вповні характер Володимира і в нїм дозріла гадка ділати не для особистих своїх виглядів, а в хосен всеї руської землі, на скілько він міг той хосен розуміти; найбільшеж — рішучо, зєдиненими

силами охоронити руську землю від Половців. Доси виділи ми, що Володимир, скільки було можна, бажав довести до супокою між Русинами й Половцями; та з того часу він стає завзятим і непримиримим ворогом Половців, воює з ними, підіймає на них усіх руських князів і з ними всі сили руських земель. Вражду сю розпочав він поступком з двома половецькими князями: Китаном і Ілтарем. Сі князі прибули під Переяслав договорювати ся про супокій, розуміє ся з наміром сей супокій нарушити, як і перше робили. Китан став між валами за горо́дом, а Ілтар із знатнішими людьми приїхав у горо́д; з руського боку виправив ся до Половців закладником син Володимира Святослав.

Тодіж прибув від Святюполка Київлянин Славята і раая убити Ілтара, що приїхав до Русинів. Володимир спершу не рішав ся на таке віроломство, та до Славяти пристали дружинники Володимира і говорили: „Нема гріха в тім, що ми нарушимо клятву, тому що вони самі дають клятву, а потім гублять руську землю і проливають христіянську кров“.

Славята з руськими молодцями підняв ся продерти ся в половецький стан за горо́дом і вивести відтам Мономахового сина Святослава, післаного до Половців закладником. З ним разом взялись за се діло Торки (нарид тогож племені, що й Половці; та яко поселенці київської землі вони вірно служили Руси). В ночі 24. лютня вони не тільки щасливо визволили Святослава, але убили Китана і його людей.

Ілтар був тоді у боярина Ратибора; рано 24. лютня Ілтаря з його дружиною закликали снідати до Володимира; але ледво-що Половці війшли в кімнату, де їх закликали, як за ними замкнули двері і син Ратиборів Ольбег постріляв їх зверху скрізь отвір, зроблений в кімнатній стелі. Русини оправдували свій віроломний поступок тим, що їх вороги були також віроломні. Та Володимир став після того взивати руських князів проти Половців, а між тими й Олега, від котрого зажадав видачі сина убитого Ілтара. Олег не видав його і не йшов до князів.

Київський князь Святюполк і Володимир взивав Олега до Києва на раду про оборону руської землі. „Иди в Київ“,

говорили йому князі, „тут ми умовимо ся про руську землю перед єпископами, ігуменами, перед мужами вітців наших і перед городськими людьми, як нам обороняти руську землю“. Але Олег гордо відповів: „Не пристало судити мене єпископам, ігуменам та смердам“ (т. є мужикам, сказавши по нашому).

Тоді князі, що прикликали Олега, післяли йому від себе таке слово: „Коли ти не йдеш на невірних і не приходиш до нас на раду, то значить ти задумаєш на нас лихо і хочеш помагати поганцям. Най Бог нас розсудить“.

Се була обява війни. І так, замість того, щоби йти зєдиненими силами на Половців, Володимирови довелося йти війною на своїх. Володимир з Свѣтополком вигнали Олега з Чернигова, облягли його в Стародубі і держали в облозі доси, поки Олег не попросив супокію. Йому дарували супокій з умовою, щоби він конечно прибув у Київ на раду. Київ — говорили князі — найстарший гóрод в руській землі; там треба нам зійти ся і зробити лад. Обі сторони цілували хрест. Се було в маю 1096 р.

Тимчасом роздратовані Половці набігали на Русь, хан половецький Боняк із своєю ордою палив околиці Києва, а тесть Свѣтополка Тугоркан, не зважаючи на споріднене з київським князем, обляг Переяслав. Володимир з Свѣтополком розбили його 19. мая; сам Тугоркан поляг у бою і зять його Свѣтополк привіз тіло тестя в Київ; його похоронили між двома дорогами: одна вела в Берестово, а друга в печерський монастир. В липцю Боняк повторив свій напад і 20. дня рано вдер ся в печерський монастир. Монахи, відслуживши утреню, спочивали по келиях; Половці виломили ворота, ходили по келиях, брали що їм попадало в руки, спалили церковні південні і північні двері, війшли в церкву, забирали з неї образи і глузували з християнського Бога і закону. Тоді Половці спалили загородний княжий двір, званий червоним, що збудував Всеволод на видубицькім горбі, де опісля поставлено видубицький монастир.

Олег не думав сповнити договір і явити ся в Київ на княжий зїзд. Замість того явив ся він у Смоленську (де тоді не знать яким способом засїв брат його Давид). Там набрав він війська і вийшовши відтам, пішов долі Окою,

ударив на Муром, що дістав ся в управу синові Мономаха Ізяславови, посадженому на князуване в сусідній ростовській землі. (Отець Олега, сидячи в Чернигові, князував тоді і в Муромі і тому Олег вважав Муром своєю вітчиною). Дня 6. вересня 1096 р. Ізяслав поляг у бою. Олег взяв Муром і закував усіх найдених там Ростовців, Білозерців і Суздальців: видно, що Ізяслав управляв Муромцями з підмогою людей своєї землі. В Муромі і його волости було ще тоді поганьство; край заселяв нарід фінського племені, Мурома, і держав ся при князях тільки через дружину, що тут мабуть була одиноким словянським населенем в тих часах. У Ростові, Суздалі й Білозерську навпаки словянсько-руське живло вже перше пустило свої корені і краї сі мали своє місцеве руське населенє.

Олег, відвоювавши Муром, взяв Суздаль і поступив строго з його поселенцями: одних взяв у полон, других розіслав по своїх гóродах і забрав їм майно. Ростов здав ся Олегови сам. Згордів Олег успіхами і забажав підчинити своїй власті і Новгород, де князував другий син Мономаха, Мстислав, молодий князь, великий любимець Новгородців. Новгородці випередили забаги Олега і перше чим він міг стати з військом на новгородській землі, самі на него виправили ся в ростовсько-суздальську землю. Олег утік з Суздаля та казав з досади спалити за собою гóрод і опинив ся в Муромі. Мстислав вдоволив ся тим, що вигнав Олега з ростовсько-суздальської землі, котра ніколи не була уділом ні Олега, ні його вітця. Опісля предложив він Олегу супокій і лишив йому до волі порозуміти ся із своїм вітцем. Мстислава спонукувало до уступчивости се, що Олег був його хрестним вітцем. Олег ніби то згодив ся а сам думав з необачка напасти на свого похрестника; та Новгородці дізнали ся про його намір перед часом і разом з Ростовцями і Білозерцями приготували ся до бою. Вороги стрітили ся одні з другими на ріці Колакші в 1096-ім р. Олег, побачивши у противників розпущене знамя Володимира Мономаха, подумав, що сам Володимир Мономах прийшов з більшою силою на поміч синові і утік. Мстислав з Новгородцями і Ростовцями пішов слідом його, взяв Муром і Рязань, мирно обійшов ся з Муромцями й Ростовцями, тільки визволив

людей ростовсько-суздальської області, що Олег держав у гóродах Муромі і Рязани полонниками; після того Мстислав післав до свого суперника таке слово: „Не втікай більше, пішли до своїх братів з просьбою; вони тебе не позбавлять руської землі“. Олег обіцяв так вчинити, як равав йому витязь.

Мономах обійшов ся ласкаво із своїм суперником, і памятником тогдішних відносин його до Олега остало ся сучасне письмо його до Олега, дуже важне особливе не тільки тому, що в багатьох пояснює особистість князя Володимира Мономаха, але й тому, що се взагалі оден з немногих образців тодішнього способу вислову. „Мене — пише він — спонукав написати до тебе мій син, твій похрестник і теперішній сусід: він прислав до мене мужа свого і грамоту і так каже: погодім ся й помирім ся, а братови моєму суд прийшов; не будьмо йому местниками; покладаймо все на Бога; най вони стануть перед Богом, а ми руської землі не погубім. Я послухав і написав; чи ти приймеш моє письмо добре, чи з насмішкою — покаже твоя відповідь. Коли убили моє і твоє дитя перед тобою і ти побачив кров його й тіло, що зівяло неначе ледво-що пропукла цвѣтка, чому ти, над ним стоячи, не вникнув у думки душі своєї і не сказав: на що я се зробив? На що задля кривди сего марного сьвіта причинив собі гріха, а вітцєви й матери сліз? Тобі булоб тоді покаятися Богови, а до мене написати розважливе письмо і прислати невістку мою до мене... вона тобі не вчинила ні доброго ні злого; яб з нею оплакав мужа єї та весіле їх намісць весільних пісень. Я не бачив перше їх радощів ні їх вінчання; пусти її як можна скорше, я поплачу з нею разом і посаджу на місці наче тужну горлицю на сухім дереві, а сам потїшу ся в Бозі. Так було й за вітців наших. Суд прийшов йому від Бога, а не від тебе! Колиб ти, взявши Муром, не займав Ростова, а прислав до мене, миб погодились; розбери сам, чи тобі слїдувало післати до мене, чи мені до тебе? Коли пришлеш до мене посла або попа і грамоту свою напишеш з правдою, то й волость свою візьмеш і серце наше прихилить ся до тебе і будемо жити лучше, як перше; я тобі не ворог, ні местник“.

Тоді нарешті склалося те, що довго задумувано, а ніяк не могло сповнитися. Вгороді Любечі зіхалися князі Святославичі — Олег, Давид і Ярослав, київський Святуполк, Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігоревич і червононоруські князі Ростиславичі: Володар і Василько. З ними були їх дружинники та люди їх земель. Ціль їх ради була — уложити й прийняти способи оборони руських земель від Половців. Цілим ділом управляв Мономах.

„На що губимо руську землю — говорили тоді князі, — чого ворогуємо між собою? Половці спустошують землю; вони втішаються тим, що ми між собою воюємо. Найже з того часу у всіх нас буде єдине серце; збережимо свою вітчизну!“

На сій зїзді князі постановили, щоби всі вони володіли своїми волостями: Святуполк Києвом, Володимир уділом вітця свого Всеволода: Переяславом, Суздалем та Ростовом; Олег, Давид і Ярослав — уділом їх вітця Святослава: сіверською землею і рязанською; Давид Ігоревич — Волиню, а Василько й Володар — городами Теробовлею й Перемишлем з їх землями, що склали край, опісля званий Галичиною. Всі цілували хрест з тою умовою, що як хто небудь з князів нападе на другого, то всі мають зброїтися на провинника усобиці. „Най буде на се хрест чесний і вся руська земля“. Так постановили вони в тім часі.

Доси Володимир був у приязних відносинах з Святуполком київським. Сей останній був чоловік тісного ума і слабого характеру і підчинявся Володимирови, як взагалі люди його вдачі підчиняються особам сильнішим волею і розумнішим. Та звісно, що такі люди схильні підозрівати тих, котрим мимовільно підлягають. Вони їм покірні, але в душі ненавидять їх. Давид Ігоревич був заклятим ворогом теробовельського князя Василька і хотів присвоїти собі його землю. Вертаючи на Волинь з Любечі через Київ, він впевняв Святуполка, що Василько з Володимиром задумали позбавити Святуполка київської землі. Сам Василько був чоловік ємкої вдачі; вже він водив Половців на Польщу; відтак, як сам опісля признавався, думав іти на Половців, але коли йому вірити, не думав

вдіяти ніякого лиха руським князям. За підмовою Давида Св'ятополк запросив до себе Василька на імянини тоді, як сей вертаючи з Любеча домів проїздив мимо Києва і не заїзджаючи в гóрод опинив ся у видубицькiм монастирi, виславши свій табор вперед. Оден із слуг Василька або підозрiвав зраду, а може бути що й хто-небудь остерiг його, тому не раїв князеви їхати в Київ. „Тебе хочать спіймати“ — говорив він. Та Василько, надiючись на хрестне цiлуванє, подумав троха, перехрестив ся й поїхав.

Було рано 5. листопада. Василько вiйшов у дiм до Св'ятополка і застав у него Давида. Пiсля першого привiту вони усїли. Давид мовчав. „Остань ся у мене на празник“, сказав Св'ятополк. — „Не можу, брате, вiдповiв Василько, я вже вислав свій табор вперед“. — „Ну, так поснiдай з нами“, сказав Св'ятополк. Василько згодив ся. Тодi Св'ятополк сказав: „Посидiть тут, а я пiду, кажу дещо приготувити“. — Василько остав ся з Давидом і почав розмову з ним, але Давид мовчав, начеб нічого не чув. Наостанку запитав Давид слуг: „Де брат?“ — Стоiть в сiнях, — вiдповiли йому. — „Я пiду за ним, а ти, брате, посидь“, сказав він Василькови і вийшов. Тодi слуги зараз наложили на Василька окови і приставили до него сторожу. Так минула нiч.

На другий день Св'ятополк скликав вiче з бояр і людий київської землi і сказав: „Давид говорить, що Василько убив мого брата Ярополка і тепер раду радить з Володимиром; хочать убити мене і вiдняти мої гóроди“. Бояри і люди київські сказали: „Ти, княже, повинен берегти свою голову. Як Давид говорить правду, най Василько буде вязнений, а як неправду, то най Давид прийме месть вiд Бога і вiдповiдає перед Богом“.

Вiдповiдь була двозначна і обминаюча. Ігумени були сьмiлiйшi і стали просити за Василька. Св'ятополк зсилав ся на Давида. Сам Св'ятополк готов був визволити Василька, але Давид раїв ослiпити його і говорив: „Як ти його визволиш, то не буде князюваня нi менi, нi тобi“. Св'ятополк вагав ся, та вiдтак зовсiм пiддав ся Давидови і згодив ся на гидке дiло.

Слiдуючої ночi вивезли Василька в оковах у Бiлгород і завели до невеликої кiмнати. Василько побачив, як Торчин,

що їхав з ним, острив ніж, догадав ся в чім діло і почав кричати і з плачем взивати Бога. Війшло двох конюхів: оден Святиполків, по імени Сновид Ізечевич, другий Давидів — Дмитро; вони постелили коверець і взяли ся до Василька, щоби положити його на коверець. Василько став з ними бороти ся; він був сильний: двох не могло з ним справити ся; прийшли на поміч інші, звязали його, звалили і знявши з печи доску, положили на груди; конюхи сіли на ту доску; та Василько скинув їх з себе. Тоді прийшло ще двох людей, зняли з печи другу доску, звалили її на князя, самі сіли на доску і придавали так, що у Василька затріщали кости на груди. Вслід за тим Торчин Беренда, вівчар Святиполків, приступив до діла: заміряючи ударити ножем в око, він не вцілив і прорізав Василькови лице; аде петім вже удачно вийняв у него обоє очий одно за другим. Василько став без памяти. Його взяли разом з коверцем, на котрім лежав, положили на віз і повезли дальше дорогою у Володимир.

Проїзджаючи скрізь гóрод Звиждень, привезли його до якоїсь попаді і дали їй випрати закровавлену княжу сорочку. Попадая випрала, наділа на Василька і гірко плакала, тронута тим видовищем. Тоді Василько очуняв і закричав: „Де я?“ Йому відповіли: „В Звиждені гóроді“. — „Дайте води!“ сказав Василько. Йому подали води, він випив і мало-по-малу зовсім очуняв, згадав, що з ним діяло ся, і пощупавши на собі сорочку спитав: на що зняли? „Я би в тій закровавлений сорочці умер і став перед Богом“.

Пообідавши, лиходії повезли його у Володимир, де наспіли шестого дня. Давид помістив Василька на дворі якогось володимирського населенця Вакія і поставив коло него трийцять сторожів під проводом своїх княжих отроків, Улана і Колчка.

Почув про се перше всіх князів Володимир Мономах і здрігнув ся. „Сего не бувало ні за дідів, ні прадідів наших“, говорив він. Без проволоки призвав до себе чернігівських князів Олега й Давида на раду в Городець. „Треба направити лихо — говорив він, — інакше ще більше лихо буде, стане брат брата убивати, і погибне земля руська, і Половці візьмуть землю руську“. Давид і Олег

Святославичі також затривожились і казали: „Щось подібного ще не бувало в роді нашім“. Справді не бувало: в роді княжим перше лучали ся варварські братоубийства, та осліплюваня не бувало ще. Такі проступки принесла у варварську Русь грецька просьвіта.

Усі три князі виправили до Святяполка своїх мужів з таким словом: „Нащо накоїв ти лиха в руській землі, нащо устремив ніж у братів? Нащо осліпив брата? Колиб він був винен перед тобою, то тиб повинен був перекопати його перед нами і доказати вину його; він був би караний, а тепер скажи: в чім його вина?“ Святяполк відповів: „Мені сказав Давид Ігоревич, що Василько вбив брата мого Ярополка і мене хоче вбити, щоби забрати волость мою: Турів, Пиньск, Бересте і Погоринє, говорив, що він заляв ся з Володимиром: щоби Володимир засів у Києві, а Василько в гóроді Володимирі. Я нехотя беріг свою голову. Не я його осліпив, а Давид; він його й завів до себе“.

„Сим не вимовляй ся — відповіли князі, — Давид його осліпив, та не в своїм гóроді а в твоїм“.

Володимир з князями й дружинами хотів переходити через Дніпро проти Святяполка; Святяполк в страху збирав ся втікати, та Київляни не пустили його і післали до Володимира мачоху його й митрополита Миколая з таким словом:

„Молимо тебе, князю Володимире, і разом з тобою братів твоїх князїв, не губить руської землі; як станете з собою воювати, поганці утішать ся і візьмуть землю нашу, що добули отці і діди ваші трудом і хоробростю; вони боролись за руську землю й чужі землі добували, а ви хочете погубити руську землю“.

Володимир поважав вельми свою мачоху і нахилив ся до єї просьби. „Правда, сказав він, отці й діди наші берегли руську землю, а ми хочемо її погубити“.

Княгиня, повернувши в Київ, принесла втішну вість Київлянам, що Володимир нахиляє ся до супокою.

Князі стояли лївобіч Дніпра, в бору, і пересилались із Святяполком. Наконєць останнє їх слово було таке: „Коли се провина Давидова, то най Святяполк іде на Давида, най або візьме його, або жене з князюваня“.

Святополк цілував хрест, що поступить по волі Володимира і його товаришів.

Князі зібрали ся йти на Давида, а Давид дізнавшись об сїм бажав погодити ся з Васильком і заставити його самого відклонити від Давида небезпеку, котрій підлягав Давид за Василька.

В ночі прикликав Давид якогось Василя, про котрого містить ся в літописи ціле оповіданє. Давид сказав йому:

„Василько сеї ночі говорив Улану і Колчці, що хоче від себе післати свого мужа до князя Володимира. Посилаю тебе, Василю, іди до іменника свого і скажи йому від мене: Як ти пішлеш свого мужа до Володимира і Володимир верне ся, я дам тобі гóрод, який схочеш: чи Всеволож, чи Шепель, чи Перемиль“.

Василь пішов до Василька і переказав йому слова Давида. „Я нічого такого не говорив — сказав Василько, — та готов післати мужа, щоби не проливали задля мене крови; дивно тільки, що Давид дає мені свої гóроди, а мій, Теробовля, у него. Йди до Давида і скажи, най пришле до мене Кульмія. Я пішляю його до князя Володимира“. Василь ходив до Давида а вернувшись сказав, що Кульмія нема.

Василько промовив: „Посидь трохи зо мною“. Він казав слугі вийти і говорив до Василя:

„Зачуваю, що Давид хоче мене видати Ляхам, не наситив ся він ще моєю кровю; ще більш хоче упити ся нею. Я багато лиха вдїяв Ляхам і хотїв ще вдїяти і мстити їм за руську землю. Най видає мене Ляхам; смерти я не боюсь. Скажу тобі тільки по правді. Покарав мене Бог за мою гордість; до мене прийшла вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги, Торки, і я сказав собі в думці: як будуть у мене Берендичі, Печеніги, Торки, скажу я братови своєму Володареви й Давидови: дайте мені свою меншу дружину, а самі пийте собі й веселїтесь; яж зимою піду на ляцьку землю, а на літо завоюю ляцьку землю і відомщу за руську землю. Відтак я хотїв заволодіти дунайськими Болгарами і поселити їх у себе, опісляж хотїв просити ся у Святополка й Володимира йти на Половців: або славу собі найду, або голову положу за землю руську; іншої думки у мене в серці не було, ні про Святополка,

ні про Давида. Кленусь Богом і його судом страшним, не думав я про ніяке лихо братам; та за мої гордощі укорив мене Бог і смирив!" — Не звісно, чим скінчилися ті пересправи Давида з Васильком, та мабуть Василько здержав Володимира, тому що він в сім році не нападав на Давида. Наступав великдень. Давид не випустив Василька, а навпаки хотів загорнути волость осліпленого; він пішов туди з військом, але у Божська стрітив його Володар. Давид був такий же трусливий, як лиходій. Він не відважився вступати до бою і заперся в Божську. Володар обляг його і післав до него таке слово: „Нащо накоїв ти лиха та ще не каєшся. Схаменись!" — „Хибаж я се вчинив — відповів Давид, — хибаж у моїм городі се сталось? Всему винен Святиполк: я боюся, щоби й мене не взяли і не вчинили зо мною тогож; нехотя був я приневолений пристати на його раду, я був у него в руках“.

Володар не перечив йому, дбаючи тільки об сім, як би визволити брата з неволі. „Бог свідком усеми тому — післав він сказати Давидови, — а ти випусти мого брата, і я з тобою помирюся“.

Давид втішився, казав привести сліпого і віддав його Володареві. Вони заключили супокій і розійшлися.

Та другої весни (1098) Володар і Василько з військом ішли на Давида. Вони підійшли до гóрода Всеволожа, взяли його приступом і запалили; населенці утікали, Василько всіх їх велів вигубити і мстити за себе на невинних людях, — зазначає літописець. Василько показав, що хоч він був безталанний, та все не любив так руської землі, як говорив. Брати підступили під Володимир. Трусливий Давид заперся в нїм. Брати-князі післали до Володимирців таке слово:

„Ми прийшли не на ваш гóрод і не на вас, а прийшли ми на ворогів своїх: на Туряка, Лазаря і Василя, — вони підмовили Давида; він їх послухав і вдїяв лихо. Коли хочете бити ся за них — і ми готові; а не хочете, — так видайте ворогів наших“.

Володимирські городяни зібрали ся на віче і так сказали Давидови:

„Видай сих мужів, ми за них не бємо ся; за тебеж бити ся можемо; коли не видаси, — ми отворимо гóрод, а ти сам про себе дбай, як хочеш“.

Давид відповів: „Їх тут нема, я їх післав у Луцк; Туряк утік у Київ, Василь і Лазар в Турийску“.

„Видай тих, кого вони хотять, крикнули городяни, а ні, то — ми здаємо ся!“

Давидови нічого було робити. Він післав за своїми любимцями: Василем і Лазарем і видав їх.

Брати Ростиславичі по розсвїті повісили Василя і Лазаря перед гóродом: а сини Василька розстріляли їх стрілами. Потім відступили від гóрода.

Після такої розправи пішов на Давида Свѣтополк; доси вагав ся він сповнити княжий засуд і укарати Давида за сей проступок. Давид гледїв помочи у польського князя Владислава Германа, та сей взяв у него гроші за поміч і не поміг. Після семинедільної облоги у Володимирі, Давид здав ся і поїхав у Польщу.

У велику суботу 1098-ого р. Свѣтополк ввійшов у Володимир. Зайнявши Волинь, київський князь подумав, що добре булоб тим-же способом заволодіти й волостями Ростиславичів, за котрі він зачав війну з Давидом.

Володар випередив напад, ввійшов проти київського князя і взяв з собою сліпого брата. Вороги стрітили ся на урочищі, званім Рожново-поле. Коли війська готові були ударити одно на друге, знов явив ся сліпий Василько з хрестом у руці і кричав, звертаючи річ свою до Свѣтополка:

„Се хрест, котрий ти цїлував перед тим, як позбавив мене очий! Тепер ти хочеш відняти в мене душу! Сей чесний хрест розсудить нас!“

Наступила завзята битва. Ростиславичі побідили. Свѣтополк утік у Володимир. Витязі не пігнали ся за ним. „З нас досить, стати на своїй межі“, говорили вони.

Тоді у Ростиславичів і у їх ворога Давида було спільне діло: боронити себе від Свѣтополка, тим більше що київський князь не думав лишити їх в супокою. Посадивши одного із своїх синів, Мстислава, у Володимирі Волинськїм, післав він другого, Ярослава, до Угрів закликати їх на Володаря, а сам уйшов у Київ, задумуючи мабуть посадити

того самого Ярослава в уділі Ростиславичів, коли їх вижене так, як вигнав Давида. Святиполк хотів покористувати ся враждою, що повстала між Ростиславичами й Давидом, щоби придбати володарство своїм синам. Давид прибув з Польщі і зійшов ся з Володарем. Закляті вороги помирили ся і Давид лишив жінку свою у Володаря, а сам виправив ся найняти половецьку орду, котрою управляв воївний і жорстокий хан Боняк. Здає ся, Давид успів переконати Володаря, що дійсно провинником лиха заподіяного Василькови не був він, а Святиполк.

Володар сидів у Перемишлі. Прийшли Угри із своїм королем Кольоманом, на поклик Ярослава Святиполковича, і облягли Перемишль. На щастє Володаря Давидови не прийшло ся далеко їздити за Половцями: він стрітив Боняка десь недалеко і привів його під Перемишль.

У вечер перед битвою з Уграми Боняк о півночі відїхав від війська в поле і став вити по вовчому. Йому вторували голоси многих вовків. Така була половецька ворожба. „Завтра — сказав Боняк — ми побідимо Угрів“. Дика ворожба половецького хана сповнилася. Боняк — говорить сучасний літописець — збив Угрів на прах, так як сокіл збиває галок. Угри втікли. Багато їх потонуло у Вігорі і Сяні. Давид посунув ся під Володимир і зайняв володимирську волость. В самім городі сидів Мстислав Святиполкович з залогою, зложеною з населенців володимирських пригородів, Берестян, Пинян і Вигошівців. — Давид став робити приступи: дощем сипали ся з обох боків стріли; облоговці закривали ся рухомими вежами; обложенці стояли на стінах за досками; такий був тодішний спосіб війни. Підчас одної такої перестрілки, 12. червця 1099 р., стріла крізь дірку доски ранила на смерть князя Мстислава. Обложені по його смерті терпіли тяжку облогу до серпня, наостанку Святиполк прислав до них на відсіч військо. Серпня 5. Давид не устояв у бою з присланим військом і утік до Половців. Витязі не на довго заволоділи Володимиром і Луцком. Давид прийшов з Боняком і забрав їм сей і другий город.

Намір Мономаха злучити князів на спільне діло проти Половців не тільки не довів до бажаної мети, але довів напротив до довголітньої війни між князями; з того вийшло

для руської землі ще більше горе. Однак слідуючого 1100-ого року таки вдалося Мономахови знов зібрати між князями раду і переконати Давида Ігоревича, щоби піддався княжому судови. Давид сам прислав до князів в тій справі послів. Жаль, що не знаємо подрібно приготування до сего діла. Серпня 10-ого князі: Володимир Мономах, Сьвятополк, Олег з братом Давидом зійшлися у Витичеві; протягом двадцяти днів, 30. серпня, вони знов зійшлися на тім місці і вже тоді був з ними Давид Ігоревич.

„Хто має на мене жалобу?“ спитав Давид Ігоревич.

„Ти прислав до нас“, сказав Володимир, „і заявив, що хочеш жалуватися перед нами за свою кривду. Ось тепер сидиш з братами на однім коверці. На кого маєш жалобу?“

Давид нічого не відповів.

Тоді князі сіли на коний і стали окремо кождий із своєю дружиною. Давид Ігоревич сидів окремо. Князі радили про Давида: спершу кождий князь із своєю дружиною, а відтак радили між собою і післали Давидови від кождого князя мужів. Сі мужі сказали Давидови таку річ:

„От-що говорять тобі брати: не хочемо тобі дати володимирського стола за се, що ти устроїв ніж між нас, вдіяв се, чого ще не бувало в руській землі; та ми тебе не беремо в неволю, не діємо тобі ніякого лиха, сиди собі в Бужську та в Острозі; Сьвятополк додає тобі Дубен і Чорториск, а Володимир дає тобі 200 гривен та ще Олег і Давид дають тобі 200 гривен“.

Опісля князі післали до Володаря таке слово:

„Возьми до себе брата свого Василька; буде вам обом Перемишль. Хочете, жийте разом, а не хочете — відпусти Василька до нас; ми його живити мем!“

Володар сердито прийняв таку пропозицію; Сьвятополк і Сьвятославичі хотіли вигнати Ростиславичів з їх волости. Вони взивали до участі в сім ділі Володимира, що після зїзду у Витичеві поїхав у північні свої землі і був над Волгою, як прийшов до него зазив від Сьвятополка йти на Ростиславичів: „Коли ти не підеш з нами, то ми будемо самі по собі, а ти сам по собі“. Видно, що й на витичівськім зїзді Володимир не годився з князями і не зовсім похваляв їх постанови: „Я не можу йти на Ростисла-

вичів — відповів він їм — і зломати хрестне цїлуване. Коли останнє вам не до вподоби, то приймайте перше“ (т. є постанову в Любечі). Володимир був тоді сердитий, як вказують і слова в його поуці, що відносять ся до описаної події. Тому він уважав відповідним навести слова з псалтиря: „Не ревнуй лукавим людям, не завидуй беззаконним!“

Дійсно, то, чим закінчили князі свої усобиці, мало доказувало справедливости. Володимир не перечив ся з ними багато, бо бажав як би ні було закінчити усобиці, щоби зібрати сили руських земель против спільних ворогів — Половців.

Святополкови, яко київському князеві, хотїло ся подїбно своїм попередникам, власти над Новгородом і для того бажав він посадити у Новгороді свого сина; тимчасом там уже був князем син Мономахів Мстислав. Володимир уступив Святополкови, а замість новгородського князівства Святополк обіцяв Мстиславові Володимирське.

Мономах закликав Мстислава з Новгорода в Київ, але вслїд за Мстиславом приїхали новгородські послы і повели таку річ Святополкови:

„Ті, що нас прислали, приказали сказати: не хочемо Святополка ні сина його; коли в него дві голови, то посилайте його. Нам дав Мстислава Всеволод, ми його виплекали, а ти, Святополку, утік від нас“.

Святополк не міг переговорити їх і спонукати Новгородців, щоби сповнили його волю. Мстислав знов вернув ся в Новгород. Новгород своїм положенєм за неприступними болотами та дрімучими лісами чув ся безпечним. Там годї було навести ані Половців, ані Ляхів; годї було з чужоземною помочю заволодіти Новгородом.

З того часу Володимир без впину звертав свою діяльність на те, щоби захистити руську землю від Половців. В 1101-ім р. Володимир підняв князїв проти них, та Половці, почувши про збори руських князїв, прислали одночасно від ріжних орд просити супокою. Русини згодили ся на супокій, готові покарати Половців за перше віроломство. В 1103-ім р. нарушили сей супокій Половці і Мономах спонукав руських князїв підняти зєдиненими силами перший зачїпний похід на половецьку землю. В літописи описаний

сей похід дуже симпатично і видно, що він зробив вплив на сучасних. Київський князь із своєю дружиною і Володимир із своєю зійшли ся на Долобску (на лівім боці Дніпра близько Києва). Князі радили в шатрі. Святополкова дружина була проти походу. Тоді розлягали ся такі голоси: „Тепер весна, як можна відривати смерда (пахаря) від рілі; він має пахати землю“.

Та Володимир на се відповів: „Дивно, що ви не жалуєте смерда, а жалуєте коня, котрим він пахає. Почне смерд пахати, набіжить Половчин, візьме у него коня і його самого ударить стрілою, вдере ся в село і жінку й дітей його візьме в полон“.

Дружина Святополкова нічого на се не могла сказати і Святополк промовив: „Я готов“.

„Багато добра вчиниш“ — сказав йому на те Мономах.

Після долобської ради князі стали зазивати чернігівських князів до участі в поході, а за ними й інших князів. Давид послухав, а Олег відмовив ся нездоровлем. Він нерадо передирав ся з Половцями, котрі помогли йому взяти Чернігів, і мабуть обчисляв, що дружба з ними стане в пригоді йому й його дітям. Прибув із своєю дружиною полоцький князь Давид Всеславич, прибули й деякі інші князі. Русини йшли кінно й пішо: сї останні суднами по Дніпру до Хортиці. По чотиродневній виправі степом від Хортиці стрітили Русини на урочищі, званім Сутїнь, 4. цвїтня Половців і побили їх на голову. Половці втерjali до двайцять князів. Один із князів, Белдюзь, попав ся в полон і давав за себе великий окуп золотом, сріблом, кіньми й скотиною, але Володимир сказав йому: „Багато разів постановляли ви з нами договори, а відтак ходили воювати руську землю; чому ти не вчив синів своїх та роду свого не ломати договору і не проливати християнської крові?“ Він велів отже вбити Белдюзя і посічи його тіло. Русини набрали тоді багато овець, скотини, верблюдів і невільників.

В 1107-ім р. воївний Боняк і старий половецький князь Шарукань думали відомстити Русинам за попередні погроми, та їх розбили на голову під Лубнами. В 1109-ім р. Володимир посилав воеводу Дмитра Ігоревича на Дон: Русини нанесли ще більше шкоди половецьким вежам.

За те на другий рік Половці пустошили сторони Переяслава; а слідуючого року Володимир знов з князями підняв похід, що більш усіх придбав собі слави в очах сучасних люднй. Переказ звязав з ним чародійні віщування. Розказують, що 11. лютня в ночі над печерським монастирем появив ся огнений стовп: спершу він став над камінним столом, перейшов відтіль на церкву, потім став над гробом Теодозия, нарконець підняв ся в сторону східну і щез. Появі сій товаришили блискавиці й громи. Грамотії толкували, що се був ангел і віщував Русинам побіду над невірними. Весною, Володимир з своїми синами, київський князь Сьвятополк із своїм сином, Ярослав і Давид з сином другої неділі посту виправили ся на Сулу, перейшли через Псьол, Ворсклу і 23. марця прийшли на Дон, а 27. в страстний понеділок розбили на голову Половців на ріці Сальниці і вернули домів з великою добичю і полоном. Тоді, говорить літописець, слава про походи руські дійшла до всіх народів: Греків, Ляхів, Чехів і дійшла навіть до Риму. З того часу на довго Половці перестали тривожити руську землю.

В 1113-ім р. умер Сьвятополк і Київляни, зібравши ся на віче, вибрали Володимира Мономаха своїм князем; та Володимир вагав ся; між тим Київляни, недовольні поборами свого покійного князя, напали на дім його любимця Путяти і розграбили Жидів, котрим потакував Сьвятополк за свого панованя і повіряв збирати доходи. Іншим разом післали Київляни до Володимира послів з такою річю: „Йди, княже, в Київ, а як не підеш, так розграблять і княгиню Сьвятополкову і бояр і монастирі; і будеш ти одвічати, коли розграблять монастирі“. Володимир прибув у Київ і засів на столі по виборі київської землі.

Час його князюваня до смерти, що наступила 1125-го р., був цвитучою добою в давній історії київської Руси. Вже ні Половці і ніякі інші чужоземці не тривожили руського народу. Навпаки, сам Володимир посилав сина свого Ярополка на Дон, де син його завоював у Половців три гóроди і привів собі жінку, дочку яского князя, незвичайну красавицю. Другий син Володимира, Мстислав, з Новгородцями поразив Чудь на балтійськїм побережю, третій, Юрій, побив на Волзі Болгар. Удільні князі не

сьміли починати усобиць, слухали Мономаха а в случаю непослуху почувли його сильну руку. Володимир прощав, як хто в перший раз нарушив лад, за другим разом строго карав. Так н. пр. коли Гліб Мстиславич, оден з кривських князів, напав на Слуцк і спалив його, Володимир пішов на Гліба війною, але Гліб поклонив ся Володимирови, просив супокою і Володимир лишив його князувати в Миньску. Кілька лїт пізнійше, мабуть за такий сам проступок, Володимир вивіз Гліба з Миньска, де він також вмер. Так само в 1118-ім р. Володимир зібравши князів пішов на волинського князя Ярослава Святиполковича, і коли Ярослав покоровив ся йому і ударив чолом, він лишив його у Володимирі і сказав йому: „Все йди, коли я тебе завізвув“. Але відтак Ярослав напав на Ростиславичів і навів на них Ляхів; крім того він зле обходив ся із своєю жінкою; Володимир сердив ся на него й за то. Володимир вигнав Ярослава, а Володимир Волинський віддав свому синові Андреєви. Ярослав намагав ся відобрати Володимир з помочю Ляхів, Угрів і Чехів, та не успів, а Ляхи зрадливо його вбили.

Не так вдачні були діла Мономаха з Грецією. Він віддав дочку свою за Льва, сина византийського імператора Діогена, але вслїд за тим у Византії наступив переворот. Олексій Комнен зігнав був Діогена. Лев хотїв з помочю тестя добути собі незалежну країну в грецькій державі на Дунаю, але його вбили убийці, котрих наслав Комнен. Лев лишив сина, для котрого Мономах добивав ся тойж самої країни, що перед тим Лев. Спершу воевода Володимирів Войтишич посадив був Володимирових посадників у грецьких дунайських гóродах; але Греки прогнали їх, а в 1122-ім р. Володимир помирился з наслідником Олексія, Йоаном Комненом, і віддав за него внуку свою, дочку Мстислава.

Володимир Мономах являє ся в руській історії законодавцем. Ще раньше, за дїтий Ярослава, війшли в „Руську Правду“ важні зміни й доповнення. Дуже важною зміною було се, що усунено мечь за убийство, а замість того введено грошеву кару — виру. Се вимагало, щоби змінити праводавство і установити багато статей задля ріжних случаїв обид і проступків, що вимагали платні вир

в усякім розмірі. Таким робом всякі розміри вирної платні назначувано на кривди і побої різного рода, що заподіяли одні другим, так як і за крадіж різних предметів. Незалежно від платні вирної за деякі проступки, як н. пр. за розбої і підпали, провинник підлягав заточенню і розграбленню — давній народній карі. Убийства злодія не вважали убийством, як воно стало ся при самій крадежи, коли злодія ще не спіймано. — Коли Мономах скликав і зложив раду з тисяцьких: київського, білогородського, переяславського і людей своєї дружини, постановлено деякі важні статі, щоби забезпечити добробит населенців. Обмежено самовільний побір відсотків, що за Святиполка доходило до великого надужитя і визвало по смерти сего князя прослідоване Жидів, що були лихварами. — За Володимира установлено, що лихвар може брати тільки тричи відсотки і як візьме три рази, то вже тратить сам капітал. Крім того постановлено дозволені відсотки: 10 кун за гривну, що становило майже третину або трохи більш, коли маємо вважати згадану тут гривну гривною кун¹⁾.

Часті війни і напади Половців нищили капітали. Являли ся довжники, що не мали спромоги виплатити ся, а під видом їх були й обманці. Торгові справи були для купців небезпечні; тому й сі, що їм давали гроші, також були в небезпечі втеряти свій капітал. Відсіль і високі відсотки. Деякі торговці брали у других купців товари, не вплачуючи за них гроші наперед, а виплачували по випродажи з відсотками; з того поводу виходили обманства. За Володимира розріжнювано між тим купцем, котрий не міг виплатити ся, що потерпів несподівано від огню, води або ворога, і тим, що занапастив чужий товар або пропив, або „пробив ся“ т. є почав бійку а потім мав заплатити виру або „продажу“ (низший вид вири). Коли купець не мав спромоги заплатити, належало зважати: з якої причини се було. В першім случаю т. є при несподіванім знищенню, купець не підлягав насилі, хоч і не був

¹⁾ Гривна була — гривна срібла і гривна кун. Гривна срібла була двояка: більша, що складала ся із срібних кусочків ваги від 43—49 зол., і гривна мала — в кусочках від 32—35 золотих. Сім гривен кун складало гривну срібла, отже гривна кун становила приближно від 6—7 або від 5—6 золотників срібла.

зовсім свобідний від заплати довгу. Деякі брали капітал від різних осіб, а також від князів. На случай неспромоги уплати такого торговця, його вели на торг і продавали його майно. При тім гість т. є чоловік з іншого міста або чужоземець мав першеньство перед іншими вірителями, а за ним князь, а потім вже інші вірителі забирали, що лишило ся. Набіги Половців, лихва, користолобність князів і їх урядників — все причиняло ся до того, що в народі прибувало бідолах, що не могли вижити і йшли в найми до богачів. Сі люди звали ся тоді „закупами“. З одного боку ті закупи брали від хазяїна гроші і втікали від него, а з другого хозаїни обвиняли їх о різні видатки в господарстві і на тій підставі гнобили а навіть повертали в неволю. Закон Мономаха дозволяв закупови жалувати ся на хозаїна перед князем або судьями, накладав визначену пеню за кривди йому заподіяні і гноблене, боронив їх від домаганя хозаїна на случай запропащення або ушкодження якої-небудь річи, коли дійсно закуп був невинний; але за то з другого боку — грозив закупови повною неволю на случай, як утече, не сповнивши умови. Крім закупів, що служили по дворах хозаїнів, були закупи „ролейні“ (поселені на землях і обовязані до роботи власникови). Вони одержували плуги й борони від властника, що показує, як збіднів нарід; хозаїни не рідко напастували таких закупів з тою приключкою, що вони попсували дані їм рільничі наряди, і повертали в неволю вільних людей. Відтіль вийшла потреба означити: кого іменно вважати холопом. Законодавство Володимира Мономаха означило тільки три случаи повернення в холопство: перший случай, коли чоловік сам добровільно продавав себе в холопи або коли хозаїн продавав його на основі попередних прав над ним. Але таке купно мало конечно відбувати ся при сьвідках. Другий случай повернення в неволю наступав, коли входила в подруже жінка невільничого походження (мабуть лучалось, що жінщини гледіли визволу з неволі у виході замуж). Третий случай, коли вільний чоловік без усякого договору стане слугою приватного чоловіка (тіуньство без умови, або привяже ключ до себе без умови). Мабуть се тому було постановлено, що деякі люди принявши службу позволяли собі на всякі непорядки

й обманьства, але що не мали условин, то хозяйїни не могли від них домагати ся винагороди. Тільки виказаних тут людей можна було повернути в холопство. За довгиж не можна було і всякий, що не міг заплатити, міг відробити свій довг і відійти. Воєнні полонники, як видно, також не ставали холопами, тому що про се нема згадки в „Руській Правді“ при вичисленю случаїв неволї. Холоп був тісно звязаний з хозяйїном: хозяйїн платив його довги а також звертав цїну річи, котру вкрав його холоп. Перше, за Ярослава, коли холоп побив вільного чоловіка, тоді приймали і сьвідоцтво холопа, як він служив у свого хозяйїна. За холопа і рабови не накладали вири, але убийство холопа або рабинї без причини підпадало карі грошевій князеви „продажи“. Після деяких даних належить до часів Мономаха віднести постанову про наслідство.

Взагалї після тодішнього руського звичайного права, всі сини наслідували зарівно, а дочкам обовязували ся видавати придане при виходї замуж; меншому синові діставав ся вітцївський двір. Кождому однак вільно було розпорядити своїм майном в завіщаню. В правах наслідства боярів і дружинників і в правах смердів була та ріжниця, що наслідство бояр і дружинників ні в яким случаю не діставало ся князеви, а наслідство смерда (простого хлїбороба, пахаря) припадало князеви, коли смерд вмерав бездїтним. Жінчиного майна не міг чоловік нарушити. Коли вдова не виходила замуж, то була повною хозяйкою в домі покійного чоловіка і діти не могли її вигнати. Замужна жєнщина мала з мужчиною однакові юридичні права. За убийство або обиду їй заподїяну, платили однакову виру як за убийства або обиди, заподїяні мужчинї.

Мїсцем суду в старовину були: княжий двір і торг, і се означає, що був суд княжий, але був також суд народний — вічевий; здає ся, що постанови Руської Правди мали метою найбільш збереженє княжих справ, а не обїмали всего вічевого суду, що придержував ся давних обичаїв і установ, котрі насували ся даними случаями. Доказами на судї були: зізнаня сьвідків, присяга, і наостанку проба водою і зелїзом; але коли введено се останнє — не знати.

Доба Володимира була часом процвіту умілої і письменської діяльності на Русі. В Києві і в інших містах кладено нові церкви укрешені живописю: так за Святополка збудовано в Києві Михайлівський Золотоверхий

Видубицький монастир.

монастир, котрого стіни стоять доси, а близько Києва Видубицький монастир на місці, де був загородний двір Всеволода; крім того Володимир перед смертю поклав прегарну церкву на Альті, на тім місці, де убито Бориса. —

До сего часу відносить ся уклад первісної нашої літописи. Ігумен Сильвестер (около 1115-го р.) уложив в одну книгу уривки, що вже перше естували, і мабуть сам додав до них оповідання про події, котрі сам бачив. Між творами, що війшли в його книгу, були й писаня печерського літописця Нестора, від чого цілий Сильвестрів літописний збірник має в ученім сьвітї назву Несторової літописи, хоч і несправедливо,¹⁾ бо не все в ній написав Нестор, а при тїм не все міг написати оден тільки чоловік. Гадка описувати події і укладати їх порядком після лїт появилася тоді, як познакомили ся письменники з византийськими літописцями, з котрих деякі, як Амартоль і Малала, були тоді звисні в словянським перекладі. Сильвестер дав почин руському літописаню і вказав дорогу іншим після себе. Його збірник продовжали другі літописці після лїт і розвітвив ся на багато частий, відповідно ріжним землям руського сьвіта, що мали свою віддільну історію. Прямим і близшим по місцевости продовженем Сильвестрового літописного збірника була літопись, що займала ся переважно київськими подіями; написали її в Києві ріжні літописці, що змінювали ся оден за другим. Літопись ся зве ся „київською“; вона займає часи Мономаха, іде через ціле XII. столїте і перериває ся на подїях перших лїт XIII. столїтя. В часах Мономаха багато мабуть переложено з византийської літератури, як доказують рукописи, що случайно зберегли ся і відносять ся іменно до кінця XI-го і початку XII-го столїтя. З нашої первісної літописи видно, що Русини письменні могли читати в своїм язичї Старий Завіт і житя ріжних сьвятих. — Тодїж за прикладом византийських житеписців почали складати житя руських людей, котрих поважали за сьвятість житя й смерти. Тодї вже було написане жите перших основників печерського монастиря: Антонія і Теодозія, і преподобний Нестор, Печерський літописець, дав почин Патерикови або збірникови житий печерських сьвятих. Твір сей доповнювано опісля новими додатками і він став відтак любимою книжкою до

¹⁾ Найновїші дослїди виказали, що автором Начальної літописи (Повѣсть временныхъ лѣтъ) був преп. Нестор. (А. Шахматовъ, Несторъ Лѣтописецъ, Літер. наук. Збірник „Привіт І. Франкови“, Львів 1916, II., стор. 31—53).

читаня у набожних людей. В ту добу написав жия сьв. Ольги і сьв. Володимира монах Яків, тодіж зложено дві ріжні від себе повісти про смерть князів Бориса й Гліба, з котрих одну приписують томуж монахови Якову. Ровесник Мономахів, київський митрополит Никифор, родом Грек, лишив нам одно Слово і три Послания: з тих два звернені до Володимира Мономаха, а між тими одно „обличительне“ проти латинян. Тоді вже наконечно виробив ся розділ Церков; було вороговане між письменниками одної і другої Церкви і Греки старали ся впоїти Русинам свою ненависть і злобу до західної Церкви. Другий ровесник Мономахів, ігумен Данило, відбув подорож у Єрусалим і лишив по собі опис тої подорожи.

Неперечно, крім оригінальних первотворів і перекладів властивого релігійного письменства, було тоді на Руси ще поетичне письменство, що мало менше-більше прикмети давного поганьства. В случайно збереженім поетичнім памятнику з кінця XII-го столітя: „Слово о полку Ігоря“ згадує ся про сьпівця Бояна, що сьпівав про події старовини і між іншим про події XI-го столітя; з деяких признаков можна припустити, що Боян сьпівав також про походи Мономаха на Половців. Сего Бояна так поважали, що потомство прозвало його Соловієм старинних часів. — Сам Мономах написав „Поуку своїм дітям“ або так звану „Духовную“. В ній Мономах розказує подрібно події свого жия, свої походи, свої лови на диких коний (зубрів?), диких кабанів, турів, лосів, медведів, — свій образ жия, занятя, в котрих добачаємо невтомну діяльність. Мономах дає дітям пораду, як поводити ся. Сі поради, крім загальних християнських моральних наук, піддержувані многими виписками з сьвятого письма, доказують начитаність автора і містять у собі багато важних черт, як личного характеру Мономаха, так і його віку. Він зовсім не каже князям карати смертю кого небудь. Колиб провинник навіть заслужив кару смерти, говорить Мономах, то й тоді не треба губити душі. Видно, що князі тодішні не окружали ся царською величю і були доступні для всіх, що мали до них діло: „Най не посьміють ся ті, що приходять до вас, з дому вашого ані обіду вашого“. Мономах навчає дітий все робити самим, у все вглядати, і не здавати ся

на тіунів і отроків. Він завіщає їм, щоби самі судили і боронили вдів, сиріт та вбогих, не дозволили сильним губити слабих, приказує, щоби кормили і поїли всіх прихожих. Гостинність вважає він першою чеснотою: „Більше всего шануйте гостя, відкіляб він ні прийшов: чи посол, чи знатний чоловік, чи простий, всіх гостіть їдою і питем, а коли можна й подарками. Сим вславить ся чоловік по всій землі“. Він приказує їм відвідувати хорих, віддавати останню прислугу вмерлим, зважаючи на те, що всі смертні, привитати кожного на зустріч добрим словом, любити своїх жінок, та не давати їм над собою власти, шанувати старших як вітців, а молодших як братів, удавати ся до духовних о благословенство і зовсім не чванити ся своїм станом, зважаючи на те, що все поручив їм Бог на короткй час, і не зберегати в землі богатств, бо се великий гріх. Що до війни Мономах рає дітям не здавати ся на воевод, самим поставляти сторожу і не бенкетувати та не висипляти ся в поході; підчас сну не здіймати з себе збруї, а в переході скрізь руські землі ніколи не дозволяти, щоби військо робило пакости людям по селах або нищило хліб на полях. Наостанку, він каже їм вчити ся й читати і наводить яко приклад вітця свого Всеволода, що сидячи дома вивчив ся пять язиків.

Мономах умер коло Переяслава в любимій церкві, збудованій на Альті 19. мая 1125-го р., в сімдесят другім році житя. Тіло його перевезено в Київ. Сини і бояри понесли його до сьв. Софії, де його й поховали. Мономах лишив по собі память доброго князя. „Всі лихі думки ворогів — говорить літописець — Бог дав під його руки; вистачений добрими звичаями, славний побідами, він не величав ся, не чванив ся, по заповіди Божій добро чинив ворогам своїм і безмірно був милосерний для старців і вбогих, не щадив свого майна, а все роздавав убогим“. Монахи славили його за побожність і за щедрість монастирям. Ся добродушність, злучена з рішучою діяльністю і розумом, винесла його так високо і в очах людей сучасних і в памяти нащадків.

Мабуть народні епічні пісні про часи київського князя Володимира „Красное Солнишко“, так звані билини Волсдимирового циклю, відносять ся не до одного Володимира

Святого, але й до Мономаха, так що в поетичній пам'яті народу сі дві особи злилися в одну. Наш погляд potwierджує ось яка подія: в Новгородській літописі під 1118-им роком Володимир з сином своїм Мстиславом, князем новгородським, завізав за безлад і грабіж з Новгорода сотського Ставра і посадив його в тюрму з деякими провинниками, новгородськими боярами. Між билинами Володимирового циклю єсть одна билина про Ставра боярина, котрого київський князь Володимир засадив у погріб (тюрмами тоді були погребі [півниці]), але Ставра визволила його жінка, переодівши ся в мужеську одіж. Імя Володимира Мономаха так поважали нащадки, що опісля складала ся казка, начеб то византийський імператор прислав йому знаки царського достоїнства, вінець і коронаційний плащ, і кілька столітній опісля московські царі вінчали ся вінцем, що називали „шапкою“ Мономаха.

Розбираючи все безпристрастно, треба примітити, що Мономах у своїх поуках і у виїмках літописців (де про него згадка) являє ся більш бездоганим і добродушним, як у своїх поступках, в котрих проглядають хиби часу, вихованя і товариства, посеред котрого він жив. Такий на пр. поступок з двома половецькими князями, убитими з нарушенем даного слова і прав гостинности. Завіщаючи синам здержливість у війні і людяність, сам Мономах однако мимоходом признає ся, що при занятю Миньска, в котрім він мав участь, не лишено при житю ані челядина, ані скотини. Наостанку він хоч і дбав про руську землю, але й себе не забував і, караючи князів дійсно винуватих, відбирав їх уділи і віддавав своїм синам. Та все він в історії мати ме велике значіне, що живучи в суспільности, котра ледво що виходила з варварства, повертаючи ся в таким товаристві, де всякий гонив ся за вузкими своєкористними цілями, ще майже не розуміючи святости права й договору, оден Мономах держав знамено спільної для всіх правди і збирав для сеї суспільности сили руської землі.

Князь Андрій Боголюбський.

В другій половині XII-го столітя в Ростовсько-Суздальській землі появляють ся зароди того ходу подій, що розвинув ся і усталив ся вже під впливом татарського забору. Наш давний літописець, перелічуючи вітки словянсько-руського племені, вказує на Полян, Деревлян, Сіверян і т. д., але, говорячи вже по переказу про події IX-го і X-го столітя, залічає в склад руського світа Мерю, околицю заселену фінським племенем тоїж назви, що займала обшир нинішних губерній: володимирської, ярославської, костромської і части московської і тверської; на рівні з тим народом ставить суплемінні й сусідні йому племена: Мурому на південь від Мери і Весь на північ від тоїж Мери по бігови Шексни і около Білоозера. Уже в незапамятні часи словянські поселенці заходили в околиці тих народів і поселяли ся там, як то показують словянські назви гóрода Ростова в землі Мери і Білоозера в землі Веси. Жаль, що не знаємо ходу словянського населюваня в сих землях; неперечно, що вона з прийнятем християнства змагала ся, повставали гóроди з руськими населенцями, а самі туземці приймаючи християнство теряли разом з поганьством свою народність і поступенно зливали ся з Русинами, деякіж покидали свою давну вітчину і утікали дальше на схід. Недавні розкопки могил заходом гр. Уварова в землі Мери показують, що поганьство і давна народність вже вигасали в XII-ім століттю, а бодай пізнійші могили з признаками мерянської народности можна віднести до сеї доби. Після письменних пам'яток в XII-ім століттю стрічаємо в сих місцях значне число гóродів неперечно руських: — Ростов, Суздаль, Переяслав-Заліський, Дмитрів, Углич, Зубців, Молога, Юрїв, Володимир, Москву,

Ярославль, Галич-Мерський, Городець і и. Неспокі в південній Русі спонукали єї тамошних населенців переселяти ся в сю околицю. Нарід Мери стояв на низькім ступні просвіти, не творив самостійного політичного тіла і при тім не був воївний, як показує лихе оруже в його могилах; тому він легко підчиняв ся власти і впливови Русі. В сім-то краю, котрий заселявали приходці з ріжних словянсько-руських земель, творила ся нова вітка словянсько-руської народности, що дала почин московському народови; ся вітка в дальшій добі історії обняла всі інші народні вітки в руській землі, багато з них зовсім загорнула і злила з собою, а інші вітки підчинила своєму впливови. Недостача свідощтв про хід руського заселюваня в сім краю становить в нашій історії вельми важну прогалину, котрої нічим заступити. При всім тім однак можна вже і у давних часах замітити сі прикмети, що взагалі становили віддільні признаки московської народности: скуплене сил у власній землі, напрям розширити свої оселі і підчинити собі інші землі. Се пробиває ся вже в історії борби Юрія суздальського за Київ з Ізяславом Мстиславичем. Се був перший почин напрямом підчинити руські землі першеньству східно-руської землі. Юрій хотів утвердити ся в Києві, тому що, очевидно, не радо проживав у східній стороні; та коли розберемо значіне тогочасних подій, то побачимо, що вже тоді разом з тим лучив ся напрям руських поселенців суздальської землі володіти в Києві. Се видно з того, що Юрій після овлади Києвом держав ся в нім з підмогою Суздальців, що з ним прийшли. Київляни гледіли на князюване Юрія, як на чуже володарство, а опісля по смерти Юрія в 1157 р. поубивали всіх Суздальців, котрим Юрій поручив управу краю. Опісля син Юрія Андрій не думав вже переселяти ся в Київ і хотів оставати в суздальській землі, володіти Києвом і іншими руськими землями таким робом, щоби суздальська земля обняла передове становище, як перше Київ. Від Андрея починає визначати ся яркими чертами самостійність суздальсько-ростовської землі і разом з тим напрям до передованя в руськім світі. В сю добу виступив у перший раз на історичне видно московський нарід. Андрій був першим московським князем; він своєю діяльністю дав почин і показав взорець своїм

нащадкам; вони-то мали при обставинах прихильних довершити того, що зазначив їх предок.

Андрій родився в суздальській або докладніше в ростовсько-суздальській землі, там прожив він дитинний вік і першу молодість, там відобрав він перші вражіння, після котрих склали ся у него погляди на жите і понятя. Доля кинула його у вир безвихідних усобиць, що відбували ся у Південній Русі. Після Мономаха, що був князем київським з вибору землі, князювали в Києві оден за другим два сини його, Мстислав і Ярополк; спору в них за землю не було, і їх можемо залічити до справдешних земських вибраних князів, як і їх вітця, тому що Київлянам дорога була память Мономаха і вони любили його синів. Але в 1143 році чернигівський князь Всеволод Ольгович вигнав третього Мономахового сина, слабого і неспосібного Вячеслава, і оружно заволодів Києвом. Сим відкрила ся дорога до безконечного неладу в Південній Русі. Всеволод держав ся в Києві з підмогою своїх Чернигівців. Він хотів забезпечити для свого роду Київ: Всеволод предложив Київлянам вибрати брата його Ігоря. Київляни мимоволі згодили ся. Та як тільки Всеволод умер, в 1146 р., Київляни вибрали собі князем сина старшого Мономаховича, Ізяслава Мстиславича, а Ігоря зложили. Колиж за Ігоря підняли війну його брати, Київляни убили прилюдно Ігоря, дарма що він вже віддурав ся світа і вступив у печерський монастир.

Ізяслав щасливо справив ся з Ольговичами, та проти него підняв ся новий невсипучий суперник, дядько його, князь суздальський Юрій Довгорукий, молодший син Володимира Мономаха. Почала ся довголітна борба і в сій борбі брав участь Андрій. Справи замотували ся так, що здавало ся, усобиці не буде кінця. Київ кілька разів переходив то в руки Ізяслава, то в руки Юрія; Київляни зовсім збили ся з дороги: впевняють Ізяслава, що готові умирати за него, а відтак перевозять Юрія через Дніпро до себе і приневолюють Ізяслава втікати; приймають до себе Юрія, опісляж зносять ся з Ізяславом і призивають його до себе, а виганяють Юрія; та взагалі легко уступають всякій силі. Київляни не зважаючи на таку непостійність, вимушену обставинами, незмінно любили Ізяслава

і ненавиділи Юрія з його Суздальцями. Підчас тої усобиці Андрій нераз показував хоробрість у битвах, та нераз намагався довести до згоди між роздратованими суперниками, але все було безуспішно. 1151 р., коли Ізяслав на час осягнув рішучу перевагу, Андрій вговорював вітця, щоби переселився в суздальську землю, і спішився сам перше від него переселитися до сего краю — у Володимир-на-Клязмі, пригород, що дав йому отець яко уділ. Але Юрій нізащо не хотів лишити Південної Русі, знов зачав добиватися Києва, наостанку в 1154 р. заволодів ним і посадив Андрея у Вишгороді. Юрій бажав мати того сина близько себе, здаєся тому, щоби передати йому київське князюванє, і в тій цілі він призначив віддалені від Києва гóроди Ростов і Суздаль меншим своїм синам. Та Андрея не манили ніякі надії в Південній Русі. Андрей був стількож хоробрий, скілько й розумний, стількож вихований у своїх намірах, скілько й смілий у виповненню. Він був дуже жадний влади, щоби міг погодитися з тодішнім станом в Південній Русі, де доля князя постійно залежала і від забагів інших князів і від примхи дружин і гóродів. Крім того сусідство Половців не давало і на будуче ніякої поруки на установу порядку в Південній Русі, тому що Половці були добрим орудєм князів, котрі задумували силою добиватися гóродів. Андрій рішився самовільно утечи на все в суздальську землю. Крок був важний; сучасний літописець вважав се потрібним особливо замітити, що Андрій рішився на то без вітцівського благословеня.

У Андрея, як видно, доспіла тоді думка не тільки віддалитися в суздальську землю, але утвердити в ній осередок, з котрого можнò правити руськими справами. Літопись говорить, що з ним були в порозуміню його своякї, бояри Кучкови. Думаємо, що він мав тоді багато сторонників як в суздальській землі, так і в київській. Се перше видно з того, що в ростовсько-суздальській землі любили його і скоро опісля оказали сю любов, наставляючи його князем по виборі; про се друге свідчать признаки значного переселеня населенців київської землі в суздальську. Але Андрій, що поступав в сїм случаю проти вітцівської волі, був приневолений осьвятити свої

поступки в очах народу яким небудь правом. До сеї пори в почутю Русинів для князів естувало двояке право — походження і вибору, але оба ті права перепутали ся і втерjali значіне, особливо в Південній Руси. Князї, мимо всякого старшиньства по родї, добивали ся княжих столів, а вибиране перестало бути однодушним вибором всеї землі і залежало від воєнної товпи — від дружини, так що в самім ділі удержувало ся ще тільки одно право — право бути князями на Руси особам з Рурикового дому. Але який князь мав де князувати, для того вже не було ніякого іншого права крім сили й успіху. Треба було установити нове право. Андрій найшов його; се було висше пряме благословенє релїгїї.

Був у Вишгородї в женськїм монастирї образ Пр. Богородицї, привезений з Царгороду; після переказу малював його сьв. євангелист Лука. Розказували про него чуда, говорили між іншим, що, поставлений під стїною, образ сей в ночі сам відходив від стїни і ставав посеред церкви, неначе показуючи, що бажає перейти в інше місце. Взяти його явно не було можна, тому що населенцїб на се не дозволили. Андрій задумав крадькома взяти його, перенести в суздальську землю, дарувати таким робом сїй землі сьвятиню поважану на Руси і тим зазначити, що над сею землею спочиває особливе благословенє Боже. Підмовивши сьвященника женського монастиря Миколая і диякона Нестора, Андрій забрав у ночі чудотворний образ з монастиря і разом з княгинею і помічниками своїми зараз опісля утік в суздальську землю. Підчас подорожи того образу в суздальську землю діяли ся чуда: в дорозї уздоровляв він хорих. Андрій мав на думцї підняти гóрод Володимир висше старших гóродів Суздаля і Ростова, та він держав сю думку до часу в тайні, тому переїхав через Володимир з образом і не лишив його там, де він опісля по його думцї мав бути. Та не хотїв Андрій везти його нї в Суздаль нї в Ростов, тому що після його думки не треба було тим гóродам давати першеньства. Десять верст від Володимира в дорозї до Суздаля стало ся чудо: конї під образом нараз станули; запрягають інших сильнїйших, і ті не можуть рушити воза з місця.

Князь задержав ся; розпняли шатро. Князь заснув а рано оповістив, що йому являла ся у сні Божа Мати з грамотою в руках і наказала не везти єї образу в Ростов, а поставити його у Володимирі, на тім же місці, де приключив ся сей привид, покласти камінну церкву в імя Різдва Богородиці і оснувати при ній монастир. В память такого привиду живописано образ, що зображав Божу Матір в такім виді, як явила ся Андрееви з грамотою в руці. Тоді на місці привиду założено село, назване Боголюбовим. Андрій поклав там богату камінну церкву; єї наряди і образи були украшені дорогоцінними камінями і рózпусткою (емайлю), стовпи і двері блищали позолотою. Там поставив він тимчасом образ; на рамах, для него споруджених Андреем, було 15 фунтів золота, багато жемчуга, дорогоцінного каміня і срібла.

Село Боголюбово, założене Андреем, стало любим місцем його побуту і від тогож пішло в історії прозвище Боголюбського.

Не знаємо, що робив Андрій до смерти вітця, та неперечно він в тім часі справував ся так, що догодив усій землі. Коли отець умер в Києві по бенкеті у якогось Петрила, 15-го мая 1157 р., Ростовці і Суздальці з усею землею вибрали однодушно Андрея князем усеї своєї землі і таким робом нарушили заповіт Юрія, що призначав Ростов і Суздаль молодшим синам. Та Андрій не поїхав ні в Суздаль, ні в Ростов, а оснував свою столицю у Володимирі, поклав там величаву церкву Успеня Богородиці з позолоченим верхом¹⁾ з білого каменя, привезеного водою з Болгарії. В тій церкві поставив він взятий з Вишгорода образ, що з того часу почав звати ся Володимирським.

З того часу Андрій явно зазначив свій намір вчинити Володимир, що доси був тільки пригородом, головним гóродом усеї землі і поставити його висше старих гóродів, Ростова і Суздаля. Андрій памятав про се, що в старих гóродах були старі перекази й привички, котрі обмежали

¹⁾ Після одних вістий була одна баня, після інших — пять; се перше правдоподібнійше, тому що в тих часах ставлено звичайно церкви з одним верхом.

власть князя. Ростовці і Суздальці вибрали Андрея на вічі. Вони вважали власть князя низше своєї вічевої власти; живучи в Ростові або Суздалі міг Андрій дізнавати опору і був би приневолений йти під лад городянам, що гордилися своїм старшинством. Навпаки у Володимирі, котрий завдячував йому своє вивисшене, своє нове старшинство над землею, воля народна мала йти рука в руку з волею князя. Гóрод Володимир, перше малий і незначний, сильно розрісся і населився за Андрея. Населенці його були найбільше переселенці, що зайшли до Андрея з Південної Русі на нову оселю. На се ясно вказують назви урочищ у Володимирі; там були ріка Либедь, Печерний гóрод, Золоті Ворота з церквою над ними, як у Києві, і Десятинна церква Богородиці. Наслідуючи Київ дав Андрій церкві, що поклав у Володимирі, десятину із своїх стад і з торгу і крім того гóрод Гороховець і села. Андрій ставив багато церков, закладав монастирі і не жалувал видатків на украшене храмів. Крім церкви Успения, що дивувала сучасних людей величиною і блеском іконостаса, свічників, стінною живописю та багатою позолотою, він поклав у Володимирі монастирі Спаський, Вознесенський, соборну церкву Спаса в Переяславі, церкву св. Теодора Стратилата, котрому приписував своє спасенне під час одної битви, коли разом з вітцем брав участь у княжих усобицях на полудні; також поставив церкву Покрови при устю Нерли і багато інших камінних церков. Андрій спроваджував до того митців з Заходу, а між тими стало розвивати ся і руське мистецтво, так що за Андреевого наслідника руські митці вже без помочи чужоземців ставили і живописали свої церкви.

В ставленю богатих церков пробиває ся як добробит краю, так і політичний хист Андрея. Кожда нова церква була важною подією, що розбуджувала увагу народу і повагу для єї основника. Андрій розумів, що духовенство становило тоді одиноку просвічену силу, і умів приєднати любов його, а тим самим скріпляв свою власть у народі. В житю видавав ся він ровесникам набожним і богочестивим чоловіком. Його все можна були видіти в церкві, як він молив ся, як проливав слези жалю і голосно зітхав. Хоч його княжі туїни а навіть духовні, котрим він сприяв,

позваляли собі грабити й інші лиха чинити, але Андрій прилюдно роздавав милостиню убогим, кормив черців і за то чув, як похвалювали його християнське милосерде. Часто по ночах він входив до церкви, сам засвѣчував свѣчки і довго молив ся перед образами.

В тих часах залічали до благочестивих подвигів князя, що становили його славу, також війни його з невірними. В сусідстві з волостю Андрея, над Волгою, було царство Болгарське. Болгари, нарід фінського, або імовірнійше мішаного племені, ще в десятім столітїу прийняли мугамеданьство. Вони давно вже жили в незгодї з Русинами, набігали на руські краї і руські князі нераз ходили бити ся з ними: такі бої вважали богоугодним ділом. Андрій два рази воював з тим народом і перший раз виправив ся з війском проти него в 1164 р. Він взяв з собою сьв. образ Богородиці, привезений з Вишгороду; духовенство йшло пішки і несло образ під знаменами. Сам князь і ціле військо перед походом приймало сьв. тайни. Похід скінчив ся вдачно; князь болгарський утік; Русини взяли гóрод Ібрагимів (в наших літописях Бряхимів). Князь Андрій і духовні приписували сю побіду чудотворній силї образу Богородиці; подію сю поставлено рядом з многими чудама, що походили від того образу, і на спомин тогож установлено празник з водосьвяченем, що й доси відбуває ся 1-го серпня. Патріярх царгородський тим радше потвердив сей празник, бо припадав разом з празником грецького імператора Мануїла, що побив Сараценів, а побіду сю приписували чудотворній силї животворящого хреста і хоругви із зображенем Христа Спасителя.

Але не так прихильний бажаню Андрея був патріярх Лука Хризоверх, коли Анрій звернув ся до него з просьбою, щоби посьвятив митрополитом для Володимира свого любимця Теодора. Сею новою установою хотів Андрій рішучо підняти у гору Володимир, що залежав від ростовської епархії; тоді Володимир не тільки став би висше Ростова і Суздаля, але набрав би ще передового духовного значіння в радї руських гóродів інших земель. Але патріярхи після давного звичаю східної Церкви не легко і не зразу годились на всякі зміни в порядку церковної управи. І сим разом не згодив ся патріярх на таку важну

переміну, тим більше, що ростовський єпископ Нестор ще жив і утік тоді в Царгород перед Андреем, котрий його не любив і прослідував. По кількох літах однако, 1168 р., любимець Андрея Теодор поїхав у Царгород і випросив собі посвячене хоч не на митрополита, то на єпископа ростовського. Він хоч вважав ся ростовським, але на бажане Андрея мав жити у Володимирі, позаяк на се позволив патриях. Таким робом його любий Володимир, хоч не міг у духовній управі одержати того першєнства на Руси, приналежного Києву, а всеж ставав висше Ростова, яко місце побиту єпископа. Як Андрій нізащо мав Київ, так і любимець його Теодор згордїв, що не хотїв знати київського митрополита: він не поїхав до него за благословенєм а вважав, що доволї йому поставленя в єпископи від патриарха. Але сим нарушив він давний порядок на Руси, отже володимирське духовєнство не хотїло його слухати; нарїд ворушив ся. Теодор замкнув церкви і заборонив відправляти богослужєнє. Коли вірити літописям, то Теодор з тою метою, щоби силою принєволювати до послуху його верховній власти, позваляв собі страшєннї варварства: мучив непокірних ігуменів, монахів, сьвящеників і простих людий, виривав їм бороди, відрубав голови, випїкав очи, вирїзував язики і забирав майно у своїх жертв. Хоч літописець і говорить, що він поступав таким робом не слухаючи Андрея, котрий його посилав висьвятити ся у Київ, то годї припустити, щоби все то могло дїяти ся під управою такого властлюбного князя проти його волї. Коли подібнї варварства не пересаднї, то могли вони дїяти ся тїлько за відомостю Андрея, а бодай Андрій дивив ся крізь пальцї на провини свого любимця і пожертвував його тїлько тоді, коли побачив, що народне зворушенє змагає ся і може мати небезпечнї наслідки. Якби се нї було, Андрій післав наостанку Теодора до київського митрополита, котрий велїв лиходїєви відрубати праву руку, відрізати язик і виколоти очи. Се — після византийського звичаю.

Андрееви не вдало ся поставити свій Володимир у церковних відносинах на ступїнь митрополїї. Та Андрій в тїм зглядї зазначив уже рано се, що склало ся опісля за його наслідників.

Андрея посадила на князюване уся земля з ущербом прав менших братів, що мали князювати там після заповіту вітцівського. Рішучий у своїх справах Андрій випередив всякі з їх боку змаганя до усобиць, разом вигнав своїх братів Мстислава, Василька, осьмилітного Всеволода (1162) і прогнав від себе двох племянників Ростиславичів. Брати разом із своєю матерю, грецькою царівною, виправили ся в Грецію, де грецький імператор Мануїл прийняв їх дуже радо. Се вигнанє не тільки не було подією противною землі, але навіть у літописях се приписують не начеб земській волі. Андрій виганяв також бояр, котрі не здавали ся йому зовсім вірними. Такі способи скупляли в його руках єдину власть над усею ростовсько-суздальською землею і тим самим давали сій землі значіне найсильнійшої між руськими землями, тим більше, що була вільна від усобиць і спокійна в тім часі від усякого нападу зза границі. Та з другого боку сими способами Андрій призбирував собі щораз більше ворогів, що були готові при нагоді погубити його всяким можливим робом.

Взявши у свої руки власть у ростовсько-суздальській землі, Андрій зручно користувався усіма обставинами, щоби показати своє першєнство у всій Русі; вдаючи ся в усобиці в інших руських землях, він бажав, рішати їх по своїй волі. Головною і постійною цілю його діяльності було понижити значіне Києва, позбавити давного старшиньства над руськими гóрами і перенести се старшиньство на Володимир, а разом з тим підчинити собі вільний і багатий Новгород. Він добивав ся того, щоби після свого бажаня віддавати ті два важнійші гóроди з їх землями тим князям, котрих він схоче посадити на князюване і котрі з вдяки за се будуть признавати його старшиньство. Коли по смерти Юрія Довгорукого повстав спір о Київ між чернигівським князем Ізяславом Давидовичем і Ростиславом, братом Ізяслава Мстиславича, Андрій опікував ся Ізяславом, хоч перше сей князь був ворогом його вітця. В 1160 р. він зіхав ся з ним на Волоці і задумав вигнати Ростиславового сина Святослава з Новгороду. В Новгороді вже від кількох літ був нелад; закликали і виганяли то тих, то інших князїв. Недовго перед тим, ще за Юрія, князювали там брат Андрея Мстислав. В 1158 р. Новго-

родці вигнали його і закликали синів Ростислава, Святослава і Давида: першого посадили в Новгороді, другого в Торжку, але й проти них скоро утворилося в Новгороді неприязне сторонництво. Надіючися помочи від того сторонництва, Андрій післав у Новгород таку жадобу: „Най буде вам відомо, що я бажаю добивати ся Новгорода добром або злом; щоб ви цілували мені хрест, що хочете мати мене своїм князем, а мені вам добра бажати“. Такий відклик скріпив зворушене в Новгороді, часто стали збирати ся бурливі віча. Спершу Новгородці, ведені прихильниками Андрея, колотили ся тому, що Новгород удержує разом двох князів і домагали ся вигнати Давида із Торжка. Святослав сповнив їх волю і вислав брата з новгородської землі, але й потім противники його не дали Святославови супокую, підбурювали проти него нарід і довели до того, що товпа спіймала Святослава на Городищу і відслала під сторожею в Ладогу; його жінку замкнули в монастир сьв. Варвари; закували княжих дружинників, майно їх заграбили, а відтак післали просити у Андрея сина на князюванє. Андрій дбав, щоби їм по змозі давати не тих князів, яких вони домагати-муть ся, а тих, котрих він сам їм дати схоче. Андрій післав їм не сина, а свого племяника Мстислава Ростиславича. Але в сліду ючим році (1161), коли Ростислав побив і убив Ізяслава Давидовича і укріпив ся в Києві, Андрій погодив ся з ним і велів Новгородцям взяти знов до себе на князюванє того Святослава Ростиславича, котрого вони недавно вигнали і притім, як виражає ся літописець, „на всій волі його“. Андрееви очевидно було все одно, чи сей, чи інший князь князювати-ме в Новгороді, щоби тільки сей князь був посаджений з його руки, та щоби таким способом для Новгородців війшло в звичай приймати князів від суздальського князя. В 1166 р. умер київський князь Ростислав, чоловік уступчивий, що під кінець погодив ся з суздальським князем і йому догоджував. Київським князем вибрали Мстислава Ізяславича. Крім того, що сей князь був сином ненависного Андрееви Ізяслава Мстиславича, з котрим так завзято боров ся його отець, Андрій сам ненавидів сего князя, але й Мстислав був не з таких, щоби догоджувати кому небудь, хтоб тільки задумав показати над

ним власть. У покійного Ростислава було пять синів: Святослав, що князував у Новгороді, Давид, Роман, Рурик і Мстислав. Спершу Мстислав Ізяславич жив з тими своїми стрийними братами в згоді, та потім на велику радість Андрея між ними приязнь стала розривати ся. Почало ся задля Новгорода. Новгородці як і перше не погодились із своїм князем Святославом і вигнали його, а відтак післали до київського Мстислава просити в него сина. Мстислав, не бажаючи колотнечі з Ростиславичами, зволікав з рішенем. Тимчасом зневажений Святослав удав ся до Андрея; за Святославом стали смоленські князі, його брати. З ними злучили ся і Полочани, що перше не були в згоді з Новгородом. Тоді Андрій рішущо зажадав від Новгородців, щоби вони знов прийняли вигнаного Святослава: „Не буде нам іншого князя крім сего“, велів він їм сказати і прислав на поміч Святославови і його союзникам військо проти Новгорода. Союзники спалили Новий Торг, спустошили новгородські села і перетяли звязь Новгорода з Києвом, щоби не дати Новгородцям зійти ся з Мстиславом київським. Новгородці почули зневагу своїх прав, побачили, як дуже напосіли ся на їх свободу, розпалили ся і не тільки не здали ся на домагане Андрея, але убили посадника Захарія і деяких інших, сторонників Святослава, за тайні зносини з сим князем, вибрали іншого посадника іменем Якуна і найшли нагоду сповістити про все Мстислава Ізяславича і ще раз просили у него сина на князуванє. В тім часі як раз вспіли київські бояри Бориславичі роздвоїти Мстислава з двома Ростиславичами Давидом і Руриком¹⁾. Коли вслід за тим

¹⁾ Суперечка почала ся з того, що слуги Ростиславичів украли Мстиславові коні і наложили на них свої знаки. Бояри Бориславичі, Петро і Нестор, впевнили Давида, що Мстислав з пімсти за се хоче, прикликавши їх на обід, взяти під сторожу. По якимсь часі Мстислав справді запросив на обід Давида і Рурика. Сі князі з намови бояр зажадали насамперед, щоби Мстислав цілував хрест, що їм не вдіє ніякого лиха. Мстислав обидив ся; обидила ся за него й дружина його: „Не годить ся тобі хрест цілувати — говорили його дружинники —; без нашої відомости тобі годі було ні задумувати, ні чинити то, що вони говорять, а ми всі знаємо твою щирю любов до братів, знаємо, що ти правий перед Богом і людьми. Пішли до них і скажи: я цілую хрест на се, що не задумував ніякого лиха проти

Новгородці знов прислали до Мстислава просити сина, він вже не вагався і післав до них сина свого Романа. Ростиславичі по сій події стали явними ворогами Мстислава. Андрій зараз і покористувався тим, щоби йти на Мстислава. Рязанські і муромські князі вже перше були з Андреем у згоді, злучені війною проти Болгар. Полочани ввійшли з ним у союз з ворогованя проти Новгороду; на Волинї був його союзником дорогобужський князь Володимир, дядько Мстислава, давнійший його суперник за Київ. Андрій тайно знісся з князями сїверськими Олегом і Ігорем; в Переяславі руським князував брат Андрея Глїб незмінно йому вірний; з Глїбом був також другий брат, молодий Всеволод, що вернув з Царгорода і дістав князюване в Остерськїм Городці в Південній Русі. Всего, таким способом, було до 11 князїв з дружинами і ратниками. Суздальським війском проводив син Андрея Мстислав і боярин Борис Жидиславич. На боці Мстислава був брат Андрея Михайло, що князував у Торжку; не знаючи, що проти него збroyть ся, Мстислав Ізяславич вислав його з Берендіями на поміч синові в Новгород; та Роман Ростиславич перетяв йому дорогу і взяв його в полон.

Підручники Андрея зійшли ся з військами ріжних руських земель у Вишгороді і з початком марця заложили стан під Києвом, близько кирилівського монастиря, і розсуваючи ся окружили весь гóрод. Загально Києвляни ніколи і перше не видержували осади і здавали ся звичайно князям, що приходили добувати Києва силою. І тепер вони видержали тільки три дні. Берендії і Торки, що стояли за Мстиславом Ізяславичем, склонні були до зради. Коли вороги стали сильно напирати з заду на Мстислава Ізяславича, київська дружина сказала йому: „Чого, княже, стоїш, нам їх не перемогти.“ Мстислав утік до Василева, не вспівши взяти з собою жінки й сина. За ним гнали і стріляли. Києва добули 12. марця, в середу другої не-

вас, тільки ви мені видайте того, що на мене лихословить.“ Обі сторони цілували на се хрест, але Давид потім не сповнив бажаня Мстислава. „Коли я видам тих, що мені говорили — сказав він —, то опісля мені ніхто нічого не скаже“. Звідтіля і остигли взаємини між Мстиславом і Ростиславичами.

ділі посту 1169 р., і цілий розграбили і спалили в двох днях. Не щадили ні старих, ні малих, ні полу, ні зросту, ні церков, ні монастирів. Запалили навіть печерський монастир. Вивезли з Києва не тільки приватне майно, але й образи, ризи і дзвони. Така жорстокість буде нам зрозуміла, коли згадаємо, як перед дванадцяти літами Київляни повбивали у себе всіх Суздальців по смерті Юрія Довгорукого; певно між Суздальцями були люди, що мстилися тепер за свою рідню; що до Чернигівців, то вони давно ворогували на Київ, а се вороговане змагалося від довгої вражди між Мономаховичами й Ольговичами.

Андрій діпняв свої ціли. Давний Київ втертяв своє вікове старшинство. Колись гóрод багатий, заслужив собі у чужоземців, що його звідували, назву другого Константинополя, та вже й перше усе теряв свій блиск через усобиці, а тепер його ограбили, спалили, позбавили много населенців, поубивавши або позабиравши в неволю, обсьміяли і збезчестили інші руські землі, неначеб мстилися на нїм за його прежнее володарство над ними. Андрій посадив в нїм свого покїрного брата Глїба, з наміром на будучину настановляти там такого князя, якого йому схочеся дати Києву.

Справивши ся з Києвом, Андрій по черзі хотїв справити ся і з Новгородом. Тї самї князї, що ходили з ним на Київ, з тими самими військами, що знищили давню столицю руської землі, пішли на північ, щоби приготувити таку саму долю й Новгородови, яка довела ся Києву. „Не будемо говорити — розправляє суздальський літописець, прихильний Андреєви і його політиці, — що Новгородці праві, що вони здавна від прародичів князїв наших вільні; а колиб і так було, то хибаж прежні князї казали їм ломати хрестне цілуванє і сьміяти ся з внуків їх і правнуків?“ Уже в трех церквах новгородських на трех образах плакала Пресьв. Богородиця: вона привидїла лихо, що збирало ся над Новгородом і його землею; вона молила Сина свого не передавати Новгородців погибели як Содому і Гомору, але помилувати їх як Ниневитян. Зимом 1170 р. явило ся грізне військо під Новгородом — Суздальці, Смольняни, Рязанці, Муромці і Полочани. Протягом трех днів вони вносили остроги коло Новгорода, а четвертого

дня почали приступ. Новгородці били ся хоробро, але відтак стали слабнути. Вороги Новгорода, надіючи ся побіди, задалегідь наперед ділили між собою жеребом новгородські улиці, жінки і діти новгородські, подібно як се вчинили з Київлянами; але в ночі з вівтірка на середу другої неділі посту — як оповідає переказ — новгородський архієпископ Іван молив ся перед образом Спаса і учув голос від образу: „Иди на Іліїну улицу в церкву Спаса, возьми образ Пресвь. Богородиці і винеси на забороло стіни і вона спасе Новгород“. На другий день Іван з Новгородцями виніс образ на стіну у Загородного кінця між Добрининою і Пруською улицею. Туча стріл посипала ся на него; образ обернув ся назад; з очий його потекли слези і упали на фелон єпископа. На Суздальців найшов дур; між ними повстав нелад і вони стали стріляти одні на других. Так оповідає переказ. Князь Роман Мстиславич у вечері 25. лютого з Новгородцями побив Суздальців і їх союзників. Сучасний літописець, розказуючи про сю подію, нічого не говорить про образ, але приписує сю побіду „силі чесного хреста, заступленю Богородиці і молитвам владики“. Вороги утїкли. Новгородці піймали стілько Суздальців, що продавали їх за безцін (по 2 ногати¹⁾). Легенда про спасенє Новгорода мала важне значіне в будучині, піддержуючи моральну силу Новгорода в борбі його з суздальськими князями. Опісля вона мала навіть загальне церковне значіне в цілій Русі: образ, котрому приписували чудотворне спасенє Новгорода від Андреевого війська, став під іменем Знаменського одним з найзнаменитших образів Божої Матери, почитаних на Русі. Празник в єї честь установили Новгородці 27. листопада, і православна Церква його й доси обходить.

Незабаром, однако, вороговане остигло й Новгородці погодили ся з Андреем. Слідуючого року вони не злюбили Романа Мстиславича і вигнали від себе. Тоді був неврожай і повстала дорожня в Новгороді. Новгородцям треба було брати хліб із суздальської землі, і не було головною причиною скорого супокою з Андреем. За його згодою вони

¹⁾ В гривні 20 ногат. По обрахованю Карамзина 6 ногат рівні 50 к. Т. II. прим. 79.

взяли собі князем Рурика Ростиславича, а в 1172 р., прогнавши його від себе, випросили з Андрея сина Юрія. Новгород все таки виграв у тім згляді, що Андрій був приневолений поважати права Новгорода і хоч послав йому князів, та вже не інакше, як на всій волі новгородській.

Мимо пораженя Києва, Андрееви довело ся ще раз посилати там військо, щоби удержати його в своїй власти. Князь Гліб постановлений Андреем умер. За згодою Ростиславичів заняв був Київ дядько їх Володимир дорогобужський, давний союзник Андрея, але Андрій наказав йому без проволоки виїхати і заявив, що відступає Київ Романови Ростиславичеви, князеви лагідному й покірному. „Ви назвали мене своїм вітцем — наказав Андрій сказати Ростиславичам, — хочу вам добра і даю Романови братови вашому Київ“. По якімсь часі Андрій задумав вигнати Романа Ростиславича. Чи він був невдоволений з Ростиславичів, добачаючи в них гордощі, чи просто наміряв посадити там брата і тому треба йому було їх вигнати, — як би се не було, він зачипив тих князів, післав до них свого мечника Міхна і жадав видачі Григория Хотовича і двох інших лиць; „вони — говорив він — зігнали з сего світа брата мого Гліба; вони всі нам вороги“. Ростиславичі знали, що се із сторони Андрея ніщо інше тільки зачіпка, тому не рішали ся видати людей, котрих уважали певними, і дали їм спосіб спасти ся. Сего тільки й треба було Андрееви. Він написав їм таке строге слово: „Коли ви не жиєте по моїй волі, то ти, Рурику, забирай ся геть з Києва, а ти, Давиде, забирай ся з Вишгорода, а ти, Мстиславе, з Білгорода; лишає ся вам Смоленськ: там ділать ся, як знаєте“. Роман послухав і поїхав у Смоленськ. Андрій віддав Київ братови Михайлови, з котрим погодив ся. Михайло лишив ся поки-що в Торческу, де перше князував, і післав у Київ брата свого Всеволода з племянником Ярополком Ростиславичем. Та інші Ростиславичі не були такі безмовні, як Роман. Вони вислали до Андрея посла з обясненнями, але Андрій не дав відповіді. Тоді вони в ночі війшли до Києва, спіймали Всеволода і Ярополка, облягли самого Михайла в Торческу, приневолили його зречи ся Києва і вдовольати ся Переяславом, що йому

відступили, а самі вернули в Київ і посадили на київським столі одного зпоміж себе: Рурика Ростиславича. Сам непостійний Михайло, котрого Андрій обезпечив у Києві, відступив знов від Андрея і пристав до Ростиславичів, бо він вже против Андрея і Ростиславичів виступав за Мстиславом Ізяславичем. Андрій, дізнавши ся про все, вельми розсердив ся, а тут як раз радили йому дати поміч против Ростиславичів: чернигівський князь Сьвятослав Всеволодович задумував підчас замішок заволодіти Києвом і підмовляв Андрея на Ростиславичів; разом з ним держали ся й інші князі Ольговичі. Посол присланий в імени тих князів говорив Андреєви: „Хто тобі ворог, той і нам ворог; ми з тобою готові“.

Гордий Андрій прикликав свого мечника і сказав: „Ідь до Ростиславичів і скажи їм ось-що: ви не поступаєте по моїй волі; за то ти, Рурику, забирай ся в Смоленськ до брата в свою вітчину, а ти, Давиде, забирай ся в Берлад, не позволяю тобі бути в руській землі; а Мстиславови скажи так: ти всього накоїв; я не позволяю тобі бути в руській землі“.

Міхно переказав Ростиславичам поруку свого князя. З усіх найбільш не стерпів сеї річи Мстислав. „Він — говорить ровесник — змалку не привик нікого бояти ся крім єдиного Бога. Він велів остричи Міхнови волося на голові і бороді і сказав: „Иди до свого князя і перекажи від нас свому князеві ось-що: Ми тебе доси вважали вітцем і любили, а ти прислав до нас такі річи, що вважаєш мене не князем, а підручником і простим чоловіком; роби, щось задумав. Бог усему судя!“

Андрій розярив ся, як побачив остриженого Міхна і почув, що сказав Мстислав. Під головним проводом Андреєвого сина Юрия і боярина Жидиславича виправило ся велике військо суздальської землі — Ростовці, Суздальці, Володимирці, Переяславці, Білозерці, Муромці і Рязанці. Андрій висилаючи їх сказав: „Виженіть Рурика і Давида з моєї вітчини, а Мстислава возьміть: нічого йому не робіть і привезіть до мене“. До них прилучили ся Новгородці. Вони йшли через смоленську землю; бідний Роман, побачивши в себе таких гостей, не міг супротивляти ся і був приневолений на жадобу Андрея післати з ними своїх

Смольнян. Уся та сила вступила в чернігівську землю і там злучився з нею Святослав Всеволодович з братами. З другого боку Андрій підняв на Київ сили полоцької землі: турівських, пинських і городенських князів, підчинених Полоцкови. Михайло Юрєвич відступив від Ростиславичів і разом з Всеволодом і двома племінниками поспішив заволодіти Києвом. Ростиславичі не спиняли його. Рурик заперся в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давида післали в Галич просити помочи у Ярослава (Осьмомисла). Все військо переважно напірало на Вишгород, щоби взяти Мстислава, як приказав Андрій. Багато було крику, шуму, траскоти, пилу, мало убитих, але багато ранених. Дев'ять неділь стояло се військо. Стрийний брат Ростиславичів, Ярослав Ізяславич луцький, що прийшов з усею волинською землею, гледів для себе старшинства і київського стола, чого добивався також Святослав Всеволодович чернігівський, найстарший князь у війську. Самого Андрея тут не було, щоби рішити сей спір своєю могучою волею; а всі ті князі самі того не пізнавали, тільки тому явилися під Вишгород, щоби дати змогу Андрєєви назначити в Київ такого князя, якого йому схочеся. Ярослав, не погодившись з Святославом Всеволодовичем, відступив від союзників, перейшов до Ростиславичів і посунувся на Білгород, щоби злучитися з Руриком Ростиславичем і ударити на облоговців. В тім часі союзникам грозив прихід Галичан на поміч Ростиславичам, на візване Давида. З свого боку більша частина союзників не мала ні поводів, ні охоти дальше вести завзяту війну. Смольнян втягнули були зовсім на силу. Новгородці були несупокійні і змінні, легко остигали до діла, до котрого приступили мимоходом; здаєся, що й Половчани й інші війська з білоруських гóродів не визначалися особливою ревністю, бо для них се було зовсім рівнодушно, до кого буде належати Київ. Се все разом було причиною, що, як тільки союзники побачили зріст неприятельської сили, то в стані їх повстав переполох і вони нічу перед досвітком утікали в такім неладі, що багато при переправі через Дніпро потонуло. Мстислав випав з міста, пігнав за ними, заняв їх табор і забрав полон. Сея перемога над дванадцятьма князями і силами так великих земель вславила Мстислава Ростиславича між

ровесниками і дала йому назву Хороброго. „Так то — говорить літописець, — князь Андрій, що був розумний в усіх справах, а втратив змісл свій неповздержністю: розпалив ся гнівом, згордів і несправедливо похвалив ся; а похвалу і гордощі диявол вселяє в серце чоловіка“.

Ростиславичі відступили Київ Ярославови луцькому, котрий, як можна було надїяти ся, не довго в нім просидів, і бідна стара столиця знов стала переходити з рук до рук. Але доля її вже не залежала від волі суздальських князів, як то хотіло ся Андрееви. Слїдуючого року Ростиславичі готові були погодити ся з Андреем, як тільки на київськїм престолі сяде брат їх Роман. Андрееви певно милїйше було би бачити там покїрного собі Романа, як ненависну вітку Ізяслава Мстиславича або Ольговичів, родових ворогів Мономахового племени; здає ся і Ростиславичі мали се на думці, вїйшовши з Андреем у зносини. Та Андрій отягав ся з рішучою відповідою. „Підождїть троха — сказав він, — пішлю до братів своїх на Русь“. Андрій, як видно, не рішив у своїм розумі, в чию користь висказати суд. Несподівана, насильна смерть перетяла всі його наміри.

При всім своїм розумі, хитрости, переворотности, Андрій не установив нічого тривкого в руських землях. Одиною понукою усеї його діяльности була жадова власти; він бажав утворити около себе таке положенє, щоби міг переміщувати князів з місця на місце, як шахових хлопців, посилати їх з дружинами сюди й туди, по своїй волі приневолювати дружити ся між собою і сварити ся та спонукати їх усіх, чи хоч чи нехоч, признавати його найстаршим і передовим. В тій ціли він досить зручно користував ся непевними і часто недоладними відносинами князів, незгодою між гóрами і землями, підбурював і роздував пристрасти сторонництва. Добру услугу робив йому також внутрішній нелад у Новгороді і неурожаї новгородської землі і давнє відчуженє полоцької землі від інших руських земель, і родова неприязнь Ольговичів і Мономаховичів, і несподівані зворушеня в роді спору Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичем. Найбільшеж допомагали йому ті дикі протигорожанські прикмети ще неулаженої суспільности, при котрих люди не вмїють погодити особисті ціли з суспільними, і легко можна

розрухати пристрасти надією на обопільний грабіж. Все то однако були часові способи і тому мали часовий характер. Крім жадоби особисто верховодити над князями, у Андрея ледво був який-небудь інший ідеал нового ладу для руських земель. Що до його відносин до власної суздальсько-ростовської землі, то він гледів на ню, неначе на окрему землю від решти Русі, однак мала вона панувати над Русю. Таким робом дбав він про добробит своєї землі, старався збогатити її релігійною святинією і в тім часі віддав на спустошене Київ з усім тим, що було там здавна сьвятого для усеї Русі. Як оцінила його заходи сама суздальсько-ростовська земля, показує його смерть.

Властилюбний князь, вигнавши братів і тих бояр, що не зовсім його слухали, володів у своїй землі самовласно. Він забув, що його вибрав нарід, і обтяжав нарід податками з підмогою своїх посадників і тіунів і самовільно карав смертю, кого хотів. Страшенні варварства, переказані в літописях про єпископа Теодора, його любимця, доволі кидають мрачну тїнь на добу Андреевого князювання, хоч би тільки половина того, що розказували, була правда. Андрій, як видно, щораз робився більше й більше жорстоким. Він постійно жив у селі Боголюбіві; там постиг його кінець. Був у него улюблений слуга Яким Кучкович. Князь приказав казнити його брата. Яким почав говорити до своїх приятелів: „Сьогодні того, другого казнив, а завтра казнить і нас: справмося з тим князем!“ В п'ятницю 28 червця 1175 р. зібралася рада в домі Кучкового зятя Петра. Було там людей 20 а між ними ключник Андрей Амбал, родом Ясин (Яси — нарід кавказського племені: думають, що се Кабардинці), і Жид Єфрем Мойзич. Замітно (яко загальна черта подібних людей), що прибічними Андрея були чужоземці: причуваючи, що свої мають повід не любити його, він очевидно думав обезпечити ся тим способом — і помилився. На радї рішили вбити князя тоїж ночі. Андрій, після вісти одної літописи, спав сам оден, після інших, коло него був хлопець. Сприсяжені вийшли на своє діло і вступили на сам перед до погребу, напили ся для відваги вина а потім пішли до Андреевої спальні.

— „Пане, пане!“ сказав оден, стукаючи в двері.

— „Хто там?“ відкликнув ся Андрій.

— „Прокіп“, відповіли йому. Прокіп був вірним слугою Андрея.

— „Ні, паробче, ти не Прокіп“, відповів, догадавши ся, Андрій і кинув ся гледіти меча. Був у него меч сьв. Бориса, котрому він приписував особливу силу, але меча у себе не найшов: Амбал ключник вчасно його виніс.

Сприсяжені виломали двері і кинули ся на Андрея. Князь був сильний і став бороти ся з ними. В п'їтмі убийцї ранили одного із своїх, але відтак, розізнавши князя, ударили його мечами, саблями і списами. Думаючи, що вже скінчили з ним, відійшли вони, але князь зібрав останні сили, вискочив за ними, пустив ся із сходів і сховав ся під сїни. Убийцї почули його стогнане.

„Князь зійшов з сїний в низ“, закричав оден.

„Подивім ся“, сказали інші і кинули ся назад до спальні. Князя там не було.

„Ми згинули — закричали вони, — скорше, скорше гледіть його!“

Запалили скоро сьвїчки і слїдом крови на сходах найшли князя: він сидїв, притиснувши ся за сходним стовпом, і молив ся.

Петро Кучкович відсїк йому праву руку. Князь вспів промовити: „Господи, в руки твої передаю духа мого!“ і закінчив житє.

Вже засвітало. Убийцї найшли Прокопа, княжого любимця, і забили його. Відтїль знов вїйшли вони на сїни, набрали золота, дорогоцїнних камінїв, жемчуга, всякого майна і вислали вложивши на коний, що приготували їм однодумцї їх. Самїж вони надягнули княжу збрую і зїбрали своїх. „Що“, говорили вони, „як на нас прийде дружина володимирська?“ — „Пішлемо у Володимир“, рішили лиходумцї.

Вони післали до Володимирцїв, сповїстили їх про подїю і велїли повісти: „Коли хто з вас що небудь подумає на нас, то ми з тими справимо ся. Не в нас самих була дума; і ваші в одній думі з нами“.

Володимирцї відповіли: „Хто з вами в думі, той з вами най буде, а наше дїло сторона“.

Цїлий дїм Андрея розграбили. Так поступали відповідно тодїшнім звичаям і поглядам. Майно казненого гро-

мадською волею все віддавали на „потокъ и разграбленіе“ (задержане і грабіж). Розодіте тіло князя викинули на горбд.

Був між слугами князя оден Київлянин Кузьмище. Дізнавши ся, що князь убитий, він ходив і питав то того, то іншого: „Де мій пан?“

Йому відповіли; „От там в горбді лежить, та не сьмій його діткнутись. Се всі тобі говорять: хочемо його кинути псам. А хто прибере його, той наш ворог і того убемо“.

Але Кузьмище не налякав ся погрозою, найшов тіло князя і став голосити над ним. До него йшов Амбал.

„Амбал, враже — закричав Кузьмище, побачивши його, — кинь коверець або що небудь постелити, або чим небудь прикрити нашого пана!“

„Геть! — сказав Амбал — ми його викинемо псам“.

„Ах ти єретику — закричав Кузьмище, — як псам викинути? А памятаєш, Жиде, в якій одежи ти прийшов сюди? Ти цілий в бархаті стоїш, а князь лежить голий! Змилуй ся, подай щонебудь“.

Амбал кинув йому коверець і корзно (верхній плащ). Кузьмище обвинув тим тіло вбитого і пішов до церкви.

„Відчинїть сьвятиню!“ сказав Кузьмище людям, котрих там стрїтив. Сї люди були вже з радощів п'яні. Вони відповіли: „Кинь його тут в присїнку. От ще ти собі напитає з ним смутку!“

Кузьмище положив тіло в присїнку, накрив його корзно і голосив над ним так:

„Вже, пане, тебе твої парїбки не знають, а перше, бувало, гість прийде з Царгорода або з інших сторін руської землі, то чи латинник, чи християнин, чи поганець, ти бувало скажеш: поведїть його в церкву і в палати, най видять всі правдиве християнство і хрестять ся; і Болгари і Жиди і всяка погань — всі, що видїли славу Божу і церквону прикрасу, плачуть за тобою; а ті не кажуть тебе в церкві положити“.

Тіло Андрея лежало два дні і дві ночі в присїнку. Духовенство не рїшало ся відчинити церкву і відправити над ним панахиду. На третій день прийшов ігумен монастиря Кузьми і Даміяна, звернув ся до боголюбських крилошан і говорив:

„Чи довго нам гледіти на старших ігуменів? Чи довго сему князеві так лежати? Відчиніть съвятиню, я відправлю панахиду; вложім його в домовину, най лежить тут, поки злоба не перестане: тоді прийдуть з Володимира і понесуть його там“.

За його порадою відчинили церкву, положили тіло в камінну домовину і відспівали над ним панахиду. Сего, як видно, вже ніхто не спиняв.

Тимчасом показало ся, що убийці вдіяли поступок, котрий многим припав дуже до вподоби. Управи Андреєвої ненавиділи. Нарід, почувши, що його вбили, кинув ся не на убийців, а навпаки робив дальше, що вони розпочали. Боголюбовці розграбили цілий княжий дім, де було нагромаджено золота, срібла, дорогої одежи, повбивали його дітських і мечників (післанців і сторожу), дістало ся і майстрам, котрих збирав Андрій, замовляючи в них роботу.

Грабували й у Володимирі, але там якийсь духовний, іменем Микулиця (мабуть той самий піп Миколай, що поміг в 1155 р. Андреєви тайно взяти у Вишгороді образ Богородиці), в ризах перейшов гóродом з чудотворним образом; се зробило таке вражінє, що зворушенє втихло. Вість про убийство Андрея скоро розійшла ся по землі: всюди нарід ворушив ся, нападав на княжих посадників і тіунів, котрими всі гидили ся задля способів їх управи; їх доми ограблено, а інших навіть убито.

Не раньше як в шість днів по смерти князя, Володимирці неначе схаменулись і рішили привезти тіло вбитого. П'ятого липця вони вислали ігумена богородицького монастиря Теодула, з деместником (церковним співачком) Лукою і з двигарями за тілом у Боголюбово, а Микулиці сказали: збери всіх попів, вберіть ся в ризи, стантьє перед образом Богородиці, перед Срібними воротами і ждїть князя! — Срібними воротами звались ті ворота, що виходили на дорогу в Боголюбово; з противного боку були Золоті ворота.

Народня товпа вийшла з гóрода. Коли похоронний похід став приближати ся, показало ся княже знамя, чутно було погребальний спів, тоді намісць злоби виступив смуток; згадали, що покійник лишив не тільки лихі діла,

але й добрі, згадали його ревність в ставляню церков і оплакували князя.

Його поховали в церкві св. Богородиці. Неперечно, що ненависть до Андрея не була участю одного незнаного сторонництва, але її поділяв нарід. Інакше годі пояснити сю обставину, що тіло князя лежало непоховане цілий тиждень і нарід, почувши про насильну смерть свого князя, звернув ся не на убийців його, а на його повірників і слуг. Та з другого боку, коли поступки сего князя безмірно властлюбного викликали злість народу, то все таки його діяльність у своїй основі годилась з духом і характером тої землі, котрою він управляв. Се найяснійше можна бачити із слідуєчих подій і усеї історії ростовсько-суздальського краю до самого татарського нападу.

Ростовці і Суздальці, особливо сі перші, були невдоволені Андреем за відзнаку обявлювану гóродови Володимирови і почуване досади зараз проявило ся по смерти Андрея. Ростовці прикликали племянників Андреевих, Ростиславичів, але вони не сьміли явити ся в державі дядька і проживали в рязанській землі. Володимирці закликали брата Андреевого Михайла, що жив у Чернигові. Дійшло було до усобиці: Ростовці взяли верх, приневолити Володимирців прийняти одного з Ростиславичів, Ярополка, і відзивали ся про Володимирців так: „Вони наші холопи і мулярі: ми їх гóрод спалимо або посадника в нїм від себе настановимо“. Та посаджені князі Ростиславичі, догоджуючи одним Ростовцям, обурили против себе несправедливими поборами Володимирців і цілу землю. „Ми вільних князів приймаємо до себе“, говорили Володимирці. Тому, коли Володимирці прогнали від себе Ярополка Ростиславича і знов закликали до себе Михайла, то вся земля була по стороні гóрода Володимира. Михайло скоро вмер і Володимирці на вічі вибрали молодшого сина Юрія Довгорукого Всеволода (хрестне ім'я його було Дмитро). Ростовці намагали ся повстати против него з Ростиславичами, та не повело ся. За Ростиславичів пішов проти Всеволода рязанський князь Гліб, однак його побили на голову і взяли в полон разом з Ростиславичами і ростовськими боярами, що його піддержували. Гліб умер в тюрмі. Злість Володимирців на Ростиславичів була така велика,

що вони покусили ся були осліпити їх проти волі Всеволода. Причина тої злости поясняє ся тим, що Ростиславичі разом з Рязанцями навели на землю Половців. З того часу зворушення на довго втихають у ростовсько-суздальській землі. З усього видно, що і в Ростові сторонництво, котре ненавиділо город Володимир і добивали ся власти і першєнства над усею землею, складала ся переважно з бояр, котрі не вмїли придбати любви усього народу і потягнути його за собою. В самім Ростові населенці вязали бояр і віддавали їх Всеволодови. Відтак, як розбито Рязанців і розсіяно сторонництво ростовських бояр, неприхильних Всеволодови, Ростов був супокійний. Всеволод князював довго (до 1212 р.) і в многім дальше провадив політику Андреєву, хоч поступав більш умірковано і лагідно. В ростовсько-суздальській землі взагалі любив його нарід. У відносинах до Новгороду він користував ся всіми обставинами, щоби піддержувати своє першєнство і вплив над ним. Але він уступав Новгородцям в случаю крайного опору з їх боку і все удавав, що шанує новгородську волю. Замітно при тїм, що Всеволод у справах з Новгородом приневолений був хватати ся крутих способів не з особистої понуки, але по бажаню дружини. Таким робом, коли він не погодив ся з Новгородцями і обляг Торжок і вже готов був відступити і помирити ся, дружина кричала: „Княже, ми не прийшли з ними цїлувати ся“, і Торжок занято і спалено. З многих черт видно, що гадка про підчинене Новгороду була гадкою всеї ростовсько-суздальської землі, а не самих єї князїв, і тому то опісля Новгородці так завзято воювали не тільки з самими князями, а загально із Суздальцями і ненавиділи їх навіть тоді, коли годили ся з їх князями. З другого боку Всеволод піддержував першєнство над рязанськими князями і в 1208 р., користуючи ся неладом у рязанській землі, посадив там сина свого Ярослава. Але разом з тим князем наплили в рязанську землю Суздальці і взяли в свої руки всю управу; тому Рязанці, що перше самі видали Всеволодови своїх князїв і добровільно вибрали Ярослава, не втерпіли, піднялись усею землею, закували Суздальців і засадили в погребі, де їх багато подусило ся. Тому Всеволод не зміг удержати для себе рязанської землі.

Князь Всеволод користувався повагою і в Південній Русі, годив південноруських князів, що сварили ся між собою, а навіть у далекім Галичі оден князь віддавав ся під його опіку. По смерті Всеволода наступила коротка усобиця; викликали її переважно Новгородці. Та в 1219 р., по смерті старшого Всеволодового сина Константина, настановлено у Володимирі князем другого сина його Юрія, і ростовсько-суздальська земля до самого татарського нападу була вільна від княжих усобиць. Треба примітити, що в сій землі князувало разом кількох князів, братів і племянників Юрія, та всі вони поступали згідно. Всі вони рядили в згоді з народом і сама власть їх залежала від народу. Таким робом, коли Всеволод розділив уділи між своїми синами і Ярославови віддав Переяслав-Заліський, то Ярослав, приїхавши в сей гóрод, скликав наряд у соборній церкві св. Спаса і сказав: „Брати Переяславці! Отець мій відійшов до Бога, вас віддав мені, а мене віддав вам у руки. Скажіть, брати, чи бажаєте мене мати своїм князем?“ Переяславці відповіли: „Вельми бажаємо, нехай так буде! Ти наш володар“. І всі цілували йому хрест.

Се була доба добробиту Східної Русі. Земля заселялася; ставили церкви і монастирі, мистецтво підняло ся до такого ступня, що Русини вже не потребували чужосторонних митців: в них були свої будівничі і живописці. Разом з тим ширила ся там і книжна просвіта. Ростовський владика Кирило заложив бібліотеку; під його проводом перекладано з грецького і переписувано всякі твори духовного письменства. Кілька рукописий, що зберегли ся з тої доби, показують, що переписуване доходило до значної краси. Княжна чернігівська Евфросина, дочка Михайла Всеволодовича, завела в Суздалі школу для дівчат, де вчили грамоти, письма і церковного співу. Правда, книжна просвіта була односторонна і вела до монастирського життя, а тому обертала ся тільки у вибранім кружку духовних, мало проникала в народню верству, не обіймала житєвих потреб; але при всім тим треба примітити, що ростовсько-суздальська земля і з тими убогими починами просвіти стояла тоді висше південних земель, де раньші почини всякої науки загибали від внутрішнього неладу і половецького спустошення. Час Юрія був також добою

значного розширення Руси на північний-схід. На місці зливу рік: Сухоні і Юга założено гóрод Устюг, що набрав скоро важного торгового значіння. Камські Болгари заволоділи були ним, але Юрій побив їх, приневолив заключити супокій, увільнити всіх полонників, дати закладників і забезпечити супокій клятвою. З другого боку Русини посувалися по Волзі, вийшли в землю мордовську і при зливі рік Оки з Волгою оснували Нижній-Новгород. Мордва, що була під управою многих князьків, не в силах була устояти проти натиску руського племені; тоді як одні мордовські князі гледіли помочи Болгар проти Русинів, інші, спіймані з необачка, віддавалися руським князям як підручники і звалися „ротниками“ (тому що складали „роту“, т. є. присягу). Так в 1228 р. князі двох мордовських племен Мокші і Ерзи: Пуреша і Пургас, завзято воювали між собою. Пуреша стався ротником князя Юрія і просив у него помочи проти свого суперника, а Пургас прикликавав до себе на поміч проти Пуреші болгарського князя. Але болгарський князь не вспів нічого вдіяти, а Русини вийшли в землю Пургаса Ерзю (звану в літописи Русь Пургасову), опустошили її і загнали Мордву в неприступні дрімучі ліси. В 1230 р. Пургас виправився був на Нижній-Новгород, але його відбили, а син Пуреші напав на него з Половцями і наостанку спустошив його землю. Сі події сильно підмагали руське поселюванє на сході. Чужоземці покидали свої давні оселі, утікали на полудне або йшли за Волгу, а остатки їх, удержуючи ся в давній землі, приймали християнство і скоро ставали Русинами. Східно-руське народне живлє, розширило ся дальше на схід, а разом з тим приймало в себе чужоплемінну кров і таким робом, зберегаючи основу словянської народности, все більш і більш мішало ся з іншими. Так розвивав ся і установляв ся тип московського народу.

VI.

Князь Мстислав Удатний.

В першій четвертині XIII-ого століття визначає ся блискучими чертами діяльність князя Мстислава, котрого ровесники прозвали „Удатним“, а пізнійші історики „Удалим“. Сю особистість можна справедливо назвати взірцем характеру, який тільки міг виробити ся условинами життя дотатарської удільно-вічевої доби. Сей князь позискав знаменитість не тим, чим інші передові особистости того-часні, котрих житеписи подаємо. Він не стремів до нових цїлій, не надав ходови подій нового звороту, не творив нового первообразу суспільного ладу. Се був навпаки оборонець старини, хоронитель ествующого, борець за правду, але за ту правду, котрої образ зложив ся вже перше. Його понуки і змаганя були так неозначені, як і змаганя, що кермували його віком. Його гарні прикмети і його недостачі носять на собі відтиск всего, що разом виробило удільне жите. Се був найлучший чоловік свого часу, та не переходив тої черти, яку собі назначив дух попередних віків; і в тім згляді жите його давало вираз сучасній йому суспільности.

В тих часах син наслідував в очах сучасних честь або нечесть по вітцю. Який був отець, таким перед часом готові були вважати сина. Сим означало ся моральне значіне князя при вступленю його в діяльність. Від него дожидали, щоби дальше провадив вітцівські діла, і тільки дальша доля зависіла від його власних поступків. Отець сего князя Мстислав Ростиславич придбав собі таку добру память, як мало котрий з князів. Він був сином Ростислава Мстиславича смоленського князя, правнуком Мономаха, вславив ся богатирською обороною Вишгорода і відбивав

ся від властлюбних забагів Андрея Боголюбського. Коли опісля прикликали його Новгородці, осягнув славу перемогу над Чудю, хоробро й невсипучо беріг волі Великого Новгороду і позискав собі горячу любов у Новгородців. В 1180 р. він умер в молодих літах в Новгороді і був самотнім з вибраних новгородських князів, котрим дісталася честь, що похоронили їх у сьв. Софії. Память його так дорога була для Новгородців, що гріб його був предметом поклонів, а його опісля залічили до збору сьвятих. Ровесники прозвали його „Хоробрим“, і ця назва лишилася йому в історії. Та не тільки хоробрістю — він визначався також побожною і ділами милосердя, всіма прикметами, котрими в очах його віку могла украшатися князя особистість. Як ровесники любили сего князя — показує відзив літописця; крім загальних похвал, що літописним звичаєм давали й іншим князям, про него літописець уживає таких висловів, котрі очевидно можна приложити тільки до него самого: „Він все поривався до великих діл. І не було землі на Русі, щоби не хотіла його мати в себе і не любила його. І не може вся земля руська забути прикмет його. І Чорні Клобуки не можуть забути його приголублення“. Ця батьківська слава, ця любов Новгородців до него й усеї руської землі промостили дорогу до ще більшої слави його синові.

Мстислав Мстиславич став звісним в історії тим, що, помагаючи дядькови своєму Рурикови проти чернігівського князя Всеволода, хоробро боронив проти него Торческ, та був приневолений вибиратися з Південної Русі. Він дістав уділ в Торопці, що творив частку смоленської землі, і довго проживав там, не визначившися нічим особливим. Він був уже не в першій молодості і мав заміжню дочку, коли новгородські ворохобні вивели його на славу видно.

Великий Новгород давно ввійшов у тісну зв'язь, та разом з тим почалися й пригоди з суздальсько-ростовською землею і з володимирськими князями, що мали першєнство в сій землі. З часів Андрея Боголюбського князі ті бажали наложити руку на Новгород і старалися, щоби в Новгороді були князі з їх дому і оставали їх підручниками. Новгород завзято боронив своєї волі, та ніяким побитом не міг розв'язатися з володимирськими князями,

тому що в самім Новгороді було сторонництво, задля вигід прихильне суздальській землі. До сего спонукували Новгородців їх торгові діла. Новгородська земля була до крайности бідна в рільничі плоди. Добробит Новгорода опирав ся тільки на торговлі. Тому для Новгорода було щоденною потребою бути в добрих взаєминах з такою землею, відкіля він міг діставати хліб для власного прожитку і всякі сирі плоди, що вивожено за границю, особливо віск, і де би з свого боку Новгородці могли збувати заморські товари. Київська Русь підупадала: її ненастанно пустошили кочовики і сильно розстроїли як княжі усобиці, так і поражене, нанесене Києву Андреем Боголюбським. Суздальсько-ростовська земля навпаки в порівнянню з іншими землями була більш віддалена від нападів чужоплемінних, менше страдала від усобиць, чим раз процвітала, залюднювала ся і природно стала спосібним краєм для торговлі. Крім того вона була в порівнянню близша до Новгорода, як інші землі урожайні, і зносити ся з нею було тим лекше. Всяке ворогованє Новгорода з князями тої землі відзивало ся погубно в господарстві Новгорода і його торгових ділах; тому-то в Новгороді були все багаті і впливові люди, що бажали, як би се ні було, жити в згоді з тим краєм. Суздальські князі добре розуміли таку зависимість новгородських справ від їх країв і тому сьміло позваляли собі насильних поступків з Новгородом. Протягом цілого дальшого князюваня суздальського князя Всеволода Юрєвича, Новгород не любив того князя, задирав ся з ним, та не міг визволити ся від него. Із свого боку Всеволод, щоби не обурити Новгородців, підлещував ся часом їх самолюбству, показував поверховно шанобу волі великого Новгорода, а відтак принагідно давав їм почути свою зелізну руку. В 1209 р., догоджуючи прихильному йому сторонництву, він вивів з Новгорода старшого свого сина Константина і післав другого сина Сьвятослава без вільного вибору, неначе бажуючи показати, що має право назначити в Новгород такого князя, який йому буде до вподоби. Однак у Новгороді крім сторонництва, що задля власних вигід склоняло ся до суздальського князя, було усе противне сторонництво, що ненавиділо взагалі князів суздальської землі і не хотіло, щоби відтіль

князі приходили князювати в Новгороді. Се сторонництво взяло тоді верх і звернуло ся на своїх противників — сторонників суздальських князів. Нарід зложив посадника Дмитра, обвинив його, що обтяжає людей, розграбував і спалив двори богачів, що жили з користи суздальського сторонництва. Всеволод, з пімсти за таку народню розправу, велів задержувати новгородських купців, що їздили по його волости, відбирати в них товари і не позваляв з своєї землі пускати хліба в Новгород. Се було 1210 року.

В тім часі якби з нечевя являє ся в новгородській землі торопецький князь Мстислав. В давних переказах не видно, щоби його закликав хто-небудь. Мстислав являє ся борцем за правду, а правдою для Новгорода було збереженє його старинної волі. Зимом ненадійно напав Мстислав на Торжок, спіймав дворян Святослава Всеволодовича і новоторського посадника, що держав ся суздальської сторони, закував і вислав у Новгород та переказав Новгородцям таке слово:

„Кланяю ся сьв. Софії і гробови вітця мого і всім Новгородцям; я прийшов до вас, почувши, що князі вас гноблять; жаль мені своєї вітчини!“

Новгородці набрали духа, замовкли сторонництва, притаїли ся користолюбиві понуки. Всі хоч чи нехоч стали заєдно. Князя Святослава, Всеволодового сина, з його дворянами посадили під сторожу на владичім дворі і післали до Мстислава з чесною річю: „Иди, княже, на стіл“.

Мстислав прибув у Новгород і його посадили на столі. Зібрало ся військо новгородської землі: Мстислав повів його на Всеволода, та як дійшов до Пласкої — прийшли до него послы Всеволодові з таким словом від свого князя: „Ти мені син, я тобі отець; визволи сина мого Святослава і мужів його, а я визволю новгородських гостей з їх товарами і поправлю заподіяне лихо“.

Всеволод був осторожний і умів в час уступити. Мстислав не мав чого дерти ся. З обох боків цілували хрест. Мстислав вернув у Новгород витязем, не проливши ні каплі крови.

Слідуючого року (1211), на домаганє Мстислава змінили новгородського владіку Митрофана, сторонника князя суздальського. Хоч його наставлено із згодою віча, однак

на предлогу Всеволода; і тому його вибір здавав ся тоді несвобідним. Його зложили і вислали в Торопець, наслідний уділ Мстислава. На його місце вибрали Антонія із Хутинського монастиря. Яко свїтський був він боярином і звав ся Добриня Ядрейкович, ходив у Царгород поклонити ся святащам і описав свою подорож, а по поворотї постриг ся в монахи; се був чоловік противний суздальському сторонництву. Мстислав їздив по новгородській землі, заводив лад, ставив твердині і церкви; відтак підняв два походи на Чудь разом із Псковичами й Торопчанами. В першім — взяв чудський гóрод Оденпе. В другім — підчинив Новгородови всю чудську землю аж до моря. Взявши з підбитих данину, він дав дві третини Новгородцям, а третину своїм дворянам (дружині).

Коли Мстислав повернув з чудського походу, прийшов до него заклик з Пїєденної Руси, щоби рішив викликану там усобицю. Київський князь Рурик Ростиславич, дядько Мстислава, умер. Чернігівський князь Всеволод, прозваний Червоним, вигнав з київської землі Рурикових синів і племянників і сам заволодїв Києвом: кілька лїт перед тим у Галичі народним судом повісили його свояків Ігоревичів; Всеволод обвиняв вигнаних київських князїв о участь і прийняв на себе задачу местника за казнених. Вигнані звернули ся до Мстислава. Знов приключила ся Мстиславови нагода виступити за правду. Вітка Мономаховичів здавна князювала в Києві; народня воля землі не раз проявляла ся в їх користь. Ольговичі навпаки покушали ся на Київ і захоплювали його тільки насильно. Мстислав зібрав віче і став просити Новгородцїв, щоби дали поміч його вигнаним своякам.

Новгородцї одноголосно закричали: „Куди, княже, поглянеш очима, туди обернемо ся своїми головами!“

Мстислав з Новгородцями і своєю дружиною посунув ся до Смоленська. Там прилучили ся до него Смольняни. Військо пішло дальше, але тут на дорозі Новгородцї поперечили ся з Смольнянами. Одного Смольнянина убили в колотнечі, а потім незгода дійшла до того, що Новгородцї не хотїли йти дальше. Хоч як їх намовляв Мстислав, Новгородцї нічого не слухали; тоді Мстислав поклонив ся

їм і, попрощавши ся з ними приязно, дальше йшов із своєю дружиною і Смольнянами.

Новгородці схаменули ся. Зібрали віче. Посадник Твердислав говорив: „Брати, як наші діди й отці страдали за руську землю, так і ми ходім із своїм князем“. Всі знов пішли за Мстиславом, дігнали його і злучили ся з ним.

Вони завоювали гóроди чернигівські над Дніпром, взяли приступом Річицю, підійшли під Вишгород. Тут наступив бій. Мстислав побідив. Двох князів Ольгового роду попало в полон. Вишгородці відчинили ворота. Тоді Всеволод Червоний побачив, що справа його програна, і утік за Дніпро, а Київляни відчинили ворота і поклонили ся князеві Мстиславові. На київськїм столї посадили його братанича Мстислава Романовича. Запровадивши лад у Києві, Мстислав виправив ся до Чернигова, простояв під гóродом дваццять днів, заключив мир і взяв від Всеволода дари як від побідженого.

Він вернув із славою в Новгород і сам Великий Новгород підіймав ся в гору його подвигами, бо новгородська земля рїшала долю далеких руських країв.

Та Мстислав мав велику охоту до трудів і подвигів, тому не було йому до вподоби, що в Новгороді не щезало сторонництво прихильне суздальській землі. Явило ся до Мстислава посольство з Польщі, куди вже проникла його слава. Краківський князь Лешко закликав його, щоби відняв Галич в Угрів, котрі, користуючись бучами в галицькій землі, посадили там свого королевича.

Мстислав на вічу поклонив ся Великому Новгородові і сказав: „Есть у мене діла на Руси, а ви вільні в князях“.

Отже й виправив ся в Галич з дружиною.

В Галичі іменем неповнолітнього угорського королевича Кольомана управляли угорський воєвода Венедикт Лисий і боярин Судислав, голова боярського сторонництва, що прикликало Угрів. Мстислав вигнав їх обох з Галича, засїв у тім гóроді і заручив дочку свою Анну за Данила, що князював у Володимирі-Волинськїм. Данило був сином Романа, що два рази князював у Галичі, і його самого в молодости вже не раз закликали і виганяли Галичани.

Незабаром довело ся Мстиславови поперечити ся з Лешком, котрий закликав його в Галич. Князь Данило удав ся до Мстислава з жалобою на Лешка, що він заняв часть волинської землі, і просив помочи, щоби відобрати в него своє наслідство. Мстислав, усе вірний даному слову, сказав; „Лешко мій друг, я не могу підняти ся на него; гляди собі інших другів!“ Тоді Данило розправив ся сам і відобрав у польського князя край, що він собі присвоїв. Лешко думав, що Мстислав потакує поступкам свого зятя, заключив союз з Уграми і став воювати разом і проти Мстислава і проти Данила. Мстиславові воєводи, що повинні були перші відпирати ворогів, лихо вели діло і здали Уграм і Полякам Перемишль і Городок. Мстислав лишив оборону Галича князеві Данилови і його стрийному братові Олександрові Більському, а сам став на Зубрі. Олександр не послухав і відійшов, а Данило хоробро відбивав ся в гóроді; колиж вороги лишили облогу і пішли на Мстислава, Мстислав велів Данилови вийти з Галича. Данило по рицарськи перебивав ся крізь неприятельську силу з боярином Глібом Зеремієвичем й іншими і з великим трудом, а при тім о голоді, злучив ся з Мстиславом. Мстислав похвалив зятя за мужність і сказав: „Іди, княже, тепер у свій Володимир, а я піду до Половцїв, будемо мстити ся за свою зневагу“.

Та Мстислав виправив ся не до Половцїв, а на північ. Прийшла до него вість, що князі знов гноблять його до рогий Новгород, і він поспішив видобути його з біди.

Коли Мстислав вийшов з Новгорода, взяло там верх суздальське сторонництво; поводячи ся торговими справами, воно рішило закликати до себе князем одного з Всеволодових синів Ярослава, чоловіка строгого звичаю. До него відправили ся посадник, тисяцький і десять старших купцїв. Владика Антоній, хоч і в духу неприхильний такій переміні, був приневолений стрічати нового князя з почотом.

Сей князь став зараз розправляти ся з неприхильними і противниками, велів двох з них спіймати, Якуна Зуболомича і Тому Доброщинича, новоторжського посадника, і відослав їх обох закованих у Твер. Опісля, по намові Ярослава на вічу, сторонники його розграбили дім

тисяцького Якуна, спіймали жінку його а князь взяв під сторожу його сина. Протинне йому сторонництво зворушило ся. Пруси (населенці пруської улиці) убили Євстрата і сина його Луготу, здає ся сторонників Ярослава. Розсерджений такою народною розправою, Ярослав лишив на Городищі намісника Хотья Григоровича, а сам пішов у Торжок і задумав велике діло „замінити Торжок у Новгород“.

Город Новий Торг або Торжок, новгородський пригород, давнійше одержав важне торгове значіне. Новоторжці стали перечити ся з Новгородцями і природно бажали більшої або меншої незалежності від Новгорода. Положене Торжка було таке, що добрі відносини з суздальською землею були для його населенців крайною кінчею. Як тільки в Новгороді повстала незгода з суздальськими князями і починали ся неприяні виступленя із сторони сих останних проти Новгорода, перш усього діставало ся Торжку; суздальські князі займали сей пограничний город новгородської землі. Так в 1181-ім році Всеволод Юревич, розєдинивши ся з Новгородцями, не зміг був дїбрати ся до самого Новгорода, та взяв Новий Торг і збури в його. І перше бували приклади, що ті новгородські князі, що були підручниками суздальських князїв, вигнані з Новгорода, йшли в Торжок і мали там пристановище, щоб з підмогою суздальської землі шкодити Новгородови. (Так в 1196 р. поступив князь Ярослав Володимирович). Сим разом Ярослав Всеволодович поступав більш рішучо. Він мав уже приклад на суздальській землі, де князі підняли значіне пригорода Володимира і понижили повагу старих городів: Ростова і Суздаля. За прикладом вітця і дядька хотїв Ярослав то само вдїяти в новгородській землі: вчинити Новий Торг столицею землі, а Новгород звести на ступінь пригорода. Обставини помагали йому. В новгородській землі мороз надвередив хліб; повстала дорожня страшна для бідних людей. Ярослав не пускав ні одного воза з хлібом у Новгород. В Новгороді почав ся голод. Родичі за шматок хліба продавали дітий своїх у неволю. Люди умирали з голоду на площах і улицах; мерці валяли ся по дорогах і пси шарпали їх. Новгородці післали до князя Ярослава просити його до себе, та Ярослав нічого не відповів їм і задержав послів. Новгородці

вдруге післали до сего князя з такою річю: „Іди в свою батьківщину до сьв. Софії, а не хочеш іти — то скажи!“ Ярослав знов задержав послів і нічого не сказав Новгородови, та сим разом тільки постарав ся о то, щоби вивести відтам свою жінку, дочку Мстислава Мстиславича. Він велів спиняти на дорогах новгородських купців і держав їх у Торжку. Тоді, по словам літописця, в Новгороді була печаль і плач.

В таких прикрих обставинах знов явив ся Мстислав визволяти Великий Новгород і уйшов щасливо перед відділом із сотні Новгородців, котрих вислав Ярослав, щоби не допускати Мстислава до гóрода. Сей відділ сам піддав ся Мстиславови. В 1216 р. 11-го лютря Удатний прибув у Новгород, казав спіймати і закувати Ярославових дворян, приїхав на Ярославів двір на віче, поцілував хрест Великому Новгородови і сказав: „Або поверну новгородських мужів і новгородські волости, або голову свою положу за Великий Новгород!“ — „На жите і смерть готові з тобою!“ відповіли Новгородці.

Перш усего Мстислав вислав до Ярослава сьвященика Юрия, з церкви Йоана на Торговищі, з такою речю: „Сину мій, визволи мужів і купців новгородських, іди з Нового Торга і возьми зо мною любов!“ Ярослав не тільки відправив сьвященика без мирного слова, але, якби на посьміх над бажанєм свого тестя, велів закувати спійманих Новгородців і заслати у вязниці по ріжних містах, а товари й майно роздав своїй дружині. Число таких вязнів, мабуть прибільшене, літописець подає до двох тисяч.

Коли вість об тім дійшла в Новгород, Мстислав велів дзвонити на віче на Ярославовім дворі, явив ся посеред народу і сказав:

„Підемо, брати, погледимо мужів своїх, ваших братів, вернемо волости ваші, най не буде Новий Торг Великим Новгородом, ні Новгород Торжком! Де сьв. Софія, тут і Новгород; і в многім Бог і в малім Бог і правда!“

Новгородці не самі були. На поклик Мстислава йшли за них Псковичі з братом Мстиславовим Володимиром, а опісля прилучили ся і Смольняни з племянником Мстиславовим Володимиром Руриковичем. На щастє Новгородцям, у самій суздальській землі по смерти Всеволода

Юрєвича, був тоді спір між старшим сином його Константином ростовським і молодшим Юриєм, котрому отець, проти права старшого брата, завіщав старшинство в суздальській землі. Мстислав заявив, що оборонюючи новгородське діло він рівночасно виступає за правду і в суздальській землі хоче привернути права старшого брата.

В 1216 році 1-го марця військо рушило в похід через Зелігер, а за два дні утікло кількох знатних Новгородців до Ярослава з своїми семьями, котрим моглоб приключити ся яке лихо від народного гніву. В проході через торопецьку землю дозволив Мстислав своїм войовникам збирати харч для себе і для коний, але строго забороняв напастувати людий. Брат Ярославів Святослав приспів був на поміч братови, та Мстислав прогнав його від Ржева. Поступаючи дальше Мстислав взяв Зубців, над рікою Вазузєю злучив ся з Смольнянами і, ставши над рікою Холохольнею, післав від імени свого союзних князів і Новгорода, подавати Ярославови мир і винагороду.

Ярослав відповів: „Не хочу мира; рушайте й ідїть — сто наших буде за одного вашого!“

„Ти, Ярославе, з силою, а ми з хрестом!“ сказали тоді між собою союзні князі.

Новгородці кричали: „Йти на Торжок!“ — „Ні, не на Торжок“, відповів Мстислав. „Коли підемо на Торжок, то спустошимо новгородську землю; підїм лучше на Переяслав; єсть у нас там третій друг“.

Новгородці не знали, де Ярослав: чи в Твері чи в Торжку; пішли на Твер і стали бурити й палити села. Ярослав почув об сїм і утік у Твер, та дізнавши ся, що вороги йдуть дальше у суздальську землю, утік в Переяслав. Мстислав вислав боярина Явольда до Константина ростовського з вістю, а сам з Новгородцями переправляв ся саннями по леду. Дорогою вони спалили городи Шешю і Дубну, а Псковичі і Смольняни взяли гóрод Коснятин. По дорозі прибув до них посол від Константина з поклоном. Він посилав союзникам 500 людий війська на поміч. Скоро лід став таяти. Вони покинули сани, сіли на коний і поїхали до Переяслава, дізнавши ся, що Ярослав вже там. Коло городища над річкою Сарою 9-го цвїтня, у велику суботу, прийшов до них Константин з своїми Ростовцями. Князі

взаїмно цілували хрест, вислали Псковичів до Ростова, а самі, відсвяткувавши великдень, пішли під Переяслав. Ярослава там вже не було; він утік до брата Юрія у Володимир, де готовило ся велике військо.

Уся суздальська земля узброїла ся; із сіл пігнали на війну ратаїв. До Суздальців пристали Муромці, Городчани і Бродники (сим останнім іменем звали ся шайки східних степів). „Син ішов на вітця, брат на брата, не-вільники на панів“, говорить літописець, указуючи на се, що в суздальськім війську були Новоторжці а навіть Новгородці; з Новгородцями проти суздальської землі йшли Ростовці з своїм князем.

Зібране суздальське військо розложило ся над рікою Гзою; Мстислав з Новгородцями і Володимир із Псковичами стали коло Юрева, а Константин з Ростовцями став над рікою Липицею. Мстислав післав сотського Ларіона до Юрія:

„Кланяємо ся тобі, від тебе не маємо кривди. Кривда нам від Ярослава“.

Князь Юрій відповів: „Ми з братом Ярославом оден чоловік“.

Тоді Мстислав післав тогож Ларіона до Ярослава з таким словом: „Визволи мужів моїх Новгородців і Новоторжців, верни волости, щось заняв, Волок віддай; помири ся з нами і цілуй хрест, а крови проливати не будемо“.

Ярослав відповів: „Миру не хочемо; мужі ваші у мене; здалека ви прийшли, а вийшли, як риби на сухо“.

Почули від Ларіона сю річ Новгородці, і Мстислав знов післав сказати князям: „Брати Юрію і Ярославе! Ми прийшли не кров проливати; не дай Боже дійти до сего; ми прийшли розправити ся між собою; ми одного племені: даймо старшинство Константинови і посадім його у Володимирі, а вам уся суздальська земля!“

„Скажи братам нашим Мстиславови і Володимирови“, відповіли Ярослав і Юрій: „Прийти ви прийшли, але куди думаєте уйти? А братови Константину скажи: Переможи нас: твоя буде вся земля!“

Певні себе суздальські князі завчасно хвалили ся будучою побідою і справили у себе в шатрі бенкет з боярами.

Деяких із старих бояр смутило то, що на стороні противників була правда, освячена старими звичаями. Оден з них, Творимир, звернув ся до князів з такою речю:

„Князі Юрию і Ярославе! Менші братя у вашій волі; та по мой гадці лучшеб вам помирити ся і дати старшинство Константинови! Не дивіть, що їх менше, як наших; князі Ростиславового племені мудрі, рішучі і хоробрі, і мужі їх Новгородці і Смольняни відважні в бою: а про Мстислава Мстиславовича самі знаєте, що хоробрість дана йому більш усіх; подумайте, панове!“

Молодим князям не сподобала ся така річ. За то інші бояри, молодші, лестились їм і говорили так: „Князі Юрию і Ярославе! Ніколи того не бувало, ні за вітців ваших, ні за дідів, ні за прадідів, щоби хто з військом вийшов у сильну суздальську землю і вийшов з неї ціло; та хочби вся руська земля пішла на нас: і галицька, і київська, і смоленська, і чернигівська, і новгородська, і рязанська, то й тоді нічого з нами не вдіють; а що ті полки — там ми їх сідлами закидаємо!“

Такі слова припали до вподоби князям. Вони скликали бояр і начальних людей і сказали їм таку річ:

„Сам товар прийшов у руки: дістануть ся вам коні, броні (панцирі), одіж; а хто чоловіка возьме живцем, сам буде убитий; хоч у кого й золотом будуть шиті нараменники, і того бий; подвійна буде від нас нагорода! Не лишимо живим нікого. А хто з полку втече та спіймаємо його, того кажемо вішати й розпинати; а хто з князів попаде нам у руки, то вже ми про них тоді потолкуємо“.

Відпустивши людей, князі вернули ся у своє шатро і в певній надії на побіду стали ділити між собою волости побіджених; і сказав Юрий: „Мені брате Ярославе, володимирську і ростовську землю, а тобі Новгород, а Смоленськ братови нашому Святославови, а Київ даймо чернигівським князям, а Галич нам!“ Літописець говорить, що вони навіть писали грамоти в таким напрямі, і сі грамоти після побіди над ними попали в руки Смольнянам.

Мстислав з Новгородцями, Псковичами і Смольнянами стояв усе ще коло Юрева. Він не зовсім довіряв ростовському князеві; хоч загальні види злучили ростовського князя з Новгородцями, то все він таки був оден з суздальських

князів і колиб брати з ним погодили ся, то він, здає ся, пішов би разом з ними, як би справа приняла виключно напрям борби цілої суздальської землі з новгородською.

Вечером по бенкеті у князів суздальських прибув від них до Мстислава гонець з завізанем виступити до бою над Липицею. Війна виглядала наче поєдинок; вороги сходили ся до бою на умовлене перед тим місце.

Мстислав і його союзники прикликали зараз Константина, потолкували з ним широко і довели до хрестного цілованя: він присягнув на те, що не перейде до братів і не зрадить союзників. Вслід за тим посунули ся в ночі Новгородці й їх союзники над Липицю.

Суздальські полки також виступили нічю; в стані Константина заграли в труби і войовники його разом крикнули. Тоді, коли вірити новгородському переказову, на Суздальців найшов переполох і самі князі, що так недавно в уяві ділили між собою волости побіджених, трохи що не повтікали.

Із сьвітом Новгородці з союзниками були вже на Липиці. Ворогів, що визивали їх до бою в то місце, де була рівнина, там не було: вони перейшли лісом і стали на горі, що звала ся Авдова гора. Тоді Новгородці й їх союзники також пішли від ріки Липиці в сторону і стали на горі, що звала ся Юрєва. В низу під нею протікав ручай, званий Тунег, а на другім боці була гора Авдова, де стояли Суздальці. Якийсь час вороги гледіли одні на других при ранішнім сонці і не починали бою. Мстислав усе ще задержав вид, що вийшов до бою тільки з крайної конечности, що виною всего упір і несправедливість суздальських князів, і що він сам волить супокій як війну. Він ще раз вислав до Юрія трех мужів з таким словом:

„Помири ся, а не помириш ся, то або ви відсіль відступите на рівне місце і ми на вас підемо, або ми відступимо до Липиці а ви на нас нападайте.“

Юрій відповів: „Миру не приймаю і не відступлю; ви перейшли скрізь нашу землю, так крім сеї зарослі не перейдете.“

Суздальські князі веліли в низу загородити пліт і вбити коли: вони думали, що вороги на них ударять нічю.

Одержавши відповідь від Юрія, Мстислав визвав охотників, удаду молодіж, і пустив їх починати бій. Молодці били ся завзято до вечера: тоді був великий вітер і стало дуже холодно. Войовники Мстислава сердили ся, що вороги ухиляють ся від рішучого бою. Рано союзники рішили йти під Володимир і стали збирати ся. Суздальці замітили в неприятельськiм таборі горопашність і нагально стали сходити з гори, думаючи на Новгородців і їх союзників ударити з заду; але Новгородці зараз обернули ся на них.

Тут князі розпочали раду. Ростовський князь сказав: „Коли ми підемо мимо них, вони нас займуть з заду, а люди мої не відважні до бою: розійдуть ся в гóроди.“ На се відповів Мстислав: „Брати, гора нам не може помогти і гора не побідить нас; гляньте на силу чесного хреста і на правду: підімо до них!“

Розпалені його словами союзні князі почали уставляти військо в бoєвий лад. З свого боку Суздальці, побачивши, що противники не йдуть дальше, самі почали уставляти ся. Новгородці з Мстиславом і Псковичі із своїм князем займали середину, на однім краю стояли Смольняни, на другім — Ростовці з Константином. У Константина були славні витязі Олександр Попович із слугою Торопом і Добриня Різанич, по прізвищу „Золотий Пояс“. Напроти Псковичів став Ярослав із своїми полками; в ряді з ними були збігли Новгородці і Новоторжці, з ними стояли Муромці, Городчани і Бродники. Проти Мстислава й Новгородців стояла вся суздальська земля з князем Юриєм, а проти Константина і Ростовців його молодші брати.

Мстислав, проїзджаючи перед рядами Новгородців, говорив: „Брати! ми війшли в сильну землю: погляньмо на Бога і покріпім ся; не оглядайте ся назад: утечею не уйдеш; забудьмо, брати, жінок, дітей і доми свої: йдїть до бою, як кому любо умирати, хто на кони, хто пішо!“

„Ми на конях не хочемо умирати — ми будемо бити ся пішо, як батьки наші били ся над Колокшею!“ сказали Новгородці.

Новгородці скинули з себе верхню одіж, чоботи й босі побігли наперед з криком. За їх прикладом пішли

Смольняни, та скинувши чоботи, обвинули собі ноги. Смольнянам проводив Івор Михайлович; він їхав верхом так, щоби його бачили войовники. За ним слідували князі з дружиною тож на конях. З противного боку кинули ся до бою піші Ярославові люди. Івор проїзжав крізь зарослі і під ним спотикнув ся кінь; піші Новгородці випередили його і счіпили ся з неприятелем: були в роботі булави й топори. Підняв ся страшний крик.

Суздальці дали тягу: Новгородці збили з пантелику стяг (знамя) Ярослава. Потім приспів Івор із Смольнянами. Дібрали ся до другого стяга. Князі з дружинами оставали ся позаду. Тут Мстислав, побачивши, що молодці зайшли дуже далеко і неприятельська сила може їх оточити і знищити, закричав: „Не дай Боже, брати, видавати сих добрих людей!“ І він пустив ся наперед крізь свою піхоту; за ним пішли й інші князі. Настала завзята борба. Юрій і Ярослав тягу дали, лишивши свій табор. Мабуть вчинили се в надії, що противники кинуть ся грабити, а тим часом можна буде вернути ся і ударити на них. Та Мстислав закричав: „Брати Новгородці, не кидайте ся на табор, тільки бийте їх; а то — вони вернуть ся і знищать нас.“ Новгородці послухали і дальше били ся завзято, а Смольняни лишили битву і стали грабити табор. Сам Мстислав тричі проїхав крізь неприятельські полки, побиваючи на право і на ліво топором, що був привязаний до його руки мотузком.

Всіх розбито; багато Суздальців упало під ударами топорів новгородських и смоленських, багато потонуло в утечі, багато ранених прибігло у Володимир, Переяслав, Юрєв і там повмирали. „Така-то була,“ говорить літописець, „слава Юрія і Ярослава; даремна була їх хвальба: на прах замінили ся сильні полки їх.“ Сімнайцять знамен Юриєвих, тринайцять Ярославових і до сто труб і бубнів дістало ся витязям. Шістьдесять людей взято в полон; убитих ворогів літописець налічив 9203, а в Новгородців і Смольнян убитих було тільки 5 людей: числа розуміє ся, баєчні. Неперечно тільки се, що Суздальців розбито на голову.

Кю замітну битву сточно в четвер 21. цвітня 1216 р. Насамперед утік Ярослав; Юрій слідував за ним: він за-

їздив три коні, приїхав без сідла на четвертім у Володимир в полудне тогож дня, босий і тільки в сорочці. В гóроді лишились тільки попи, черці, жінки і діти, нарід не войовничий. Побачивши своїх, вони втішили ся: думали, що вертають витязі; мабуть і перше впевняли їх: „наші переможуть!“ Однак Юрій не вернув витязем; змішаний їздив він около стін гóрода і кричав: „Укріпляйте гóрод.“ Тоді замість радощів повстав плач. Ввечер збільшила ся тривога, коли з нещасного боевища стали збирати ся збігці: хто ранений а хто нагий і босий. Цілу ніч сходили ся оден за другим.

Рано зібрав князь віче і говорив: Браті Володимирці, зачинимо ся в гóрод і станьмо відбивати ся.“

„З ким зачинимо ся?“ відповіли йому. „Браті наші полягли, інші взяті в полон, а ті, що прибігли, безоружні: з ким станемо до бою?“

„Усе то я знаю,“ говорив Юрій. „Прошу тільки: не видавайте мене ні Мстиславови, ні братови мому Константинови! Лучше я сам по своїй волі виїду з гóрода.“ Володимирці обіцяли. Союзники підступили під гóрод в неділю 29. цвѣтня, і обіхали його довкола.

В ночі з неділі на понеділок запалив ся княжий двір у Володимирі. Новгородці хотіли взяти гóрод приступом, та Мстислав не пустив їх; на другу ніч знов повстав пожар; Смольняни хотіли йти на приступ, однак їх спинив князь Володимир Рурикович. Не відомо, що було причиною сих пожарів: чи случай, чи підпалюване в користь облягаючих, або кидане огню через стіну. Та після другого пожару Юрій прислав поклін князям і велів повісти: „Не дійте мені лиха сегодня; завтра я виїду з гóрода.“ Рано Юрій з двома молодшими братами явив ся у Мстислава і його союзників і сказав: „Браті, кланяю ся вам і чолом бю: жите лишіть і накорміть хлїбом; а брат мій Константич у вашій волі!“ Юрій подав дари князям і вони помирили ся з ним.

Мстислав дав таке рішенє: Константинови взяти Володимир, а Юрию віддати Радилів-Городець. Без проволоки зладнали чайки й насади. В них сіла дружина князя Юрія; одна чайка дожидала самого князя з його жінкою. Юрій помолив ся в останній раз в церкві Богоро-

диці, поклонився гробови вітця і сказав: „Суди, Боже, брата мого Ярослава: він мене довів до сего!“ З ним відправився владика.

У Володимир вїхав Константин. Городяни вийшли йому на зустріч з хрестами і цілували йому хрест на вірність. Він щедро обдарував своїх союзників: Новгородців, Псковичів і Смольнян.

Упертий і жорстокий Ярослав з боєвища утікав у Переяслав так скоро, що заїздив чотири коні, а на п'ятім приїхав у гóрод. В пориві досади приказав він позаковувати всіх Новгородців і Смольняни, котрі тільки були в гóроді в торгових і інших справах. Новгородців казав кинути в погребі і тісні кімнати; їх було півтораста людей і багато з них подусилося; п'ятьнайцять Смольнян держали в заперті окремо і вони всі остали живі.

Мстислав з союзниками 3. мая підходив під Переяслав. Разом з ним ішов із своїм полком Константин. Не допустивши їх до Переяслава, Ярослав сам добровільно вийшов і явився у брата свого Константина.

Константин взявся помирити Мстислава з Ярославом. Ярослав післав щедрі дари князям і Новгородцям. Та Мстислав не пішов у гóрод, не хотів бачити Ярослава, а домагався тільки, щоби дочка його, жінка Ярославова, приїхала до него, і щоби всіх задержаних Новгородців, що ще були живі, безпроволочно визволено і йому прислано. Домагане витязя сповнено. Надармо потім Ярослав посилав до Мстислава з просьбою, щоби відпустив жінку. „Справді мене хрест побив!“ казав він. Мстислав показався неприхильним і відїхав з дочкою в Новгород.

Сею побідною війною Мстислав утвердив при Новгороді високе моральне значіння і показав, що не можна безкарно нарушати його права і самостійности; також установив він з Новгородцями угоду в суздальській землі, як перше вчинив се в київській з тимиж Новгородцями. Ні оден князь не вчинив того для Новгородців, що вчинив для них Мстислав Удатний: та вони, як показує дальша історія, мало користувалися його заслугами.

Слідуючого року лишив Мстислав жінку і сина в Новгороді, і ходив з новгородськими боярами в Київ, відій для приготування будучого походу в Галич, а повернувши

із Києва в Новгород взяв під сторожу Станимира з сином. Здає ся, суздальське сторонництво оживало, і против Мстислава загадувано хитрощі. Мстислав однак скоро випустив його. Теж саме потім стало ся і в Торжку, де посаджено сина Мстиславового Василя. Мстислав взяв там під сторожу Борислава Некуришинича, але також простив йому і випустив. Сі случаї показують, що й Мстислав по всім тім, що вчинив для Новгорода, не міг надіяти ся довго там бути в згоді з усіми: він мав противників. В тім часі вмер у Торжку син його Василь; тіло його привезли в Новгород і похоронили близько дідового гробу в сьв. Софії. Оплакавши сина, вдатний князь незабаром після того явив ся на вічі і сказав:

„Кланяю ся сьв. Софії, гробови вітця мого і вам! Хочу погледіти Галича, а вас не забуду. Дай Боже, лягти коло гробу вітця мого, у сьв. Софії!“

Новгородці просили його лишити ся з ними. Все дармо. Мстислав відіхав, і на все. Не довело ся йому лягти у сьв. Софії.

Коли Мстислав лишив був Галич, попав ся він тоді в руки Угрів. Там знов посадили королевича Кольомана, а головним воєводою був назначений бан Фильній, що в літописах наших зве ся „Филя прегордий“. Він дуже гордував Русинами, порівнював їх з глиняними горшками, а себе з каменем, примовляючи: „Оден камінь богато горшків побє“. Була ще у него й друга примовка: „Острий меч, борзий кінь — багато Руси!“ (т. є. завоюю). Його гордість дражнила Галичан і він не довіряв їм. Мстислав Удатний тимчасом прикликав Половців і йшов на Галич (1218). З ним був Володимир Рурикович, що недавно помагав йому в борбі з суздальською землею. Почувши то, Фильній укріпив Галич а в середині гóрода замінив у твердиню церкву сьв. Богородиці; се ще більше роздражило проти него Русинів, бо добачили в сїм зневагу сьвятині. Поляки помагали Уграм. Фильній не допускав Мстислава до гóрода. Він взяв з собою галицького боярина Судислава й інших і вийшов на зустріч Мстиславови. Поляки становили праву сторону его війська, а Галичани й Угри ліву. Руське військо тож розділило ся на дві половини. Одну провадив Мстислав, другу — Володимир, а По-

ловці стали дальше, щоби ударити на неприятеля тоді, коли попадуть на них Русини. Мстислав, замітивши, що Поляки стоять досить далеко від Угрів, побачив, що треба діяти: зараз відділив ся від Володимира і вийшов на горб, де кріпив своє військо іменем чесного хреста. Володимир дуже відказував на него за се і говорив, що Мстислав погубить все руське військо. Поляки нагально ударили на Володимира, приневолили його до утечі і пігнали за ним, так що він угорське військо втратив з очий. Але тоді Мстислав і Половці разом кинули ся на Угрів. Різня була завзята, Русини побили Угрів. Самого Фильня взято в полон; всі його Угри упали духом. Поляки прогнали Володимира, і набрали добичі та вертали з великим полоном і сьпівали побідні пісні і не знали, що стало ся з їх союзниками; аж тут нараз натрапили на витязів, а з другої сторони руські збігці звернули ся на них. Поляків зовсім розбили. Половці забирали побіджених у полон, жадно кидали ся до коний, збрुї й одежі; однак Русини по приказу Мстислава, не кидали ся на добичу, тільки били ворогів без пожалування. Стони і крики побитих доходили до Галича. По цілому полю валяли ся тіла непоховані; вода в ріці зачервоніла ся від крові.

Мстислав взяв з собою спійманого Фильня і домагав ся здачі Галича та обіцяв повне помилованє. Сам Фильній післав від себе раду, щоби здали ся, бо не було ніякої надії на побіду. Три рази посилав Мстислав і предкладав, щоби піддали ся. Однак Угри, що сиділи в Галичі, опирали ся, а навіть виганяли з гóрода Галичан з жінками й дїтьми, бо бояли ся зради та й для того, щоби не годувати їх підчас облоги. Тоді заявив Мстислав, що тепер вже не буде помилування обложенцям. Угри в своїй певности були так необачні, що зважали тільки на одні ворота, а тимчасом Русини підкопали ся підземною дорогою дістали ся в гóрод, відбили від воріт Угрів, ошоломлених ненадїйним нападом, і відчинили Мстиславови ворота.

Рано Мстислав вийшов до Галича. Кольман з жінкою і знатнійші Угри з своїми жінками заперли ся в церкві сьв. Богородиці. Мстислав підступив під церкву і домагав ся здачі. Угри не здавали ся. Безвідя томило їх.

Мстислав сам післав Кольоманови посудину зимної води. Угри дякували за таку великодушність, ділили між собою воду мало-що не по каплі, однак все таки не піддавали ся. На останку коли їх став змагати голод, вони відчинили церковні двері і упросили Мстислава, щоби їм дарував хоч жите. Угорські барони з своїми жінками і трохи Поляків дістали ся в полон Половцям і Русинам. Самого спійманого Кольомана з жінкою Мстислав виправив в Торческ. Галицька земля з великою втіхою признала витязя князем своїм. Селяни добивали Угрів, що розбігли ся з битви. Русини величали Мстислава „своїм сьвітом“, називали „сильним соколом“, говорили, що сам Бог поручив йому меч, щоби усмирив гордих чужоземців. Бояри, що придержували ся Угрів, здавали ся на ласку витязя. Головнійший з них, Судислав, прийшов до Мстислава, обіймав його коліна і просив помилуваня. Мстислав не тільки простив йому, але навіть дав у заряд Звенигород. Данило приїхав до тестя з малою дружиною і поздоровляв його. Вони бенкетували і радували ся; а з ними радувала ся уся галицька земля.

Коли угорський король Андрій почув про нещасте, що довело ся синові, вислав до Мстислава домагане, щоби визволив спійманого, в противнім случаю грозив післати велике військо. Однак Мстислава годі було лякати грізбою. Він відповів, що побіда залежить від Бога і він, Мстислав, надіючи ся на Бога, готов стрітити неприятельські сили. Король мало-по-малу занехав свої горощі: його жінка окремиим посольством упросила Мстислава змилювати ся і визволити сина. З свого боку бояри скоро замітили слабі сторони характеру Мстислава, добили ся впливу на него і всякими способами накланяли до супокою з угорським королем. Мстислав при усій своїй хоробрости і воєнності все був склонний до супокою і починав війну тільки тоді, коли противники не хотіли мирити ся на условинах, котрі він признавав згідними з правдою. В 1221 р. Мстислав не тільки помирив ся з Уграми і Поляками, але заключив дружну умову з угорським королем, заручив дочку свою Марию з його сином Андреем і віддав будучому зятеви в посідане Перемишль.

Однак по двох літах доля взивала Мстислава до іншого подвигу. В тім часі, коли руські князі і дружини їх теряли сили в усобицях, в незвісних східних сторонах діяли ся великі перевороти. На північній границі Хінської держави хан Темучин, володар Монголів, народу перше підвладного Татарам-Ніучам, став сам володарем численних татарських племен, збурих часть Хінської держави і взяв Пекін, потім звернув ся на захід, завоював і збурих могучу і цвітучу державу Турків харазських¹⁾ і положив основу найобширнійшій державі, що коли-небудь естувала в Азії. Він володів безмежними просторами від Амуру до Волги, управляв многими народами, що склали його воєнну силу, і був прозваний Чингис-Ханом, т. є. великим ханом. Його воєнні загани досягли Половців. Татари зіткнули ся з Половцями на східнім березі каспійського моря, де Половці жили в згоді з Алянами (населенцями Дагестана). Щоби відтягнути Половців від того союзу, проводирі полку, висланого Чингис-Ханом, спершу хитро здружили ся з ними, впевнивши їх, що Татари, одноплемінні з ними, не хотять виступати проти них неприязно. Половці повірили їм і відступили Алянів; однак потім Монголи, розправивши ся з Алянами, підбили й Половців. Половецьких князів, вже хрещених, Юрія Кончаківича і Данила Кобяковича убито. Татари гнали ся за їх товаришами до валу половецького, що відділяв землю половецьку від руської.

Половецький хан Котян, тесть Мстислава Удатного, прибіг у Галич до зятя із страшною вістю, що йде із сходу страшенна сила незнаних завойовників: „Сегодня відняли нашу землю, завтра вашу візьмуть“, говорив він.

Мстислав розіслав вістунів до різних руських князів і скликав їх на раду про загальну справу в Київ. Багато князів зіхало ся сюди. Там були Мстислав Романович київський, Мстислав Удатний галицький, Мстислав чернігівський, Данило Романович волинський, Михайло Всеволодович, сини Всеволода Червоного і багато інших. Тільки суздальський Юрій не приїхав на раду. Хан Котян щедро обдарив руських князів: кіньми, верблюдами, буйволами

¹⁾ Бухара, Самарканд, Герат, Балк, Хіва і и.

і невільницями, а інший князь половецький, Бастий, охрестився. Мстислав Удатний просив руських князів спішити на поміч Половцям: „Як ми їм не поможемо,“ говорив він, „то Половці пристануть до ворогів і сила їх стане більша“. По довгих нарадах князі рішили зєдиненими силами йти в похід. „Лучше зустрічати ворога в чужій землі, як у своїй“, говорили Русини.

Місце збору назначено було на Дніпровім острові, званім Варяжський (відай Хортиця). Туди сходилися з своїми князями Київляни, Чернигівці, Смольняни, Галичани, Волинці. Цілий Дніпро вкрився їх суднами. Із Курска, Трубчевська, Путивля йшли туди князі із своїми дружинами, суходелом на конях, а тисяч Галичан з воєводами Юриєм Домажиричем і Держикраєм Володиславичем переплили Дністром у море і, вступивши в Дніпро, стали над рікою Хортицею.

Коло Заруба явилися у руських князів татарські послы з таким словом: „Зачуваємо, що йдете проти нас, послуховавши Половців, а ми вашої землі не тикали, ні городів ваших, ні сіл ваших; не на вас прийшли, тільки прийшли по волі Божій на холопів конюхів своїх Половців. Помиріть ся з нами; коли втекуть до вас, — гоніть від себе і забирайте їх майно; ми чули, що й вам вони заповідяли багато лиха; ми їх і за се бємо“.

Однакож князі, замість відповіді, поубивали послів. Неперечно вони поступили так з тої причини, що Половці оповідали їм, як Татари хитро одурили їх: предложили дружбу, щоби розєдинити їх з Алянами, потім напали на них самих.

Збір відбувся в цвітню 1224 р. Коли всі зійшлися, військо посунуло ся долі Дніпром і стало станом не доходячи Олешя. Тут прийшли до них другі татарські послы і говорили так: „Ви послухали Половців і поубивали послів наших; тепер йдете на нас, ну так ідїть; ми вас не тикали: над всіми нами Бог.“

Князі на сей раз відпустили послів ціло. Передні татарські відділи стали появляти ся над Дніпром. Мстислав Удатний перейшов через Дніпро з 1000 войовниками. З ним пішли Данило Романович, Мстислав Німий, Олег курський й інші молоді князі. Вони розбили і прогнали сто-

рожевий відділ. Збігці заховали свого воєводу Гемебега в яму в якимсь половецьким кургані. Половці відшукали його там і упросили Мстислава, щоби дозволив їм убити його. Мстислав ішов далше.

Між тим в стані руським над Дніпром розбирали, які се вороги. Юрий Домажирич говорив: „Вони визначають ся яко добрі стрільці і знамениті вояки“. Іншіж відказували йому: „Се нарід простий, гірш Половців“. Молоді князі піднукували старих іти вперед: „Мстиславе і ти, другий Мстиславе, ходімо на них!“

Ві второк 21. мая Русини зняли ся зо стану і пішли в степ. Вони скоро зустріли ся з татарським загоном. Руські стрільці розсіяли його і їм дістало ся в добичу багато товару. Вісім днів ішли вони до ріки Калки, де знов стрітили татарський загон, котрий побив ся з ними і щез. Мстислав Удатний випередив руських князів, велів Данилови перейти Калку і сам перейшов вслід за ним з задною сторожою. Нараз перед ними виступили татарські полки. „Ладнайте ся!“ закричав Мстислав. Русини кинули ся до бою. Двайцятьтрилітний Данило метнув ся вперед і був ранений в груди, однак не замітив сего і далше бив ся. Хоробро били ся і Мстислав Німий і Олег курський. Однакож сила татарська перемогла їх; Данило обернув свого коня назад; за ним помчали ся й інші. Утік і Мстислав Удатний в перший раз у своїм житю.

Тимчасом інші руські князі перейшли через Калку, розложили ся станом і вислали на перед Яруна з Половцями. Татари з розгоном ударили на Половців. Половці кинули ся назад, звернули ся на руський стан і потолочили його. Русини ще не успіли зладнати ся, як почала ся страшна різня; Русини, розбиті Половцями, утекли.

Підчас загального побігу Русинів оден Мстислав Романович не сходив з місця і стояв на високім каменистім березі Калки з зятем своїм Андреем і дубровицьким князем Олександром. Більша часть Татар гнала ся за втікачами, а оден загін з Бродниками окружив трех хоробрих князів, що огородили себе кілем і відбивали ся від них неустанно три дні і три ночі. Трудно було Татарам перемогти їх силою і вони вхопили ся хитрощів. Якийсь Плоскія, що гетьманував над Бродниками, вмовляв князів,

щоби здали ся Татарам на викуп, і цілував хрест на се, що вони остануть живими. Князі повірили і вийшли, та Плоскиня зараз звязав їх і видав Татарам.

Татари взяли твердиню, і повбивали всіх руських вояків, що там були, звязаних князів положили під доски, а самі засіли на досках обідати. Так скінчили жите своє нещасні князі.

Татари гнали ся за втікачами до самого Дніпра і по дорозі вбили шістьох князів, а між тими Мстислава чернигівського. Мстислав Удатний утік перед погонею, добив ся до Дніпра, спалив і пустив по ріці судна, що стояли на березі, щоби не дати змоги Татарам переправити ся через ріку, а сам з останками розбитих вернув у Галич.¹⁾

Поражка князів нагнала Руси загального страху, що змагав ся від наглої появи незнаного ворога. Вражине, яке вдіяла на уми ся подія, виражає ся ясно в словах сучасного літописця: „Прийшли — говорить він — невідомі народи, про котрих ніхто гаразд не знає, хто вони такі і відкіля прийшли і яким язиком говорять і якого вони племени і яка в них віра; одні говорять, що їх зовуть Татари, а інші — Таурмени, інші знов — Печеніги“. Книжники толкували, що се ті самі народи, про котрих говорив Методий Патарский: „Гдеон колись-то загнав їх в пустиню Етриївську, між сходом і півночю, і вони мусять

¹⁾ Літописець виставляє Мстислава неначе провинником нещастя Русинів над Калкою, говорячи, що він з зависти не звістив обох Мстиславів про Татар тоді, коли Данило стрінув ся з ними. Однак се винуване годі признати справедливим. Не говоримо вже про се, що така черта суперечна з характером Мстислава, на скільки він нам звісний з попередних його діл: сама хода подій така, що повожденє Мстислава в сей день легко обясняє ся іншими понуками. Мстислав ішов наперед інших князів і кілька днів уже з ними не мав ніяких взаємин. Перейшовши через Калку, він зустрів ненадійно татарські полки; його відділ був так нечисленний, що перше треба було думати про власне спасенє, ніж давати знати князям. Справедливійше можна було дорікати Мстиславови злишним юнацтвом і нерозвагою, задля чого він, чоловік вже не молодий і досвідний, пішов наперед з горячою молодежою, не роздумуючи про се, що може його зустрітити в дорозі і попасти на сили неприятельські, що далеко переважать його власні.

вийти відтам перед кінцем сьвіта та заповонити багато земель“.

Після нещастя, що довело ся Мстиславови над Калкою, становище його в Галичі не було тривке; бояри не любили його і наставляли на него, та й він сам по своїй простодушности ставав нераз жертвою їх хитрощів. В слідуочім 1225 році його трохи-що не повадили з зятем його Данилом. Князь Олександр белзький, чоловік хитрий, ненавидів Данила і наговорив Мстиславови, буцім зять хоче убити його і підмовляє на него Ляхів. Палкий Мстислав піддав ся обмовцєви. Дійшло діло до війни. Данило відплатив ся Олександрови, спустошив белзьку землю і розбив загін Мстислава, висланий на поміч Олександрови. Роздратований Мстислав кликав, уже половецького хана Котяна, та на щастє обмова викрила ся. Олександр підслав до Мстислава якогось Яна, котрий так нескладно став перед ним брехати, що Мстислав побачив обману. Тєсть і зять помирили ся і Мстислав на знак дружби подарував Данилови незвичайного коня, обдарував Данилову жінку Анну, свою дочку. З того часу він уже не перечив ся з Данилом.

Однак в Галичі не кінчили ся бучі. В 1226 р. оден боярин, Жирослав, наговорив боярам-товаришам, буцім Мстислав закликає свого тєстя Котяна на те, щоби вибити бояр. Бояри повірили і скрили ся в карпатські гори, відкіль звістили Мстислава про се, що їм сказав Жирослав. Мстислав післав до них духовну особу іменем Тимотєя. Тимотєй закляв ся перед боярами, що князь нічого не задумує проти них і перший раз чує про се. Він вговорив бояр, щоби приїхали до Мстислава. Мстислав обличив перед ними Жирослава і прогнав його від себе.

Наостанку бояри вспіли таки позбути ся Мстислава з Галича. Королевич Андрій, що йому Мстислав заручив свою дочку і віддав Перемишль, за підмовою боярина Семюнка утік до вітця і підводив його, щоби відняв у Мстислава Галич. Бояри з свого боку представляли королеви, що вони не хотять Мстислава, а бажають Андрея. Король пішов з війском у Галичину. Поляки з вєводою Пакославом помагали йому. Занявши Перемишль і Звенигород, король не важив ся їхати в Галич. Король зачав за-

бирати галицькі пригороди. Йому вдалося взяти Тербовлю, Тихомлю, та під Кременцем його відбили і він повернув назад до Звенигорода. Тут вийшов проти него Мстислав, вступив до бою і розбив його. Король скоро втік домів. Мстислав зміркував, що йому годі довше проживати з боярами, і хотів віддати Галич Данилови, однак бояри Судислав і Гліб Зеремієвич, що грали тоді головну роль між боярами, здержали його. „Ні тебе, ні Данила не хочуть бояри — говорили вони, — віддай заручену дочку свою за королевича Андрея і посади його в Галичі від него все можеш взяти його назад, коли захочеш, а віддаси Данилови — по вік не буде тобі Галича!“

Мстислав шанував усе волю землі і поступив так, як бажали сі люди, що були тоді, по своїй силі, заступниками землі. Мстислав віддав дочку свою за Андрея і з нею також Галич, а сам задержав для себе Понизе і відіхав в Торческ. Скоро жалував він своєї легковірності, бо Данила ненавиділи тільки бояри, а простий галицький нарід бажав його. Дізнавши про се, Мстислав через посла Данилового Демяна післав таке слово Данилови: „Сину! згрішив я, не дав тобі Галича“. Гліб Зеремієвич старався всіма силами не допустити Мстислава видіти ся з Данилом і передати в руки його землю і дім і дітий.

Слідуючого після того року (1228) Мстислав умер: з Торческа поїхав він у Київ, заслаб в дорозі і умер, успівши простригти ся схиму після тодішнього звичаю набожних князів. Після вісти польського історика, тіло його похоронене було в Києві в церкві св. Хреста, котру сам поклав.¹⁾

¹⁾ Нині сеї церкви нема і могила Мстислава незвісна.

VII.

Князь Данило Романович Галицький.

В XIII-ім віці ціла хода історичних подій в південно-західній Русі довгий час обертає ся коло личности Данила галицького. Щоби зрозуміти значіне сеї личности в своїм часі, конечно переглянути попередні події в сїм краю.

Південно-західна Русь, Галичина, як у внутрішнім ладі свого житя, так і у зверхних обставинах, находила ся в таких условинах, при котрих усе більше слабла звязь, що лучила її з іншими руськими землями. Хоч і тут не вгасало почуте народної суплемінности з останними, та історія вказувала їм ріжні дороги: се бачимо вже в XII-ім віці.

В Галицькій землі княжив до 1188-ого р. рід Ростислава Володимировича (внука Ярослава I.). Володар, син Ростислава, по смерти нещасного Василька став одиноким князем і передав по собі (1141) власть синові своєму Володимирові, котрого звуть звичайно Володимирком. По нїм наслідив Ярослав, прозваний в пісні о полку Ігоревім „Осьмомислом“. Злучена в одних руках галицька земля була довго свобідна від княжих усобиць і задля щасливих условин своєї природи находила ся, в прикладі до інших руських земель, в цвітучім стані. Власть княжа зовсім не мала тут монархічної сили. Князь був князем після давної словянської ідеї; видно, що давні суспільні навички не змінили ся, коли руські князі завоювали сю хорватську землю і прилучили її до загальної системи руських земель під властю єдиного княжого роду. Князів, що управляли Галичем, вибірано і вони були зависимі від віча. Та само віче було в руках богатих і сильних володарів земель — бояр. Вони, як видно, вспіли так вивисшити ся над усею іншою верствою народу, що виключно орудували справами землі. Маємо також вісти про се, що

люди незнатного роду ставали боярами, з чого можна додумати ся, що галицька аристокрація основувала ся не стільки на знатности родів, скільки на вдачі і богатстві. Галицькі князі були так зависимі від віча, що воно судило не тільки їх політичну діяльність, але й домашнє житє. Таким способом, коли Ярослав не злюбив своєї жінки Ольги і взяв собі любовницю якусь Настасю, Галичани не втерпіли такого сорому, спалили Настасю і спонукали князя жити з правою жінкою. Всі заходи Ярослава, щоби усунути свого правого сина і передати наслідство неправому, остали ся марними. Ярослав умер в 1187-ім році. Галичани, на перекір завітчаню, вигнали сего неправого сина, Олега, і наставили князем правого — Володимира. Та й сей князь справував ся не так як слід, отже попав ся за те під строгий суд віча; був се п'яниця, що не любив дорадників, насилував чужі жінки і дочки, взяв собі за жінку попадю від живого чоловіка і придбав з нею двох синів. Галичани так розлютили ся, що деякі хотіли взяти князя під сторожу і казнити; іншіж домагали ся від него розводу з попадею і раjali йому вибрати жінку до вподоби (після обичаю). Володимир побояв ся за житє своєї любої попаді і втік разом з нею і дітьми на Угорщину, а Галичани закликали на його місце князя з сусідної волинської землі — Романа Мстиславича¹⁾ (1188). Кажуть, що сам Роман тайно ділав у Галичі в свою користь, добиваючи ся вибору. Сей князь розумний і сильний волею, не довго вдержав ся в Галичі: король угорський Беля I., до котрого вдав ся прогнаний Володимир о поміч, замкнув тогож у башту, завоював Галич і посадив сина свого Андрея. Роман був приневолений утікати до свого Володимира-Волинського. Успіхи Угрів підмагала та обставина, що в самім Галичі утворило ся сторонництво, котре гледіло собі вигід від угорської власти. Однак і володарство чужоземців не було там тривке; яко католики вони дуже скоро вспіли роздратовати нарід проти себе зневагою православної віри. Володимир утік тимчасом із свого за-

¹⁾ Внука київського князя Ізяслава Мстиславича, звісного в історії своєю завзятою борбою спершу з Суздальцями, а потім з Юриєм Довгоруким. Рід Романів походив від Мстислава, старшого Мономахового сина.

пертя і з допомогою польського короля Казимира Справедливого знов заволодів Галичем 1190 р. Чуючи ся дуже непевним у своїм положеню, удав ся Володимир до суздальського князя Всеволода і віддав ся під його зверхність, обіцяючи бути в його волі з усім Галичем. Тим способом заводила ся, як здає ся, тісна звязь між протиположеними країнами тодішнього руського світа; однак ся поява не мала ніяких тривких наслідків, бо й відносини між руськими князями не були тривкі. По смерті Володимира Роман вже не вільним вибором, а з допомогою польського війська і оружя добув собі знов Галич в 1198-ім році.

Після звістки польського письменника Кадлубка Роман жорстоко відомстив своїм неприхильникам у Галичі: він четвертував їх, розстрілював, закопував живцем у землю і казнив іншими видуманими муками, а тих, що змогли утечи, закликував вернутись, обіцяючи всілякі ласки. Коли деякі вернули ся, то Роман спершу додержував даного слова і обсипував ласками і милостями легковірних, опісляж винаходив приклучки, щоби їх обвинити в чім небудь і передавав мученичій казни. „Не подусивши пчіл, не їсти-меш меду“, примовляв Роман. Він нагнав такого страху Галичанам, що они просили польського короля, щоби він сам ними орудував або через своїх намісників. Усі ті вісти про лютість Романа находять ся виключно у польського історика та не зустрічаємо їх в руських літописях, котрі Романа поетично зображають удатним богатирем, а страшним, як Мономах, тільки для невірних чужоземців. „Він ходив після заповідий Божих — говорить про него руський ровесник, — поборював поганців, кидав ся на них як лев, гнівний як рись, занапащував як крокодил, пролітав по їх землі як орел...“ І дійсно сей князь і в інших случаях показав свою силу і діяльність. По довгій боротьбі й усобицях у київській Русі, він наостанку успокоїв її і удержав на якийсь час в своїй власти; сам він не став київським князем, тільки посадив у Києві своїм підручником племянника. Нераз поборював він Половців, Ятвягів і Литву.) Багато ще можна було сподівати ся від такого

1) У польсько-литовських істориків зберегло ся оповіданє, будьто він запрягав побіджених Литовців до плугів, заставляв їх витинати костюмарів. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЖИТЄПИСЯХ.

князя для долі Південної Русі. Та в 1205-ім р. Роман посварився з польським князем Лешком і поляг в бою під Завихвостом.

Роман лишив по собі молоду вдову з малолітніми синами. Старшому Данилови було тоді чотири роки, а молодший Василько був ще на руках няньки.

Зразу Галичани признали князем старшого сина Романового і клялися вірно стерегти його. Але немовлятку зовсім не можна було удержати ся в такій неспокійній землі. Галичина була дуже лакомим куском, як для руських князів, так і для чужоплемянних сусідів, а галицькі бояри не визначали ся постійністю, були ласі на вигоди і не всі могли любити Романів рід. Стали добивати ся о Галичину одні за другими. Спершу бажав нею заволодіти отець першої Романової жінки, князь Рурик Ростиславич київський. Коли Половці, котрих закликав Рурик, збурили Київ способом варварським, заманив був Роман тогож Рурика до себе на раду і постриг його в монастирі. Тепер той сам Рурик, почувши, що Романа нема на світі, зняв з себе чернечу одіж, зібрав свою київську дружину, найняв Половців і метнув ся на Галич. Вдова Романова вдала ся під захист побратима і друга єї покійного чоловіка. Сей побратим був перше супротивником Романа — той-сам угорський королевич Андрій, що колись то разом із своїм вітцем прогнав його з Галича; опісля коли Роман вдруге заволодів Галичем, вони подружили ся, назвали ся побратимами і постановили між собою таку угоду: коли хто з них умре скорше, то другий має дбати про його семью.

Андрій тільки що одержав угорську корону і не забув своєї обіцянки, даної Романови. Він, побачивши ся з княгинєю в Сяноку і приголубивши Данила як рідного сина, дав йому військо на поміч против Рурика. Рурик утік назад до Києва.

ліси і управляти землею і будьто з тої причини про него на Русі складала ся пословиця: „Зле Романи робили, що Литвином ореш“. Однак та вість переказана вже в XIV-ім віці, більш як 300 літ по Романі, не заслугоує ніякої історичної віри, тим більше, що у Русинів тогочасних, котрі дивили ся на Литву, яко на ворогів, не могла вдержати ся пословиця, що гудила строгість Романову над ворогами.

Та слідуючого року семі Романовій грозило нове лихо. В Чернигові зібрав ся княжий зїзд: зійшли ся на раду потомки Олега чернигівського; до них пристав смоленський князь з синами; вони рішили наняти Половцїв і йти добувати галицьку землю. По дорозі пристав до них Рурик з синами і племянниками, і підняв з собою Берендїїв,¹⁾ що жили в київській землі. Союзники вступили в раду також з Поляками, з котрими ще Галичани не заклаучили супокою по Романовій смерті. Вдова знов удала ся до Андрея, та нїм з Угорщини приспіла поміч, вона побачила ся в такім положеню, що оставати на місці здавало ся небезпечно. З одного боку Русини і Половцї, з другого — Поляки, та й сам Галич зворушив ся, і багато в Галичі було таких, по котрих можна було сподївати ся, що її видадуть разом з дїтьми. Вона втїкла з дїтьми у Володимир-Волинський, в спадщину свого чоловіка. Галичани роздїлили ся на сторонництва. Верх в Галичі взяв тоді боярин Володислав: коли вигнав його колись то Роман, проживав він у сїверській землі, спізнав ся з тамошними князями Ігоревичами і тепер пораяв Галичанам закликати їх на княюване. Ігоревичі були тоді в сїм війську, що йшло на Галич; колиж одержали запросини, скрили ся з союзного стану і явили ся в Галичі. Найстаршого брата Володимира Ігоревича посадили на галицьким столї; другому братови Романови дали Звенигород. Оставав ся третій брат Святослав, без місця. Тодї Ігоревичі післали якогось попа у Володимир-Волинський з такою річю до Володимирцїв: „Видайте нам Романовичів і прийміть князем Святослава, — а то гóрода вашого на сьвітї не буде!“ Володимирцї, почувши се, так розлютили ся, що хотїли вбити попа, присланого до них з тою предловою. Найшли ся однак розумні, що сказали: не можна вбивати посла. Але сї розумні говорили так задля того, що готові були сповнити бажане Ігоревичів. Княгиня довідала ся про се і порадивши ся з боярином Мирославом, дядьком Даниловим, утїкла потай з гóрода в ночі через стїнний отвір, бо бояла ся вийти воротами. Мирослав нїс Данила,

¹⁾ Вітка туркоманського племені, близька Торкам, Печенїгам, Чорним Клобукам.

нянька Василька. З ними був ще якийсь сьвященик. Втікли вони до Лешка, віддавали ся під охорону чоловіка, котрого ще уважано їх ворогом. Польський князь прийав їх з рицарською великодушністю; княгиню з Васильком лишив у себе, а Данила з польським боярином Вячеславом Лисим вислав до Андрея угорського і велів так сказати: „Я не памятаю лютости Романа, а ти був його другом; ти кляв ся обороняти їх; вони тепер на вигнанню: ходімо, вернемо їм батьківщину!“

Однакож Лешко на ділі показав для Романовичів менше прихильности як в словах: правда, він вигнав з Володимира Сьвятослава Ігоревича, що приїхав сюди після утечі княгині, але віддав князюване не дітям Романовим, тільки рідному племянникови Романовому Олександрови Всеволодовичу, бо Лешко мав за жінку його дочку Гремиславу. Василька пустив Лешко з матерію в Берестє. Берестяни самі випросили його собі князем, були вдоволені і говорили, що „вони мовби бачили у себе великого Романа“.

Андрій угорський після утечі вдови Романової розсудив, що не можна вдержати Данила на княжім стільці і не ставав на перепоні Ігоревичам, що засіли в Галичі. Та Ігоревичі самі скоро посварили ся за свою добичу: Роман Ігоревич з помічю другого брата свого вигнав третього, Володимира, і заволодів Галичем. Опісляж по приказу Андрея угорський воєвода Венедикт Бора спіймав Романа в купелі, відслав в Угорщину і став сам орудувати Галичем. Незабавки Венедикт роздратував Галичан всякими силуваннями і своєю розпустою так, що на поклик Галичан знов явили ся Ігоревичі, прогнали Венедикта і розділили між собою Галичину; та сим разом вже не перечили ся так як перше і відступили князюване в Галичі найстаршому зпосеред себе, братови Володимирови. Тоді думаючи зміцнити свою власть, Ігоревичі задумали вигубити тих бояр, котрі своєю змінчивостю здавали ся їм небезпечними. Хитрі замисли над деякими удали ся, та між назначеними на смерть був їх колишній добродій боярин Володислав, з котрого ласки вони стали князями в тій землі. Володислав в пору дізнав ся про лихо, що йому грозило, вспів утечи з іншими боярами до Андрея

і просив тепер на княжий сталець в Галичі Данила, що проживав у короля угорського. Король дав Данилови на допомогу військо. Насамперед піддав ся Перемишль і видав Святослава Ігоревича. Звенигород боронив ся але піддав ся, після того як спіймали на мості Романа Ігоревича, що відтам утік. Князь Володимир Ігоревич щасливо утік з Галича. Молоденького Данила посадили на батьківськїм столї.

Полонених Ігоревичів осудили народним судом і повісили — подїя, що виходила з ряду звичайних подїй на тогочасній Русі.

Малолїтний Данило не довго міг удержати ся посеред бояр, що хотїли орудувати в його імени. В Галич прибула мати Данилова, котрої він не пізнав по довгїй розлуцї. Бояри скоро її виправили з боязни, щоби вона не відняла їм власти. Коли Данило з плачем кинув ся за матерю, оден з них ухопив за поводи його коня. Роздратований хлопець ударив мечем коня і ранив. Мати сама вирвала з його рук меч і вговорила його, щоби лишив ся в Галичі, а сама поїхала в Белз.

Почув про се король Андрій, поспішив з військом і привіз назад матір Данилову в Галич, а боярина Володислава, що найбільш причинив ся до єї вигнання, взяв з собою закованого в Угорщину. Та ледво що Андрій віддалив ся, бояри знов змовили ся проти Данила і прикликали на княжий сталець пересопницького князя Мстислава. Данило був приневолений утікати. Андрій сим разом не міг вже допомгти йому, бо тоді в самїй Угорщинї вчинило ся заворушенє, що стояло житя королевої.

Прикликаний Мстислав пересопницький своєю чергою не всидїв у Галичі. З Угорщини прибув Володислав, котрого визволив Андрій і тоді в Галичі, по недавній казни князїв, стала ся подїя, також не бувала на Русі, відколи панував Руриків дїм: боярин Володислав, що не був княжого роду, назвав ся князем у Галичі. Однак йому не було суджено розпочати нового княжого роду. Лешко став по сторонї Данила, вигнав Володислава з князюваня і увязнив його. Володислав умер у запертї. Галич лишив ся без володаря.

Здавало ся тоді, що ні Данилови і ніякому іншому руському князеві не можна сидіти в сїм неспокійнім гóроді. Лешко раяв Андрееви посадити там малолітнього сина Андреевого Кольомана, заручивши його з трилітною дочкою Лешка Саломією. Се діло зложив воєвода Пакослав, що доси показував ся прихильним Романовій родині. Щоби вдоволити Романовичів, відобрано наслідний Романів уділ Володимир в Олександра белзького і віддано Данилови (1214), котрого бажали мати князем і володимирські бояри. Таким способом була тепер в руках Данила значна часть Волині. Гóроди: Камянець, Тихомля і Перемиль припали Романовичам.

З того часу Данило на довго втратив Галич. Ним заволодів Мстислав Удатний, котрий віддав за Данила дочку свою Анну.¹⁾

Данило займив під свою власть волинську землю і повернув від Поляків Бересть, Угровеск, Верещин, Столпє, Комів і цілу так звану тоді „Україну“, т. є. часть Волині, що притикала до Польщі лівобіч Буга. Наслідком того повстала війна, в котру мимохіть впутав ся Мстислав Удатний. Хоч вона спершу вела ся невдачно для Данила і Мстислава, та край занятий Данилом, все таки остав при нім.

Опісля Данило помирив ся з Лешком і обернув ся на Олександра белзького, що відступив від него підчас оборони Галича і всякими способами шкодив йому. За віроломність князя після тодішних поглядів повинна була відповідати його земля. Данило і Василько напали на Белз в ночі і вчинили там страшенне спустошенє. В памяти населенців довго задержала ся та ніч під назвою „злої ночі“. На просьбу Мстислава Данило дав спокій Олександрови.

В 1224-ім р. Данило разом з іншими князями мав участь в страшній для Русинів битві над Калкою, боров ся по рицарски і дістав рану в груди. Він так заняв ся тою битвою, що довго не замічав своєї рани і замітив її аж тоді, коли утік і став пити.

Вернувши домів і виходивши ся з ран, Данило знов узяв ся розширювати свою державу. Князь Мстислав пе-

¹⁾ Гл. житєпись Мстислава Удатного.

ресопницький, володар Луцка, віддав Данилові свою батьківщину, поручивши йому сина, що незабаром умер. Луцком поспішив заволодіти Ярослав, син стрийного брата Романа Інгваря, що колисьто князував у Луцку. Данило їхав на прощі в Жидичин і зустрів Ярослава Інгваревича на дорозі. Бояри раяли спіймати його. Данило з гнівом відкинув такий хитрий спосіб: „Я їду на прощі — сего не вдію“, відповів він. Та вернувши у Володимир післав він своїх бояр у Луцк. Вони спіймали Ярослава, а потім заняли Луцк. Данило дав вправді в іншій місці уділ Ярославови, однак вже яко своєму підручникови. В тім часі відняв Данило в него Дорогобуж, а в пинських князів — Чарторийск і полонив синів пинського князя Ростислава. В усіх тих справах поступав згідно з Васильком, з котрим ціле жите не розлучався і не розділявся — примір дуже рідкий в історії руських князів.

В 1228 р., по смерті Мстислава Удатного, Данило заняв Понизе.

Таке вивисшенє Данила викликало проти него цілий союз руських князів. Ростислав пинський сердився на него за забор Чарторийска, за полон синів і підмовляв проти него Володимира Руриковича; сей знов памятав, як Роман насильно постриг його вітця. До союзу прилучилися чернігівські і сіверські князі. Але Данило дізнався про се в час і прикликав Ляхів, котрим гетьманував прихильний йому воевода Пакослав. Союзні князі осадили Камянець і нічого не могли вдіяти, тим більше що прикликаний на поміч князь половецький Котян перейшов на сторону Данила. Вони були приневолені відступити. Данило пігнався за ними, та київські і чернігівські бояри приїхали до него від своїх князів і вговоряли його, щоби помирився. Тим способом Данило знищив усі замисли противників і сей успіх ще більше підняв його посеред руських князів; не тільки всі давні краї осталися їм, але й пинські князі стали його підручниками, а Володимир Рурикович з того часу виступає постійним другом і союзком Данила.

В 1229 р. убили в Польщі Данилового союзника Лешка. Данило виправився помагати братови його Конрадови проти Володислава (князя опольського) і лишив

підручника свого князя пинського, щоби беріг україн волинських від нападу Ятвягів. Русини зайшли в глибину Польщі так далеко, як ще ніколи не заходили; вони разом з Конрадовими сторонниками облягли Каліш і майже без бою приневолити його здати ся Конрадови. Тоді Русини і Поляки заключили між собою таку умову: „Коли між ними будуть в будучині усобиці, то Русини не повинні брати в полон польських простих людей (челяди), а Поляки — руських.“

Вертаючи з того походу, почув Данило, що боярин Судислав, котрий володів у Галичі іменем королевича, думав покористувати ся тим, що Данило зайшов так далеко в Польщу, і в його неприяві хотів заняти Понизє. Але ледво Судислав вийшов з Галича, невдоволені ним Галичани вислали посольство до Данила і просили, щоби прийшов до них як можна найскорше, поки не вернув ся Судислав. Данило виправив проти Судислава тисяцького Демяна з військом, щоби задержував його, а сам з великою дружиною поспішив на поклик Галичан, щоби випередити Судислава, і на третій день добив ся до Галича. Та хоч як спішив ся Данило, Судислав зміг ухилити ся від зустрічі з Демяном і скорше від Данила вийшов у Галич та зачинив ся в нім. Данилови довело ся добувати Галича облогою. На щастє Данило успів заволодіти загородним двором Судислава і найшов там багато засобів для війська: тим способом міг він рішити ся на довшу облогу. Він розложив ся станом в Углиничах, на другім боці Дністра. Тисяцький Демян і старець Мирослав привели до него кількох бояр галицької землі, що склонили ся на його сторону; прибули до него сьвіжі сили з волинської землі. Данилови треба було перейти на другий берег, щоби окружити гóрод. Осаджені старали ся не допустити його до того, випадали з гóрода і били ся на леді; але тоді пустила ся на ріці крига; нараз Семюнко, котрого ровесник з виду порівнює з червоним лисом, запалив міст на Дністрі, щоби спинити перехід Данила через ріку. На щастє Данила пожар загас при самім кінці мосту. Данило із скріпленим військом перейшов ріку і обляг гóрод з усіх сторін. Тимчасом на його поклик збігав ся до него нарід з галицької землі від Боброка до Ушиці і Прута. Очеви-

дячки земля була за Данилом. Се спонукало обложенців здати ся. Данило війшов у гóрод. Памятаючи про давну дружбу з угорським королем Андреем, він пустив королевича свояка свого домів і сам відпровадив його до Дністра. З королевичем утік і Судислав. Нарід кидав на него каміня і кричав: „Геть, геть, бунтовниче землі!“ Таким способом Данила до довгих літах неприяви знов узнали князем у гóроді, відкіль його були вигнали ще дитиною.

Видалене королевича було вразливе для угорської чести. Судислав запопадливо підмовляв Угрів, щоби відбили втрачений Галич. І справді, син Андрея, Беля, зібрав дуже велике військо і пішов через Карпати. Та тут почали падати непереривні дощі. Коні стрягли в болоті, люди покидали коний і пробирали ся високими місцями. З великим трудом дістали ся вони до Галича. Данила там не було; він перед тим вийшов з гóрода, щоби закликати на поміч Поляків і хана половецького Котяна, а в Галичі лишив тисяцького Демяна. Угорський посол підїхав до гóрода і голосно кликнув до Галичан: „Люде галицькі! Вас каже звістити угорський король: не слухайте Демяна; най Данило не надїє ся на Бога і свої сили. Стілько країв підбив наш король, то й Галич не вдержить ся проти него!“ Демян держав ся сильно; Галичани стояли за Данилом: Данило вже підходив до Галича з зібраним війском. Тимчасом дощі не переставали, Уграм від ненастанної вохкості облетїла обув, появили ся хориби і помір. Інші вмирили, сидячи на кони, інші знов — при розложених ватрах; деякі спускали духа, підносячи шматок мяса до губ... Від дощів сильно вилляв Дністер. „Злу ігру загравав він Уграм“, — говорили ровесники. Король зняв облогу і пішов над Прут. Дощі прослїдували його. Угри гинули на дорозі.

Та ледво що через непогоду позбув ся Данило ворогів, аж тут знов стали проти него в самім Галичі кувати боярські коромоли. До сего дав привід боярам і підмовляв їх той сам Олександр белзький, постійний тайний ворог Данилів. Бояри так невважливо обходили ся з князями, що одного разу на бенкеті якийсь боярин залив Данилови лице вином. Данило стерпів се. Вслїд за тим от-що склало ся. На зборі бояр Василько жартобливо

виняв меч на одного, названого в літописи „слугою королівським“. Сей ухопив за щит. Бояри опісля повтікали. Князі здивувалися тим побігом, не знаючи, що се значить. По якімсь часі, коли Василько поїхав у Володимир, один боярин Пилип, запрошував Данила до себе на бенкет у Вишню. Данило поїхав, однак на дорозі зустрів його післанець Демяна з такими словами: „Не їдь, княже, на бенкет! боярин Пилип з князем Олександром хотять тебе вбити...“ Данило вернув ся. Говорили, неначеб то бояри Молибоговичі, за підмовою Олександра белзького, нарадили ся вчинити пожар, щоби в заколоті убити Романовичів; та пригода з Васильком навела на них перестрах, що Романовичі дізнали ся про змову, і тому й розбігли ся. Василько, по приказу Данила, заняв Белз, уділ Олександра, а післаний сідельничий його, Іван Михайлович, спіймав Молибоговичів з їх спільниками, всего 28 людей. Данило простив їх; мабуть докази були недостаточні і все обмежалося підзором.

Великодушність не помогла Данилови. Дізнав ся він, що бояри знов змовляють ся проти него з Олександром. Данило з вісімнайцятью вірними „отроками“ зібрав віче і спитав Галичан: „Хочете мені бути вірними? Я піду на ворогів моїх!“ Усі закричали: „Ми вірні Богови і тобі, господине!“ Сотський Микула навів тут примовку Романа, Данилового вітця: „Не подусивши пчіл, не їсти-меш меду“. Данило пішов у Перемишль, але ті, що йшли, не були дійсно йому вірні. Князь Олександр з боярами вже вступили на Угри, де ждав його Судислав. За їх намовою, король Андрій з синами, Белею і Андреем, виступили на Галич. Боярин Давид Вишатич, за намовою своєї тещі прихильної Судиславови, видав королеви Ярослав. Відтак другий боярин, Климята, післаний з військом проти Угрів, піддав ся ворогам; за ним стали й інші бояри зрадниками.

Данило був приневолений покинути Галич і удав ся до Києва, щоби дістати війська у свого союзника, київського князя Володимира, а король осадив знов сина свого Андрея в Галичі, — та не надовго. Данило з Володимиром київським і Половцями двічі розбив Угрів і пішов прямо на Галич. Бояри, видячи що успіх клонить ся на сторону

Данила, стали переходити до него. Перший приклад дав боярин Гліб Зеремієвич. Данило обласкавив їх, роздавав їм волости і думав хоч на час приєднати їх для себе. Князь Олександр белзький відступив Угрів, пристав до Данила і випросив у него прощення. Данило обляг Галич; стояв під ним 9 неділя, дожидаючи заморози, коли можна буде перейти Дністер по леді. Обложенці стали голодувати. Судиславови, що був з королевичем, повело ся звести хитрого Олександра. Князь Олександр, приманений обіцянками, що дістане Галич, пристав був недавно до Данила, а тепер знов зрадив його і перейшов до обложенців. Та обложенцям від того не полекшало. Королевич Андрій умер в облозі. Тоді всі Галичани рішили на вічу прикликати Данила і оден з давних ворогів його, Семюнка Червоний, виїхав до Данила просити його в гóрод. Судислав і князь Олександр змогли втекти: Судислав — до Угор, а Олександр хотів гледіти захисту в тестя свого, київського князя, та Данило гнав за ним три дні і три ночі, не досипляючи, — дігнав його у Полонного і спіймав у Хоморськім лісі. Не звісно, що вдіяв Данило з тим чоловіком, що так нечесно поступав з ним багато разів — та з того часу імени його не згадують у літописах.

В тім часі появляють ся в нашій історії мимоходом загадочні і доси необяснені Бологовські князі, що володіли берегами Бога. Про сей край не стрічаємо в літописах вістий про давні події і годі відгадати походження сих князів у розвітвленю Рурикового дому. З того отже видно, що се були князі інших давних родів, що лишили ся незалежними від Руриковичів. В тім переконує нас також се, що сам Данило в переговорах про них з Поляками називає їх „осібними“ князями. Занявши Понизє, Данило хотів підчинити їх своїй власті; вони були все його противниками і при кождім случаю ставали по неприятельським боці.

Позбувши ся Угрів, Данило був приневолений ще довго бороти ся з руськими князями за Галич. Тоді як київський князь Володимир помагав Данилови, чернігівський князь Михайло злучив ся з Бологовськими князями, напав на Київщину і підійшов під Київ. Данило поспішив на відсіч союзника. Чотири місяці разом з Володимиром

Руриковичем воював він чернігівську землю і, вертаючи назад через Полісе, дізнав ся, що вороги його навели Половців на Київщину. Військо Данилове було дуже втомлене і старий Мирослав, що виховував його, відрадив йому йти на них. Навіть сам князь київський поділяв гадку старця; та вірний собі Данило сказав їм: „Воякови, що кинув ся до бою, годить ся або побороти або полягти. Чи не казав я вам перше сам, що треба дати відпочити втомленому війську? А тепер нічого боятися! Ідїмо!“ У Торческа наступив кривавий бій (в 1234 р.). Данило боров ся завзято, поки під ним не вбили гнідого його коня. Його вояки стали втікати; сам Данило був приневолений удати ся за ними. Київського князя і Мирослава взяли в полон. Літописець приписує се нещасте тайній зрадї бояр Молибоговичів.

Коли галицькі бояри дізнали ся про нещасте Данила, прикликали на князюване Михайла чернігівського і сей заняв Галич. Мимо добродушности Данила, галицькі бояри не могли його ніяк полюбити. Вони бачили в нїм князя, котрий зараз зломить їх силу, як тільки утвердить ся, і се було тим лекше, що простий наїд був Данилови прихильний. Бояри, забравши в свої руки цілу Галичину, подїлили між собою всі доходи і бажали лучше бути або зовсім без князя, або мати такого, щоби був зовсім в їх руках. Але й того і сего годї їм було добити ся, тому що хоч усі вони й цїнили свою станову потужність, та жили між собою незгідливо. Один гнобив і штовхав другого; в кожного були свої вигляди, і тому один бажав того князя, другий — іншого; кождий надїяв ся з підмогою князя вивисшити ся понад своїх суперників.

Михайло не довго вдержав ся в Галичі. Відїхав він у своїх справах у Київ і лишив у Галичі сина свого Ростислава (1235). Данило був під той час у Холмі, що сам заложив, аж тут прийшла до него вість з Галича, що Михайло виїхав з города і Галичани бажать Данила. Простим населенцям безмірно накучили ся боярські чвари і вони твердо рішили ся не піддавати ся більше намові бояр, а держати ся сильно Данила для власної користи. Данило сміло відїхав під Галич. Населенцї стояли ватагою на стїні. Данило звернув ся до них: „О мужі галицькі,

чи довго ще терпіти-мете владу чужоплемінних князів? Усі вони в оден голос закричали: „Се наш володар, Богом даний!“ — „І всі — говорить літописець — пустили ся до него як пчолы до матки“. Єпископ Артемій і дворський¹⁾ Григорий спершу здержували нарід, та побачивши, що нічого не вдіють, із слезами на очах, і — по словам тогож літописця — „усьміхаючись і облизуючи губи“, вийшли до князя Данила, поклонили ся і сказали: „Прийди, княже Данило, прийми гóрод!“ Данило ввійшов у город і заткнув знамя своє на німецьких воротах на знак побіди. Урочисто вступив він до церкви Богородиці і прийняв стіл вітця свого. Бояри кланяли ся йому до ніг і просили прощення: — „Ми згрішили — говорили вони, — чужого князя держали“. — Данило відповів; „Я вас помилую, тільки в будучині так не чиніть, щоби з вами не було гірше.“ Ростислав утік на Угорщину.

Таким робом Данило по довголітних трудах і ненастанній боротьбі став володарем всеї Галичини і Волині. Зрозумів він, що годі йому постійно пробувати в Галичі, і поселив ся в Холмі, що сам збудував. Одного разу, перед тим, їздив Данило на лови, що так ними любував ся, і приїхав на місце, котре йому вельми вподобало ся. „Як зве ся се місце?“ спитав він. „Холм“ — відповіли йому: „Нехай тут буде гóрод Холм“, сказав він і присьвятив будучий гóрод сьв. Іванови Злотоустому, бо тоді кожний новий гóрод присьвячувано якомусь сьвятому. Тут поклав він собі оселю і гарну церкву сьв. Івана. На його поклик стали сходити ся сюди населенці з ріжних сторін. Тут власть Данилова була сильнійша і безпечнійша, не так як в старому гóроді; тут не було переказів, противних княжим поглядам. Всі діставали свої домівки по милости князя і тому були привязані до него задля власних вигод. Перенестись із старого гóрода в новий було тоді вигідним способом князеві задля супокою і безпеки. Тут міг він жити, окружений вірною дружиною, не страхаючи ся боярських хитрощів, котрих трудно було устерегти ся, живучи посеред бояр.

¹⁾ Виборний городський управний уряд.

Власть Данила простирала ся і на київську землю; на останку підчинив він собі і сам Київ. Гóрод сей відняв був у Володимира Руриковича (що вмер 1236. р.) Ярослав суздальський; опісля переходив з рук до рук, а на останку заняв його Данило, та було се вже на передодні страшного потрясеня, що перевернуло весь лад руської історії.

Вже Татари під проводом монгольського хана Батия, внука Чингисханового, спустошили і завоювали Східну Русь. Русини всюди боронили ся по лицарськи: не здав ся ні оден гóрод, ні оден князь; та оборона ся була нерозумна і тому зовсім безуспішна. Перш усього в 1237 р. зовсім спустошено рязанську землю. Всі гóроди сеї землі знесено з накорінком; сторона упустіла, а тимчасом суздальсько-ростовська земля не визволяла її з лиха і вслїд за нею постигла її така доля. Татари спалили Москву (що тоді ще була тільки пригородом Володимира) і вигубили в ній старого й малого. Дня 7-го лютия 1238 знесли і Володимир. Тут в соборній церкві згинула родина князя Юрія Всеволодовича, багато бояр і народу. Татарські полки розсіяли ся по землі, бурили гóроди й села, всюди вигубляли людей. Дня 4-го марця тогож року, князь Юрій Всеволодович з іншими князями своєї землі вступив в запеклу битву з Татарами на березі Сити, та його там поразили і вбили. Спустошивши Східну Русь, хотів Батий іти на Новгород, та дрімучі ліси і болота не допустили його. Татари збурили тільки Торжок і повернули на полудне. Всюди Батий стрічав запеклий опір. Малий город Козельск боронив ся 7 неділь, а коли Татари його добули, то пролили в нїм стілько крови, що малолітний тамошній князь Василь залив ся кровю. В 1239 р. вони заняли і спалили Чернигів і зближали ся до Києва. Племянник Батия, Менгутимур, любував ся красою Києва з Пісочного городка на лівім боці Дніпра. Камінна стїна горішнього гóрода, зза котрої миготїли позолочені верхи Десятинної церкви, сьв. Софії і Михайлівського монастиря, цьвітні цегляні покрівлї княжих теремів, на право в низу, долї Дніпром Поділ з многими церквами, на лїво Никольський монастир, величння Печерська обитель і Видубицький монастир, відрізані від гóрода і оден від другого дрімучим лісом, що розкинув ся по крутій горі — от-що ударило степового.

хижака. Вислав він у Київ послів, щоби домагати ся здачі. Послів убили. Завойовники відступили з наміром прийти слідуячого року і покарати Київлян.

Під кінець 1240 р. прибула страшна сила Батієва і перейшла мабуть ледом через Дніпро. Татарське полчище облягло горішній гóрод (що займав місце нинішнього старого гóрода). За його частию до ріки Либеди були обійстя, певно тоді з накорінком знищені. На полудне в стороні Никольського і Печерського монастиря був густий ліс. Літописець говорить, що полчище ворогів було так сильне, що в гóроді не можна було почути слова від скрипу теліг татарських, рику верблюдів і ржаня конний. Батий почав свій приступ від Ляцьких воріт, що були на південній стороні. Татари день і ніч били пороками стіни і наостанку пробили їх. Київляни запекло боронили останків стін, поки відтак Татари не збили їх із стін і самі не ввійшли на стіни. Тоді Київляни стовпили ся коло Десятинної церкви і за одну ніч виставили около неї укріплення. Коли завойовники стали бурити і ті укріплення, Київляни з своїм майном, що хто успів захопити, вдирали ся на верх церкви і відбивали ся відтіля до останку; накінець під ними завалили ся церковні стіни, після переказу літописця від тяготи, але правдоподібнійше підбиті татарськими пороками.

Про зруйнованє Подолу не маємо вістий, та неперечно, що цілий гóрод Київ замінили тоді в розвалини. Можна також припустити, що значна часть населенців заздальгідь повтікала, бо приходу Татар давно дожидали.

Тисяцький Дмитро, що лишив його Данило в гóроді, дістав ся, цілий ранений, Татарам, та Батий велів його пощадити, мабуть для того, щоби покористувати ся ним при дальших походах.

Завойовничі полки Батієві посунули ся від Києва на захід і нищили й руйнували все по дорозі. Город Колодязин (нинішній Ладизин), проти прикладу інших руських гóродів здав ся добровільно, в надії що найде помилуванє. Однак Татари винищили в нїм усіх населенців, хотя часто в подібних случаях оказували звитяженим пощаду. Всі волинські гóроди лягли в звалищах; тільки Кремянець, розложений на неприступній горі, не піддав ся Татарам.

У Володимирі вигублено всіх населенців що до ноги. З необачка нападені Русини покидали свої оселі в гóродах і селах, скривали ся в лісах або втікали, самі не знаючи куди. Данило був тоді в Угорщині: ще перед чуткою про приближене Татар він удяв ся на Угорщину, щоби висватати свого сина, та се йому сим разом не повело ся. Підчас його неприяви Татари зруйнували опустілий Галич. Тисяцький Дмитро, бажаючи зберегти свою землю від дальшого спустошеня, вговорив Батия, щоби спішив на Угорщину, і представив, що в противнім случаю Угри й Німці зберуть ся на него з великою силою. Завойовники розділили ся на дві часті: одні через Карпати пішли в Угорщину, другі через Польщу в Шлеск і Моравію, відкіля за три роки назад вернули в свої степи.

Данило приїхав з Угорщини, а не знаючи, де знаходить ся його родина і брат, поїхав до Польщі. Там побачив ся він з княгинею і Васильком, що крили ся в Польщі перед Татарами. Мазовецький князь Болеслав віддав прогнанцям гóрод Вишгород, де Данило доти пробув, поки не довідав ся, що Татар вже нема в його волости.

Повертаючи в свою землю, він хотів задержати ся в Дрогичині, та намістник тамошній не пустив свого князя; відай був він у змові з боярами, котрі думали покористувати ся загальною сумятицею, щоби знов розпочати свої хитрощі против князя. Данило поїхав тому з братом Васильком до Берестя, та не міг зблизити ся до гóрода задля смороду з гниючих тіл. То само довело ся їм у Володимирі; там не стрітили вони ні одної душі; всі церкви були наповнені купами трупів. Видно, що люди підчас нападу татарського гледіли захисту в церквах і там гинули. Довело ся Данилови відбудувати оселі і збирати розігнані останки людности.

Тимчасом галицькі бояри, захопивши в свої руки всю землю, думали правити нею самовільно. Та тепер вони вже не згодили ся з волею Данила. Боярин Доброслав і Судич, попів внук, самовільно заняли Понизє, а Григорий Василевич заволодів горішньою країною перемиською. Сі бояри від себе роздавали волости і доходи ріжним своїм підручникам; так у Доброслава було двох підручників: Лазар Домажирич і Івор Молибожич, люди низь-

кого роду (як говорить літописець), котрим сей боярин поручив Коломию, що давала перше князеві дуже великий дохід солю. На щастє Данила сї бояри ворогували між собою і, ненавидячи князя, доносили йому одні на других. Таким робом Доброслав обжаловував перед Данилом Григория. Користуючи ся їх враждою, Данило не вірив ні сему ні тому і казав спіймати обох і післав свого печатника Кирила списати всі грабежі і надужитя бояр підчас їх управи.

Неспокійний, задиристий син чернігівського князя Ростислав Михайлович по черзі не переставав непокоїти Данила. Тоді, як Кирило оглядав Понизє, Ростислав получив ся з князями Бологовськими і силкував ся заволодіти Бакотою в Понизю, та не успів. За то Данило розправив ся з Бологовськими князями, що вже йому були на останку надоїли. Він іменно був лихий на них за те, що вони погодили ся з Татарами. Татари лишили в супокою сих князів в їх землі для того, щоби вони сіяли на них пшеницю і просо. Лютуючи дальше против Данила, надіяли ся вони на поміч татарську. Данило мав право дорікати їм невдякою для себе, бо перед тим він визволив їх з рук мазовецького князя Болеслава і трохи що не воював за них з Болеславом. Тепер, караючи їх за союз з Ростиславом, він вступив з військом в їх землю, заняв і спалив їх городи: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський і Дядьків. Ростислав непокоїв Данила до самого 1249 р. Він оженив ся з дочкою угорського короля Белі і з помочию тестя надіяв ся заволодіти Галичем. В ті суперечки вмшали ся і Поляки, бо друга дочка Белі була за князем Болеславом; на сій підставі Данило помагав суперникови Болеслава Конрадови, що був жонатий з його своячкою. На останку по довгих незначних битвах наступила рішуча потреба 1249 р.

Ростислав з військом, зложеним з Русинів, Угрів і Болеславових Поляків, підступив під гóрод Ярослав. Уграми проводив воєвода Фильній, прозваний у Русинів „прегордий Филя“, той самий, котрого колись-то побив Мстислав Удатний. Чванливий Ростислав говорив: „Колиб я знав, де тепер Данило і Василько, з десятима вояками поїхав би на них!“ Між тим він устроїв воєнне ігрище (турнір) і боров ся з якимсь Воршем. Під ним спотикнув ся кінь:

Ростислав упав і надвередив собі плече. Се вважали лихою ворожбою. Тимчасом Данило з Васильком ішли проти него. За ними на поміч слїдувала Литва і Поляки Конрадової сторони; тут було також кількох руських князїв, що прийшли на службу до Данила. Вони мали в дорозї також ворожбу: над їх військом зібрала ся ціла хмара орлів і гайвороня і з криком кружили над військом. „Се знамено на добр́о“ — говорили Русини. Битва наступила 17. серпня. Угорський воєвода Фильній находив ся в заднім полку і тримаючи в руках знамя, кричав: „Русь лихо бе ся; видержимо їх перший напір: вони не витерплять довго різні.“ Однак Данило вдарив своїм полком і потолочив його. Знамя Фильнія відняли і продерли на половину. Молодий син Данила, Лев, зломав о його прибор військовий свою спису. З другого боку Поляки, показуючи на Русинів, кричали: „Проженім великі бороди!“ — „Ажете“, закричав Василько, „Бог нам помічник!“ Поляки після свого звичаю закричали „кіріє елейсон“ і разом кинули ся на Василька, та Русини відперли їх і прогнали. Ростислав, побачивши що Угри і Поляки втікають, утік і сам. Побіда була зовсім по стороні Данила. Воєводу Фильнія спіймав Андреїв дворський, привів до Данила і там його вбили. Тодїж казнили полоненого боярина Володислава, проводиря чвар. Ростислав з того часу вже не забагав галицького стола. Тесть його Беля дав йому в уділ Мачву на Саві і після того імя його вже не появляє ся в руській історії.

Слїдуючого року Данило помирился з угорським королем, з підмогою митрополита Кирила, і король віддав свою дочку за сина Данилового Льва. Весіле відправляли в Ізволині і Данило на знак супокою привів із собою і віддав королеви угорських вояків, полонених підчас ярославської битви.

Так на останку Данило успокоїв і себе і свої землі, як від Угрів так і від руських князїв. Багато труду і змаганя, багато тяжких літ і невгаваючого терпіня стояло його се втихомирене. Тепер він був оден з найсильніших володарів у Словяньщині. Доси він не вважав ся данником хана. Монгольські полчища тільки що пройшли по Південній Русі руйнуючим ураганом і лишили по собі, хоч страшні слїди, та легкі до поправи. Доля інших князїв

руських, здавало ся, минула Данила. Та не так справді склало ся, як здавало ся. В 1250 р. прибули послы від Батия з грізним словом: „Дай Галич!“

Данило засмутив ся. Занятий неперестанними війнами з своїми суперниками, не встиг він укріпити гóродів своїх і не міг оперти ся татарському полчищу, якби воно пішло на' него. Обміркувавши своє положене, Данило сказав: „Не дам половини батьківщини своєї, сам поїду до хана“. І справді Данилови припадало, відступивши Галич, не тільки втратити землю, що добув такими довголітними кривавими змаганнями, але йому загрожувало ще більше лихо: віднявши Галич, Монголи не далиб йому супокою з іншими його краями. Тому розумнійше було вчасно признати ся данником хана, щоби задержати свою силу на будучину, коли при обставинах прихильних можна буде інакше заговорити з завойовниками Руси. Дня 26. жовтня виїхав Данило в далеку дорогу.

Проїзжаючи через Київ, Данило задержав ся у Видубицькім монастирі, скликав до себе соборних старців і монахів, просив помолити ся про него, відслужив молебен Архістратигу Михайлови і з благословеньством ігумена сів у судно й поїхав у Переяслав. Тут стрітили його Татари. Ханський темник¹⁾ Куремса провадив його дальшою дорогою. Тяжко і страшно було їхати Данилови. Сумно споглядав він на поганські обряди Монголів, що володіли в сих місцях, де перше панувало християнство. Його страхали поговори, що Монголи кажуть, щоби православний князь кланяв ся корчам, огневи і помершим прародичам. Степами доїхав він до Волги. Тут стрітив його якийсь Сингур і сказав: „Брат твій кланяв ся корчеви і тобі припаде кланяти ся“. — „Диявол говорить твоїми устами“, сказав розсерджений Данило; „щоби Бог загородив твої уста та щоби не чув я такого слова!“

Батий завізвав його до себе і на втіху Данила не заставляли його нічого такого робити, щоби виходило на службу болванам.

„Данило, — сказав Батий — чому ти так довго не

¹⁾ Начальник десятитисячного війська.

приходив до мене? Тепер ти прийшов і гарно зробив. Чи пеш наше молоко, кобилячий кумис?”

„Доси не пив, та як кажеш — то питиму“.

Батий сказав йому: „Ти вже наш Татарин, пий наш напиток“.

Данило випив і сказав, що піде поклонити ся ханисі. Батий відповів: „Іди“.

Данило поклонив ся ханисі а Батий післав йому вина з словами: „Не привикли ви пити кумис, пий вино“.

Данило провів 25 днів в Орді, а відтак відпущено його ласкаво. Батий віддав йому держави його яко посілости наслідні. Свояки і знакомі стрітили його по повороті з радістю але zarazом і з смутком: радували ся вони, побачивши, що вернув він живий і здоровий, а сумували про його понижене. Разом із своїм князем уся руська земля чула се понижене і воно пробило ся у виклику сучасного літописця: „О гірш лиха честь татарська! Данило Романович, князь великий, що володів руською землею, Києвом, Волиню, Галичем і іншими краями, нині стоїть на колінах, зве ся холопом, обложений даниною, за жите тремтить та грізьби страхає ся!“

Піддягане ханови хоч понижало князів, але за то скріпляло їх власть. Хан віддав Данилови, як і іншим князям, землі його в наслідне посідане. Перше Данило, так як і інші князі, звав свої землі наслідною батьківщиною, — та се слово мало інше значіне як перше слово батьківщина. Перше воно означало не більш, як норовственне право князя правити і князувати там, де князували його прародичі. Та се право залежало ще від ріжних условин: від волі бояр і народу, від вдачі суперників, котрих було чимало, від чужоплемінного сусідства і від усяких пригод. Князі були приневолені неустанно берегти й хоронити себе власними силами. Тепер князь, поклонивши ся ханови, передавав йому своє князуване на власність, яко завойовникови, і одержував його назад, яко наслідну державу. Ніхто не міг відняти в него князуване, крім того, від кого він се одержав. Вічеве право, що виражало ся або волею бояр, або волею всего народу, конечно мало замовкнути, тому що князь міг тоді все пострашити непокірних Татарами. Сусідний князь не відважував ся вже

так сьміло, як перше, виганяти іншого князя, тому що останній міг глядіти охорони в сильній Орді. Князі ставали господарями (государь). Се положенє відразу зрозуміли східні князі і тому так легко погодили ся з новим ладом. Однак Данило дуже привик до давного ладу житя, щоби погодити ся з новим положенєм. Він більше зближав ся до європейських поглядів, як східні князі. Сорому невольничого положеня не можна було для него нічим відкупити. Його щирою гадкою було визволенє із соромного ярма.

Ціль сю міг Данило осягнути в будучині як материяльним скріпленєм, так і вивисненєм свого норовственного значія в ряді європейських володарів. Всі останні хвилі житя свого посвятив Данило сій ідеї і, як побачимо, невдачно.

Приязнь і союз з угорським королем втягнули Данила в справи західної Європи. По смерти австрійсько-стирийського герцога Фридриха хотів угорський король не допустити німецького цїсаря до забору Австрії і Стирії, що тепер не мали володаря. Король прикликав 1252 р. Данила на поміч. Діло зладили цїсарські послы в Пожжі. Тут Данило бачив ся з німецькими послами, що чудували ся незвичайним для них узброєнєм Русинів: їх кіньми, одітими в шкіряні прибори воєнні, і їх блискучою, татарською зброєю. Сам Данило їхав рядом з королем, одітий по руськи; сідло під ним було оббите чистим золотом, стріли і шабля позолочені з мережками. На нім був „кожух“ (певно що не тулуп, бо тоді був жаркий день) з грецької матерії, украшений кружевами і золотою тасьмою. Князь був убутий в зеленех сапянцях, вишитих золотом. Його чудовий кінь, доброго хову, викликав здивованє і похвали. „Твій приїзд, після звичаю руських князїв, дорожший для мене як тисячі срібла“, сказав йому на привіт угорський король. Недовго опісля почав ся новий спір про австрійсько-стирийське наслідство. У покійного Фридриха було дві дочки: одна з них була за Оттокарром, сином чеського короля Вячеслава, а друга, Гертруда, була вдова маркґрафа баденського. Оттокар в згоді із сторонництвом, що держало його сторону в Австрії, хотів заволодіти цілим наслідством. Гертруда удала ся

в захист Белі. Тут на дворі його познакомив ся з нею Данилів син, Роман, і оженив ся з нею. Таким способом Данило забажав утвердити сина у володарстві Австрією і Стириєю. Для задуманих цілій Данилових мав би успіх в сім случаю дуже велику вагу. В союзі з Белею і зятем Белі, Болеславом Соромливим, польським князем, Данило виправив ся проти Оттокара в Чеську державу, в землю Опавську (Троппав). Похід сей безплідний в наслідках, замінний тільки тим, що, по словам літописця, ні оден руський князь не заходив так далеко на захід.

Данилові союзники, Поляки, в сій війні зовсім не були хоробрі, так що Данилови довело ся їх напаминати. На останку втерпевши терпеливість він сказав їм: „Коли хочете, ідіть геть, а я остану ся з малою дружиною.“ Сам Данило тоді сильно занедужав на очи, та все таки невсипучо проїзжав з голим мечем, збирав і заохочував вояків. Союзники, не занявши города Опави, взяли тільки городок Насиле (Носельт) відтак спонукали чеського воеводу Герборта прислати меч Данилови в знак покірности. У війні тій, після загального тодішнього звичаю, не обійшло ся без варварського спустошеня краю, та Данило лагодив тогож лютість. Таким робом взяв він гóрод Насиле і тільки визволив своїх полонників, але не велів нікому діяти лиха.

Романови Даниловичеви опісля не вдало ся заволодіти Австрією. Беля змінив свої наміри що до Романа. Лишивши в себе при дворі сина Гертруди з першого подружа, він задумав оженити його з своєю дочкою і задержати для него спірні краї, і тому покинув без помочи Романа, що воював з Оттокаром в Австрії. Обляглий в Найбургу коло Відня, Роман разом з жінкою терпів нужду і на дармо вижидав відсічи від Белі. Тоді Оттокар йому так раяв: „Лиши короля угорського; він тобі багато обіцяє, а нічого не додержить; ти мій свояк: розділім землю на половину; а що я говорю правду, на те даю тобі свідків: папу і двацять єпископів“. Та Роман ділав після нороственних правил вітця свого, що ніколи не зрадив союзників, і сказав: „Я вчинив обіцянку королеви угорському, свому тестю: не могу тебе послухати. Соромно і грішно не додержати даного слова“. Сама жінка

підмовляла його проти Белі: „Він узяв мого сина до себе — говорила вона, — хоче забрати нашу землю, а ми за него тут голодуємо“. Роман не приклонив ся. Прихильна їм жінка потай поробирала ся із Найбурга до Відня і приносила їм їду. Наостанку якийсь Веренгер вивів їх з облоги і Роман поїхав до віття.

Намір Данила в сїм зглядї зовсім не вдав ся.

На півночі вело ся Данилови лучше. Ятвяги, нарід войовничий, дикий і жорстокий, що жив у лісах і болотах нинішньої городненської губернії, набігали і пустошили руські краї і вводили багато полону, котрий держали в тяжкій неволі. Данило добив ся в їх лісисті болота, збурих їх оселі і визволив усіх руських полоненників, наостанку в битві убив їх князя Стеконта, підчинив їх своїй власти і наложив на них данину.

Також з Литвою вело ся йому до ладу. Сей нарід, колись-то покірний руським князям, знетерпеливили німецькі рицарі, що бажали жорстокими способами розширити між ним християнство. Зустріч з тими новими ворогами пробудила приспані сили Литовців, і вони не тільки завзято й мужно відбивали ся від ворогів, але стали войовитим і завойовним народом. Литва стала простирати ся на шкоду Руси. Оден з єї князів, Миндовг, заложив свою столицю Новгородок на Руській землі і став найсильнішим князем у цілій Литві. Двох племянників його: Тевтивил і Едивид стали князями — оден полоцьким, другий смоленським, а дядько їх Вікинт витебським. Миндовг хотів підчинити їх своїй власти; тоді вони удали ся о поміч до Данила. Данило, по смерти першої своєї жінки Анни, оженив ся з сестрою Тевтивила й Едивида, і тепер горячо став на їх боці. Щоб упокорити Миндовга, Данило заключив союз з Ригю, узброїв проти Миндовга половину Жмуди (вітку Литовців) і Ятвягів і припер Миндовга так, що сей заявив бажанє прийняти католицьку віру, щоби розірвати союз Данила з Німцями. В 1252 р. він хрестив ся в прияві папського легата і магістра німецького ордена і коронував ся королем. Хрещенє його було удане а в душі остав поганцем. Небавом побачив Миндовг, що союз його з Німцями доведе його до підданьства і що лучше буде злучити ся з Русинами. Він помирих ся з пле-

мянниками і предложив мир і споріднене Данилови і віддав дочку свою за Данилового сина Шварна. Союз сей довів до ладу син Миндовга, словутний Войшлек. Спершу жадний крови і жорстокий, князь сей литовський прийняв опісля християнство, постриг ся в черці і став строгим затворником. Прихильний Данилови, він до него привів свою сестру, що мала бути жінкою Шварна. Супокій тим забезпечили, що старшому синові Романови лишили Новгородок, Слоним і Волковийск, однако мав він признавати першєнство Миндовга.

Та всі ті успіхи не вистарчали для намірів Данила. Йому треба було добити ся значіня і сили в Європі, впевнити ся надією на поміч з Заходу на тоді, коли він явно рішить ся виступати проти Татар. Задлятого треба було йому злучити ся з такою осередньою силою, що двигала цілим західним сьвітом. Такою осередньою силою здавав ся йому папа. Ненастанні й довгі взаємини з західними католицькими володарями конечно мусіли впоїти йому високе розуміне про могутність духовного римського престола, хоч в сім часі та могутність в дійстности не могла вдіяти того, що діяла перед столітем. Зносини з папою почали ся ще від 1246 року. Данило заявляв бажанє віддати ся під охорону сьв. Петра, щоби йти під благословенєм римського престола разом з західним християнством на Монголів. Як Данило там удав ся, явив ся наслідком того цілий ряд папських посольств і буль. Бажаючи передовсім зладити прилуку Руської Церкви, папа Іннокентий IV. післав до Данила домініканських монахів Алексія Гецельона й інших для наради про віру і для постійного побиту при руськім князю, писав цілий ряд буль, називав у них Данила королем, позваляв Русинам незмінно задержати відправу лїтургії на просфорах і зберегти всі обряди Грецької Церкви і предкладав, між іншими, коронувати його королем. Та Данило мав на думці тільки одно: дійсну поміч Заходу для визволу Руси від Монголів і тому не піддавав ся ніяким хитрощам. „Що мені по королївськім вінци?“ говорив він папському послови: „Татари не перестають нам робити лихо; на що мені приймати вінець, коли мені не дають помочи!“ В 1249 р., втративши надію на папську поміч, Данило вигнав єпископа Альберта, ко-

того папа назначив головою духовенства в Полуденній Русі. Папський легат виїхав гнівний з Галичини. Тим за-

Королівська корона прислага Папою ки. Данилови, котрою
вінчав ся в Дорогичині.

кінчили ся тоді зносини Данила з папою. В 1252 р. король угорський помирих Данила з Римом і зносини з папою відновили ся. В 1253 р. папа видав булю до всіх християн

Чех, Моравії, Сербії і Поморя і взивав їх до хрестного походу проти Татар, а слідуячого 1254 р. було до архієпископа, єпископів і інших духовних осіб Естонії і Прус, щоби вони проповідували хрестний похід проти Татар. В очах Данила ціла Європа східна готова була повстати проти завойовників Руси. Тодіж папа відправив послів до Данила з королівською короною, та Данило не дуже горячо хапав ся сеї папської ласки. Коли він у повороті з чеського походу побачив ся з тими послами в Кракові, то сказав їм: „Не годить ся мені бачити ся з вами в чужій землі. Опісля!“ На другий рік приїхав на Русь папський легат Опізо з королівським вінцем, скиптром і щедрими обіцянками помочи проти Татар. Данило й тепер ще вагав ся; та його вговорили, щоби прийняв предлогу папи, з одного боку — його мати, а з другого — польські князі Болеслав і Земовит. Сі останні з своїми вельможами обіцяли Данилови зараз іти проти Татар, як тільки він прийме вінець. В Дорогичині папський легат коронував величаво і помазав Данила (1255). Його успокоїли упевненя легата, що „папа шанує Грецьку Церкву, проклинає тих, що гудять єї обряди, і наміряє скоро зібрати собор для злуки Церков“.

В сім же році почали ся неприязні наступи проти Татар. Не знати, чи дійшла вість до Монголів, що на заході збирають ся йти на них, чи може роздратувало їх се, що Данило укріпляв свої гóроди. Ханський темник Куремса підступив під Бакоту. Її передав Татарам Милїй, мабуть Русин, і Татари назначили його в нїй баскаком. Данило, занятий тоді справами на Литві, післав у Бакоту свого сина Льва. Лев відбив Бакоту і привів спійманого Милїя до вітця. Зрадник вспів ублагати князів. Лев сам заручив за него і Данило, здав ся на його запевнене вірности, та визволив Милїя, а сей зараз знов віддав Бакоту Татарам. Куремса підступив під Кремянець, та не добув його. Найшов ся руський князь, що вгледів спромугу покористувати ся гнівом Татар проти Данила для своїх вигод: се був Ізяслав, князь новгородсько-сіверський, племяник тих Ігоровичів, що колись-то повішено їх у Галичі; він заявив Татарам бажане зайняти Галич і просив їх помочи. Куремса сказав йому: „Як ти підеш на Галич? лютий князь Да-

нило вбе тебе!" Ізяслав не послухав ради і пішов у Галич. Почувши про се, Данило післав туди з відділом свого сина Романа, а сам коло Грубішова з своїми людьми полював диких кабанів, власноручно забив трех зьвірів рогаатиною і віддав мясо воякам: „Як зустрінете навіть і Татар — говорив він їм — не бійте ся!" Видно, що Татари своїм одним іменем наганяли страху Русинам. Роман напав на Ізяслава так знечевя, що сей не міг ані оборонити ся, ані втекти, виліз на церкву і там сидів три дні, а на четвертий не міг видержати безвідя, здав ся, і його привели до Данила.

Куремса, чоловік слабкий, бездійний, не тикав довго Данила. Се надавало відваги руському князеві. Він рішив ся відобрати у Татар руські гóроди аж до самого Києва. Литовський князь Миндовг обіцяв з ним разом виступати. Данило вислав військо під проводом своїх синів: Шварна і Льва і воєводи Данила Павловича. Денис взяв Межибоже; Лев заняв береги Буга, і вигнав відтам Татар; відділи Данилові й Василькові завоювали Бологовський край, а Шварно заволодів усіма гóродами на схід по ріку Тетерев до Жидичева. Білобережці, Чорнятинці, Бологовці із своєї сторони прислали своїх послів до Данила, та гóрод Звягель, що обіцяв прийняти до себе Данилового тиуна, зрадив і не здавав ся. Данило сам виправив ся вслід за своїм сином Шварном, взяв Звягель приступом і розселив його населенців. Тоді то Литовці, намісць помагати Данилови і йти з ним після обіцянки на Київ, стали грабити і пустошити його краї коло Луцка, зовсім ненадійно для Данила. Висланий проти них дворський Олекса покарав їх жорстоко, загнавши потопив їх в озері. Та зрада Литовців застановила дальші подвиги Данила.

Вражда Татарам була оповіщена. Куремса рушив на Луцк, та сей гóрод стояв на острові і населенці зараня знесли міст; Татари через ріку Стир хотіли пускати каміня в гóрод, та зняла ся сильна буря і зломала їх пороки. З того часу Куремса не нападав на Данила. Та в 1260 р. назначено замісць Куремси іншого темника, іменем Бурундая, чоловіка жорстокого, войовитого.

От вже й пять літ минуло з того часу, як Данилови обіцяли на поміч сили хрестного походу, — та обіцянка

не сповнила ся; Данило тимчасом, спускаючи ся на поміч з Заходу, роздратував Татар і тепер лишив ся о власних силах. Бурундай явив ся з величнним військом на Волинь, не дорікав Данилови за його останні виступлення, а післав приказ, щоби йшов з ним на Литву. Данило рад був і тому, що міг на хвилю позбути ся таких гостей, і вислав на Литву до Бурундая брата свого Василька. Недавна зрада Литовців, що застановила успіхи Данила, оправдує його поступок. Татари розсіяли ся по Литві, палили й пустошили. Бурундай, неначеб то вдоволений послухом Василька, ласкаво відпустив його в Володимир. Та слідуючого 1261 р., повернувши з Литви, Бурундай післав до Романовичів таке грізньє посланє: „Зустрічайте мене, коли ви в згоді зо мною, а хто мене не зустріне — з тим я в війні“. Василько справляв тоді весіле своїй дочці з чернигівським князем і лишив весільний бенкет, був приневолений виїхати на поклін до грізнього темника. Данило не виїхав до него а вислав іамісць себе сина свого Льва і холмського владика Івана.

Вислані явили ся до Бурундая під Шумском і принесли йому подарунки. Бурундай прийняв їх грізньо і став кричати на Василька і Льва. Владика зовсім тороплений став від страху. На останку Бурундай сказав князям: „Коли хочете жити з нами в згоді, то розкиньте всі ваші гóроди.“

Помочи надіяти ся було нізвідки; при найменшій упорі Бурундай задержав би князів і пустив би Татар вигубити в краю старих і малих. Припадало уступити.

Лев розкинув укріплення гóрода Львова, котрий сам заложив, і гóрода Стожка, що недавно заснував Данило, а Василько післав приказ збурити укріплення Кремянця і Луцка. Сам Бурундай удав ся з Васильком у Володимир, бажаючи бути сьвідком збуреня укріплень столиці волинського краю. Не дійшов до сего гóрода татарський темник і задержав ся ночувати на Житані і сказав Василькови: „Йди і розкинь свій гóрод.“

Василько наспів під Володимир і побачив, що годі скоро розібрати усї стіни до приїзду Бурундая, і тому велів запалити їх. Бурундай приїхав вслід за ним і з радістю споглядав, як погасали згорілі стіни, обїдав відтак у Ва-

силька, обійшов ся з ним ласкаво і на ніч виїхав з гóрода, а рано післав до Василька Татарина Баймура, котрий так йому сказав: „Васильку, Бурундай велїв менї розкопати твій гóрод“.

„Роби то, що тобі приказано!“ відповїв Василько.

Баймур розкопав володимирські окопи: се означало побїду Татар над Русинами.

Опісля Бурундай закликав Василька і приказав зібрати бояр і слуг, та йти на Холм.

Данила вже не було в його столицї. Владика Іван приїхав сюди наперед і розказав Данилови про се, що чув від Бурундая в Шумску. Данило втік на Угорщину. Годї було йому змагати ся з Татарами, а унижати ся і по невольницьки повзати, було йому осоружно.

Гóрод Холм був добре укріплений пороками і самострілами: бояри й городяни готові були відбивати приступ. Бурундай сказав Василькови: „Се гóрод твого брата, йди до городян, намов їх, щоби здали ся.“ Разом з ним вислав він трех Татар і товмача, щоби уважав, що буде Василько говорити з Русинами.

Василько набрав у руки каміньчиків і, прийшовши під гóрод з Татарами, став так кричати: „Ей ти, холопе Константине, і ти, другий холопе, Луко Іванковичу, се гóрод брата мого і мій, здавайте ся!“ і з тими словами тричі кинув каміня об землю.

Боярин Константин, стоячи на стїні з городянами, зрозумїв, що означало се киданє каміня: Василько не сьмїв сказати словами того, що бажав, тож давав їм знак, щоби вони не чинили того, що він приказував їм словами.

„Йди геть — закричав боярин Константин, — а то ми тебе парнемо каменем в лице; ти вже тепер не братом свому братови, а його ворогом“.

Татари розповіли Бурундаєви се, що чули, і Бурундай був дуже вдоволений Васильком. Брати укріплені гóроди осадою не годило ся з духом Татар і тому то Татари так наставляли, щоби в землі ними покореній не було твердинь. Татари відступили.

Бурундай приказав Василькови, щоби з ним ішов на Польщу. Василько мимохїть був приневолений знов послухати і бути сьвідком та учасником спустошеня краю.

Татари взяли приступом Судомир, не пощадили ні роду, ні зросту і вибили всіх населенців, коли вони вибігли в поле із збуреного гóрода. Після спустошеня в Польщі, Бурундай віддалив ся на свої становища в наддніпрянській Україні.

І так усі щирі гадки Данила розбили ся. Захід одурив його. Він був приневолений зрозуміти, що з того боку годї ждати Руси спасеня від Татар. Його зносини з папою не довели ні до якого бажаного вислїду, ні для него, ні для папи. Данило бажав помочи проти завойовників і тільки задля сеї помочи глядїв охорони у папи; папська політика мала на бачности одно: перехитрити Русинів і підчинити їх Церкву своїй власти, в якім би материяльнім положеню вони ні лишили ся. Зрозуміло буде, що Данило, побачивши ся заведеним із сторони Заходу і бачивши неміч папи для своїх намірів, не хотїв більше знати його. Папа Олександр IV. ще в 1257 р. писав йому було з гіркими докорами за се, що він не виявляв ніякого послуху папському престолови, і грозив церковною клятвою. Данило вже не звертав уваги на сї грізьби. В сій справі Данило поступав зовсім чесно і бездоганно: він не хитрив, а говорив відкрито, що йому треба дійсно помочи проти ворогів, і тільки під тими условинами обіцяв признати духовну власть римського первосвященника, та не інакше як тоді, коли буде скликаний собор, що мав установити злуку Церков. Ні того, ні другого не вчинив папа, котрий в дійсности не міг сповнити того, що обіцяв. Зрозуміло, що Данило міг вважати своє сумліне спокійним і відвернув ся від папи.

Позбавлена своїх твердинь, Русь стала ще більш як перше відкритою для литовських набігів. Литовці відплатили ся Русинам за татарський похід і напали на руську землю, але їх прогнав і розбив Василько. Вслїд за тим в 1262 р. в Литві наступив переворот: Миндовга, що повернув знов до поганьства, убито. Син його Войшелк, покинув на час чернецтво і став литовським князем, поубивав ворогів Миндовга і готовив ся знов іти в монастир, та лишив князюванє Даниловому синові Шварнови. Серед тих подій в 1264 р. Данило, що перед тим занедужав, умер у Холмі та похований там в церкві Богородиці, котру сам поклав.

В долі сего князя було щось трагічного. Добив ся він багато, чого не діпняв ні оден південно-руський князь, і з такими змаганнями, котрих би інший не видержав. Майже вся Південна Русь, цілий край, населений українським племенем, був у його власти; та не зміг Данило визволити ся з монгольського ярма і дати своїй державі самостійности на будучину. У відносинах до своїх західних сусідів, як і взагалі в усій своїй діяльності, Данило все відважний, не заляканий, але zarazом великодушний і добросердний аж до наївности, не був зовсім політиком. У всіх його вчинках не бачимо хитрости, навіть тої хитрости, що не допускає людей попадати в обман. Сего князя можна зовсім протиставити обережним і розсудливим князям Східної Руси, котрі при всій ріжнообразности особистих характерів, переймали від отців і дідів дорогу хитрощів і насиля, та привикли не перебирати способів для осягнення ціли.

Не минуло сто літ по смерті Данила — і в тім часі, коли в Східній Русі витворювали ся тривкі засновини державної єдности, Південна Русь — появивши ся ще в XIII-ім в. на короткий час в образі держави під властю князя, що мав титул монарха між європейськими володарями — не тільки розпала ся, але стала добичю чужоземців. До такої долі неперечно приводило її географічне положене, близьке сусідство з Європою. Східною частю Південної Руси заволоділи Литовці, західною Поляки, а коли сі злучили ся між собою в одну державу, Південна Русь була на многі віки відорвана від руської семі і підлягала насильному гнобленю чужих живел та вибивала ся зпід їх гноблення важкими, довгими і кривавими змаганнями народу. Та особистість Данила галицького тим не менше остає благородною і будить для себе найбільш спочування усіх особистостей в цілій старинній руській історії.

VIII.

Князь Константин Константинович Острожський.

В XIV. віці, коли в Східній Русі Москва витворювала засновини однолітої держави, на заході діяли ся перевороти, що похиляли другу половину Русі до політичного й суспільного відчуженя від українського світа. В першій четвертині того столітя литовський князь Гедимін, син Вітенеса, чоловік незвичайних здібностей, завоював білоруські волинські городи з їх землями, вигнав з Луцка головного князя волинської землі Льва, опісля в 1319—20 р. над рікою Ірпеню в Київщині розбив князів дому сьв. Володимира, що злучили ся проти його, та й заволодів Києвом і Переяславом з їх землями. В наслідок тих заборів втратив княжий дім сьв. Володимира зовсім своє значіне на заході. Деякі князі повтікали, інші стали ся підлеглими володарями, а місце їх яко удільні князі заняли князі литовського роду. Гедимін розділив між своїми дітьми й свояками завойовані українські краї; на Волині став князем Любарт, в Новгородку Корият, в Пинську Наримунт; в Києві був настановлений підручником Гедиміна князь Монтвид і т. д. Сі литовські князі прийняли православє й українську народність, а найблизше потомство їх до того ступня зрушило ся, що в них не лишили ся ніякі признаки давного походження. Сей переворот був дійсно тільки династичний; але ріжниця між ладом за князів дому сьв. Володимира а за князів Гедимінового дому була в тім, що князі литовського дому залежали від великого князя, котрий був у Литві і з своїми уділами були у його у ленний зависимости. Полоцька й витебська земля вже перше була під властю князів литовського племені, що мабуть добили ся

князівства вибором, а опісля ті землі підчинилися Гедимінові, а відтак уже находилися під властю князів його роду.

Коли Гедимін завоював українські землі, в Червоній Русі вслід за тим склався інший переворот. По смерті головного князя сеї землі, прямого нащадка короля Данила, Юрія II., галицькі й володимирські бояри закликали до себе князя Болеслава мазовецького, нащадка Данила галицького в женській вітці. Однак князь сей прийняв католицьку віру, виявляв з тої причини зневагу православної віри, оточився чужоземцями і зле обходився з Русинами. Болеслава отруїли і в 1340 р. польський король Казимир, яко його местник, заволодів Львовом і всею галицькою землею, а також і Волиню, але відтак був приневолений видержати довшу боротьбу з Русинами, що обороняли свою незалежність. Головним діячем в сій боротьбі з українського боку явився князь Острожський, іменем Данило, інакше Данко; він був нащадком Романа, одного з синів Данила галицького; ненависть Данила Острожського до польської влади була так велика, що наводив Татар на Польщу. З ним одностайно діяв Гедимінів син Любарт, хрещений іменем Федора. По довгій розлив крові Казимир удержав тільки частку Волині. З того часу землі, що дісталися під владу Польщі, остали на все при ній і стали мало-по-малу підлягати у внутрішнім своїм ладі, життю і мові польському впливові.

Гедимінів син, великий князь Ольгерд, розширив українські займища, унаслідок чого він прилучив до своєї держави подільську землю і вигнав відтам Татар. Підвласна йому Русь розділялася між князями, котрих однак Ольгерд, чоловік сильного характеру, держав у руках. В Києві посадив він сина свого Володимира, що дав почин новому роду київських князів; панували вони там більш століття і звалися звичайно Олельковичами від Олелька або Олександра Володимировича, Ольгердового внука. Сам Ольгерд, два рази жонатий з українськими княжнами, позваляв своїм синам хреститися на православну віру і, як говорять українські літописці, сам хрестився і вмер схимником (черцем вельми строгого закону). Таким способом князі, що замінили на Русі рід сьв. Володимира, стали такимиж Русинами що до віри

й прийнятій народности, якими були й князі попереднього роду. Литовська держава звала ся Литвою, а по правді була чисто українська і не переставала б і в будучині бути зовсім українською, колиб син і наслідник Ольгерда на великокняжім престолі, Ягайло, в 1386 р. не одружив ся з польською королевою Ядвігою. Наслідком того подружжя прийняв він католицтво, став ревним поборником новопринятої віри і, потакуючи Полякам, підмагав так розширюване католицької віри в українських землях, як і закорінюване польської народности на Русі. Тоді то був положений зарід появи, що опісля на многі віки становила відмінну черту взаємин Русі і Польщі. Понятє про віру зливало ся з понятєм про народність. Хто був католиком, той був уже Поляком; хто вважав ся й звав ся Русиним, той був православним і приналежність до православної віри була очевидною признакою приналежності до української народности. Ягайло був чоловік м'якого серця, слабої волі й обмеженого розуму. Він лишив Литву з Русю управі стрийного брата Олександра-Витовта, що визначав ся честилюбними замислами, але zarazом тим, що не вмів їх доводити до кінця. Витовт ненастанно подавав ся й попадав в суперечности, думав про самостійність своєї Українсько-Литовської держави, та сам прийняв католицьку віру проти погляду українського народу, що сильно держав ся православ'я, уступав у всім Полякам і давав волю їх забагам. Ягайло дарував литовським й українським власникам дїбр ті вільні незалежні права, що знимали з них ленні повинности, — права, котрими користували ся Поляки у себе дома. Але Ягайло розширив сї привилеї в Литві й Русі тільки на тих, що приймуть римську віру. В 1413 р. наступила перша злука Литви з Польщею. Поляки й Литовці зобов'язували ся радити ся одні з другими при виборі володарів, не підніматися війн одним без других і зїздити ся на зїзди для спільних нарад над своїми обопільними справами. Заклучивши такий договір, Витовт опісля ненастанно силкував ся його знищити, маячив про Українсько-Литовську державу, але не добив ся її, а всеж став в історії одним з важнійших людей, що приготували підчинене Русі під Польщу. Русини не терпіли його, бо розуміли, що держава, котру він бажав

утворити, не булаб українською. Не так відносив ся до української народности Витовтів брат Свитригайло, що остав православним і був жонатий з тверською княжною Уляною Борисівною. Сей чоловік, так як і Витовт, поведував ся властиво жадобою слави, та переходив тамтого розумом і певністю погляду. Ціль його була — стати самостійним володарем українсько-литовським, независимим від польського короля, та він зрозумів, що для того треба йти одностайно з українським народом. Протягом половини століття Свитригайло боров ся з Польщею і стояв на чолі українського народу, котрий був йому довгий час вельми прихильний. Борба та відбувала ся ще за життя Витовта; по смерти сегож Свитригайло став великим князем литовським, також яко підручник Ягайла, як був Витовт, та не був дволичним і не подавав ся, як Витовт, а зараз почав явно виступати яко самостійний український володар і покусив ся відняти Польщі ті українські землі, що були прямо до неї прилучені. Поляки спільно з литовськими панами, що прийняли католицьку віру, скинули Свитригайла, а замість його постановлено великим князем литовським Витовтового брата Жигимонта, котрий признав ся до ленної зависимости від Польщі. Але за Свитригайлом стояла Русь. Завзята кровава борба тягнула ся кільканайцять літ не тільки проти Поляків, але й проти Литовців, сторонників Жигимонта; на останку сам Свитригайло, постарівши ся, перестав її вести, і крім того як його вчинки, так і обставини позбавили його підпори в українським народі. Свитригайло понукував до ворогованя проти себе Литовців і Русинів жорстокими карами над своїми противниками, що виконував нераз тільки задля підзору; так, між іншими, він підозривав у зносиах з Жигимонтом смоленського єпископа Гарасима, свого колишнього любимця, і велів його спалити живцем. В цілій сій борбі Русинів з Поляками невсипучо ділав одностайно з Свитригайлом один з українських князів Федор або Федко Острожський, але Свитригайло став і його підозривати в зраді; сего товариша довголітної борби і вештаня Свитригайло велів зачинити в тюрму. Поляки возволили Федька, і він помирился з королем. Свитригайлови лишив ся тільки Луцк. Новий польський король, Ягайлів син Володислав (званий

в історії варненським, з причини своєї смерти в бою з Турками під Варною в 1444 р.), задав забагам Свитригайла рішучий удар своїми відносинами до українського народу і віри. До сеї пори Поляки рік від року загарбували силу на Русі насильно. Король Володислав-Ягайло будував костели, обдаровував їх майном, роздавав католикам землі й уряди, закладав на Русі гóроди й села, на селяв їх Поляками і давав їм привілеї, яких не мали населенці старих українських гóродів і сіл. Тоді явило ся так зване маґдебурське право, що давало різні пільги, вводило звісний лад самоуправи і разом з тим німецький поділ городських ремісників і купців на цехи, відповідно їх занятям. Се право давали тільки новим гóродам, населеним католиками — Поляками й Німцями. Сих останніх поселяло ся в тім часі багато на Русі. Поселенців нових сіл увільняли від різних оплат і повинностей, від котрих не було виїмки для старих українських сіл. Земляни (бувши бояри-власники дібр) зрівнані були в правах з польськими шляхтичами і були вільні від різних оплат, та тільки тоді, коли приймали католицьку віру; в такім случаю служили вони у війську з платнею, а коли були православними, її не діставали. Приймаючи католицьку віру Русини як і Литовці, теряли свою народність і майже ставали Поляками. Усе населенє західної Русі розділяло ся таким робом на привілейованих і непривілейованих, а сими останними були православні населенці українських земель. Наслідник Володислава-Ягайла, Володислав II. († 1444 р.), став ділати в іншій дусі, як його отець, хоч для одної і тої самої ціли. Він розширив привілеї і пільги, котрими користували ся українські земляни латинської віри, на всіх українських землях без виїмки. Сеж було почином примиреня Русі з Польщею і головнішою причиною того, що замисли Свитригайла не могли вже найти колишнього спочуваня, бо українські земляни, що становили силу краю, бачили для себе вигоди в зближеню з Польщею, замість того, щоби бачити в ній неприязний засновок, як було до сего часу. В 1443 р. король Володислав II. дав грамоту, після котрої в усіх правах зрівняв Українську Церкву і українське духовенство з римсько-католицьким. Таким способом і з боку православного духовенства устало неприязне поступованє. Жигимонта,

бувшого великого князя литовського, 1443 р. убили князі Чорторійські; та Свитригайло не міг вже собі придбати великого князівства, перебував у Луцку бездіяно і вмер у глибокій старості (в 1452 р.). Новим литовським князем по Жигимонті був Ягайлів син Казимир. В слідуючій 1444 р. вибрали його королем польським, і весь час його довгого володарства в Литві вже не було віддільного великого князя. Казимир поступав зовсім в дусі польської політики; хоч він не прослідував явно насильними способами православної віри, та помагав розповсюдженню католицької віри і вводив усі признаки польських порядків в українські землі. Земляни одержали найширші права: вони ставали, так сказатиб, повними володарями в своїх добрах. Замість удільних князів, підручних великому князеві, заведено на польський лад воєводів і каштелянів, настановляних досмертно. Таким робом між іншими і в Києві, в 1476 р., по смерті князя Михайла з роду Володимира Ольгердовича, почали ся воєводи. Уряд сей діставали знатні особи. Князі, нащадки Гедиміна і сьв. Володимира, стали самостійними володарями в своїх добрах, нарівні з польськими панамі; вони орудували великими богатствами, і вся українська земля, особливо південна, була під владою немногих родів, а сі були: Острожські. Заславські (становили другу вітку одного дому з Острожськими), Вишневецькі і Збаражські — потомки Ольгерда, Чорторійські, Сангушки, Воронецькі, Рожинські, Четвертинські й інші. На Русі стала панувати аристокрація. Увесь інший нарід більш і більш був зависимий від неї. Пани мали право суду над своїми підданими і не допускали короля вмішувати ся в свою управу. Городи, що заповняли ся в значнім ступні жидами, один за другим одержували маґдебурське право, та мимо сили аристокрації не могли захистити ся від самоволі сильних вельмож. Польські порядки більш і більш припадали до вподоби висшій верстві, і се потягнуло українських землян до більшого зближення з Польщею. Після Кизимира якийсь час Литва й Польща мали віддільних володарів в особі польського Короля Яна Альбрехта й брата його, великого князя литовського Олександра. Однак се було короткий час; зараз по смерті Альбрехта Польща й Литва знов злучила ся під властю

Олександра, вибраного польським королем, і з того часу віддільних великих князів у Литві вже не було. В тім часі стан низшої верстви народу, так званих кметів або хлопів, ставав трудніший. Пани не придержували ся більше давного звичаю, щоби не переводити хлопів з одної землі на другу, і часто зовсім позбавляли їх землі; таким способом низша верства, хлібороби, опинили ся властиво безземельними, а тим самим в неволі у власників земель. Земські добра могли мати тільки люди шляхотського стану. В XVI. в. Польщею й Литвою правили один за другим королі: Жигимонт I. і син його Жигимонт Август. Права шляхотства дійшли до крайних границь. Панські піддані були зовсім вийняті з під охорони короля. Стан не-шляхти був до того ступня понижений, що після литовських прав, котрі ввійшли в збірник, званий *Литовським Статутом*, шляхтича, що вбив чужого хлопа, або навіть вільного чоловіка, але не-шляхтича, карали тільки грошевою карою (головщиною). Хоч однаке право установлено для всіх людей шляхотського роду, як багатих, так і бідних, однак дійсно не могла рівність вдержати ся при неоднаковім розмірі майна власників дібр: верства вільних шляхтичів ставала в дійстности підчиненою знатним панам, котрі орудували величезними просторами земель і сотнями, навіть тисячами осель. В тім часі Польща, як що до географічного положеня, так і що до условин життя, стояла ближше як Русь до західної Європи, де наставала доба духових відродин, та що до осьвіти стояла далеко висше від Руси, за чим і українська шляхта природно підчиняла ся єї цивілізаційному впливови. Тоді як у Поляків була краківська академія, багато шкіл, появляли ся знатні на свій час учені й поети, розповсюдило ся знакомство з латинською літературою, не переривала ся звязь із західною осьвітою, — в польській и литовській Руси залягла темрява, не заходили ся майже зовсім коло просьвіти на полі своєї народности. Південна Русь стояла в тім згляді навіть низше Східної, де бодай зберегали ся давні памятники словянської літератури, і де від часу до часу появляли ся більше або менше замітні твори духової праці. В польській і литовській Руси довго не бачимо нічого крім урядових грамот, писаних язиком, котрий свідчить, що щораз змагав ся

вплив і пануванє польського языка. Таким робом в XVI. в склав ся окремиий письменний язык, що був мішаниною старословянсько-церковного з народними місцевими наріччями і польським языком. Польський вплив усе більш і більш панував над тим языком і на останку довів його до того, що він став майже польським языком, тільки з задержанєм української фонетики. Вплив польський відбив ся й на протонародній мові: польські слова, вислови й звороти стали входити в протонародний язык українсько-руської і білоруської вітки. Разом з тим стали проникати в українське висше товариство польські звичаї й погляди; таким способом польсько-литовська Русь набирала окремого вигляду, що відзначав її від Східної Руси вже не тільки здавна ествуючими етнографічними ріжницями, але сильною близькістю до Польщі, і в будучині очевидно приготовляв ся цілковитий злив Південної Руси з Польщею.

Потомки Федора Острожського, що так довго боров ся за независимість Руси,¹⁾ були вірні Польщі, як і загально українська висша верства була їй вірна, позаяк бачила для себе в злуці з Польщею невичерпані вигоди. Крім безусловного права володіти своїми родовими добрами, не вплачуючи майже нічого до скарбу, українські пани після польського звичаю, одержували ще досмертно в посіданє державні добра, звані староствами, з повинністю давати з них четверту часть доходу на удержанє війська і піддержанє твердинь. Все те природно привязувало їх до краю, відкіль випливали для них такі вигоди.

Правнуком Федора Острожського, славного своєю борбою за Русь проти Польщі, був словутний Константин Іванович, гетьмян литовський, вірний слуга польського короля, що був у полоні в Івана III. а відтак відомстив ся за свій полон пораженєм, нанесеним московському війську під Оршею. Неприязнь для православної Москви й вірна служба королеви-католикови не спиняли його славити ся православним благочестєм.²⁾ Він щедро будував і украшував

¹⁾ Русини високо цінили память сего борця за свою народність; досі тіло його спочиває в київських печерах в ряді київських печерських угодників.

²⁾ Він умер в 70. році 1533 р. Тіло його було поховане в головній церкві Київсько-печерської Лаври, де досі зберіг ся в закапелку

Нагробник кн. Константина Івановича Острожського в Печерській Лаврі в Києві.

православні церкви, разом з тим заводив при церквах школи для дітей і таким способом давав почин до української освіти.

(ниж)і північної стіни його мраморний пам'ятник з статуєю дуже гарної роботи, зображаючою сплячого героя.

Син його Константин Константинович був київським воєводою і одним із знатнійших і найбільш впливових панів Польщі й Литви довше як пів століття, а крім того в найславнішій і найбогатшій подіями добі польської історії. Він не визначався ні воєнними подвигами, ні державними ділами; навпаки, із сучасних листів польських королів дізнаємося про те, що він стягав на себе докори,

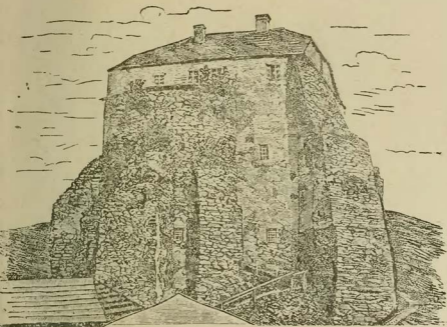

Кн. Константин Константинович Острожський.

що не дбав про охорону повіреного йому воєводства, лишив київський замок у сумнім стані, так що Київ усе був у небезпеці зруйнованя Татарами; крім того він не платив податків, що припадали з його староств. В молодости своїй, як розказують, він не зовсім гарно поводився в домашнім життю: так між іншими поміг він князеви Дмитрови Сангушкови увести насильно свою племянницю Острожську. Деякі черти його життя показують в нім

суєтливого і чванливого пана. Він орудував величчям богатством: крім родових дібр, що містили в собі до вісімдесять городів з кількома тисячами сіл, володів він ще чотири величчними староствами наданими йому в Південній Русі; доходи його виносили до мільона червоних золотих річно. При таких обставинах Константин Константинович платив велику суму самому каштелянови тільки за те, що сей два рази в рік мав стояти за його кріслом підчас обіду; для оригінальності, він держав на своїм дворі прожору, котрий дивував гостей тим, що зїдав неімовірну скількість страви при сніданю й обіді. Не стільки особисті здібности Константина Константиновича, скільки його блискуче положенє давало йому важне значіне і поставило його в осередку умової діяльности, що тоді проявляла ся на Русі. Як вельможи тогочасні, так і він заявляв ся сторонником Польщі, на славнім соймі 1569 р. підписав прилуку Волині й київського воеводства до польського королівства на вічні часи й своїм прикладом багато поміг до успіху сего діла. Хоч був Русином і вважав себе Русином, однако підчинив ся впливови польської осьвіти й уживав польського язика, як свідчать його родинні письма. Хоч Острожський оставав у вірі своїх вітців, однако нахилив ся до єзуїтів, пустив їх у свої добра і особливо сприяв одному з них, що звав ся Мотовило: се видно ясно з писем Курбського до його. Московський вигнанець докоряв Острожському за те, що Острожський прислав йому твір Мотовила й дружив ся з єзуїтами. „Добродію мій вельми любий, — писав до його Курбський, — по що ти прислав мені книгу, написану неприятеlem Христа, помічником антихриста й вірним слугою його? З ким ти дружиш ся, з ким пристаєш, кого на поміч прикликуєш!... Прийми від мене, слуги свого вірного, ласкаво раду: перестань дружити ся з тими супостатами прелукавими і злими. Ніхто не може бути другом царя, як має приязнь з його неприятелями і держить їх, як за пазухою змिया; тричи молю тебе, перестань так поступати, будь подібний праотцям своїм у ревности благочестя“. Таким способом сей український пан піддавав ся єзуїтським хитроцям. Опісля замітно, що Острожський піддав ся впливови протестантства. В однім із своїх писем до внука, сина дочки

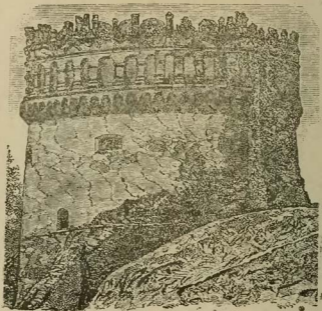
своєї, Радиви́ла, ра́яв він йому, щоби не ходив до костела, тільки на збори кальвіністів, і називав їх приклонниками правдивого закону Христового. Православний князь заманив ся однако протестантизмом тому, бо бачив християнські діла протестантів. Острожський з пошаною вказував на те, що в них були школи й печатні, що їх пастори визначали ся обичайністю, і протиставляв їм упадок церковного ладу в Українській Церкві, невіжу священників,

Замок в Острозі.

материяльну самоволю архіпастирів, рівнодушність світських до діл віри. „Правила й устави нашої Церкви — говорив він — зневажають чужоземці; наші одновірці не тільки не можуть вступати ся за Божою Церквою, але навіть сьміють ся з неї; нема учителів, нема проповідників слова Божого; всюди годі почути слова Божого, часте відступство від віри; приходить ся сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і жерело сліз очам моїм!“

Таким настроєм знатного пана покористувалися деякі українські люди й спонукали Острожського стати до певного ступня подвижником духово-релігійних відродін у польській Русі. Мабуть, вговорюваня і докори Курбського багато причинилися до такого настрою. Острожський посилав йому до перегляду всякі твори і між іншими замітну книгу єзуїта Скарги: „Про єдину Церкву“, писану навмисне з цілю приготуваня унії. Курбський звернув Острожському сю книжку з такимиж докорами, як

Башта замку в Острозі.

і твір Мотовила; з своєї сторони Курбський післав „Бесіду Івана Золотоустого про Віру, Надію і Любов“, котру сам переложив з латинського язика, і сердився на князя Острожського, як він переклад Курбського дав якомусь Полякови, котрого Курбський називав „невченим варваром, що уважав себе мудрцем“. Московський вигнанець, бачивши, як в його новій вітчизні змагався вплив єзуїтів, старався всіми силами проти них виступати, як зарівно і проти пануваня польського язика. Коли Острожський,

сподобавши собі письмо Курбського, радив для більшого розповсюдження перевести його на польський язык, Курбський відкинув сю раду: „Колиб чимало вчених зійшло ся, — писав він, — то не зможуть вони буквально переложити граматичні тонкості словянського языка на їх *польську варварію*. Не тільки з мовою словянською або грецькою не справлять ся, але навіть з їх улюбленою латинською“. Тоді між українськими панами вийшло в звичай поручати виховане дітей езуітам. Курбський похваляв взагалі жадобу вчити дітей всяких наук, та не добачав ніякої користи від езуітів. „Вже багато родичів — писав він княгині Чорторійській — родів княжих, шляхотських і чесних городян віддали дітей своїх на науку, та езуіти нічого їх не навчили, а тільки користуючи ся їх молодостю, відвернули від правої віри“. Судячи з писем Курбського до всяких осіб можна певно припустити, що сей московський збіглець мав сильний вплив на діяльність князя Острожського в справі оборони віри й відродин книжної освіти, бо він був усе з Острожським у близьких зносинах.

Зарід духового й релігійного руху в польсько-литовській Русі появив ся на початку XVI. віку. Полочанин Скорина переложив білоруським языком біблію й напечатав її в Чеській Празі, бо не було печатні на Русі. В половині XVI. в. протестантство, що розповсюдило ся на Литві, пособлювало літературному пробудженню української мови. В 1562 р. в Несвижі була печатня, і знатний в своїм часі Симон Будний, чоловік вельми глибокої науки, напечатав протестантський катихізис в білоруськім язиці.¹⁾ Трохи пізнійше гетьман литовський Григорій Олександрович Ходкевич оснував у своїй маєтности Забудові печатню; там прийшли до його печатники Іван Федорів і Петро Мстиславець, що втікли з Москви. Вони напечатали там в 1569 р. євангеліє з обясненнями, великий фоліант. Се був труд знатного Максима Грека, перепечатаний опісля в тім самім виді в Москві. Однак печатня Ходкевича була, як видно, тільки часовою панською примхою. По смерті Григорія Ходкевича наслідники не піддержували

¹⁾ Опісля сей Будний перейшов на ариянство, написав ариянський катихізис і видав переклад біблїї в польськім язиці.

сего закладу. Печатник Іван Федорів перейшов у Львів, а відтак у Острог, і тут засновано печатню, що положила вельми сильні підвалини літературному й печатному ділу в Південній Русі. В 1580 р. напечатано в перший раз словянську біблію з приказу Острожського. В переднім слові до біблії говорило ся в імені князя Константина Константиновича Острожського, що він був спонуканий до сего діла сумним положенєм Церкви, котру з усіх усюдів топчуть вороги й шарпають вовки безпощадні, і ніхто не в силах противустати їм про недостачу духовного оружя — слова Божого. В усіх сторонах словянського роду й язика Острожський не міг найти ні одного правильного списку Старого Завіту і одержав його на останку аж з Москви через Михайла Гарабурду. Заразом князь Острожський зносив ся з Римом, з островами грецького архієпєляга (з кандийськими), з царгородським патріархом Єремїєю, грецькими, болгарськими й сербськими монастирями — щоби добути відтіль списки сьв. письма так грецькі, як і словянські, і бажав проводу й поради людий, сьвідомих сьв. письма. Перша печатна біблія, що видав Острожський, становить нову добу в українській літературі і взагалі в історії української осьвіти. За біблією слїдував цілий ряд видань, як церковних книг так і всїляких творів релїгійної основи. Між ними важне місце займає книга: „О единой истинной и православной вѣрѣ и святой апостольской Церкви“; написав сю книгу сьвященик Василь і видав печатно 1588 року; книга ся мала відперти твір Скарги, що явив ся в польськїм язичї майже під тим самим заголовком, і наміряла захистити східну Церкву проти докорів, що їй робили сторонники латинської Церкви. Тут розбирав питання, що становили єство ріжничї Церков: про походженє сьв. Духа, про власть папи, про прїсний хлїб, про безжєньство духовних, про суботний піст. Книга ся мала в своїм часї важне значїнє, тому що обзнакомляла з єством тих питань, що мали стати предметом живих розправ; православні читачі мали поучати ся з тої книги: що і як їм треба відповідати на пересьвідченя західного духовєнства, котре тоді розпочало свою пропаганду в українськїм народї. В Острожський печатні напечатано також деякі книжки релїгійної основи: „Листи патріарха Єремїї“,

„Діалогъ патріарха Геннадія“ (1583), „Исповѣданіе о исходже ній св. Духа“ (1588). В 1594 р. видана великим фоліантом книга Василя Великого „О постничествѣ“, а 1596 р. „Маргарить“ Івана Золотоустого. Рівночасно з печатнею 1580 р. Острожський оснував у себе в Острозі головну школу й крім того кілька шкіл у своїх добрах. Ректором головної острожської школи, праматери висших учебних заведень в українській землі, був учений Грек Кирило Лукарис, що опісля став патріархом царгородським. Крім Острога, князь Острожський завів печатню в дерманським монастирі.

В тім часі другим важним подвижником пробудження умового життя на Русі були засновники братств, товариств з морально-релігійними цілями, де входили без різниці люди всяких станів, але конечно приналежні до єдиної Церкви. Такі братства повставали з наслідування західних. Перше з тих братств на польській Русі, що набрало історичного значіння, було львівське, основане благословенем антиохійського патріарха Якіма, котрий відвідав Русь в 1586 р. Головною його задачею було виховане сиріт, догляд убогих, підмога потерпівшим всякі нещастя, викуп бранців, похорони й поминки вмердих, поміч підчас загальних злиднів, — взагалі добрі вчинки. Члени мали свої визначені сходи і вкладали кождий по шість грошів у спільну скарбону. Тоді при братстві завели міщани школу, печатню і больницю. В школі вчили, крім св. письма, словянської граматики разом з грецькою, і в тій цілі уложено й напечатано грецько-словянську граматику, в котрій порівнюючо були виложені правила обох мов. Приватну науку обмежено: кождий міг вчити тільки своїх дітей і домашніх. Після взірця львівського братства заведено у Вильні троїцьке братство, а відтак стали оснуйте братства і в інших містах. Львівському братству лишено старшинство. Вже се одно, що люди всіх станів сходилися між собою в ім'я вітцівської віри, піднесення моральності й розширення відомостей, впливало на те, що дух народний піднімався. Патріарх Яким, закладаючи львівське братство, поручив йому, щоби наглядало, як духовні сповняють свої повинності, а також над благочестем і моральністю як духовенства так і світських людей: се зовсім

протівило ся поглядам західного духовенства, котре все ревно дбало про се, щоби люди неприналежні до стану духовного, слухали сліпо духовних наук і ніяк не сміли розбирати діл віри інакше, як під проводом духовних і не важили ся судити їх вчинків. Але й українським висшим духовним особам не припало до вподоби основане братств. Львівський владика Гедеон зараз війшов у неприязні відносини до львівського братства.

Порядки православної Церкви на Русі, підвласній Польщі, були в сумнім стані. Висші духовні особи, що походили із значних родів, замість після православного звичаю проходити ступні чернечих чинів, одержували свої місця просто із сьвітського стану і крім того не для заслуги, а з причини звязий, з ласки можних або перекупством, приєднавши собі королівських двораків. Архієреї й архімандрити орудували церковними добрами з усіми привілеями суду й самоволі сьвітських панів свого часу, держали у себе оружні ватаги, після звичаю сьвітських володарів, на случай суперечки з сусідами позвляли собі буйних нападів і в домашнім своїм побиті вели таке жите, що зовсім не лицювало їх станови. Були приклади, що значні пани випрошували для себе у короля місця єпископів і старшин, і оставши невисьвяченими, користували ся церковним хлібом, як тоді виражали ся. Один ровесник замічає: „Правила сьв. отців не позвляють посьвячувати сьвящениками молодших трийцяти літ від роду, а в нас іноді допускають пятьяйцятилітнього. Він після складів читати не вміє, а його посилають проповідувати слово Боже; він своїм домом не управляв, а йому поручають церковний порядок.“ У владик, архімандритів, ігуменів були брати, племяники, діти, котрим давали в управу церковні добра. Розкішне жите висших осіб довело до гноблення підданих у церковних добрах. „Ви — дорікав українським архієреям атонський монах — відбираєте в бідних селян воли й коні, видираєте в них грошеві данини, мучите, томите роботою, кров із них ссете“. Низше духовенство було в крайнім пониженю. Бідні монастирі замінювано в хуторі, владики заводили в них псярні для своїх ловів й черцям веліли удержувати псів. Приходські сьвященики терпіли і від владик і від сьвітських людей. Владики

обходили ся з ними простаковато й гордо, обтяжали данинами в свою користь, карали тюрмою й бійкою. Сьвітський пан села назначав в нїм такого сьвященика, який йому був до вподоби, а сей сьвященик нічим не рїжнив ся від хлопа у відносинах до пана; пан посилав його із стійками, гонив на свою роботу, брав на послугу своїм дітям. Український сьвященик, замічає ровесник, — що до вихованя був зовсім мужиком; не вмів заховувати ся як слїд; не було про що з ним поговорити. Стан духовний дійшов до такої зневаги, що чесний чоловік соромив ся вступати в його, і годї було сказати: де частїйше бував сьвященик, в церкві, чи в коршмі. Інколи відправляв сьвященик богослуженє по пяному із згїршаючими виходками, не розумів зовсім того, що читав, та й розуміти не старав ся. При такім станї духовенства розумно, що простий нарід жив своїм давним поганським житєм, беріг поганські погляди й віруваня, відправляв після прадїдних звичаїв поганські сьвятки і не мав найменшого понятя про єство християнства, а висша верства почала соромити ся своєї приналежности до православної релїгїї; католики всіми силами піддержували сей ложний сором. Єзуїт Скарга, любимець короля Жигимонта III., глузував навіть з богослужебного язика української Церкви такими словами: „Що се за язик? Ним нїде не викладають ні філософїї, ні богословія, ні льогїки; в тїм язичї не може бути ані граматики, ні риторики! Самі українські попи не в силі обяснити, що такого вони читають у церкві, і приневолені допитувати ся в інших обясненя по польськи. З того язика — тільки невїжа й блуканина.“

При тодішних условинах можна було підняти занепад Церкви й народне благочестє тільки утворенєм осередка відродин не в духовенствї, а поза його кружком, в сьвітським побитї. Отже братства мали стати ся головною підмогою тих відродин. Патріярх Єремїя, проїзжаючи через Південну Русь в 1589 р., потвердив права львівського братства, а навіть розширив їх: визволив братство від залежности місцевого владики і від усякої іншої сьвітської й духовної власти, не позваляв, щоби у Львові була інша православна школа, крім братської, оставив братству надзїр над єпископським судом і задля жалоби братства відсудив

від влади львівського римсько-католицького єпископа і перший з тодішніх українських єпископів заявив бажане підчинити ся папі.

Церква Успенія Пр. Богородиці Ставропигіського Братства у Львові.

Підчас побиту свого в Південній Русі патріарх Єремія відсудив київського митрополита Онисифора Дівочку, неначеб для того, що він перше був двоєженець, а замість його посвятив Михайла Рогозу, котрого вже, як видно, настроїли єзуїти. Патріарх не пізнав ся на тім

чоловіці. Та ще більш помилився він в сїм, що, не давши повної влади митрополитї, назначив своїм ексархом (намісником) луцького єпископа Кирила Терлецького, чоловіка поганих обичаїв, котрого винили о вельми гидкі вчинки, як н. пр. грабованя, насилуваня й убийства.

Українське духовенство було дуже невдоволене патріархом за те, що він дав братствам таку власть і поставив духовних під догляд сьвітських; крім того, на його жалувалися й за різні драчки з українського духовенства; підлягаючи турецькій влади, патріархи і взагалї грецькі єпископи були в такім положеню, що потребували милостинї, котру збирали в православних землях. „Ми в них такі вівці; — говорили українські духовні — котрих вони тільки доять і стрижуть, а не кормлять“.

На другий рік по відїзді Єремії, митрополит зібрав у Берестю синод з православних архієреїв. Всї стали жалувати ся, що важка їх зависимість від патріарха, і нарікали на братства, а найбільш на львівське, котре після грамоти патріарха Єремії 1593 р. було під безпосередньою зверхністю патріарха. „Як — говорили архієреї — якимнебудь сходинам пекарів, купців, сїдлярів, кушнірів, неуків, що нічого не розуміють з богословських дїл — дають право переглядати суд Церквою установлених властей і укладати присуд про дїла Церкви Божої!“ Всї дійшли до того, що лучче всего підчинити ся, замість царьгородського патріарха, римському папі.

В р. 1593, замість помершого володимирського єпископа, настановлено Адама Потїя, що був до того часу сьвітським паном і носив титул берестейського каштеляна. Він вже перейшов з православя на католицтво, відтак нібито вернув до православя з наміром посьвятити ся справі унії. Він був чоловіком бездоганных обичаїв, здавав ся богобоязним і сам оснував братство в Берестю. Острожський поважав його, крім тогож Потїй був свояком Острожського. Король дав йому місце єпископа іменно з того згляду, що Потїй може власкавити могучого українського вельможу.

Потїй став з Острожським переписувати ся і, не починаючи сам річи про унію, попровадив справу так, що князь Константин Острожський перший заговорив про неї.

Розбираючи всякі способи до поправи церковного порядку, Острожський опинив ся на злуці східної Церкви з західною. Та Острожський бажав зовсім не такої унії, про яку думала римська пропаганда. Острожський признавав православну Церкву вселенською, а не національною; Острожський вважав правильною злуку Церков тільки в такім случаю, коли й в інших православних сторонах приступлять до того, і тому равав володимирському єписко-

Іпатій Потій, єпископ володимирський.

пови удати ся до Москви, а львівського післати до Волохів для наради над питанем про злуку Церков. Острожський уважав метою предложенї злуки — основанє шкіл, образованє проповідників і взагалї розповсюдженє релігійної осьвіти. Острожський не міг втаїти перед Потієм свого давного нахилу до протестантизму; Острожський замічав між іншими, що треба багато змінити в церковних обрядах, тайнах, в церковній управі, виділити, як він висловлював ся, людські видумки. Потій відповів на те

Острожському: „Східна Церква виповняє свої тайни й обряди правильно; нема там що посуджувати, ні гудити; в Москвуж я не поїду: з таким порученем там під кнут попадеш. Лучче ви, яко перший чоловік нашої віри, зверніть ся до свого короля“.

Не вспівши склонити Острожського, владики кілька разів зїздили ся на раду, і в 1595 р. зложили представлене до папи про унію та й вибрали в сій справі послами в Рим Потія і луцького єпископа Кирила Терлецького. Потій спо-

Кирило Терлецький, єпископ луцький.

вістив про се Острожського і пригадував, що Острожський сам перший підняв річ про унію.

Острожський розсердив ся, писав до Потія, що володимирський єпископ зрадник і негідний свого стану, а 24. червця написав і розіслав (мабуть печатне) послание до всіх православних обивателїв Польщі й Литви, вихваляв грецьку віру, яко єдину в свїті правдиву, оповіщав, що найголовніші начальники правдивої віри нашої, мнимі

пастирі: митрополит і єпископи, стали вовками, відступили від східної Церкви, „притулилися до західних“ і задумали відорвати від віри всіх благочестивих „тутешньої області“ і занапастити. „Багато — висловлював ся Острожський — з обивателів тутешнього краю держави його милости мого короля, послушних сьвятій східній Церкві, вважають мене передовим чоловіком в православію, хоч я сам уважаю себе не більшим, як рівним між іншими що до правовірности; з тої причини бою ся, щоб я не став виноватим перед Богом і вами; тому звіщаю вас про се, про що запевне дізнав ся я, бажаючи разом з нами одностайно стати проти супостатів, щоби з Божої помочи і при вашій дбалости ті, що приготували на нас сіти, самі в ті сіти попали. Що може бути соромнійше і безправнійше, коли шість або сім злодіїв відпало від своїх пастирів, котрі їх настановили, а вважають нас безсловесним товаром, важать ся самовільно відривати нас від правди й вводити нас в загибель з собою?“

Острожський просив короля скликати собор, на котрім були би присутні не тільки духовні, але й сьвітські. Король, дбалий про успіх унії, писав до Острожського письмо, вговорював і наклонював його пристати до унії і більш усего вказував на те, що грецька Церква єсть під властю такого патріярха, котрий одержує свій уряд по волі невірних мугаметан. Згідно з пануючим римсько-католицьким поглядом, що духовні діла мають бути принадлежною самих духовних, Жигимонт не хотів допустити зїзду сьвітських осіб в справах віри; сего хотів не тільки Острожський, але й самі єпископи, що підшивали ся під Острожського і заявляли просьбу королеви про те саме. Король писав: „Такий зїзд тільки буде спиняти діло; дбати про наше спасенє єсть повинністю наших пастирів, а ми повинні, не допитуючи ся, поступати так, як вони кажуть, тому що Дух Господній дав нам їх провідниками в житю“. Однак таке вговорюванє тільки роздратовувало Острожського, бо все те обиджало, між іншими, його панську самолюбність, що впоювала йому змаганє бути першим між своїми одновірцями.

Добиваючи ся від короля дозволу на зїзд або собор сьвітських людей в справах віри, Острожський одним

із своїх двораків вислав у Торунь до протестантського збору завізане до спільного виступу проти папізму. Православний князь писав такими словами: „Всі, що признають Отця й Сина й сьв. Духа, люди одної віри; як би в людий було більш терпимости між собою, як би люди з шаную гледіли, як їх браті славлять Бога кождий після свого сумлїня, то менше було би сект і наук на сьвітї. Ми повинні злучити ся з усіми, хто тільки віддаляє ся від латинської віри й сприяє нашій долї: всі християнські ісповідання повинні боронити ся проти „папешників“. Його королївська милість не схоче допустити нападу на нас, тому що в нас самих може явити ся двайцять а бодай п'ятьнайцять тисяч оружних людий, а панове папешники можуть взяти верх над нами хиба числом тих кухарок, котрих ксьондзи держать у себе замість жінок“.

Король дізнав ся про се посланіє і велїв написати Острожському догану за неуважні вислови про віру, котру визнає король, а особливо за те, що натякнув про кухарок.

Грізби, що можуть явити ся тисячі оружних людий, мали важне значінє. В Польщі панував дух самоволї. Права не мали сили, а замість глядіти в них захисту, люди, що почували в собі силу, самі розправляли ся з своїми суперниками. Знатні пани держали в себе оружні ватаги шляхти; наїзди на добра й двори були звичайним ділом. Пани самовільно навіть мішали ся в справи сусїдних держав. Удальці всїякого рода складали ватаги, так звані „своєвільні купи“, і діяли всякі нечемности. На Україні рік від року змагало ся козацтво, а особливо розвило ся після вдатних походів на Крим і на Молдавію. Воно засіяло ся українськими людьми з наслідних панських і коронних дїбр (що надавано панам яко староства), і через такий наплив утікачів, що йшли в козаки проти волї панів, набирало неприязного настрою для панів і шляхти взагалї. Крім козаків, признаних в тім станї, котрі стояли під начальством старшого або гетьмана, творили ся ватаги з простого народу, що звали ся козаками, під начальством осібних проводирів; такі ватаги, при нагодї, легко лучили ся з справдешними козаками і готові були одностайно з ними виступати з шкодою панів. В 1593 р. козацький

гетьман Криштоф (Христофор) Косинський підняв бунт. Козаки нападали на панські двори, бурили їх, нищили шляхотські документи. Косинський заволодів українськими горами й самим Києвом, про недбалість Острожського, що був київським воєводою: йому, як ми сказали, давно вже, та безуспішно, дорікали королі тим, що київський замок остає в занедбаню. Косинський напав на добра Острожського і домагався від шляхти й від народу присяги для себе: у Косинського явно пробивався намір відорвати Україну від Польщі, збурити в ній аристократичний лад і завести козацький устрій, при котрім не булоб ріжниць станів, всі булиб рівні й орудували би з однаковим правом землею. Небезпека загрожувала Польщі політичним і суспільним переворотом. Король взивав шляхту українських воєводств браславського, київського і волинського, щоби всі шляхтичі зброїли ся проти ворога, що домагався для себе присяги і під ноги топче королівські й державні права. Острожський зібрав усю шляхту, що була в його просторих маєтках і піддав її верховодству сина свого Януша та й виправив на повстанців. Косинському не повело ся, він обіцяв зречи ся верховодства над козаками, а визволивши ся з біди, знов думав про повстанє, але його вбито під Черкасами. По нім гетьманом вибрано Григорія Лободу. Тоді крім козаків, що були під верховодством гетьмана Лободи, явило ся друге козацьке військо, самовільне, під верховодством Северина Наливайка, котрого брат Демян був сьвящеником в Острозі. Наливайко палав запеклою ненавистю до паньства тому, що пан Калиновский в місточку Гусятині відобрав у Наливайкового батька хутір і самого хозяїна так побив, що сей умер від ударів. Наливайко задумав дальше вести діло Косинського в тім часі, коли єпископи збирали ся підчинити українську Церкву папі, і коли Острожський в своїм посланю вговорював усіх православних обивателів польського королівства виступити проти хитрощів єпископів, Наливайко почав від Волині, і його повстанє на сей раз набрало трохи релігійної цїхи. Він нападав на маєтки єпископів і сьвітських, прихильних унії, заняв Луцк, де злість козаків звернула ся на сторонників і слуг єпископа Терлецького, звернув ся на Білу Русь, добув Слуцк, де

приспорив собі збруї, заняв Могилів, що тоді самі населенці спалили, захопив у Пиньську церковні дорогоцінності Терлецького і дістав важні пергаментові документи з підписами духовних і світських осіб, що годили ся на унію; Наливайко зрабував добра брата єпископа Терлецького, щоби відомстити на нїм поїздку єпископа в Рим. Деякі православні пани давали волю Наливайкови з ненависти до задуманої унії. Падав підзор на самого князя Острожського, бо в його добрах жив брат Наливайка, і у того брата, священника Демяна, показували ся коні, приналежні панови Семашкови, котрого зрабував Наливайко. Сам Острожський в письмах до свого зятя Радиви́ла писав: „Говорять, начеб я Наливайка вислав... Вже коли кому, то мені більш усього допекли сі розбишаки. Поручаю себе Господу Богу! Надію ся, що він, спасаючи невинних, і мене не забуде.“ Нема підстави припускати, щоби справді Острожський підмагав се повстанє, тим більше, що перед самою появою Наливайка у волинській землі Острожський остерегав панів перед самовольцями, жалував ся, що вони нищать його маєтки, давав ради Речипосполитій ужити скоро рішучих способів і гасити пожар перше, нїм він вспів розширити ся.

В зимі 1595—1596 р. Наливайко злучив ся з козацьким гетьманом Лободою і повстанє стало прибирати грізний розмір. Король вислав проти козаків гетьмана Жолківського. Війна з ними завзято точила ся до кінця мая 1596 р.; козаки, притиснені польськими військами, перейшли на лівий берег Дніпра, і їх осаджено близько Лубен: між ними повстав розлад; Наливайко зложив з гетьманства Лободу, вбив його, сам став гетьманом, але й його своєю чергою скинули й видали Полякам, котрі покарали його смертю в Варшаві.

Коли таким способом Поляки заходили ся притлумити повстанє Русинів, що прибирало по части цїху борби проти унії, в Римі послів українського духовенства, єпископів володимирського і луцького, прийнято з приналежною честю; вони сподобили ся поцілувати папську ногу й 2-го грудня 1595 р., від імени українського духовенства, прочитали ісповідь віри після римсько-католицької науки. В початку 1596 р. вони повернули на родину. Тут дожидала

їх перепона з боку братств і Острожського. У виленьськiм братствi напечатана була „Книга Кирила об̄ Антихрист̄“, котру написав Степан Зизаній. Книжка була вимірена проти папізму; в ній доказувано нї більше нї менше, як се, що папа єсть сей антихрист, про котрого зберегло ся віщуванє, а часи унії — се часи антихристового царства. Духовенство і свѣтські люди письменні читали жадібно сю книгу. Король, почувши про її успіх, вельми розсердив ся, заборонив книжку, велів спіймати й замкнути у вязницї єї автора і його двох товаришів. Львівське братство з свого боку виступало проти починів унії і так налякало єпископа, що Гедєон рiшив ся відступити від унії та подав у суд протестацію, впевняючи, що хоч підписував разом з іншими архієреями згоду на унію, то не знав сам, як річ має ся, бо підписував білий папір, а на сiм папері вже по його підписі написано те, чого він і не хотів.

Острожський звістив східних патріархів; на просьбу його назначено протосинкелів (намісників), від царгородського патріарха — Никифора, від александрийського — Кирила. Король оповістив, щоби українські єпископи зібрали ся на собор у Берестю на 6. жовтня 1596 р. для наконецного затвердження унії.

На сей чао, що король визначив, приготував і Острожський свій собор, також в Берестю.¹⁾ Собор сей складав ся з двох патріарших протосинкелів, двох східних архімандритів, двох українських єпископів, Гедєона львівського й Михайла Копистинського з Перемишля, сербського митрополита Луки, кількох українських архімандритів, протопопів і двохсот осіб шляхотського стану, котрих завізвав з собою Острожський.

Протосинкел Никифор був головою сего православного собору. Відповідно давним обичаям церковного суду, він післав до київського митрополита тричі завізанє на собор, щоби виправдав ся; одначе митрополит не явив ся і оповістив, що він з єпископами підчинив ся західній Церкві; тоді православний собор відняв уряд митрополита

¹⁾ Берестейський собор подрiбно описаний в книжцї „Ектезис“, виданій православними в польськiм язичі в 1597 р.

й єпископів : володимирського, луцького, полоцького (Германа), холмського (Дениса) і пинського (Йони).

З свого боку, ті духовні, що прийняли унію, відплатили тимже самим тим духовним, котрі не прийняли унії: вони зложили з уряду єпископів львівського і перемиського, архімандрита печерського Никифора Тура і всіх українських духовних, що були на православнім соборі. Присуд кожному з них післали в такій формі: „Хто тебе, від нас проклятого, буде вважати в давнім сані, той сам проклятий буде від Отця і Сина і Святого Духа!“

Обі сторони удали ся до короля. Православні покликували ся на єствуючі постанови, просили не вважати зложених духовних в їх давнім уряді, відняти у них церковні добра й віддати тим особам, котрі замість них будуть вибрані. Король став по стороні уніятів і велїв увязнити Никифора, на котрого особливо лютили ся ті, що прийняли унію. Острожський взяв його на поруку. Справу його відложили до 1597 р.

В сім році, на бажанє короля, Острожський сам привіз Никифора і віддав його судови сенату. Никифора старали ся обвинити і о звідунство в користь Турків і о чародійство та лихі обичаї. Сам гетьман Замойський обжаловував його. Та годі було обжалувати Никифора, а ще Поляки й права не мали судити його, яко чужоземця. Тоді Константин Острожський промовив різко до короля. „Ваша милість — сказав він — нарушаєте права наші, топчете ногами волю нашу, насилуєте сумліне. Яко сенатор не тільки сам дізнаю зневаги, але бачу, що все те веде до погібелі королівства польського; після того нічий права, нічия воля не обмежені: незадовго настане розлад; може бути, тоді додумають ся до чого, іншого! Предки наші, присягаючи на вірність своєму володареві, і від його також приймали присягу, що пильнуватиме справедливости, милости й охорони. Між ними була обопільна присяга. Схаменіть ся, ваша милість! я вже у високих літах і надію ся скоро покинути сей світ, а ви зневажаєте мене, відбираєте те, що для мене дорожше всего — православну віру! Схаменіть ся, ваша милість! Поручаю вам сего духовного сановника; Бог пошукувати буде на вас кров його, а мені дай Боже не видіти більш такого нарушеня

прав, навпаки нехай Бог дозволить мені на старости літ почути про добре здоровля його і про луччу охорону вашої держави й наших прав!

Скінчивши сю річ, Острожський вийшов із сенату. Король післав зятя Острожського, Криштофа Радивиля, щоби завернув зворушеного старця. „Король — сказав Радивил — жалкує над вашою прикростю; Никифор буде вільний“. Розсерджений Острожський не хотів вернути ся і сказав: „Нехай же собі і Никифора зість“. Князь пішов, лишивши бідного протосинкела Никифора на волю короля. Никифора заслали в Мариєбург, де він і вмер у вязниці.

В 1599 р. Острожський з іншими панамі і шляхтою православної віри зладив конфедерацію з протестантами для обопільного захисту проти католицького насилля. Але ся конфедерація не мала наслідків.

Далеко важнійший у своїх наслідках був рух літературний, що зміг ся після унії. В Острожській печатні появилася (р. 1598) „Отпись на листь отца Ипатія“ (Потія) і „Листы“, т. є. послання (з них вісім Мелетія, патріярха александрійського, в котрих виложено єство православія і заохочувано нарід православний до оборони своєї релігії). Одно з тих посланій (третє) відносило ся до питання про зміну календаря, що тоді дуже займало уми. Православним пастирям не сподобала ся та зміна іменно тому, що вона була новиною, — „новостю суетних мужів, непостійних душ, що змінюють ся, як вогкість від подуву вітру“. Після думки чесних пастирів зміна рухомих сьвят викликає забуренє і зворушенє в церкві, коромоли, чвари, приближенє до жидівства; та колиб і сего не було, то все таки не треба вводити „неотеризму“, а лучче держати ся старини й слухати старих. (Что же не благочестивѣйше и не благоговѣйнѣйше есть въ различныхъ вещехъ вкупѣ пребывать со старцы). Опріч того замічено, що обчисленя, на котрих оснований новий календар, не тривкі і як промине триста літ, то знов треба буде „астрономствовати“ і видумувати нові переміни. Деятий з напечатаних в сій книзі листів містить в собі посланіє, що писав Острожський до православних християн з самого початку унії (про се ми вже говорили висше), а десятий — напоминаюче посла-

ние атонських монахів. Між напечатаними тоді в Острозі книжками особливо важна „Апокризисъ“ (вид. під кінець 1597 р.)¹⁾ під прибраним іменем Филалета; написав її, як запевняють, Христофор Бронський, чоловік, що, подібно Острожському, нахилився до протестантизму. Замість строгої підлеглости духовним властям у справах віри, вона проповідувала рівну свобідну участь сьвітських людей в церковних справах, науку про безусловний послух Церкві називала жидівством і доказувала, що сьвітські люди можуть після своєї думки не слухати духовних і віддалити їх. В 1598 р. сьвященик Василь видав Псалтир з епілогом (возслѣдованіємъ), другий Псалтир вийшов з часословом, 1605 і 1606 явилися твори патріярха Мелетія з причини унії, в перекладі Йова Борецького, а 1607 сьвященик Демян, брат Наливайка, видав „Лекарство на оспалый умисель человѣчій“, де помістив посланіє Золотоустого до Теодора Падшого і деякі слова та вірші, почасти приложені до свого часу. У Вильні появилися замітні твори не тільки полемічні, але й научні, з котрих пробивалася потреба виховання молоді; в 1596 р. Лаврентій Зизаній видав Граматику словянського язика, Азбуку з коротким словарем, Толкованє на молитву *Отче наш* і Катихізіс, в котрім виложено основи православної віри. Відтак українські богослужбні й релігійно-політичні твори печатано і в інших місцях.

Так положено почин до тої української літератури, що опісля в половині XVII в. так значно розвила ся.

Сам Острожський не зважав на захист, даний православию, в справі починів унії, яко аристократ, для котрого польський лад багато мав дорогого, не був скорий до якого небудь рішучого виступлення проти насилля власти; він здержував і інших, навчаючи їх терпеливості. Таким способом він писав до львівського братства: „Посилаю вам декрет, уложений на минувшій соймі, вельми противний народному праву, а більш усього сьвятій правді, і даю вам не іншу раду, як тільки сю, щоби ви були терпеливі і дожидали Божого милосердя, поки Бог, по своїй

¹⁾ Проти „Апокризисъ-а“ видав у 1600 р. грек-уніят Аркудій „Антикризисъ“.

доброті, не склонить серця його королівської милости до того, щоби нікого не обиджував і кожного лишив при своїх правах“.

В сій радї пробивала ся вже будуча неміч української аристокрації в справі захисту батьківської віри.

На жалобу воеводств київського і браславського назначив король на соймі суд між уніятами й православними.

Тоді вмер Рогоза: його заступав в уряді митрополита київського Іпатий Потій. Коли він явив ся з Терлецьким на суд, назначений королем, то й представляв, що духовні справи не підлягають присудови сьвітського суду, що, після божого права, законів королівських і прав християнських, вони підлягають тільки духовному судови. Уніяти покликували ся на всякі привілеї, що досі естували, дані грецькій Церкві, яко на документи виключно принадлежні після права тільки тим, що признали головою своєї Церкви римського первосвященника. Король за радою своїх радних панів, признав їх докази зовсім справедливими і оголосив грамоту, в котрій новому митрополитови і єпископам, що були під первенством митрополита, давав право користувати ся своїм саном після давних привілеїв, даних сановникам грецької віри, орудувати церковними маєтками й творити духовний суд. Король не признавав іншої східної Церкви в польській Речі-посполитій, крім уже злученої з римською Церквою. Всі, що не признавали унії, були в його очах вже не ісповідниками віри грецької, тільки відступниками її. Той погляд поділяла з королем уся католицька Польща й Литва.

Острожський закінчив жите в лютні 1608 р. в глибокій старости. Син його Януш ще за жита вітця перейшов на католицтво; другий син Олександр лишив ся православним, та дочки його всі прийняли католицтво, а одна з них, що володіла Острогом, Анна-Алойзия, визначала ся завзятою нетерпимостю для віри прабатьків своїх.

Висша верства в Польщі була всемогуча, і певно, як би українська шляхта стояла була твердо в вірі й кріпко рішила ся боронити батьківської віри, то ніякі хитрощі короля й єзуїтів не змоглиб були її звернути.

Та в сїм то було нещастє, що ся українська шляхта, ся висша верства, котрій дуже вигідно було находити ся від владою Польщі, — не могла встояти проти норовственого гноблення, що тяжило над православною вірою й українською народністю. Українські люди поріднили ся з польською шляхтою, присвоїли собі польський язик і польські обичаї, стали Поляками в поведеню, житю, отже не в силах були вдержати батьківську віру. На сторонї католицтва був блеск західної осьвіти, що впадав у очи. В Польщі на українську віру й народність гледіли зневажливо: все, що було й заявляло ся українським, в очах тодішнього польського товариства здавало ся мужичим, простим, диким, несвїдущим, чимсь таким, що його треба соромити ся осьвіченому й високопоставленому чоловікови. У католиків було без порівняня більше способів до образования як у православних, і тому діти православних панів учили ся у католиків. Настроєні своїми вчителями, що впоювали в них переконанє про висшість католицтва, виходили українські молодці в сьвіт, де при розповсюдженім дусї пропаганди всюди тільки чули про сю висшість, отже й присвоювали собі той погляд на віру й народність прабатьківську, який звичайно мають на своє рідне ті, що переймають щонебудь чужого з повним переконанєм, що се чуже єсть признакою осьвіти і дає почот і пошану в тїм кружку житя, де їм суждено обертати ся. Нащадки православних знатних родів, що перейшли на католицтво, оглядали ся назад на духове добро своїх правітців і опинили ся в такім самім настрою, як їх предки багато віків назад, коли покинули поганьство, а прийняли християнство. Одні за другими приймали нову віру й соромили ся давної. Правда, як усе буває в переходних добах, так і в добу окатоличеня української шляхти протягом пів столїтя, а навіть трохи довше, лишали ся між висшою українською верствою прихильники старини і заявляли свій голос, та ряди їх усе більш та більш рідшали, і на останку їх не стало; в польській Русі годї було подумати собі особу приналежну що до походження й достатку до висшої верстви інакше, як з римсько-католицькою релігією, з польським язиком і з польськими поглядами й почутєм. Від часу унії проявив ся напрям підняти українську Церкву й народність — витворити українську осьвіту,

хоч би, на перший раз, релігійну, та сей напрям опізнився для висшої верстви українських земель, злучених з Польщею. Ся висша верства не потребувала більш до нічого рущини й гляділа на неї нерадо, неприязно. Показало ся, що унія, задумана спершу для принади української висшої верстви, також для неї не знадобила ся; пани без неї стали чистими католиками; унія лишила ся тільки способом, щоби знищити в громаді останків народу признаки православної віри й української народности. Унія стала орудєм більш національних, як релігійних змагань. Приняти унію — значило з Русина стати Поляком або хоч полу-Поляком. Сей напрям проявляв ся з першого разу і непохибно слідували тим напрямом і в дальших часах до самого кінця ествування унії. Не зважаючи на те, що спершу папа, після постанов флорентийської унії в XV. в., потвердив ненарушність обрядів східної Церкви, вже з початком XVII. віку уніятські духовні стали зміняти богослуженє, вводили різні обичаї, властиві західній Церкві, що або в східній Церкві не естували або в ній зовсім були відкинені (як н. пр. тиху службу, відправу кількох служб одного й того самого дня на однім престолі, скороченє богослужень і т. п.) Зближаючи ся усе більше й більше з католицизмом, унія перестала бути східною Церквою, а стала чимсь посередним і в тім самім часі приналежністю простого народу. В краю, де простий нарід зійшов до крайного пригноблення, віра, що естувала для того народу, не могла мати такого поважання, як віра панів; тому унія в Польщі стала вірою низшою, протонародною, негідною висшої верстви. Православеж після думки громади стало вірою занеханою, вельми низькою, крайно зневажаною: се була віра не тільки хлопів взагалі, як унія, але віра негідних хлопів, непохожих або неспосібних задля своєї дикости й закоснілости стати на трохи висший ступінь релігійного й громадського зрозуміння; то було не більш, як марне ісповіданє понеханих недовірків, для котрих і за гробом немає спасеня.

Київський Митрополит Петро Могила.

Впроваджене церковної унії було почином великого перевороту в умовім і суспільнім житю України-Руси. Переворот сей мав дуже важне значіне в нашій історії що до сили того впливу, який він в наслідках проявив на умовий розвиток всего українського сьвіта.

Уніятська новість користувала ся особливо любовю і опікою короля Жигимонта; також заходили ся його горячо піддержувати єзуїти, що в Польщі взяли в свої руки вихованє і тим заволоділи всемогучою польською аристокрацією; — тому було зовсім природно, що уніятська сторона зараз взяла верх над православною. Плян римсько-католицької пропаганди лежав іменно в тім, щоби відвернути від давної віри і навернути до католицизма українську висшу верству, бо в Польщі тільки висша верства представляла силу. Орудєм до того мали служити школи або колегії, що єзуїти заводили одні за другими на Русі. У Вильні єзуїти завели академію за Стефана Баторія. Відтак явила ся єзуїтська колегія в Полоцку. При кінці XVI. в. заведено колегії в Ярославі галицьким і у Львові. В першій четвертині XVII. в. появили ся опісля колегії єзуїтські в Луцку, Барі, Перемишлі і в многих містах Білої-Руси. в 1620 р. — в Києві, в 1624 р. — в Острозі. Пізнійше показали ся вони і лівобіч Дніпра. Єзуїти вміли дуже справно підчиняти молодіж своєму впливови. Родителі залюбки віддавали своїх дітий у їх школи, бо ніхто не міг зрівнати ся з ними в наичуваню латинського язика, що тоді вважано признакою учености. Богаті пани давали їм фонди на удержанє монастирів і шкіл; але за те єзуїти давали вихованє вбогим безплатно і тим піддержували в громаді високу думку про їх безкористність і християнську

любов для ближніх. Вони вміли привязувати до себе дітей, впоювати згідні з своїми цілями переконання й почування і так глибоко вкоріняти се в своїх вихованцях, що неначе на все зростало ся з природою їх те, що набули в єзуїтській школі. Головною, можна сказати — виключною метою єзуїтського виховання в українських краях в тім часі було, як можна найбільше навернути українських дітей до католицизму і разом заціпити в них ненависть і зневагу до православя. До того вживали вони не стільки научних доказів і вговорювання, скільки всяких легких способів, що впливали на молодечський вік, як н. пр.: величне богослуженє, видумані чудеса, явища, знамена, обявленя, улаженє празників, ігрищ і сценічних вистав, що наміряли неперечно привязати серце й уяву дітей до римського католицизму. Єзуїти повертали в свою користь властивий молодежи нахил до пустованя і не тільки не гамували в дітях лихих понук, але розвивали їх, щоби повернути в користь своїх споконвічних змагань. Так єзуїтські наставники підмовляли своїх учеників, щоби діяли всякі обиди православним людям, а особливо насмівали ся з православного богослуженя: єзуїтські ученики впадали до церков, кричали, допускали ся нечемностей, нападали на церковні походи і позваляли собі всяких негожих річий, а наставники підохочували їх до сего. Та щоби не обурити проти себе православних родителів і не загородити православним дітям дороги до своїх шкіл, єзуїти часто впевняли, що вони зовсім не думають повертати Русинів у латиньство, говорили, що східна й західна Церква однаково святи і рівні між собою, що вони дбають тільки про осьвіту. Коли єзуїти вбачали яку користь, то про людське око спиняли навіть своїх православних вихованців від принятя католицизму, на сій основі, що обі віри рівні; однак сї вихованці так справно були приготовлені вихованєм цїнити більше все католицьке, а гордувати всім православним, що самі, наче на перекір радам своїх наставників, приймали католицизм; і тоді то таке наверненє приписували натхненю з висше. Русини, що виховали ся в єзуїтській школі і прийняли католицизм, були цїле житє під впливом своїх духовних вітців єзуїтів або католицьких монахів інших законів, що з тамтими одностайно ділали.

Духовні вітці піддержували в таких загорілість на ціле жите. Наслідком того в першій половині XVII в. пішло розширене католицтва й унії надзвичайно швидко. Людий шляхотських родів звичайно повертали просто в латиньство, а унію лишали самим міщанам і простому людови. Ново-навернені католики й уніяти визначали ся загорілостю і нетерпимостью. В гóродах, під опікою з боку короля, воєводів і старостів, усі користи були виключно по стороні католиків і уніятів: православних не допускали до вибору на уряди; православних міщан всякими можливими способами гнобили в їх промислах, торгових і ремісничих підприємствах, а загорідьці насъмівали ся й зневажали православне богослуженє. Таке положенє спонукувало слабших у вірі мимовільно навертати ся до унії. До 1620 р. не було у православних митрополита, не стало також єпископів, нікому було висъвячувати съвящеників, у многих приходах, де не стало православних, заступали їх місце уніяти, а в інших місцях по смерті съвящеників церкви випорожнявали й заміняли на досаду вірним в шинки. В панських добрах, а також у староствах, де пани орудували самовільно долею підданих, веліли вони виганяти православних съвящеників і заміняти уніятськими; підданих повертали в унію, а хто опирав ся, був приневолений терпіти всякі насильства й муки. В многих місцях державці не рядили самі своїми добрами, але часто віддавали їх в аренду жидам. Піддані попадали ся під управу арендаторів, а разом з ними орудували арендатори також православними церквами. Жиди добували для себе з того нові жерела доходів, брали данини за право богослуженя, так звані „дудки“,¹⁾ за хрещенє дїтий, за вінчанє, похорони і т. д. Король і католицькі пани признавали законною грецькою вірою тільки унію, а тих, що не хотіли приймати унії, вважали й прозивали „схизматиками“, т. є. відступниками, і не признавали їх вірі ніяких прав. Не було єрархії, тому й число православних съвящеників щораз меншало, і православні, що не хотіли приймати унії, виростили нехрещені і не сповняли ніяких християнських обрядів.

¹⁾ Первістна престонародня назва монети потрійного гроша, по німецьки — Düttchen.

Та поки ще єзуїти не встигли повернути в католицизм всеї української висшої верстви, в православ'я лишилися оборонці між шляхотством. За православ'ем стояли й козаки. В 1620 р. лучилася важна подія, що трохом здержала бистрі успіхи католицизму. Через Київ переїзжав у Москву єрусалимський патріарх Теофан. Тут козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний і українські шляхотські люди упросили його, щоб він висвятив їм православного митрополита. Теофан висвятив митрополитом Йова Борецького, ігумена київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря, і крім сього висвятив ще єпископів: в Полоцьк, Володимир, Луцьк, Перемишль, Холм і Пиньск. Король Жигимонт і всі ревнителі католицизму були сильно роздратовані сим поступком. Спершу король на жалоби уніятських архієреїв хотів оголосити переступниками й самозванцями новонастановлених православних духовних сановників; однак був приневолений уступити представленням українських панів і проти свого бажання терпіти віднову єрархічного ладу православної Церкви, бо в Польщі, після права, все таки признавали свободу сумління, бодай для людей з висшої верстви. Се не спинало, щоб так як і перше зневажливо гнобили там, де була сила по стороні католиків і уніятів. Тоді найбільше вславився нетерпимістю до православ'я уніятський полоцький архієпископ Йосафат Кунцевич; він велів віддавати православній церкві на поругу і мучити священників, що не хотіли приступати до унії. Завзятість народу проти його дійшла до сього, що в 1623 р. ватага людей роздерла його у Витебську. Папа, дізнавшися про сю пригоду, вговорював короля Жигимонта, щоб покарав єпископів, котрі не признають унії, і рішучими способами викорінював „гнусную, чудовищную, схизматическую єресь“ (православ'є).

Та всі змаганя римсько-католицької пропаганди, не зважаючи на блискучі успіхи не могли однако скоро допняти кінцевої мети. За православ'єм з одного боку виступали козаки, а з другого піддержала його українська просвіта, що стала в гору підіймати ся.

Братства були найголовнішою підмогою таких віродин. Братства повставали одно за другим, а де появилося братство, там появлялася й школа. Братства

висилали здібніших молодих людей в західні університети для висшого образования. З розмноженем шкіл і печатень більшало число тих, котрі писали, читали і думали про питаня, що тикали ся умового життя і були спосібні ділати в їх крузі. Виленське троїцьке братство перш усіх перестало естувати для Руси: воно приступило до унії. Та православні у Вильні зараз після сего утворили інше брат-

Св. Йосафат Кунцевич, архієпископ полоцький.

ство при церкві св. Духа, завели школу і печатанє книжок для захисту православя. В Києві припадає почин братства, як думають, ще в кінці XVI в., але його діяльність проявила ся в другій десятиці XVII в.; тодіж основано братство в Луцку. Замітно, що всі українські православні братства з своїми порядками були явищами більш або менш на час короткий, що не осягали своєї головної мети. Братства сі могли держати ся тільки так довго, поки

католицька пропаганда не встигла повернути в латиньство всю українську шляхотську верству і разом відорвати від української народности. Се склало ся протягом XVII в.: вся висша верства українська златиньщила ся, спольщила ся, а братства щезли самі з себе. Одно київське братство мало іншу долю в українській історії.

Києву, що колись був уже осередком українського політичного й умового життя, знов припала значна участь стати осередком умового руху, котрий відкрив для всієї Руси нову дорогу до научного й літературного життя. В 1615 р. якась Гальшка, з роду Гулевич, жінка мозирського маршалка Степана Лозки, подарувала своє обійстя з будівлями й майданом у Києві, на Подолі, щоби там основано братський монастир з школою, що мали би бути під присудом одного тільки царгородського патріарха. Условинами сего дару було, щоби се місце з своїми порядками в ніякім случаю не виходило з православної управи. Гальшка дала своїм нащадкам право відняти братству подароване місце, колиб воно якими небудь дорогами перейшло в руки неправославних, і обов'язувала їх в такому случаю відділити на своїй власній землі інше місце для тоїж цілі. Тоді багато осіб духовних і світських вписало ся в члени братства і обов'язали ся одностайно й односередно боронити православну віру й піддержувати школу. Братство се звало ся Богоявленським, від церкви поставленої на обійстю, що подарувала йому Гальшка. В 1620 р. патріарх єрусалимський Теофан потвердив устав братства і благословив його, щоби се братство з своєю церквою було патріаршою ставропігією, т. є. не підлягало ніякій іншій зверхности духовній, крім царгородського патріарха. В тім же часі на просьбу волинських дворян і міщан, патріарх благословив правом ставропігії крестовоздвиженську церкву в Луцку, при котрій основане було луцке братство з школою, а царгородський патріарх Кирило Лукарис дав з свого боку грамоту, котрою потвердив устави братських шкіл в Луцку і Києві. При братській церкві мали жити черці, члени братства, під зверхністю ігумена, що був пастирем і надзорцем цілого братства, наглядав з ченцями за порядком, навчав і заступав братство в ріжних справах перед судом. Ігумен доглядав також

школи; однак ні ігумен, ні ректор, ні взагалі братські черці не могли нічим орудувати без згоди сьвітських братів. Зпоміж сьвітських братів вибирали двох для догляду школи. Школа луцького братства звала ся *Ближньословенською*, тому що в ній учили двох язиків. Ученики ділили ся на три відділи: в першій учили ся читати, в другій читали і виучували на память різні предмети, в третій відділі обясняли і обмірковували виучене. Підчас науки зважали на те, щоби ученик як найбільше присвоїв собі і розумів те, чого вивчив ся. В тій цілі, по укінченю школи, мали ученики проказувати лекцію один другому, списувати і повтаряти перед свояками й господарями, котрим будуть повірені, а на другий день, перед почином нової лекції, видати перед учителем вчерашню. Предметами науки були, крім початкового читання і писання, грецька і словянська граматики з вправами, виучуване і обяснення місць сьв. письма, отців Церкви, молитов, богослуженя, церковна пасхалія, наука численя, а також місця з філософів, поетів, істориків, риторика, диалектика і філософія. Опріч сего остро заборонювали читати і держати в себе книги єретиків і іновірців. Для вправи в язиках постановлено, щоби ученики говорили не „простим“ язиком, а грецьким або словянським. Ученики могли вчити ся не всіх наук разом, а тільки деяких, після здібностей, або після ради ректора і бажаня родителів. В школу приймали дітий всякого стану й маєтку, починаючи від заможних шляхтичів і міщан до бідняк, що просили милостині на улицах; учителям остро наказували не робити між ними інших різниць, як тільки після ступня успіхів: всі вони по черзі мали відбувати повинности слуг, топити печі, замітати школу, сидіти коло дверей і т. п. Що до моральности, були ученики обовязані строго сповняти правила релігійні, кожної неділі і сьвята збирати ся на службу божу і перед тим вислухати звичайної поуки, а по обіді слухати обясненя прочитаних в церкві місць сьв. письма. Чотири рази до року в пости були вони обовязані говіти, а побожнійші крім того сповідали ся й причащали ся в господній сьвята. Шкільна зверхність наглядала за їх поступками в школі і поза школою і карала різками. Кожної суботи по обіді учитель читав їм довгі науки моральні.

як вони мали справувати ся і для памяти давав їм випити „школьнуу чашу“. Непоправних виключали. Над самими вчителями мало догляд братство й їх виганяло за лихі поступки. З того устава видно, що релігійне виховане ставили на першій місці і се зовсім природно, позаяк сама потреба шкільного виховання була викликана konieczністю боронити православну віру против езуїтів і уніятів. Київська школа в тім часі мала відай такий же устав, з тою різницею, що, крім грецького й словянського язика, вчили там ще латинського й польського, як видно з самої назви київської школи, згаданої в грамоті Теофана: „школа наукъ еллино - славянскаго и латино - польскаго письма“. Крім головних шкіл, що находили ся при братствах, по цілій Україні було розсіяно багато приватних шкіл при монастирях і церквах; так маємо вість про Йова Борецького, що він яко сьвященик воскресеньської церкви на Подолі (в Києві) завів школу і визначав ся ревностю у вихованю молодежи. В старости і він і його жінка постригли ся. Йов, яко ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, займав ся й опісля вихованем дітий, а ставши митрополитом, дбав о процвіт шкіл.

Розповсюджене шкільної науки дало Україні вчених людей, здібних виступити до літературної боротьби з ворогами православної віри, і ми бачимо, що в першій половині XVII. в. більшає полемічна література в обороні догм і богослуженя православної Церкви. Одним з раних письменників сеї доби був Мелетий Смотрицький. Ще за житя Острожського працював він у літературі і написав відправу проти нового римського календаря, що займав тодішні голови, і „Вирши на отступниковъ“, напечатані в Острозі 1598 р. Сей чоловік набув просторого вченого образования, доповнив його подорожами по Европі яко учитель одного литовського пана і слухав лекцій в різних німецьких університетах. Вернувши на родину, напечатав він під іменем Теофиля Ортольога у Вильні по польськи: „Плач Східної Церкви“, де живими, сильними і поетичними образами представив сумний стан рідної віри, жалкуючи ся найбільш на те, що знатні роди шляхотські один за другим відступають від неї. Твір сей викликав з боку уніятів

їдку відповідь під назвою „Паригорія или Утоленіє плача“. В 1615 р. Смотрицький став учителем в школі на Литві в Євю, де була одна із знатних українських печатень XVII в. Тут в 1619 р. Мелетий напечатав граматику словянського язика, що на свій час була замітна і показувала значну фільольогічну науку її автора; на перекір загальному зви-

Мелетий Смотрицький, архієпископ полоцький.

чаєви тогочасному писати сялябічні вірші, догадував ся він можности метричного складання віршів для українського язика. Граматику сю прийняли для науки в школах, і вона служила для розповсюдження науки старословянського язика між Русинами.¹⁾

¹⁾ Після неї вчив ся Ломоносов.

Коли Теофан на ново установив українську єрархію, висвятив він Смотрицького на архієпископа полоцького. Тоді то написав Смотрицький по польськи: „Оправдане невинности“, де доказував право українського народу на ново установити свою церковну єрархію і відпирив поговір, що на його звертали, неначеб він хотів зрадити Польщу і віддати ся Туркам. Против сего твору зараз появило ся в польськім язиці писане: „Подвійна вина“; а вслід за тим розпочала ся в польськім язиці сильна полеміка між обома сторонами. Коли 1622 р. убито уніята Йосафата Кунцевича, вороги православя розпустили чутку, що головним ворохобником сего убийства був Смотрицький. Житє його було в небезпеці; він виїхав на схід, вештав ся три роки, приїхав у Рим і там прийняв унію. Вернувши на родину, написав він по українськи „Апология“ своєї подорожі, де оправдував своє відступленє і намагав ся доказати, що в православній Церкві є похибки. Митрополит Йов Борецький скликав собор в 1628 р. і завізвав на його Мелетия Смотрицького. Мелетий приїхав у Київ, впевняв, що він хотів тільки піддати критиці деякі неправославні гадки, що закрали ся у твори православних оборонців віри, а також непорядки, піддержувані темнотою духовенства, що ігумен Дубенського Преображенського монастиря, Касиян Сакович, котрому він повірив печатанє своєї книжки, додав там зайві речі без його відома, і що він остає як перше під присудом православної єрархії. Недовго однак після сего собору Мелетий знов заявив ся уніятом і став розповсюджувати свою „Апология“. Се викликало з боку православних горячу полеміку. Йов Борецький написав проти Смотрицького відповідь, під назвою „Аполлія“ (погибель). Протоєрей слущкий Андрій Мужилівський написав против „Апологии“ Смотрицького путящий твір в польськім язиці, наз. „Антидотъ“. Були й інші твори проти Смотрицького.

Розповсюджений на Руси польський вплив був так великий, що Русини в боротьбі за свою віру, писали по польськи, і се шкодило успіхам української літературної діяльності того часу; — інакше українське письменство було би далеко багатше. Самий український язик в учених творах, писаних по українськи, більш або менш

змішаний з польським. З тогочасних українських письменників, що більш визначили ся, вкажемо на Захара Копистенського, Кирила Транквіліона, Ісаю Копинського, Памву Беринду і ін. Захар Копистенський, єромонах, потім архімандрит киевопечерського монастиря, написав обширний твір, під заголовком „Палінодія“, де широко розбирав головні точки, в котрих ріжнить ся східна Церква від західної, і боронив догми і постанови першої. Сего твору, важного задля історичних вістий про тогочасні церковні події, не напечатано. Копистенський видав крім того по українськи твір „О вѣрѣ единой“; „Бесѣды Златоуста на посланія апостола Павла“; тогож Златоустого „Бесѣды на Дѣянїя“ і „Толкованіє на Апокаліпсисъ Андрея Кесарійскаго“. В передніх словах до сих книг видавець виражає бажанє, щоби Русини як духовні, так і свѣтські більш читали й виучували сьв. письмо. „Толкованіє на Апокаліпсисъ“, вид. 1625 р., присвячене пану Григориєви Далмату, що відступив уже від православя. Се був внук ревного православного Константина Далмата, котрому автор присвячував давнїйші свої переклади. Захар вговорює Григорія, щоби вернув до віри батьків своїх, і каже, що дїд його зрадїв би з такого його повороту; крім того автори не трудно наводити приклади з грецької мітольоґії: „Коли — каже він — між Геркулом і Тезеєм була така любов і дружба, що один унаслідував чесноти другого і намагав ся визволити останнього з полону в тартарі, то ще більша повинна бути любов між вашим дїдом і вами, щоби і смерть єї не розірвала.“ Се може послужити образцем, як погансько-клясична мудрість закорінювала ся в реліґійнім вихованю тодішних книжників. При „Апокаліпсисї“ приложено кілька перекладених промов і з причини „Слова Іоана Златоуста на Пятидесятницю“ зроблено таке розумне поясненє звісного вислову, котрий католики все наводили для потвердженя про папське першєнство: — *„Ты єси Петръ, и на семъ каменѣ созижду церковь Мою.“* Видите, Христос не сказав „на Петрі“, а сказав „на каменї“; не на чоловіді, а на вірі Христос поставить церкву свою, бо Петро сказав з вірою: *Ты єси Христосъ, сынъ Бога живаго.* Не Петра, а церкву назвав він каменем.“ В 1625 р. Захар Копистенський, вже яко архімандрит, напечатав річ, виголошену в день

поминок свого попередника Плетенецького, доказував у ній конечність поминати вмерлих і відпирав тих вільнодумців, що, йдучи за протестантськими поясненнями, не признавали хісна молитов за вмерлих і поминок; — з того видно, що протестантські погляди не переставали ворущати уми православних. Але тут же проповідник уважав конечною річю виступити проти католицького чистилища і доказував, що наука сьв. отців про митарства зовсім не те, що наука про чистилища. „Митарства — говорив він — се тільки різні перепони і неспокої, що причиняють розлученій від тіла душі злі воздушні духи, подібно як митові урядники непокоють проїзжого свобідного чоловіка на комогах і заставах“.

В українській православній Церкві проявляла ся конечна потреба правил, котрі мали би бути приводом для сьвященників при виповнюваню своїх церковних служб і обрядів а іменно сповіди. При довшій темноті вкрато ся багато неладу. Сьвященники сповняли свої служби як попало, мало дбали про удержане своїх прихожан в правилах віри, і се давало волю всяким поганським забобонам. Захар Копистенський в 1620 р. напечатав книжку для приводу сьвященникам, де зібрав коротко різні правила апостольські, вселенських і місцевих соборів і сьв. отців. Книга ся зве ся „Номоканом или Законоправильник“. Тут, між іншими, стрічаємо цікаві вісти про всякі забобони тогочасні, розповсюджені в народі.¹⁾

¹⁾ Жінки задягали своїх дітей і домашні зв'їрята в чарівничі „шолки“ або „конури“, щоби охоронити від лиха й слабости; заживали чародійські заправи, щоби не мати дітей; надївали на дітей своїх „усерязи“ (сережки, ковтки) у Великий Четвер. Чарівниці вживали при своїх замовлюванях слова з псалмів, імена мучеників і написавши їх, давали носити на шиї; носили змию за пазухою, а потім здирали шкіру і прикладали до очий і зубів задля здоровля. Інші, щоби заподїяти якенебудь лихо або вчинити розлад в семі (кому зло житіємъ жити или нежительно ему житіе сотворити), або проволочи слабість, прикликали чортів над гробами (бѣсовъ злотворныхъ призываніе окрестъ гробъ... сице чарованія проименовашася отъ еже надъ гробы плача и вопія), підпоювали шкідливим зілем або давали до страви таке, щоби звести чоловіка з ума, посварити чоловіка з жінкою або навести любовну тугу. Інші пророкували будучину, віщували долю або недолю, толкували щасливі або нещасливі дні породу. Забобонні закликали до себе циганок і ворожок;

Кирило Транквіліон-Ставровецький, спершу вчитель у львівським братстві, а опісля чернигівський архімандрит, не менше від Копистенського визначав ся плодovитою літературною діяльністю, хоч його твори грішать розтягlostю риторством і самохвальбою. Около 1619 р. видав він „Евангеліє учительное“ або „Слова на воскресные и праздничные дни“. Книжку сю узнали в московській державі неправославною. Важніше для нас інше діло Кирила: „Зерцало богословія“, напечатане в Почаєві в 1618 р. Прикметно, що оба діла присвячені знатним панам; перше Чорторийському, а друге молодому Єрмолинському, щоби послужило йому учебною книгою. Сї присвяти показують, як письменники потребували знатних пособників. „Мала тобі здає ся та книжка — говорить автор у своїм переднім слові, — але прочитай-но її: побачиш високі гори небесної премудрости“.

„Зерцало богословія“ розділене на три часті; перша обясняє іменно про єство Боже;¹⁾ друга містить в собі космографію; третя — о злосливім сьвітї або взагалї о злі. Найцікавійша для нас друга часть, бо виявляє нам погляд тодішних людей вчених на сьвіт. Сьвіт ділить ся на видимий і невидимий. Невидимий єсть сьвіт ангелів.²⁾ Кирило

ворожили з воску, з олова, з бобу. Були й такі, що чванили ся тим, що розганяють облаки, зачаровували бурі, вгадували, де находить ся вкрадена річ і т. п. Номоканон ганить також танці на весілях, сьвятки русалок, що відбувають ся з танцями на улицах, розкладане огнів, що діяло ся тоді не тільки на Купала, але й в передодні інших празників а іменно в день Вознесеня, з чим лучила ся окрема ворожба про долю (да оть онаго счасіє свое розсмотрим). Автор виступає проти тих, котрі уявляють собі, що вмерлець встає з гробу і ходить по землі, викопують тіло з могили і палять його. Він говорить, що вмерлець не може вставати з гробу і ходити, тільки що чорт приймає образ вмерця і лякає людей марою. Чорти, після його обясненя, лякають всякими фантастичними проявами тих, що необережно призивають їх імя.

¹⁾ Отсе означене Бога в Кирила: Богъ єсть существо пресущественное, альбо бытность надъ всѣ бытности, сама истотная бытность презъ ся стоящая, простая, несложная, без початку, безъ конца, безъ ограниченія, величествомъ своимъ объемлетъ вся видимая и невидимая“.

²⁾ Отсе означене ангела: „ангелъ єсть безтѣлесное, неосязаемое, огневидное, пламеноносное, самовластное... Крѣпостію могъ бы единъ

приймає давний поділ ангелів на девять чинів (престоли, херувими, серафими, господства, сили, власти, начала, архангели і ангели); з них іменно тільки ангели орудують видимим світом, і над ними єсть старшиною архістратиг Михайло (той зо всѣхъ чиномъ своимъ стражъ и справца всего видимаго міра). Одні ангели поставлені на сторожі живел і воздушнихъ явищъ: огню, грому, воздуха, вітру, морозу і ін. Інші удержують і обертають круг зоряного неба (одного з девяти небес); інші знов приставлені до земських держав, а інші знаходять ся при вірних людях. Як Бог посиляє ангелів людям, то вони одягають на себе „мечтательное“ тіло, іноді з оружем, але се тільки мара, — бо деж би ковалі взяли на небі крушців кувати ангелам зброю? Чорти, упавші духи, темні і гидкі, розділяють ся на три види: воздушні, водяні і підземні. Воздушні заподівають чоловікови лихо всякими змінами воздуха: вихрами, бурями, градом, заразою воздуха і ін. Земні наводять людий до всего злого, та вони не мають власти не тільки над людьми, але й над свиньми; вони тільки підглядають за чоловіком, і як у чоловіка проявляє ся попука до лихого, вони підводять його. Вони ненастанні брехуни (уставичные лгарева), і як пророкують, то не треба їм вірити. Іноді вони фантастично приймають на себе вид звірів і мар, щоби лякати людий. Видимий світ споруджений з чотирох ріжних живел, що займають один за другим місце після своєї ваги. Найнизше живло і найтяжше — земля; висше від його вода; над водою воздух, а висше від його — найлекше живло, огонь. Огонь і вода — се незгідливі вороги, але між ними миротворцем єсть воздух. Вода двояка: одна над овидом, друга — під овидом, на землі. Овид — се суха, легка, непрониклива материя,

ангель зъ розказанія Божія увесь свѣтъ обвалити во мгновение ока и борзость его дивна, духъ бо вѣмъ єсть скороходный, яко быстрость блискавицы и помыслу нашего; во мгновение ока зъ неба на землю сниде и за ся отъ землѣ на небо възиде, тѣломъ нѣ единымъ, недержимымъ, но скрозъ всякое тѣло безъ заборони приходить, не держать его нѣ стѣны муровъ каменныхъ, нѣ двери желѣзныя, нѣ печати. Мѣстомъ же ангелы описаны суть: если будетъ ангель на небѣ, на землѣ его нѣсть, а если на землѣ, въ небѣ его нѣсть. Языка до мовенія и уха до слышанія не потребуєтъ, и безъ голоса и зноснаго слова подають единъ другому разума своя“.

поверх котрої Бог розлив воду для захисту від верхнього етерного огню, котрий інакше запалив би овид; та щоби не було темно на землі, Бог сотворив на овиді сонце, місяць і зорі і вложив у них части етерного сьвітла. Воздух — се та темрява поверх безодні, про котру говорить ся в біблїї; при землі він теплійший, ogrіваний соняшними проміннями; середина його холодна, а верхні верстви горячі. Бурі поясняє таким способом: пара підіймає ся з моря і досягає верхних верстов горячого воздуха; з того по-встає шум подібний до того, який робить розпалене зелізо, вложене у воду. Кирило чув, що земля кругла як яблуко, і не перечив сего. Він думає, що земля облита водою для захисту від етерного огню. Море солоне тому, що вода в нїм стояча, і як би не була солона, то зіпсувалаб ся і засмерділа. В чоловіці з пяти чувств — чотири відповідають живлам: смак — землі, нюх — воді, слух — воздухови, вид — огневи, а чуте „почувательную нѣкую, особую силу мають“. Як в небі живе Бог, так у верхній части людського тіла, в голові, в безкровнім мозку — ум, найважнійша сила душі, а при нїм інші сили: воля, пам'ять, доброта, гадка, розум, хитрість, уява, розвага, радість, любов. Ум і розум у його не одно й те саме. Ум — се сила внутрішня, а розум приходить зверху: „Отъ кого иного научишься и разумѣешь — то разумъ“. Кирило хоче порівняти части тіла людського до живлових явищ: „во главѣ очи яко свѣтила, глась яко громъ, мгновеніе ока яко блискавицы“. Під злосливим сьвітом автор розуміє жите лихих людей, що не слухають приказів Божих. Як земський сьвіт складає ся з чотирох живел, так і злосливий сьвіт складає з чотирох живлових переступів: зависти, гордості, лакомства, убийства. Лакомство відповідає воді; убийство — землі; зависть і гордість — воздухови й огневи. Чорт є творцем і володарем злосливого сьвіта.

Ми подали сі погляди з твору одного знатного письменника того часу, щоби виявити, як далека була тодішня ученість від простої дороги в обширі сьвітського знаня. Українські вчені виступали до боротьби з своїми ворогами з засобом многих і ріжних відомостей в предметі церковної історії і теології, але були неуками в усім, що тикало ся природи і єї законів, хоч чули потребу того

знання, як видно з їх творів. Вони повтаряли тільки старі середньовічні нісенітницї. Тому вченість їх носила ціху крайної односторонности; з розповсюдженням такої освіти розвивала ся пристрасть до риторичної схолястичної говірливости, до легкого і дешевого символізму. Се бачимо ми на тім же самім Кирилї Транквіліоні. В главі о Вавлонї Темнім він розбирає апокаліптичні образи і дає повну волю всяким комбінаціям і поясненням, котрих міг найти чимало на всякий лад у давних толковників. Вавилон — се громада лихих людей, дракон — чорт, сім рогів — сім смертних гріхів, води — народи, жінка, що сидить на водах — „пыха свѣту сего“, пятно на чолї — зради і обмани, чаша кровю наповнена — „замки будовные, палацы и гмахи спанялые (величні будівлі)“; „дщерь Сіона“ називає ся виноградом, вежею, на котрій висить сто „тарчовъ“ (щитів): се церква з її писаннями; вона — гора „тучная, упитанная зъ оброковъ небесной премудрости“ і ін.

Як розповсюджувала ся тоді риторична говірливість, показує тодішній звичай складання молитов. У Вильні появилася книжка „Вертоградъ душевный“, в котрій поміщені дневні богослуженя, т. є. полуночниця, заутреня, часи, вечірня, павечерниця, і в них вплетені просторі, на ново зложені молитви.

Чернечий напрям, що так довго панував у православної Церкви на Україні, і на сей раз найшов собі представників: яко знатнійше в сім роді діло вкажемо „Духовную лѣствицу“ Ісаї Копинського. Автор був печерським черцем, дев'ятьнайцять літ доглядав Антонових печер; відтак прикликав його князь Михайло Вишневецький для уладження Густинського монастиря (коло Прилук), опісля був він київським митрополитом. Його „Духовная Лѣствица“ відріжняє ся від звісної книжки „Лѣствицы“ Івана Лїствичника, що в старовину дуже була розповсюджена між побожними людьми. Ісаї видає суд у своїм творі з зовсім довольного становища. Автор вважає початком гріха нерозум і несвідомість, початком чесноти — розум і свідомість, а правдиве пізнанє можна досягнути тільки дорогою науки і зрозуміння природи. Він думає, що, тільки вислідивши природу, ми можемо приступити до пізнання самих себе і тільки вислідивши своє єство, мо-

жемо перейти до пізнання Бога.¹⁾ Ніколи на Україні не промавляв монах український з більшою шанобою про позитивну науку; але після того автор, так сказатиб, нагло повертає на давню ховзку дорогу чернечих творів. У його розум двоякий: зверхній і божественний, двояка мудрість: зверхня і божественна, двояке знане: зверхних і божественних предметів — і показує ся, що Бога можна пізнати тільки висшим, божественним розумом. Що тикає ся зверхньої мудрости, то вона майже непотрібна. Дорогою до висшого розуміння є „умное дѣланіє“, подібно як колись то говорив Ниль Сорський, — чернече роздумуванє, здержливість, піст, жаль серця. Чернече житє — висший образець; все тілесне — гній, гниль, порошок. Автор думає, що якби Адам не згрішив, то люди не родилиб ся дітьми і родилиб ся не так, як тепер родять ся.²⁾ Чоловік — говорить він — родить ся з жінки і стремить злучити ся з нею, але тим самим умирає душею; так як сіль, хоч родить ся з води, але злучивши ся з водою знов — щезає; так і чоловік хоч родить ся від жінки, але як сіль розтане, „когда паки кь грѣховному плотскому соплетенію лѣпится“. Автор не може вправді відкинути вінчання, але лишає його як би з поблажливости тільки людським ествам низшого ряду, коли між тим люди висші, монахи, повинні висше ставити безженну чистоту.

¹⁾ „Никто же не можетъ познати Бога, дондеже не познасть первѣ себе, не приидеть же совершеннѣ въ познаніе себе, дондеже первѣ не приидеть въ познаніе твари и всѣхъ вещей въ мірѣ зримыхъ и разумѣваемыхъ разсмотрѣнію. Егда же приидеть въ познаніе сихъ, тогда возможетъ прийти въ познаніе себе, тоже и Бога, и тако приходить въ совершенное съ Богомъ любовію соединеніе... Первіе всея твари разсмотрѣніе, отъ чего и чесого ради сія суть, во еже ни единой вещи утаенной и недоумѣнной быти отъ него. Первіе подобаетъ дольная вся разумѣти, таже горняя, не бо отъ горнихъ на нижняя восходити должны есми“.

²⁾ Прилѣпися же кь несвойственному плотскому вожделѣнію, сего ради по нуждѣ подпаде тлѣнію, и смерти нетлѣнія бо и жизни отлучися, подпаде въ сицевое плотское неразумное сочетанье, отъ совершеннаго разума и возраста преступленіямъ изведе Адамъ естество наше въ дѣтскій возрастъ безсловесное младоуміе, во еже малыми немощесмотрящими отрочаты въ мірѣ раждатися намъ, по нуждѣ сице раждатися и быши въ мирѣ осужденны быхомъ“.

Дальше цілий твір складає ся з розправ про се, як чернець повинен вести строге постне жите, обминати вихвалюваня, гордості, лакомства на гроші й інших провин-

Петро Могила, київський митрополит.

Умовому рухови, що підняв ся на Україні, явила ся нова понука і сила з виступом Петра Могили.

Родина Могили належить до давних знатних родів молдавських. При кінці XVI в. з підмогою польського гетьмана Яна Замойського оден з Могили, Єремія, став

господарем молдавським а 1602 р. брат його Семен господарем волоським. В 1609 р. став Семен також господарем Молдавії, та не на довго. Спершу відступив він господарство племянникови своєму Константинови а відтак потім Турки позбавили сю родину господарства. Дармо польські пани: Степан Потоцький, князі Корецький і Вишневецький, свояки Могили по жінках, добивали ся повернути їм господарство. Могили були приневолені гледіти пристановища в Польщі. Семенів син, Петро, вчив ся, як говорять, в Парижі, відтак служив у військовій службі в Польщі, а в 1625 р. постриг ся в Печерській Лаврі, не досягнувши ще 30-го року життя. Вступлення в чернечий стан такої знатної особи та ще й спорідненої з могучими польськими домами, піддержувало православну справу. В рік опісля вмер печерський архімандрит Захар Копистенський. Тоді повстало питанє, про се, щоби молодого Молдаванина настановити архімандритом. Його звязи і багатство розкривали в будучині великі надії для Лаври; та не всі печерські братчики готові були вибрати його. Многі не полюбили його, інші не добре дивили ся на його молодість; та поза монастирем мав Могила багато сильних сторонників, що бажали йому придбати знатне й вигідне місце архімандрита печерського. Два роки про се пересправляли; противникам Могили, як видно, не давали вибрати іншого; наостанку вибрано Могилу, тим більше, що митрополит Йов Борецький був за ним. В 1628 р. потвердив його Жигимонт III. Новий архімандрит зараз заявив свою діяльність в користь монастиря, завів надзір над сьвященниками лаврських дібр, несьвідомих сьвященників велів учити, а впертих і самовольців потягав до одвічальности; відновив церкву, не жалував накладу на украшенє печер, підчинив Лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, оснував Голосіївський скит, поклав своїм накладом при Лаврі дім для вбогих і задумав завести при Печерським монастирі висшу школу. А щоби для неї підготовити добрих учителів, він насамперед почав виправляти на науки молодих людей за границю власним накладом. Між ними були: Сильвестер Косів, Ісає Трофимович, Ігнатий Оксиневич-Старушич, Тарас Земка і Інокентий Гізель. Для нової школи він вибрав місце з городом і садом, коло шпитальної

Троїцької церкви, поставленої над печерськими воротами, і дав від себе фондацийний запис, котрим обов'язував ся удержувати школу власним накладом.

В 1631 р. вмер митрополит Йов Борецький. Місце його заняв Ісая Копинський, що був тоді архієпископом смоленським і чернігівським. Вислані за границю молоді люди стали повертати на родину, але тут записані в братство православні духовні, дворяни і козацькі старшини з гетьманом Петрижицьким в імени всего війська запорожського звернули ся до Петра Могили з просьбою, щоби не заводив окремої школи в братстві, а обернув свої жертви на братську школу, що вже була на Подолі. Просьба ся була зовсім розумна; не годило ся розривати сил, користнійше було їх злучити. Могила згодив ся. В грудні 1631 р. члени братства зложили акт, в котрім Петра Могилу звали старшим братом надзорцем і досмертним опікуном київського братства. В марці 1632 р. гетьман Петрижицький, в імени полковників і всего війська запорожського, обіцяв в потребі боронити оружно церкву, монастир, школи і братський дім для вбогих; а київські дворяни в імени вибраних зпоміж себе старостів обіцяли дбати про удержанє школи.

В цвітню 1632 р. умер король Жигимонт III. Після звичаїв польських, по смерти короля, збирав ся спершу сойм, званий „конвокаційним“, на котрім роблено перегляд попереднього панованя і подавано всякі гадки про заведене лучшого ладу: опісля збирав ся сойм „елекційний“, для вибору нового короля. Останки православного дворянства скупились тоді около Петра Могили, щоби правною дорогою вимогти від Речи-Посполитої зворот прав і безпечности для православної Церкви. Головними діячами з православної сторони були тоді: Адам Кисіль, Лаврентий Древинський і Воронич. За їх підмогою митрополит Ісая і все духовенство уповноважили Петра Могилу, щоби їхав на сойм. Православні домагали ся знищеня всяких актів і привілеїв, що забороняли православним ставити церкви і позваляли вести проти них процеси в релігійних справах з наложенєм секвестрації на їх добра, допоминали ся, щоби православним звернули всі запечатані церкви, всі епархії, добивали ся безуслівного права заводити

колегії, печатні, звороту дібр церковних, що забрали їм уніяти, і острих кар для тих, що будуть обиджати й гнобити православних людей. Разом з просьбою дворян і духовних, подали на сойм просьбу козаки ще різкішими словами, як дворяни і духовні. „За володарства покійного короля — писали вони — ми терпіли нечувані кривди... Уніяти відсунули від городських урядів чесних міщан нашої віри і занепокоїли сільський нарід; діти остають ся нехре-

Адам Нисіль, київський воєвода.

щені, дорослі живуть без вінчання, умираючі відходять на той сьвіт без причастя. Нехай унія буде знесена; тоді ми з усім українським народом пожертвуємо жите за цілість любої вітчизни. Колиж, борони Боже, і дальше не буде інакше, ми будемо приневолені гледіти інших способів заспокоєня“. Такий різкий тон сильно роздратував панів, що зовсім не хотіли давати козакам права мішати ся

в державні справи. „Вони звать себе членами тіла Речи-Посполитої — говорили пани; — та вони такі члени, як нігті й волосє, що обтинають ся“. Але голосу шляхотства не можна було лишити без уваги. За посередництвом королевича Володислава, уложено пропамятне письмо, в котрім обіцяли віддати православним київську митрополію, крім Софійського собору і Видубицького монастиря і всіх митрополичих дібр, відступити їм опріч сего львівське єпископство, печерський і жидичівський монастир з їх добрами, дати кілька церков у деяких городах, дозволити братствам орудувати школами, міщанам займати городські уряди і ін. Дальше рішенє справ про свободу православної віри відложено до „елекційного“ сойму. Та й на елекційнім соймі козацькі послї знов появили ся з різкими домаганями. Задля сих домагань почали ся сильні і горячі спори про віру між панами. Ревні католики не хотіли потвердити навіть того пропамятного письма, на котре згодив ся „конвокаційний“ сойм. Кисіль і Древинський просторо й сильно боронили прав грецької релігії. Православні не вдовольняли ся самим пропамятним письмом і бажали ще ширшого. Петро Могила був душею їх нарад, і на останку разом з православними дворянами він особисто звернув ся до нововибраного короля Володислава. Позаяк Польща тоді була в неприязних відносинах з Москвою, то Володислав розумів, що прихильність козаків і українського народу була вельми важна для короля і цілої Польщі; та й взагалі Володислав був сторонником свободи совісти. Він дав православним „дипльом“, котрим признавав їм більше прав і користий, як написано було у пропамятнім письмі, уложенім на конвокаційнім соймі. Лишено повну волю переходити як з православя на унію, так і з унії на православє. Митрополита київського міг по давному посв'ящати царьгородський патріарх. Православним віддавали негайно луцьку єпархію; перемиську постановлено віддати по смерти тодішнього уніятського єпископа; основувано нову єпархію в Мстиславі; зношено всякі заборони, обмеженя, заборонювано обиджати православних людей. Православні дворяни, що були на соймі, рішили тоді віддалити з митрополії Ісаю Копинського, яко чоловіка вже постарілого й слабовитого, і вибрали разом

з духовними, що там були, митрополитом Петра Могили. Король потвердив сей вибір і дав Петрови Могилі привілей, перетворити київську братську школу в колегію. Посланий в Царгород ректор київських шкіл, Ісає Трофимович, випросив для Петра Могили патріярше благословене, і тоді волоський єпископ у Львові висвятив Петра Могилу митрополитом.¹⁾

¹⁾ Після звістки одного сучасного, православного, але спольщеного шляхтича — Єрліча, Петро Могила, прибувши в Київ 1633 р., обходив ся строго й жорстоко з своїм попередником Ісаєю Копинським: старезного і хорого старця спіймали в Золотоверхо-михайлівським монастирі в одній волосяниці, положили на коня, наче мішок, і вислали в печерський монастир, де він скоро вмер в нужді. Після звістки тогож Єрліча, Петро Могила був чоловік користололюбний і жорстокий, батував ченців Михайлівського монастиря, допитуючи ся, де в них сховані гроші; одного печерського ченця, Никодима, винив о прихильність для унії і відослав до козаків, котрі прикували його до гармати і перетримали таким робом 16 неділь. Сї звістки годі признати зовсім певними. В 1635 р. точив ся в городськїм овруцькїм судї процес між ченцями Михайлівського-золотоверхого монастиря і Ісаєю Копинським. Ченці жалували ся, що Ісає Копинський в 1631 р., — опираючись на тім, неначеб усі ченці Михайлівського монастиря вибрали його ігуменом, — вигнав, з підмогою гетьмана козацького Гарбуза, ігумена Филотея Кизаревича; в монастирі перебував він до 10. серпня 1635 р., а в тім дні виїхав з монастиря і взяв з собою документи на монастирські добра і захопив також ріжні речі із скарбниці. Ся виява противить ся звістці Єрліча, котрий подію сю відносить до 1633 р., бо із заяви ченців видно, що Ісає перебував у Михайлівським монастирі довше як до 1633 р. Єствує протестація самого Ісаї Копинського, котрий виявляє, неначеб він тому виїхав з монастиря, що Могила гнобив монастир, пустошив монастирські місцевости, а по віддаленю Ісаї неправно віддав монастир під власть Филотея Кизаревича, назвавши тогож ігуменом. Однако протестація Ісаї містить в собі невірність. По віддаленю Ісаї з Михайлівського монастиря, не настановив Могила ігуменом тогож монастиря Филотея Кизаревича. Кизаревич був вибраний ігуменом михайлівським ще перше, нім Ісає заволодїв монастирем, в 1631 р. Се видно неперечно з актів тогочасних, на котрих Кизаревич підписував ся ігуменом Михайлівського монастиря. Показує ся, що в самім монастирі були два сторонництва, з котрих одне хотїло дати ігуменьство Кизаревичу, друге — Копинському, а Могила, здає ся, сприяв першому. По протестації, що подав Ісає, завїзав Могила в лютні 1637 р. Ісаю в Луцк і там в прияві великої многости духовенства помирился з ним. Ісає дав Петрови Могилі „квіт“, себ то відступив від свого позову. Опісляж Ісає через свого повновласника відновив свій позов і заявив, що Петро Могила насильно приневолив його дати квіт. Жалоба

Настановлене Петра Могили митрополитом у Києві викликало незвичайну радість. Ученики братської школи складали йому гимни і панегірики. „Колиб ти задумав — говорено до його в привіті — виправити ся з Києва до Вильна і до країв українських і литовських, з якими радощами стрітилиб тебе ті, котрими наповнені суди, темниці і підземні вязниці за непорочну віру східну!“ Печатники присвятили йому віршовану брошуру, що напечатали під заголовком „Евфонія веселобремячая“, а київські міщани разом з козаками і православними духовними в пориві радощів кинули ся відбирати в уніятів давну сьвятиню українську — Софійський собор. Уніятський митрополит Йосиф Вилямин Рутський жив не в Києві, тільки у Вильні. Софійський собор стояв пустий; богослуженя в нім не відправляли; ключі були в шляхтича Корсака. Місце, де находить ся Софійський собор, було тоді за гóродом, а від заселеної части старого гóрода відділював його вал. Близько його розкинулась була невеличка Софійська слобідка. Там жив Корсак, сторож лишеного храму. Кияни, під проводом Баляски, Веремієнка і слюсаря Биковця, кинули ся ватагою в 500 людей на дім Корсака. Пана не було; дома лишила ся його мати, у котрої були тоді гості. Кияни заявили, що самі знайдуть ключі, кинули ся на собор, відбили колодки, котрими був зачинений собор, виломали

дійшла до короля. Ісаєя виіс у городські володимирські книги королівське письмо до волинського воеводи о назначене комісії для розбору суперечки між Петром Могилою а Ісаєю. З того письма видно, що до короля внесено жалобу, неначеб то Петро Могила не тільки загарбав церковне й приватне майно Копинського, але й самого Ісаєю бив до крови і держав у тяжкій вязниці. Однак хід справи тої комісії не дійшов до нас, тому істория не може видати суду в сім ділі. Але в Єрліча стрічаємо ще одну звістку про Могилу також несправедливу. Єрліч говорить, неначеб то Могила, бажаючи завести школу в печерськім монастирі, вигнав ченців троїцького лічебного монастиря, щоби віддати під школу місце, котре вони займають. З актів же тогочасних видно, що Могила ще яко архімандрит назначив під згадану школу місце з садом і городом по одній стороні голонних воріт, на котрих находила ся лічебна церква, між тим як лічебниця з ченцями була по другій стороні воріт. Таким способом не потребував Могила виганяти ченців, щоби заложити школу. Опріч сегож, Могила сам дбав про лічебницю і удержував її своїм накладом.

двері, відбили тих, що хотіли їх спинити, забрали скарбницю і наряди та й відвезли в Лавру до митрополита. Опісля ватага знов вернула ся до дому Корсака і стала виганяти з дому паню Корсакову і єї рідню, що сиділи з домініканами, котрих вона навмисне прикликала, щоби вони перед судом могли бути сьвідками. Ватага лаяла паню Корсакову, вицілювала рушницями в кватирочку вікна і кричала: „Виволочім її на двір і розстріляймо!“ На другий день Кияни вивели паню Корсакову і єї рідню з дому і обовязали слобожан повинувати ся православному митрополитови. Разом з церквою сьв. Софії, Кияни тодіж заняли деревляну церкву сьв. Миколая, на місці Десятинної, і старі стіни церкви сьв. Василя, що поставив сьв. Володимир на Перуновім холмі.

Першим ділом митрополита було надати церкві сьв. Софії величавий вид і посьвятити її для богослуженя; він називав її „одинокую окрасою православного народу, головою і матерю всіх церков“. Петро Могила старав ся відновити давню сьвятиню Києва і разом з тим оживити в народі споминку старовини. Таким способом, він відновив церкву сьв. Василя; з руїн Десятинної церкви поставив нову камінну церкву, а підчас тих робіт найшов у землі домовину сьв. Володимира і зложив голову його в печерськїм монастирі, щоби поклоняли ся, відновив також стару церкву Спаса на Берестові. Особливу любов заявляв він для Софійського собору,¹⁾ хоч жив усе у Печерській Лаврі, остаючи ся єї архімадритом.

¹⁾ Йому приписують спорудженє прибудовань до Ярославової стіни, укріпленє їх підпорами, закладини бань на хорах, спорудженє над ними других бань на кривлі, а навіть живописанє стін, котрим закрито старі Ярославові фрески. Та з тим не можна згодити ся. Архітектура прибудовань, а особливо двоголові орли вказують на далеко пізнійший час. Крім того ествують рисунки, уложені після Могили, на котрих Софійський собор не так виглядає, як тепер. В *Триоді*, виданій у Львові 1642 р., в присьвяченю Петру Могилі говорять ся про віднову сьв. Софії в такім виді: „Церковь св. Софїи въ богоспасаемомъ градѣ Киевѣ, негдысь отъ святяго памяти княжати и самодержца всея Россїи Ярослава сбудованую и на прикладъ всему свѣту выставленную, преосвященство ваше въ руинахъ уже будучую знову реставровалъ и до першей оздобы коштомъ своимъ и стараньемъ своимъ привель, а до того и внутрь розмаитыми иконами святыхъ божиихъ и аппаратами церковными дивно приоздобиль“.

Петро Могила звернув увагу на те, що в церковних богослужбних книгах, що тоді уживано в південній і західній Русі, вкрали ся неправильности і суперечности. Се було тоді тим гірше, що противники православя вказували на сю обставину, яко на слабу сторону і впевняли, що в православнім богослуженю нема одностайности: в одній книзі попадають ся про оден і той сам предмет зовсім інші вислови, як в другім, і кожний св'ященик може вживати того або іншого способу. Сим противники силкували ся доказати, що Церква, не маючи одного голови, не зможе вдержати правильности в своїх богослужбних книгах, а тим самим звертали на конечність підчинити ся папі яко єдиному голові. Могила постановив, щоби в будучині книги богослужбні не давати в печатню без перегляду й порівняня з грецькими первотворами і без його благословеня; сам він особисто займав ся їх переглядом. В 1629 р. Петро Могила видав „Службникъ“, одобрений на київськім соборі митрополитом Йовом Борецьким і українськими єпископами. Сей „Службникъ“ відзначав ся від давніших тим, що в нїм подано догматичне і обрядове обяснене літургії, котре написав один з учнів Могили, Тарас Земка. Таким способом українські св'ященики дістали в перший раз одностайну провідну книгу для відправи літургії, а zarazом могли те розуміти, що відправляли. В десять літ опісля, 1639 р., Могила, вже яко митрополит, видав другим виданєм свій „Службникъ“, значно помножений єктеніями і молитвами, зложеними на всякі случаї житя.

Петро Могила сильно і невсипучо дбав, щоби завести одностайність у православнім богослуженю, щоби св'ященики як слід сповняли свої повинности, та щоби поправити їх моральність. В тих цілях в 1640 р. Могила назначив собор у Києві і на сей собор закликав не тільки духовних, але й св'ітських людей, записаних в братствах; після його погляду на склад Церкви, св'ітські люди, будучи членами Церкви, яко християнського товариства, мали право давати свій голос у церковних справах. „Наша Церква, — писав Могила в своїм окружнім посланю, — лишила ся нетиканою в догмах віри та дуже попсована що до обичаїв, молитов і благочестивого житя. Багато право-

славних, учащаючи на богослуження іновірців і слухаючи їх науки, заразили ся єресю, так що годї розпізнати: чи вони справдешні православні, чи тільки що до імени? Іншіж, не тільки сьвітські, але й духовні, просто покинули православє і перейшли до ріжних безбожних сект. Духовний і чернечий стан попав у нелад; недбалі настоятелї не старають ся про лад і зовсім ухилились від прикладу давних отців Церкви. В братствах покинули ревність і звичаї предківські; кождий робить що хоче“. Могила заявляв, що він бажає повернути українську Церкву до давного благочестя, і думав, що цїль сю можна досягнути собором духовних і сьвітських людей. Дії того собору не дійшли до нас, та мабуть плодом його нарад явило ся нове виданє „Требника“ в 1646 р. Сей „Евхологіонъ“ або „Требникъ“ — подрібний збірник богослужень, що тикають ся сьвященних відправ, довго служив провідною книгою цїлій Росії і звїсний під назвою „Требника Петра Могили“. 1) При укладаню його придержували ся требників грецьких, старословянських, московських, а по части й римських. Могила, оборонюючи православє від католицтва, не жахав ся однако перейняти з західної Церкви те, що не противило ся духови православя і годило ся з практикою первісної Церкви. 2) В своїм „Требнику“ Могила не обмежив ся самим викладом молитов і обрядів, а додав до його обясненя і поуки, як поступати в ріжних случаях, так що сей требник не тільки служив провідною книжкою для махінальної

1) „Читаючи сю книгу — говорить в переднім слові до неї Могила — легко зрозуміти, що спосіб відправи сьв. Тайн єсть у нас одностайний; стоїть тільки порівнати наш „Евхологіонъ“ з грецьким. Коли в требниках, виданих в Острозі, Львові, Стратині, Вильні, є які небудь похибки писарські й помилки, то се такі, що не зміняють ні числа, ні матерї, ні форми, ні сили, ні наслідків сьв. Тайн; крім того відміни вийшли з простоти і нерозваги поправляючих; при загальній темноті і задля недостачи пастирів православних, видавці гледіли не на єство матерї або форми, а тільки на єствуючі обичаї. Тому неодно потрібне опустили, а непотрібне додали“.

2) З часів Могили лишили ся доси на Україні деякі місцеві ріжницї в богослуженю, непринятї в Московщині, так н. пр. перейнятї з західної Церкви „Пассії“, — читанє Євангелій про страсти Ісуса Христа з сьпіванєм страстних церковних стихів на повечерю в пятницї, в перші чотири неділі великого посту, при чім говорять іноді й проповіді.

відправи служб, але мав значіне научної книги для духовенства. Мимо того, в досаду Могилі, не всі вдовольняли ся тою одностайною провідною книжкою, і приватні люди видавали крім сего інші требники. Поки образувало ся нове покоління пастирів в колегії, котру перетворив Могила, звертав він увагу на те, щоби кандидати духовного стану не були бодай цілковитими неуками; також постановив, щоби кандидати духовних місць, перед своїм висвяченєм, були якийсь час в Києві і вчили ся у свідомих людей. Приготовлене се відбувало ся іноді й рік. Сам Могила питав їх і удержував підчас науки своїм накладом. Могила незабаром побачив, що конечно требаб зложити повну систему науки православної віри, і під своїм проводом велїв уложити вченому Ісаї Трофимовичови православний катихізис. По уложеню його Могила скликав свідомих людей духовних з цілої України, дав їм переглянути нову книгу, а відтак зніс ся з патріярхами. Щоби наконецно переглянути і потвердити катихізис, скликано в Ясах учений собор в 1643 р., куди Могила вислав Трофимовича разом з братським ігуменом Йосифом Кононовичем і проповідником Ігнатієм Старушичем. Із сторони царгородського патріярха вислано двох учених Греків. Греки довго перечили ся з Русинами, домагали ся зміни деяких місць і на останку потвердили катихізис, опісля книгу відслано до потвердження всіх патріярхів; хоч її й потвердили, але дуже довго переглядали, так що Могила не вспів її напечатати.¹⁾ Замість неї велїв Могила напечатати в 1645 р. короткий катихізис. Ціль його виражена в передньому слові, де сказано: „Книга ся печатає ся не тільки для того, щоби сьвященники в своїх приходах кожного дня, іменно же в недільні і сьвяточні дні, читали й обьясняли його своїм прихожанам; але також, щоби сьвітські люди грамотні вчили однаким способом християнської науки, іменно щоби родителі вчили після неї своїх дітей, а володарі підвласних собі людей, а також щоби

¹⁾ Йї було суджено вже по смерти Могилы появити ся печатно в Европі, спершу в грецькім, а потім в латиньскім язиці, заслужити на увагу вчених богословів, а в словянськім язиці, явитись вже в 1696 р. в Москві, і то в перекладі з голяндського видання в грецькім язиці з 1662 року.

у школах усі вчителі веліли вчити ся своїм ученикам на память після сеї книжки“. Катихізіс сей способом свого викладу послужив взірцем усіх катихізісів пізнійших часів. Він виложений в питаннях і відповідях і складає ся з трех частий: в першій розбирає ся символ віри після членів, в другій — молитва Господня, в третій — заповіди.

Могила, яко чоловік учений, взяв живу участь в тодішній горячій полеміці, що точила ся між православними і католиками. Касиян Сакович, перше православний учитель кийвської школи, автор українських віршів на смерть Сагайдачного, відступив від православя спершу до унії, а потім в католицизмі і став ненависником батьківської віри. Коли Могила 1642 р. збирав собор, Сакович написав проти сего собора по польськи їдку сатиру, а відтак розявив ся в просторім творі в польським язиці, під назвою: „Перспектива похибок, ересей і пересудів української Церкви“. Сакович держить ся в сім творі способу, заведеного езуїтами, котрий довго беріг ся в Польщі в усіх суперечках і нападах католиків на українську Церкву. Спосіб сей був такий, що запримічувано і збирано случаї всяких можливих надуживань, котрі залежали як від темноти, так і від поганих прикмет тих або інших осіб, що займали сьвящені місця, і такі случаї вважали наче правильними признаками, визначаючими православну Церкву. Ціле діло Саковича наповнене подібного рода докорами. Крім того Сакович, яко ревний прихильник римської Церкви, намагає ся гудити все, що в православю несхідне з нею. Могила написав на те широку відповідь, що появилася в р. 1644 під заголовком: *Ліθος* (Лиѳосъ) альбо камень“. Твір Могили, під прибраним іменем Евсевія Пимена (т. є. благочестивого пастиря), був написаний по польськи, бо головною метою автора було в очах Поляків представити несправедливість нападів їх духовних проти православя; але в тім самім часі була написана й українська редакція тогож твору, що досі єсть в рукописи.¹⁾ „Лиѳосъ“, крім присьвати

¹⁾ Повний заголовок єї такий: „*Ліθος* или камень съ пращы истинныя Церкви святаго, православныя россійскія, на сокрушеніе ложнопомраченнои перспективы или безмѣстнаго оболганія, отъ Кассіана Саковича, бывшаго прежде нѣкогда архимандрита Дубенскаго, унита, аки о блужденіяхъ, ересѣхъ и самоумышленіяхъ Церкви Русскія,

Максиміліянови Бржозовському і переднього слова до читців, складає ся з трьох відділів: в першій обговорюють ся тайни й обряди; в другій — церковний устав; у третій — дві головні догматичні різниці східної Церкви від західної: походжене сьв. Духа і верховне начальство папи. Автор у деяких місцях виступає на свого противника і грімає на його різними словами, називаючи його просто брехуном; або н. пр., з поводу домагання Саковича, щоби завести в українську Церкву латинські обряди, так виражає ся: „Недивно, що тобі, новонаверненому опікунови римського костела, хоче ся весь римський лад перенести в східну Церкву! Як ти сам з одним ухом, так хочеш, щоб усі люди були одноухі і пообтинали собі уши!“ Однак автор Лиѳоса признає зовсім безпристрастно справедливість многих надуживань, котрі вказав його противник; тільки він поясняє їх сумним положенєм Церкви, що не мала довгий час пастирів і навмисне пригноблена була унією, а також темнотою і невольницьким станом приходських сьвящеників під властю панів. Сакович, на приклад, винує православних сьвящеників у тім, що вони насильно і неправно вінчають. На те автор Лиѳоса говорить: „Се буває; та щож діяти, як пан йому говорить: або вінчай, попе, або голову підставляй!? мимоволі піп буде все чинити, коли пан города або села, або панський завіда-тель стане лякати бідного попа киями, а іноді каже його кинути до вязниці“. Багато нападів Саковича називає Могила брехнею і поговором і просто доказує, що наведених у Саковича признак нема й не було в православної Церкві. Взагалі з оглядом на значіне обрядів Могила від-ріжняє єственні головні признаки від додаткових. Єст-венними він називає ті, що при всяких змінах форм мають лишити ся непохибні; вони після викладу Могили містять ся: а) в матерії; б) в формі або слові і в) інтенції (намірі) того, що відправляє службу божу (богослуженє). Таким способом в тайні хрещеня вода становить матерію;

въ Уніи не сущія, тако въ составленіихъ вѣры, якоже въ служеніи тайнъ и о иныхъ чинѣхъ и законопреданихъ обрѣтающихся, лѣта Божія 1642 въ Краковѣ типомъ изданнаго, верженный черезъ смиреннаго отца Евсевія Пимена въ монастырѣ св. чудотворныхъ Лавры Печарокіевскія, лѣта Господня 1644“.

виголошенє слів: крещаеть ся во имя Отца, Сина и св. Духа“ — форму; на останку, внутрішній намір або бажанє того, що сповняє тайну, щоби звести ласку св. Духа — інтенцію. Зовсім так само в літургії єственну часть єї становлять, крім внутрішнього наміру сьвященика: матерія, т. є. хлїб і вино, і форма, т. є. осьвячаючі єї слова Спасителя: „прїимите, ядите и пїйте оть нея вси“. Весь лад богослуженя, в котрий прибрані або влучені єственні признаки, може змінити ся в ріжних Церквах. Відповідно до місцевостей, давних обичаїв і переказів, можуть єствувати всякі обряди, — та се не шкодить вселенському єдиньству Христової Церкви, як тільки в тім нема віддаленя від догматики, признаної Церквою. Таким способом належить до римського обрядового ладу обявляти такуж пошану, як і для східного, не зважаючи на його ріжницї, на скільки сей лад не віддаляє ся від науки вселенської Церкви. Обряди можуть в одній і тій самій Церкві після потреб часу змінити ся, доповняти ся і скорочувати ся, та не інакше, як на основі соборів. Кождий сьвященик зокрема повинен точно сповняти все, що становляють богослужєбні книги приняті в данім часі. Такий був погляд знатного митрополита на весь лад зверхнього богослуженя; він завзято виступає проти римської Церкви, але зовсім не з причини ріжницї богослужєбного ладу, а за єї догматичні похиби, між котрими займає перше місце признанє абсолютного голови в особі римського папи. Замітно, що противник Могили, Сакович, між іншими дорікає православної Церкві українській і тим, що вона втєряла „великородных господ“. Могила говорить: „Православні роксоляни (т. є. Русини) увіривши в Христа Господа не сумнівають ся в тім, що Христос, яко мисленний голова, орудує східною Церквою після свого заповіту: „се азъ съ вами до скончанія вѣка“. Русь має дуже сильне заступництво свого благочестя в особі Христа Господа, що править серцями великих володарів. Так і в псалмї 145 псалмопівець написав: „Не надїйте ся на князїв, синів людських“. А що в Русинів нема панів великого роду, то що в тім лихого? Таж і первісну Церкву спорудили не пани великого роду, а вбогі рибалки, однако Бог через них нахилив до віри в Христа і монархів і високородних

володарів. Душі незнатних правовірних християн також викуплені багатоцінною кров'ю Христовою, як і душі володарів високого роду, тому-то одні й другі повинні бути зарівно цінні“. На останку автор Лиѳоса зовсім не є ворогом злуки з римською Церквою: „Східна Церква — говорить він до Саковича — все просить Бога про злуку Церков, та не про таку злуку, як нинішня унія, що гонить людей до злуки киями, вязницями, несправедливими процесами і всякими насиллями. Така унія доводить не до злуки, тільки до розділу...“ Поява Лиѳоса викликала у польській літературі ряд полемічних творів, у котрих автори майже не тикали питання про обряди, а найбільш доказували правильність узнання папи головою Церкви. Зпоміж них єзуїт Рутка, прикладаючи самовільний змісл до ріжних висловів Лиѳоса, виводив, що автор його належить скорше до якоїсь протестантської, як до східної Церкви.

Більш усього скупив Могила свою діяльність коло київської колегії. Як тільки вступив на престол митрополічий, Могила замінив київську братську школу в колегію, оснував другу школу у Винниці і завів при київськім братстві монастир і печатню та підчинив їх київському митрополиті. Сим нарушено давнійший розпорядок патріарха Теофана, після котрого київське братство з Богоявленською церквою підлягало тільки патріарсі; однакж се нарушене оправдувано поробленими змінами: основанем монастиря і переміною школи в колегію, на останку і тим, що колегію і монастир піддержував головно своїм накладом Петро Могила. Сам монастир був споруджений на окремішних основах, як інші монастирі; він мав тісну звязь з колегією; в ній містили ся тільки сі монахи, що були наставниками: всіх їх взято з Печерської Лаври. На удержане братської колегії і монастиря Могила записав дві лаврські волости, дарував колегії власне своє село Позняківку і крім сего раз у раз давав грошеві підмоги на будівлі і на запомоги вчителям і ученикам. За його прикладом і вговорюванем, записана в братство шляхта помагала колегії всякими дарами і щорічно вибирала старостів зпоміж себе для надзору і помочи в піддержці; колегію споряджено на лад висших тодішніх шкіл в Европі,

а іменно в Кракові. Ціль київської колегії була переважно релігійна: треба було образувати покоління вчених

Київсько-Могиланська Академія і її ученики.

і свідомих духовних осіб, а також і світських людей, котріб могли з самовіжею пильнувати правоти східної костюмарів. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЖИТЕНСЬКІ.

Церкви і своїм образованием стати на рівні з тими, проти котрих припало їм боронити прав своєї Церкви дорогою закона і толкованя. Та в Польщі, як ми замітили, питання віри тісно звязували з питаннями народности; понятя про католика зливало ся з понятям про Поляка, як з другого боку понятя про православного з понятям про Русина; і тому неминучою задачею колегії стала піддержка й відродини української народности. Ідеалом Могили був такий український чоловік, котрий би, сильно зберігаючи і свою віру і свій язик, в тім часі ступнем свого образования і своїми духовними способностями, стояв на рівні з Поляками, з котрими доля звязала його в державних відносинах. До того ідеалу прямували і способи вихованя і навчуня, прийняті Моголою. Київська колегія була під управою ректора, котрий був заразом ігуменом братського монастиря, орудував монастирськими і шкільними доходами, розсуджував справи і також був професором теології. Його помічником був префект, оден з єромонахів, що займав уряд подібний, як нинішній інспектор. Окрім сих двох начальних осіб, вибрано на звісний речинець суперінтендента, що мав близший надзір над поступками учеників. Під доглядом суперінтендента між самими учениками уряджено внутрішню поліцію: деякі чемнійші ученики були обовязані пильнувати своїх товаришів і доносити суперінтендентови. Часть учеників жила на удержаню колегії в її домі, званім бурсою; цілу сю бурсу тоді удержував своїм накладом Петро Могила: се були незможні ученики; інші жили поза будинком і приходили в колегію на науку, але й вони, проживаючи в своїх хатах, були під доглядом колегіяльного начальства. Тілесні кари вважали речию конечною. Слідство відбувало ся найбільш в суботу.

В научнім згляді київська колегія ділила ся на дві конгрегації: висшу і низшу. Низша конгрегация своєю чергою розділяла ся на шість кляс: фара або анальогія, де вчили одночасно читати й писати в трех язиках: словянським і грецьким; інфіма — кляса початкових відомостей; за нею кляса граматики і кляса синтаксими: в обох сих клясах вчили граматичних правил трех язиків — словянського, латинського і грецького, обясняли

і перекладали всякі твори, робили практичні вправи в язи-ках, учили катихізісу, аритметики, музики і нотного співу. Далше — слїдувала кляса поезиї, де найбільш викла-дали поетику і писали всякі можливі вправи у віршованю, як в українськїм, так і в латинськїм. За поетикою слїду-вала кляса риторики, де ученики вправляли ся у скла-даню речий (промов) і розправ на ріжні предмети, осо-бливо на лад Квінтіліяна і Цицерона. Висша конгрегація мала дві кляси: філософії, котру викладали після Аристотеля, приладженого до викладів у західних латин-ських провідних книжках, а розділяла ся на три части: льогіку, фізику (теоретичне толкованє про явища природи) і метафізику; в сїй клясі вчили також геометрії й астро-номії. Друга найвисша кляса, — се було богословіє; богословія вчили найбільш після системи Томи Аквіната; в сїй же клясі викладали гомілетику й ученики вправляли ся в писаню проповідий.

Виклад усїх наук, винявши словянську граматику і ка-тихізіс, відбував ся в латинськїм язиці. Учеників прине-волювали не тільки писати, але й раз-у-раз говорити сим язиком, навіть поза колегією: на улиці і дома. В тій ціли для учеників низшої конгрегації видумано довгі листи, вложені в покровець. Хто сказав щонебудь не по латин-ськи, тому давали сей лист і вписували в його імя уче-ника, що провинив ся; ученик носив сей лист доти, доки не міг накинути його кому небудь іншому, що промовив не по латинськи; а в кого сей лист був через ніч, того карали. Першеньство, яке заявляли латинському язикови зараз по основаню колегії, навело на неї небезпечну бурю. Розійшла ся між православними чутка, що колегія неправо-славна, що наставники єї, виховані за границею, заражені ересю, що в нїй викладають науки після провідних кни-жок іновірців, учать найбільше в латинськїм язиці, язиці іновірців, а чинять се тому, щоби відвести молодїж з до-роги вітцівської віри! Громада легко присвоювала собі подібні погляди. Русини привикли до тої гадки, що в ла-тинськїм язиці відправляють богослужене і говорять во-роги їх віри, ксьондзи, і тому вважали саму науку тогож язика неправославним ділом. Могила мав чимало против-ників, а були се невчені і негідні свого стану попи, котрих

він усунув з місць в значній кількості. Крім того не сприяли йому всі сторонники Ісаї Копинського, котрий, як видно, сам говорив про неправославе свого суперника, що усунув його з митрополії.¹⁾ Лиха слава про Могилу і його научне заведене розширила ся між козаками, що все готові були жорстоко розправити ся з тими, кого вважали ворогами віри. І справді — діло дійшло до того, що одного разу ватага народу, під проводом козаків, загадувала кинути ся на колегію, спалити її і повбивати наставників. „Ми — писав опісля один з наставників, Сильвестер Коссів, тодішній префект київської колегії — висповідали ся й ожидали, що нами стануть кормити дніпрових осетрів, та на щастє Бог, видячи нашу невинність і піклуючи ся просвітою українського народу, розігнав тучу пересудів і просвітив серця наших земляків; вони побачили в нас справдешних синів православної Церкви, і з того часу населенці Києва й інших міст не тільки перестали нас ненавидіти, але стали що-раз більше давати до нас своїх дітей і величати нас Геліконом і Парнасом“. Подія, що грозила колегії, приключила ся 1635 р.; в тім самім році, коли минула небезпека, видав Сильвестер Коссів „Екзегезись или Апольогію Київскихъ школъ“, твір, в котрім оборонював спосіб научування, прийнятого в колегії. Першеньство, котре заявляли латинському язикови, оправдували, в очах Петра Могили і наставників, котрих він вибрав, тогочасними обставинами. Русини, що вчили ся в колегії, жили під польським володарством і готовили ся до житя посеред суспільности, проникнутої польським ладом і польськими поглядами. В сій суспільности панувала і глибоко вкорінилася думка, що латинський язык єсть найголовнішою ознакою образованости і чим хто лучче володіє латинським

¹⁾ Так чернець Густинського монастиря Пафнутий, що приїздив у Москву, при розпитуваню звістив, що „єпископъ Ісаія писалъ въ Лубенскій и Густинскій монастири, что митрополитъ Петро Могила королю, всѣмъ панамъ раднымъ и архиєпископамъ лядскимъ присягалъ, чтобы ему христіанскую вѣру ученіємъ своимъ попрасть и уставить всеє службу церковную по повелѣнію папы римскаго, римскую вѣру и церкви хрестьянскіє во всѣхъ польскихъ и литовскихъ городѣхъ превратить на костелы лядскіє и книги русскія всѣ вывести“. То само заявляв густинський ігумен Василь, що перейшов у Москву.

язиком, тим гіднійший звати ся образованим чоловіком. Під впливом єзуїтів, Русинів вже про саму свою народність зневажали Поляки, і ся обставина природно причинила ся до того, що українське шляхотство так скоро квапило ся позбути ся своєї народности, а ті, що перейшли на католициство, з гордостю уважали себе Поляками. Щоб усунути такий пересуд, конечно потреба було Русинам, що зберегли ще свою віру й народність, присвоїти собі ті звичаї і признаки, що після тодішних пересудів давали право на шанобу, яка личила образованому чоловікови. Латинський язик в тодішних суспільних кружках був конечний не тільки для релігійних спорів з католиками, бо тоді про високі предмети не говорено інакше, як по латинськи, — латинської мови вживали на судах, соймах, соймиках і на всяких громадських сходинах. В колегії ученики вправляли ся в латинським язичі і приготувляли ся до захисту православної віри словом в диспутах, клясових і публичних, що відбували ся по латинськи. Тому одна сторона наводила всякі противні православию докази, що тоді були в звичаю в католиків, друга — відпирала їх і оборонювала православє. Такі диспути не обмежали ся тільки на предмети віри, але простирали ся й на всілякі філософічні предмети. З устрою їх слідно практичний розум Могили, що прямував у всім до головної мети: виставити проти католициства учених і зручних борців за українську Церкву, що вмілиб поражати ворогів їх власним оружем. Відповідно тим практичним поглядам Петро Могила надав також і сей схолястичний характер усему науковому образованию, котрого набирала ся молодіж в колегії. Головна прикмета схолястичного способу науки, що розвив ся в західній Европі в середних віках і ще панував у XVII. в., була така, що під наукою розуміли не стільки скількість і обем предметів підлягаючих пізнанню, скільки форму або суму способів, котрі служили до правильного розкладу, відносин і значіня предмету. Мало знати, та гарно вміти користувати ся малим засобом знаня — се була ціль образования. Відтіль нескінчений ряд формул, зворотів і клясифікацій. Сей спосіб, як показали вікові наслідки досьвіду, мало підмагав розповсюдженю круга научних предметів і давав змогу так званому вченому

пишати ся своєю мудростю, коли він між тим дійсно був зовсім неуком або теряв час, труд і здібности на вивчене того, що саме випадало опісля забувати, яко мало пригідне для житя. Та сей спосіб, при всіх своїх великих недостахах, мав однак і добру сторону в своїм часі; він причував голову до розумованя, служив, так сказатиб, умовою гімнастикою, що приготовляла чоловіка займатися предметами знаня з науковою правильною. Не можна сказати, щоби в західній Європі в часах Могили не було вже іншого способу науки, інших понятій про знане; але сі засновки нової осьвіти, що так бистро і блискучо повели розум людський до великих винайдень в обширі природничих наук і до яснійшого погляду на потреби умового і материяльного житя, були далекі і майже не тикали ся тодішньої Польщі, дарма що ще сто літ назад вона була родинним краєм Коперніка. Зовсім природно було Петрови Могилі опинити ся на тім самім способі наукуваня, що панував у стороні, де він жив і для котрої приготовляв своїх українських питомців, тим більше, що спосіб сей після його погляду відповідав його найближшій задачі: виховати покоління оборонців української віри і української народности в польській громаді. Після нашого погляду на просьвіту повинно образоване, котре давала колегія Могили, показати ся вельми одностороннім: ученики, що скінчили курс в колегії, не знали законів природи на стілько, на скілько вони були відкриті і висліджені тодішніми передовими вченими на заході; мало свідомі були вони в географії, історії, науці права; та доволі було сего, що вони не стояли низше, як осьвічені Поляки того часу. Та щоби крім того ще оцінити важність зміни, заведеної Могилою в умовім житю українського народу, стоїть поглянути на той стан, у яким те жите умове було на Україні перед ним, а тоді-то його заслуга покаже ся вельми значною, і успіх його заходу безмірно важним у своїх наслідках. В краю, де протягом віків панували умові лінощі, де широкі верстви народу перебували з огляду на свої понятя майже в первіснім поганьстві, де духовні, одинокі провідники якого небудь умового світла, махінально і недбало сповняли обрядові форми, а не розуміли їх значія, не мали понятя про єство релігії, де

тільки слабі початки осьвіти, кинені добою Острожського, сяк-так приймали ся, придушувані нерівною борбою з чуженародним і неприязним ладом образования; в стороні, де український язик, українську віру, а навіть українське походжене нап'ятовували печатю темноти, нечемности і негідности з боку пануючого племені — в тім краю нараз являють ся сотні українських молодців з добутком тодішньої образованости, і вони не соромлять ся назвати ся Русинами; з добутими способами науки вони виступають для оборони своєї віри і народности! Правда в Польщі, де тільки висша верства мала право горожанства, а верства простого народу була пригноблена вельми нелюдським закріпощенем, висша українська верства так непогамовано змінила свою віру і народність, що її не могла вже спинити ніяка колегія. Польська осьвіта, котрою правили єзуїти, зруйнувалаб рано або пізно всі наміри Петра Могили, колиб опісля не підняв ся український нарід проти Польщі під стягами Хмельницького. Київську колегію з її братством запевне постиглаб така доля, котра стерла з лиця землі львівські, луцькі, виленьські й інші школи; однак посів кинений Могилою в Києві, розкішно виріс не для самого Києва, не для самої України, а для цілого українського сьвіта: се стало ся через перенесенє засновків київської осьвіти в Москву. І в сїм-то найважніща і велика заслуга київської колегії і її безсмертного основника.

Хоч київська колегія давала перевагу латинському язикови із шкодою грецького, а всеж таки працювала вона й над розвитком українського язика і письменства. Ученики вирабляли проповіді по українськи; ті, що виходили з колегії на сьвящеників, могли говорити науки для народу, а в братськїм монастирі не минула ні одна сьвяточна служба, колиб вельми численному народови зібраному в храмі не говорено проповіді або не обьяснювано катихізису православної віри. Проповідуванє з того часу стало звичайним явищем в українських церквах, у Московщині проповідь була явищем майже нечуваним. Ученики київської колегії займали ся також віршованою літературою і мали до неї особливе залюбованє, але писали після польських взірців сялябічним розміром, зовсім не

відповідним, як показало ся, природі українського язика що до питоменности його наголосу; головнаж недостача тодішних віршописців була ся, що вони розуміли під поезією тільки форму, а не зміст. Віршописці пишали ся всілякими вигаданими формами дрібних віршовань (як н. пр. акростиhi, раковидні або раки, котрі можна було читати з лівої руки до правої і на відворот, епіграми в формі яйця, шестистіну, чарки, сокири, піраміди і т. ін.). Були також в звичаю віршованя, звані поемами і одами; се були панегіричні стихотворства знатним особам з причини різних случаїв, поздоровленя з імянинами, з вінчанем, похоронні, прославленє гербу, присьвяти і т. ін. Вони після прийнятих правил визначали ся крайним підлещуванем до прославлюваної особи і покірливістю автора. Часто віршованя мали релігійний предмет, і образцем таких можуть служити многі віршованя, поміщені в книзі виданій 1646 р.: „Перло многоцѣнное“, написаній Кирилом Транквіліоном. В тодішних часах любували ся у віршованях морально-поучних, в котрих уособляли всякі чесноти, похиби і взагалі умові понятя. Мимо сильної пристрасти до віршованя, київська колегія не появила нічого замітного в обсягу поезії, а се тим сумнійше, що в тім самім віці в українській народній поезії, що не знала ніяких шкільних правил і поетики, появляли ся справдешні поетичні твори, повні натхненя і житя; такі н. пр. козацькі думи, неперечно принадлежні XVII. вікови. Ученики складали сьвяточні вірші найбільш на Різдво Христове і співали, ходячи по домах; вірші такі переймав і зберегав навіть нарід, та вони різко визначають ся від народних сьвяточних пісень незручністю, дивоглядністю і недостачею поезії. В обсягу драматичної поезії проби учеників київської колегії мали більш усього значінє що до наслідків, бо вони, хоч в дальшій будучині стали зародом українського театру. Почини драматичної поезії в Києві положено „вертепами“. Так звали ся маленькі переносні театри, котрі ученики носили з собою, переходячи з дому в дім на празник Різдва Христового. На тих театрах діяли кукли (ляльки), а ученики за них говорили. Предметами вистав були всякі події з історії різдва і молодости Христа. Такі вертепи були до пізних часів і мабуть у давних часах вони мало чим ріжнили ся

від пізнійших. Крім вистав релігійних, у вертепах (як можна догадувати ся з прикладів пізнійших часів), для забави видцїв, представляли різні яви з народнього щоденного житя.

За сею первісною формою слїдували „дійства“ або вистави, взятї з сьвященої історії, де явились уособленї різні умовї понятя. Такі вистави найбільш водили ся у єзуїтів і наслїдуванєм перейшли в київську колегію.

Язык, котрим писали тоді ученики київської колегії свої проби, віддалений від живої мови народної і єсть мішаниною словянського языка з українським і польським, з многими високопарними висловами. Треба замітити, що після Могили український книжний язык став мало-помалу очищувати ся від польонїзмів, і виробляла ся нова книжна мова, що послужила основою нинїшньому московському языкови. В комічних творах України язык книжний зближав ся до народного українського.

Вороги православя при кождім случаю старали ся робити колегії всяке лихо. В 1640 р. Могила в своїм універсалї жалував ся, що „намісник київського замку, потакуючи злобі ворогів колегії, навмисне наслав свого повновласника, котрий порозумів ся в коршмі з деякими іншими людьми і напав на ученика Гоголевського, винив його о якесь погане діло, а намісник без дальшого слїдства казнив його“. Се зроблено з тим наміром, щоби ученики, налякавши ся дальшого прослїдуваня, розбігли ся. Подія ся була так важна, що Могила був приневолений їхати на сойм і просити від польського уряду правного захисту для своєї школи.

Вже тоді Могила, як він сам писав, втеряв більшу часть свого майна на уладженє школи й церкви. Добра, як його власні так і печерського монастиря, з трудом могли приспорювати доходів на удержанє колегії, тому що вони були спустошені то набігами татарськими, то межиусобицями з козаками, отже митрополит був приневолений просити підмоги від різних братств. Помимо того всего він напинав усі свої сили, щоби піддержати своє любе діло. В своїм духовнім завіттаню, написанім, як видно, тоді, як він чув себе близьким смерти, говорить він: „.....Вбачаючи, що упадок сьв. віри в українськїм народї походить не з чого

іншого, як з цілковитої недостачі освіти й науки, дав я обіцянку Богови моєму — все своє майно, що я дістав від родителів, і все, що ні оставалось би тут з доходів, призбируваних з поручених мені святих місць, з маєтностей на се призначених, обертати по часті на відбудову збурених храмів Божих, з котрих остали сумні руїни, по часті на засновини шкіл в Києві“... Колегію свою він називає в завіщаню своїм *єдинственнимъ залогомъ*, і, бажаючи „оставити її укоріненою в потомственні времена“, jako посмертний дар записує їй 81.000 польських золотих, цілу свою бібліотеку, четверту часть свого срібла, деякі цінні речі і, на вічний спомин о собі, свій срібний митрополичий хрест і саккос.

Петро Могила вмер 1-го січня 1647 року, в пятьдесятім році свого життя, троха більш як на рік перед народним повстанєм, котре іншою дорогою зберегло українську віру й народність.

Український гетьман Зиновій - Богдан Хмельницький.

Давна київська земля, що находила ся під управою князів Володимирового дому, була обмежена з полудня рікою Росю. Простір на полудне Роси, починаючи від Дніпра на захід до Дністра, щезає з наших історичних жерел. Наш давний літописець, перелічуючи вітки словянсько-руського народу, вказує на Угличів і Тиверців, котрих оселі простирали ся до самого моря. Угличі являють ся народом дуже численним, що мав вельми багато гóродів. Незлічена многість городищ, валів і могил, що вкривають полуднево-західну Росию, свідчать про давну населеність того краю. Майже тяжко зрозуміти, яким робом київські, волинські і галицькі князі, володіючи многими гóродами, що повставали оден за другим в їх князівствах, розложених в північній половині Київщини, Волинї і Галичинї, покинули плодovitші сусідні землі. З нашої літописи дізнаємось, що поганські князі вели завзяту війну з Угличами. По сильнім опорі, князі перемагали їх, брали з них данину, а опісля, з часів Володимира, Угличі з своїм краєм наче десь щезають. Аж в XIII. віці в часах Данила, а краю між Богом і Дністром, появляють ся якісь загадочні бологовські князі, що володіли гóродами і погодили ся з своїми завойовниками Татарами. В так званій литовській літописи стрічаємо ми сумну вість, що в XIV. в. Ольгерд, завоювавши Поділе, найшов там місцеве населене, що жило під начальством отаманів. З польських і литовсько-руських жерел довідуємо ся, що в XV. столітю нинішній край полуднево-західної Росії був уже значно заселений скрізь до самого моря, в полудневих його обшарах були просторі маєтности знатних родів: Бучацьких,

Язловецьких, Сінявських, Лянскоронських і ін. Родючі землі пишали ся хлібом і скотом, велась ненастанна торгівля з Грецією і Сходом, ходили купецькі каравани в Київ.

Та після зруйнованя грецької імперії і після основаня в Криму хижацького царства Гирейв, ненастанні грабежі і напади Татар не допускали свобідного супокійного розвитку житя в тім краю і викликали в нім конечність населеня з чисто воєнною цїхою. В кінці XV. в. заведено на Руси польський звичай віддавати гóрод з оселями під управу осіб знатного роду, під назвою старостів. З початком XVI. в. появляють ся староства: черкаське і канівське, а в них воєнний стан під назвою козаків. Сама сторона, котру займали сї староства, названа „Україною“: ся назва розтягає ся на весь простір до Дністра, іменно на землю давних Угличів і Тиверцїв, а відтак в міру розширення козацтва, простирає ся і на київську землю і лівобіч Дніпра.¹⁾

Щоби пояснити походжене слова „козак“, сягнемо троха гллубше в старовину.

В старинній Руси сьвітські люди, у відвосоинах до держави, ділили ся на службових і неслужбових.

Перші були обовязані державі відбувати службу воєнну або городянську (урядову). Другі були обовязані платити данини і відбувати повинности: повинности сї звали ся тяглом; ті, що їх сповняли, „тягнули“, були „тяглі“ люди. Але тягло означували не після ручної сили, і не числом душ, а після розмірів майна, що приносило дохід, означуваний писцевими книгами. Тяглі були посадські (городяни) і волостні або селяни; на перших накладали данини після їх промислів, на других після земель, котрими володіли. Одвічальність перед управою вкладали не віддільно на господарів, а на цілі громади, котрі вже самі в себе робили розділ: скільки котрий з членів громади повинен мати уділу в сповненю повинностей цілої громади перед управою. Внутрішне роздроблене всего майна громадського, що давало дохід, відбувало ся після

¹⁾ Слово Угличі від слова „угол“, мабуть однозначне з словом українна: „у края“. Україна слово давне, стрічає ся в XII. в.

вить. Коже тягло становило частину спільного тягла і звало ся „выть“¹⁾; але тягло спочивало властиво тільки на господарях, записаних в писцевих книгах. Одні господарі мали повинности зглядом громади. В родинях були особи, що не входили в тягло; вони могли перегодом бути записані в тягло і діставати окремі виті; до тогож часу вони були нетяглі або гулящі люди. Сі нетяглі люди мали право переселяти ся, наймати ся, вступати в холопи, давати себе в заклад, ставати на службу і взагалі розпряжати собою після впадоби. В грамотах про заселене нових осель звичайно позволявано набирати таких гулящих людей. В XVI. в. з тих гулящих людей стала творити ся верства, що приняла назву „козаків“. В половині сего столітя бачимо, що козаки появляють ся в різних краях українського сьвіта, протиположних що до місцевого положеня і приналежних ріжним державам. Таким робом бачимо козаків в українських староствах великого князівства литовського на дніпрових берегах, спершу яко промисловців, що ходили на пороги ловити рибу, потім яко воєнних людей, що творили дружини Дашковича і Дмитра Вишневецького; опісля бачимо, як їх зорганізувала литовська управа в виді воєнного стану під окремою командою а рівночасно, як вони самовільно оснували за дніпровими порогами вільне воєнне братство, під назвою Запорожської Січи. Сю появу стрічаємо в східній Русі. Козаки появляють ся і на далекій півночі і на полудні. На півночі в сторонах суміжних з морем, населенці починають ділити ся на тяглих, бобилів і козаків. Тяглі були господарями, що володіли витями, котрі приносили дохід і з того вони платили до скарбу данину. Бобилі, — бідні люди, що не могли держати цілої виті і володіли тільки дворами, з котрих платили незначну данину. Козакамиж звали ся люди зовсім бездомні, що не мали постійного місця побуту і переходили в найми від одного господаря до другого, з одного села в друге. На полудні мали козаки інше значіне; тут вони були людьми воєнними, подібні до тих, що появили ся в дніпрових сторонах.

¹⁾ Слово „выть“ уживано взагалі в розуміню частини цілости, котру в певних відносинах приймали в значіню самостійнім.

Ріжницю сю легко зрозуміти. На півночі, де все було спокійно, гулящі, нетяглі люди могли займати ся мирними промислами, вештаючи ся з місця на місце; на полудні, де

Дніпрові пороги.

ненастанно можна було сподівати ся татарських нападів, подібні гулящі люди мали ходити з оружєм і привчити ся до воєнного способу житя. По зруйнованю Золотої Орди

і по роздробленю її на много кочевих орд, вільні степи донські приманювали руських людей; удатні голови, що не тільки не бояли ся небезпек, але находили в них незвичайну приману житя, почали там уходити, поселяли ся

Острів Чортомлик, де була Запорозьська Січ.

і утворили воєнне братство, подібне до того, що явило ся над Дніпром під іменем Запорозьської Січи. Можна навіть думати, що остання мала дуже великий вплив на утворене подібногож братства над Доном, як доказує однаковість

устрою запорожських і донських козаків у многих чертах. Так бачимо і тут і там однакі назви виборних начальників: отаманів, осаулів, однаку управу, суд, скарб, строге товариство. В одних і других слідне — змагане, щоби удержати свою корпоративність проти державної власти, але рівночасно й готовість служити державі з удержанем своєї вільности. Московська управа скоро сама завела козаків у своїх полудневих гóродах яко окремиий военний стан. Таким робом витворили ся два роди козаків воєнних: одні в більшій зависимости від влади, стали заселяти полудневі гóроди і вже перестали бути бездомними, гулящими людьми, а діставали землі, не оплачуючи за них данин, але за те обовязували ся відбувати воєнну службу і вступали в тім зглядї в ряди службового стану. З козацькою службою, для ріжниці від служби інших розрядів службових людей, лучило ся понятє легкости і вільности; іменно мали козаки відбувати сторожі, провозати послів і гонців, розвідувати ся про неприятеля, нападати на него знеобачка, переносити вісти з одного гóрода в другий і сповняти ріжні порученя, що вимагали скорости. Та крім сих козаків, на далекім полудні дальше множили ся козаки яко самостійне братство вільних воєнних людей, що орудували самі собою, вважали ся незалежними, а наколи заявляли готовість служити цареві, то наче добровільно. Такі козаки розширились не тільки над Доном, але й над Волгою; оказуючи іноді услуги управі, вони вже тоді показували ся для него неприязними: на перекір царській забороні вели війни з сусїдами, нападали на царських післанців, грабили царські товари і купців і давали у себе захист прогнаним і збігцям.

Раний почин козацтва для нас губить ся в історії. Здаєть ся однак, що ся назва повстала на полудні при зустрічі з Татарами. Слово „казак“ чисто татарське і означало спершу вільного бездомного бурлаку, а відтак низший рід вояків, набраних з таких бурлак. На полудні Руси як литовської,¹⁾ так і московської перед появою

¹⁾ Полуднева Русь т. є. Волинь, Поділе й Україна тільки до 1569 р. належали до великого князівства литовського, а в тім році, коли наступила вічна федеративна злука Литви з Польщею, українські землі прилучено прямо до Польського королівства, до котрого

українських козаків були козаки татарські в тім самім значінію вільних бурлак-паливодів. Коли в очах управи козацтво набирало значіня воєнного стану, то в очах народу слово „козак“ довго мало ширше розуміне. Воно лучило ся взагалі із змаганем, щоби уйти від тягла, від підчиненя владі, від державного й суспільного гнобленя, взагалі від того ладу житя, котрий панував в тодішнім побиті. Здавна у вдачі українського народу виробив ся настрій, що як чоловік був невдоволений громадою, посеред котрої жив, то не збирав своїх сил для відпору, а втікав, гледів собі нової вітчизни. Сей настрій був причиною громадного переселеня українського племені. В давнину, коли були віддільні землі і князюваня, Українці переходили з одного в друге, або заходили на нові незалюднені перше місця; так заселяла ся віддалена північ і північний схід: Вятка, Перм, Вологда і ін. Монастирі, як ми вже говорили, були одним з важних подвижників такого переселеня. Українець гледів волі і пільги, як сказано в примовці: „Риба гледить, де глубше, а чоловік, де лучче“. При розділі земель, перехід з одной в другу природно вдоволяв многих: була потреба людей і новим людям давали пільги. Але як землі і князюваня лучили ся під владою московських государів і наслідком того побит народу набирав в порівнаню більше однообразности, такі переходи вже не могли подавати давних вигод; крім того, уладженє двора, змаганє державних потреб, внутрішня і зверхня безпека і часті війни потягли за собою незрівнано більше податків і повинностей, а длятого неминуче було більше обтяженє народу. Тимчасом бажанє, щоби збути ся всяких тягарів, гледіти вільних місць, не тільки не упало, але ще змогло ся з побільшенем державних тягарів. Гулящі люди, що не вступили в тягло, гледіли завчасу змоги, позбути ся його на будуче, за ними — і записані в тягло покидали свої виті або жереби і також розбігали ся. В писцєвих книгах отже стрічають ся пусті двори в посадах і селах. Від тих побігів ставало позісталим на місці ще тяжше, бо сі були приневолені відбувати повинности і за втікачів. Побіги були дуже звичайною, вкоріненою появою житя старинної Руси. В жалобах до управи на обтяженє населенці все погрожували розбігти ся „в ростіч“. Одні перебігали у вну-

трі держави з місця на місце: з тяглих чорних волостей в монастирські або боярські дідизни і маєтності, ішли в заклад приватним особам, вступали „в холопи“; їх часто ловили і осаджували на давні місця житла. Службові люди таким самим способом утікали з служби; все як тільки збирали в похід дітий боярських і стрільців, зараз і слідував наказ ловити „нѣтчиковъ“ т. є тих, що не являли ся на службу. Сьмілійші і вдатнійші силкували ся вирвати ся зовсім з давного суспільного товариства і втічи туди, де їм доводило ся або користувати ся більшими вільностями, як н. пр. в козаки „українних“ (полудневих) московських гóродів, або туди, де вже для них не було ніяких державних повинностей: таким місцем були степи. Там виробило ся вільне козацтво. Але козаком, після народного погляду, був не тільки той, хто йшов над Дін або в Січ і вступав у воєнне братство, для всіх приступне: всякий юнак, що гледів волі, не хотів підчиняти ся власти і тягарам, всякий збіглець, що вештав ся, був у народнім розуміню козаком. Тому збирали ся розбишацькі шайки і прозивали себе козаками, а проводирів своїх отаманами, тай сама управа звала їх козаками тільки „зłodійськими“. В очах народу не було строгої границі між одними і другими. Козацтво стало ся знаменним явищем народного українського життя тогочасного. Се був народний опір проти того державного ладу, що не вдоволяв зовсім усіх народних почувань ідеалів і потреб. Нарід український, вибиваючи ся з державних рамок, гледів у козацтві нозого, іншого суспільного ладу. Одна часть стояла за державу а разом з тим і за земство, хоч і придавлюване державою. Друга — виступала неприязно проти держави і намагала ся положити питомі основи іншого земства. Ідеалом козацтва була повна особиста свобода, необмежена власність землі, виборна управа і самосуд, зуповна рівність членів громади, гордуване всякими привілеями походження і взаємний захист проти зверхних ворогів. Сей ідеал ясно проявляє ся в історії українського козацтва в ту добу, коли воно уже успіло розілляти ся на цілий нарід. В Московщині черти такого ідеалу виявили ся слабше, але тут і там, поки сей ідеал міг бути діпнятий, козацтво не інакше могло проявити ся, як у формі воєнній, наїздничій а навіть розби-

шацькій. З одного боку сусідство Татар викликувало конечність ненастанно вести війни; обороняючи ся проти ворогів, козаки неминучо стали й нападати на них. Удатні напади давали їм добичу, а приспорене добичі заманювало їх до того, щоби, замість мирних пахарських і промислових заходів, жити і багатіти війною; з тим лучили ся і релігійні погляди: позаяк вороги їх були не-християни, то напади на них і грабежі уважано не тільки морально дозволеним, але і богоугодним ділом. З другого боку, позаяк козацтво складало ся з людей невдоволених державним ладом, то відтіля випливало ворогованє і до державної управи і до всеї суспільности, що признавала сю управу. В козаки йшли люди бездомні, бідні, „менші“, як тоді говорено, і вносили з собою неприязнь до людей богатих, знатних і більших. Відтіль то походило, що козаки або шайки, що звали себе козаками, з супокійною совістю нападали на каравани і грабили царських послів і богатих московських гостей. Але козаки, не зважаючи на все то, були українські люди, звязані вірою і народністю з тою суспільністю, з котрої виривали ся; держава все мала змогу з ними зійти ся і коли не зразу підчинити їх, то до відомого ступня вийти з ними в умову, дати уступки і по зможі обернути їх силу в свою користь. Невдоволені державним ладом, козаки були все таки не більше як збігці, а не якенебудь сторонництво, що змагало ся робити зміни або переворот у суспільности. Утікши з давних місць житла на нові, козаки могли бути здоволені, наколиб в тім новім житлі не тикали їх і лишали їм набуті вільности; до останньої Руси їм мало було діла, по крайній мірі до того часу, поки якінебудь нові потрясеня не звертали їх діяльности до давної їх вітчизни. Від того, як тільки царська власть обходила ся з ними приязно, вони готові були служити їй, але тільки берегли ся, щоби у них не відняли вільностей.

Положенє України було таке, що тут козак, чим би він ні був, спершу приневолений був стати ся вояком. Черкаські і канівські старости, а за ними й інші старости на Україні, на приклад хмельницькі і браславські, для безпеки своїх земель, конечно були приневолені завести з місцевих населенців воєнний стан, все готовий для відсічи

татарських набігів. Конечно було разом з тим дати тому стану права і привілеї вільних людей, позаяк після поглядів того віку вояк повинен був користувати ся стану-ними привілеями перед пахарями. Організаторами козацького стану в почині XVI. в. являють ся дві особи: черкаський і канівський староста Остап Дашкович і хмельницький староста Предислав Лянскоронський.

Але в тім часі, коли іменно в Україні творив ся місцевий воєнний стан під назвою козаків і єствував під начальством старостів, почало ся і в інших місцях України змагане народу в козаки. Таким способом з Києва плавали долі Дніпром за рибою промисловці і також звали себе козаками. Вони яко промисловці були також разом і воєнними людьми, тому що побит їх в низу Дніпра для свого промислу був небезпечний і вимагав з їх сторони умілости орудувати збруєю для свого захисту від наглого нападу Татар.

До розвитку козацтва найбільш причинив ся завзятий і талановитий наслідник Дашковича, черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький. Він побільшив число козаків, приймав всяких охотників, вславив ся з своїми козаками лицарськими виправами проти Кримців і стояв майже независимим від польського короля. Його широкі наміри, знищити кримську орду і підчинити чорноморські краї московській державі, розбили ся о ограничену впертість царя Івана Грізного. В 1563 р. Вишневецький з своїми козаками заволодів був Волощиною, та опісля зрадою спіймали його Турки і замучили.¹⁾ Похід Вишневецького на Волощину усталив дорогу іншим козацьким походам в той край під начальством Сверчовського і Підкови. Польські пани Потоцькі і Корецькі також намагали ся зайняти Волощину з допомогою козаків. Походами сими сильнійшало

¹⁾ Про него зберегла ся така легенда, що султан велів його повісити ребром на гаку і Вишневецький, висячи на гаку, славив Ісуса Христа а проклинав Мугамеда. В одній українській думі він являє ся під іменем козака Байди. Він висить на гаку, а султан рає йому прийняти мугамеданську віру і женити ся з його дочкою. Байда просить для себе вязку стріл, щоби застрілити голуба на вечерю своїй судженій і вицілює стрілою царську дочку в голову, проклинаючи невірних.

й розвивалося козацтво. Ще більше підіймали його козацькі морські походи, що розпочалися з другої половини XVI. в. з Запорозької Січі на турецькі землі.

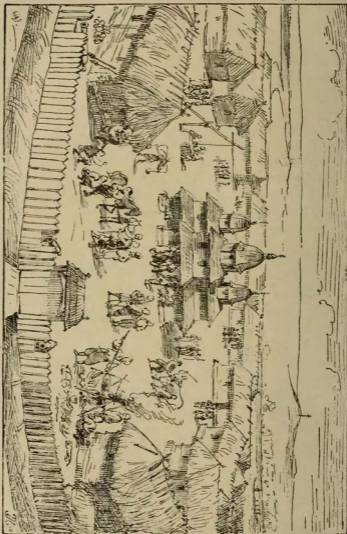
Ще в 1533 р. Остап Дашкович на польських соймів в Пйотркові представляв, що управа потребує конечно держати сторожу козацьку на дніпрових островах. Та на соймі не прийшло в сій справі до ніякого рішення. В п'ятидесятих роках XVI. в. Дмитро Вишневецький заложив твердиню на острові Хортиці і помістив там козаків. Поява козацької оселі близько татарських займищ не сподобалася Татарам і сам хан Девлет-Гирей приходив виганяти відтам козаків. Вишневецький відпер хана, але що цар Іван лишив його з його намірами, підклонився він волі Жигимонта Августа і за сим вивів козаків з дніпрового низу. Козакиж не лишили дороги, назначеної Дашковичем і Вишневецьким, і кільканайцять літ опісля явилася Запорозька Січ.¹⁾

Ріка Дніпро, хоча й самовільна в своїм бігу, подає однако змогу плавати аж до порогів; та вслід за тим плавба на просторі 70 верст стає дуже небезпечною, іноді й зовсім неможливою. Дніпрове корито в різних місцях перегороджене верствою скель і каміня, через котрі прориваєся вода з різною силою спаду.²⁾ Перепливши пороги, Дніпро проходить через гористу щелину, звану „Вовчим Горлом“ (Кичкас), а потім розливаєся ширше і хоч вже ходять ним судна до самого устя, але в своїм бігу розбиваєся на багато крутих рамен, що творять незлічені острови і плавні (острови і луги заливані під велику воду і покриті лісом, чагарами і комишами). Перший з островів, у слід за Вовчим Горлом, є горбковатий і довгий острів Хортиця. За ним розкинулися інші острови різної величини і висоти. Острови сі давали вигідне жите

¹⁾ Т. є. засіка. В 1568 р. вона вже єстувала.

²⁾ Всіх порогів на Дніпрі рахують до десяти: Койдацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Тяганський, Ненаситицький (найзначніший і найнебезпечніший), Вовнитський, Будило, Лишній і Гадючий або Вільний і крім того кілька „забор“: так звуться камені, котрих верства не доходила від одного берега до другого, що не йшли поперек цілої ріки. З них найзначніша Воронсва забор 6 верст від Ненаситицького порога.

для юнаків тогочасних незвичайним достатком риби, дичини і пасовиск. І справді, з половини XVI. в., сей край, званий тоді загалом „Низом“, ставав ся щораз більше

Запорожська Січ.

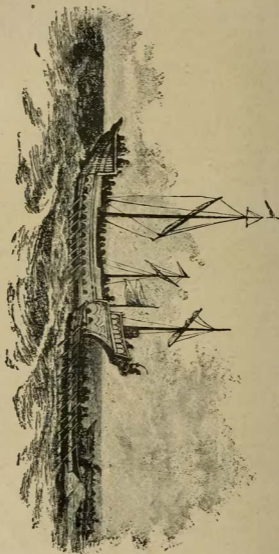
й більше пристанищем усіх, кому тільки чому-небудь було немилим жите на родині і всіх тих, кому по широкій вдачі були до вподоби небезпеки й удатні напади. Запорожська Січ повстала спершу на острові Томаківці, близько устя

в Дніпро ріки Конки. Проти сего острова, на лівім березі ріс великий ліс, званий „Великий Луг“. По якімсь часі Січ переносилась нижше на Микитин Ріг, (близько нинішнього Никополя), а відтак ще троха нижше і на довго оснувала ся біля нинішнього села Капулівки. Головний осередок єї був на однім з островів, доси званім Січию. Козаки, що поселили ся в Січі, носили назву „Запорожців“; а весь табор їх звав ся „кошем“. Вони вибирали вільними голосами на „радї“ (сходинах) головного начальника, званого „кошовим отаманом“. Кош ділив ся на „куренї“, а кождий курінь був під начальством вибраного „курінного отамана“. Оселї низових козаків не обмежали ся на саму Січ. В ріжних місцях на дніпрових островах і на берегах повставали козацькі селитьби і хуторі. Таким способом за порогами творила ся нова людська суспільність з воєнною ціхою, що заселяла ся виходцями і збігцями з України зовсім незалежними від властей, що управляли Україною; пороги спиняли сї власти, щоби дїбрати ся до поселенців. Спершу поселенці Запорожа були самі тільки чоловіки, позаяк війна була головною задачею переселеня за пороги; крім тогож значна часть людей, що сюди прибували, не мала наміру лишати ся там на все; побувши на Запорожу, повоювавши в степу з Татарами або відбувши який небудь морський похід, вони вертали на родину. Іншіж по давньому виправляли ся на Запороже не воювати, але полювати на звіря і ловити рибу, отже також на час. Тільки малу-по-малу стали переселяти ся туди з семьями і заводити хуторі. В саму Січ ніколи не позваляли допускати жінок.

Таким способом козаки розділяли ся на два роди: городових або українських і запорожських або січових. Перші задля місця житла були приневолені над собою признавати польські власти; другі були зовсім независимі. Між одними і другими була тісна звязь: вельми багато городових козаків проводило кільканайцять лїт в Січі і вважали се за незвичайну для себе честь і славу. Польські пани своїми поступками причиняли ся до розширення козацтва, не добачаючи згубного впливу, який воно при тодішніх услівях носило в собі для складу польської суспільности. Один із знатнійших польських панів, Самійло Зборовський був козацьким проводирем. Пани закликали

козаків у своїх походах; так Мнишки і Вишневецькі з їх підмогою водили в московську державу самозванців. Поль-

Турецька галера і козацькі чайки.

ські королі нераз користували ся їх послугами. Ще Жигимонт Август вийняв українських козаків зпід власти старостів і поставив над ними окремого „старшого“. За

Степана Батория заведено реєстри або списи, де записувано козаків; і тільки вписані в сі реєстри могли звати ся козаками. Старшого над козаками настановляв король і він звав ся гетьманом. Мабуть в тім же часі наступив поділ козаків на полки (що властиво звісно нам з троха пізнішого часу). Полків було шість: черкаський, канівський, білоцерківський, корсунський, чигиринський, переяславський (останній лівобіч Дніпра); кождий полк був під начальством полковника і його помічника осаула; полк ділив ся на десять сотень. Кожда сотня була під начальством сотника і його помічника сотенного осаула. Гетьманови або старшому дано для побиту гóрод Трехтемирів. При гетьмані були уряди: осаул, судя, писар, що становили генеральну старшину. Всіх реєстрових козаків було тільки шість тисяч. Вони мали вільне право володіти своїми землями, не платили ніяких податків і не відбували повинностей, а діставали платні по червінцеві за кожного простого козака і по кожусі. Крім сих реєстрових козаків польська управа довго не хотіла знати ніяких інших козаків. Після права тільки реєстрові були козаками. Та такий погляд зовсім був противний народному змаганю. На Україні, навпаки, всі хотіли бути козаками, т. є. вільними людьми; всі гледіли доріг і способів, щоби повернути ся в козаків. Одною з таких доріг була Запорожська Січ. Люди, що після права були панськими хлопами в добрах наслідних або коронних, втікали на Запороже, а вертаючи відтам не хотіли вже служити своїм панам, називали себе козаками і, яко вільні люди, вважали своєю власністю ту землю, на котрій жили і котру обрабляли, коли тимчасом владілець узнавав ту землю своєю. Владільці й їх управники ловили таких збігців і карали смертю, та не все можна то було вдіяти. Багато землевладільців заводило тоді слободи і закликали до себе всякого та давали вільности. В такі слободи втікали ті, котрих прослїдували на їх давнім житлі. Між самими владільцями повставали задля того суперечки, часто діяли ся напади одних на других. Іноді й самі пани закликали до себе чужих хлопів-самовольців, називали їх козаками і з їх підмогою кривдили свою братню. Такі козаки, при першій невдоволеню, готові були поступати з своїми новими панамі так, як з давніми.

Реєстрові козаки мало мали охоти замикати свій стан і радо приймали в його нових братців, так що скількість реєстрованих була в дійсности далеко більша, як на папері. Іноді такі польські піддані, назвавши себе козаками, не пробували ні вступати в реєстр, ні приставати до панів, а збирали ся оружними ватагами і вибирали собі проводира, котрого звали гетьманом. Так поступали іменно ті, що бували в Січі, воювали проти Турків і Татар і добували собі там — як виражали ся тоді — „лицарську славу“. Сі так звані „своєвольні купи“ (ватаги) вже при кінці XVI. в. стали страшними для Польщі і викликували проти себе строгі постанови соймові. В дійсности сі постанови не сповнювано, тим більше, що й польський король і польські пани оголосили ватаги самозваних козаків протизаконними шайками, але сами уживали їх у війнах з Московщиною, Швецією і Туреччиною. Таким способом крім козаків городових, записуваних в реєстри, і січових козаків, що ненастанно то доповняли ся збігцями з України, то меншали через повертаючих назад в Україну, було ще багато козаків своєвольних, що складали ся з панських хлопів і вибирали собі гетьманів. Управа переглядала реєстри; з них виключала лишних козаків; лишні звали ся „виписчики“; але виключені з реєстру і дальше звали себе козаками.

Розумно буде, що при таких умовинах української суспільности тогочасної, у польської управи, а найголовнійше у польських панів, явило ся посеред простолюдя багато ворогів; сі вороги ставали тим запеклійшими і небезпечнійшими, чим сильнійше проявляло ся з польського боку змагане, щоби задержати вплив народу в козацтво. Польське право віддавало хлопа в безусловне орудуване його пана. Зрозуміло буде, що таке положенє не могло бути ніде миле; але там де нарід не мав ніякої змоги вирвати ся з неволі, він терпів, з роду в рід привикав до своєї долі так, що перестав думати про луччу долю. В Україні було інакше. Тут для народу було багато покус, щоби добути волі. Перед очима в його був вільний стан, що складав ся з йогож братів; в сусідстві з ним були дніпрові острови, де можна було втечи від тяжкої власти; на останку близькість Татар і небезпека татар-

ських набігів приучували українського чоловіка до зброї; самі пани не могли заборонити своїм українським хлопам носити зброю. Таким способом в українським народі піддержував ся жвавий воєнний дух, незгідний з невольничим станом, на котрий засуджував його польський суспільний лад.

Тимчасом, як способи панської управи в Україні, так і властивість відносин висшої верстви до низшої, зовсім не мирили українського хлопа з паном і не нахиляли його до добровільної залежності.

Змагане народу до козакування або так зване Поляками „українське своєвольство“, почало прибирати релігійну ознаку і одержувати у власних очах українського народу моральне освяченє. Вже повстання Наливайка і Лободи засланили ся до певного ступня обороною релігії. Вслід за заведенєм унії українська висша верства скоро відпала від своєї релігії а з тим і від своєї народности. Українські пани стали для простого народу зовсім чужими, а власть їх над народом одержала вид начеб чужоземного й іновірного підданства. Міщани й хлопи тільки зо страху а не з переконання приймали унію і поки не навикли до неї протягом многих поколінь, довго були готові від неї відпасти. В Україні, де нарід був відважнійший і менше підлягав невольничому страхови, унія трудно запускала коріня. Реєстрові козаки не приймали її зовсім, тому що не бояли ся панів; знакомість з війною додавала їм відваги. Самовільні козаки ще більш зненавиділи унію, яко одну з ознак панського гноблення. Таким способом православна релігія стала для українського народу знаменем волі і захисту проти панського гноблення.

Згідне свідощтво сучасних жерел показує, що під конець XVI. і в першій половині XVII. в. безусловна влада панів над хлопамі довела останних до найсумнійшого побиту. Єзуїт Скарга, завзятий ворог православя і української народности, говорив, що на цілій земній кулі не найде держави, де би так обходили ся з пахарями як в Польщі. „Владілець або королівський староста не тільки відбирає у бідного хлопа все, що він заробляє, але й убиває його самого, коли схоче і як схоче, і ніхто не скаже йому за се лихого слова“. Між панами розширила ся тоді

пристрасть до безмежної розкоши і марноване гроша, що вимагало великого накладу. Один Француз, що жив тоді в Польщі, замітив, що обід щоденний польського пана стоїть більше, як у Франції обід для запрошених. Тодішній судя звичаїв Старовольський говорить: „В давніших часах королі ходили в баранячих тулупах, а тепер візник покриває собі тулуп дорогою матерією, щоби визначити ся від простолюдця. Перше шляхтич їздив простим возом, а тепер котить шестернею в колясї, оббитій шовковою тканиною з срібними прикрасами. Перше пили добре домашнє пиво, а тепер і стайні тхнуть угорським. Усі наші гроші йдуть на заморські вина і ласощі, а на викуп полоненнх і на оборону краю в нас гроший нема. Від сенатора до останнього ремісника всі проїдають і пропивають своє майно і попадають у невиплатні довги. Ніхто не хоче жити працею, а кождий вижидає, щоби захопити чуже; легко прийшло, легко й пішло. Зарібки підданих, здерті іноді з їх сльозами, а іноді із шкірою, уживають пани, як потвори. Одна особа одного дня пожирає стілько, скілько заробляє багато бідняк протягом довшого часу. Все йде в один діравий мішок — черево. Мабуть пух у Поляків має таку прикмету, що вони можуть на нїм спати супокійно і не мучать ся совістю.“ Знатний пан уважав своєю повинністю держати при своїм дворі ватагу шляхтичів-нероб, а жінка його таку саму ватагу шляхтянок. Всьо то спадало на робочу верству хлопів. Крім звичайної паньщини, залежної від самоволї владільцїв, вони були обтяжені многими дрібними данинами різного роду. Кождий улий був обложений даниною під назвою „очкового“; за вола платив хлоп рогове; за право ловити рибу — ставщину; за право пасту худобу — спасне; за змеленє муки — сухомельщину. Хлопам не дозволювано споряджувати собі напитки, нї купувати собі інакше, як у жида, котрому пан віддає коршму в аренду. Чи пан їде на сойм, чи на прощі, чи на весїле, — на підданих накладає якийсь новий тягар. В королївських добрах, котрими орудували старости або завідовники, положенє хлопів було ще гірше, хоч закон лишав їм право жалити ся, — після замітки Старовольського, — тому що винувачений буде все правий, а хлоп винуватий. „В судах у нас, — говорить той

сам письменник, — завели ся нечувані податки і підкупства; наші війти, лавники, бурмістри — всі підкупні, а про доносців, що втрчують невинних людей у біду, і говорити нічого. Спіймають богача, запутають і засадять у в'язницю, та й тягнуть з його подарунки і хабарі“. Крім безмежної самоволі старости або його дозорця, в коронних добрах лютували вояки, котрі тоді визначали ся зухвалостю і сваволею. „Багато — замічає Старовольський — говорять у нас про турецьку неволю; та се тикає ся тільки воєнних бранців, а не тих, що живуть під турецькою властю і займають ся хліборобством або торговлею. Як заплатять річну данину, тоді вони свобідні, як у нас не свобідний ні оден шляхтич. В Туреччині жаден паша не може останньому мужикови вчинити того, що робить ся в наших місточках і оселях. У нас в тім тільки й воля, що вільно робити кождому, що задумає; і з того виходить, що бідний і слабий стає невільником багатого і сильного. Який небудь азіятський деспот не замучить за ціле жите стілько людей, скілько їх замучать одного року в вільній Речі Посполитій“.

Та нічо так не тяжило і не вражало українського народу, як власть жидів. Пани, лїнуючись орудувати добрами, самі віддавали їх в аренди жидам з повним правом панської власти над хлопами. І тут-то не було кінця слідствам над робочою силою і умовим житем народу. Крім ріжних можливих прояв самоволі, жида, користуючи ся пониженем православної віри, брали в аренди церкви, накладали оплати за хрещене дітий („дудки“), за вінчане („поємщина“), за похорони і на останку взагалі за всяке богослужене; крім того, — й умисне висьмівали віру. Віддавати добра на аренди видавало ся так вигідно, що число жидів усе більше і більше змагало ся й Україна опинила ся під їх владою. Жалоби народу на жидівське насиле до сего часу пробивають ся в піснях народних. „Як — сказано в одній думі — родить ся у бідного мужика або козака дитя, або козаки чи мужики задумають звінчати своїх дітий, — то не йди до попа за благословенем, а йди до жида і кланяй ся йому, щоби позволив відчинити церкву, охрестити дитя або звінчати молодих“. Навіть римсько-католицькі сьвященники, при всій своїй нетерпимости до

ненависної для них „схизми“, виступали проти передачі українського народу під владу жидів. Так в одній проповіді — виголошеній вже тоді, як Хмельницький розбудив дрімучу совість панів — сказано: „Наші пани вивели з терпеливості своїх бідних підданих в Україні тим, що віддаючи добра жидам в аренди, продали схизматиків у тяжку неволю. Жида не позваляли бідним підданим хрестити дитин або вінчати ся, поки не заплатили їм окремої данини“.

Розумно, що нарід, находячи ся в такім положеню, кидав ся в козацтво, втікав юрбами на Запороже і відси появляв ся оружними ватагами, котрі скоро розповсюдили ся. Повстаня слідували за повстанями. Пани жалували ся на зухвальство і сваволю українського народу. Рівночасно відбували ся ненастанні напади на Туреччину. Ватаги удалеців, що визволили ся побігом від тяжкого панського і жидівського гнобленя, втікали на Запороже, а відтіля на чайках (довгих човнах) пускали ся морем грабити турецькі побережні гóроди. Житє на родині мало так мало примани, що вони не бояли ся піддавати ся ніякій небезпеці; а нападати на невірних, після тогочасних поглядів, уважали богоугодним ділом, тим більше, що задачею сих нападів було як визволяти полонених християн, так і добувати добичі від невірних. Турецькі послы ненастанно жалували ся перед польською управою на козаків. Поляки після змоги ловили винуватих і карали їх, але як самі були в суперечці з Турками або Татарами, тоді давали волю тим самим українським удалцям. Сі походи були іменно важні тим, що послужили дальшою військовою школою для українського народу і помагали йому дружно і рішучо повставати проти Поляків; на се не важив ся в інших місцях український нарід, що стогнав під таким самим гнобленем.

Поодиноких місцевих повстань народу було дуже багато, та не всі вони нам відомі. Управа тільки виготовляла нові реєстри, бажаючи обмежити число козаків. Та після кожного реєстрованя число козаків подвоювало ся, потроювало ся; лишних знов виключали із списів, а сі лишні не слухали і побільшали число своє силами охотників. Часами хлопи зворушили ся проти владельців, збирали ся

у ватаги, нападали на обійстя владільців. Жорстокі кари слідували за кожним гнобленем; та бунти на ново підіймали ся. Усі хотіли бути козаками; годі було розібрати: хто справдешній козак, а хто тільки називає себе козаком. В 1614 р. коронний гетьман Жолківський розігнав у Браславщині чималу ватагу, що звала себе козаками, а 15. жовтня під Житомиром заключив з реєстровими козаками умову, після котрої вони обов'язали ся не приймати в своє товариство своєвільних ватаг, що називали себе козаками і нападали на панські добра, не збирати народу на ради; всім тим, що самовільно звали себе козаками, веліли позістати під панською властю. Сю умову зараз нарушено. Шляхта жалувала ся перед королем: король писав універсали, та в сих універсалах пробивала ся вже свідомість немочи. „Не зважаючи на всі давні способи, — писав король в 1617 р. — козацька сваволя дійшла до страшних крайностей; громади козаків не дають Речі Посполитій супокою; шляхта не може жити безпечно в своїх добрах“. А крім того в першій четвертині XVII. в. козацька сьміливість находила собі поле діяльності то в Московщині, то в Туреччині і Волощині. Під проводом Сагайдачного козаки помагали Полякам у війні з Туреччиною. Та коли скінчила ся та війна, козацькі повстання стали прибирати значно ширший розмір. В 1625 р. козаки вислали своїх депутатів на сойм з домаганем, признати законними духовних, посьвячених єрусалимським патріархом, віддалити уніятів від церков і церковних дібр, знищити всякі обмежаючі постанови против козаків і не обмежати їх числа. Вони, при своїй просьбі, післали весь спис ріжних прослідвань, котрих дізнавали Українці в Польщі і Литві, замічали, що всюди відбирають у православних церкви, тягнуть у суди православних під ріжними поводами і віддаляють їх від цехових ремесел, саджають до вязниці і бють сьвящеників; жалували ся, що православні діти виростають без хрещеня, люди живуть без вінчання і умирають без сповіди і сьв. причастя. Просьба ся не мала ніяких наслідків і козаки під проводом гетьмана Жмайла стали самі розправляти ся: вдерли ся до Києва, вбили київського віята Теодора Ходику за ревність до унії, ограбили католицький монастир, убили в нім сьвященика і ви-

правили до московського царя посольство з просьбою прийняти козаків під свій захист. Сего не хотіли їм простити Поляки і коронний гетьман Станислав Конецьпольський дістав приказ згнобити козаків оружем. Козаків було до двайцять тисяч; та між ними повсталала незгода, так що часть їх розійшла ся. Конецьпольський припер їх до Дніпра, недалеко Крилова; реєстрові козаки рішили ся миритись; скинули Жмайла, вибрали гетьманом Михайла Дорошенка і заключили з польським гетьманом на урочищу „Медвежі Лози“ умову, після котрої козаки мали оставати в числі шести тисяч і бути під властю коронного гетьмана; дальше всі, що звали себе козаками мали підчинятися своїм старостам і панам; усі землі, котрі вони собі присвоїли і вважали козацькими, мали бути звернені владільцям. Умова та не могла розв'язати суперечних питань після бажання Поляків. Число виключених з козацького стану значно перевищало число реєстрових; і ще побільшувало ся ново зложеними ватагами. Непокірні хлопи втікали юрбами на Січ. По смерті Дорошенка, що поляг у битві з Татарами, Поляки настановили над реєстровими козаками проводирем Грицька Чорного, чоловіка прихильного Полякам; та самовільні козаки зібрали ся в Січі, вибрали гетьманом Тараса і посунули ся на Україну. Реєстровці видали Грицька Чорного Тарасови; Запорожці жорстоко покарали його, що він прийняв унію. Тарас, признаний реєстровцями, розіслав по Україні універсал і вговорював увесь нарід підняти ся і йти на Поляків в імя віри. Многі духовні підохочували Українців до оборони віри й життя, тому що роздратовані тоді Поляки кричали, що треба знищити схизму і викоринити весь бунтівничий нарід, а Україну заселити Поляками. Польські історики впевняють, начеб і Петро Могила, ще яко печерський архимандрит, заохочував нарід до повстання.

Поляки допускали ся тоді страшних варварств. Самійло Лащ, коронний стражник (надзорець пограничних країн) обтинав людям носи й уши, віддавав дівчата і жінки на наруги своїм воякам і в перший день Великодних св'ят 1639 р. в місточку Лисянці вирізав що-до одного всіх населенців, без розбору роду і віку: багато з них убито в церкві. Щоби нагнати народи страху, роблено і в інших

місточках то само. Тарас скупив свої сили лівобіч Дніпра, коло Переяслава. Конецьпольський вступив з ним у бій, котрий був так невдачний для Поляків, що після їх власного свідощтва в Конецьпольського за один день пропало більше війська, як за три роки війни з Шведами. Жаль, що вислід сеї війни для нас остав невідомий. Тарас якимсь способом попав у руки Поляків і був казнений.

За два роки вмер Жигимонт III. Реєстрові козаки за його сина Володислава брали участь в поході проти Московщини, але за то інші козаки спустили ся самовільно в Чорне море, нападали на турецькі краї і збирали ся на дніпрових островах, щоби знов іти війною на Поляків. Щоби перетяти побіг народу за пороги, Конецьпольський заложив над Дніпром перед самими порогами твердиню Кодак і лишив там залогу під начальством Француза Маріона. Та в серпню 1635 р. начальник самовільних козаків Сулима збурих сю твердиню, вибив залогу і почав закликати на рід до повстаня.

Замір йому не вдав ся. Конецьпольський вислав реєстрових козаків і вони спіймали Сулиму, що ще не вспів зібрати значнійшого війська. Йому відтяли голову в Варшаві.

Після того оголошено знов строгий приказ самовільним козакам слухати своїх панів, а щоби се виконати, розставлено по Україні польські війська, котрі зараз стали заподівати народови всякі насиля. То спонукало реєстрових козаків 1636 р. звернути ся з жалобою до короля; вони вибрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша і чигиринського Зиновія Богдана Хмельницького.

Зиновій Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького. В молодости вчив ся він у Ярославі (галицькім) у єзуїтів і одержав на свій час гарне образование. Вітця його вбито в Цецорськім бою, нещаснім для Поляків, де поляг їх гетьман Жолківський. Зиновія, що брав участь в бою разом з вітцем, взяли Турки в полон; він був два роки в Царгороді, навчив ся там турецького язика і східних обичаїв, що йому опісля стало в пригоді. Коли Польща помирила ся з Туреччиною, Зиновій вернув до рідного краю, служив у козацькій службі і осягнув чин

сотника. Є вість, що він був під Смоленськом в 1632 р. і дістав від Володислава шаблю за хоробрість.¹⁾

Зиновій Богдан Хмельницький.

Для перегляду козацьких жалоб назначено сенатора і воеводу brasлавського Адама Кисіля, православного пана,

¹⁾ Так говорить одна українська літопись і додає, що в двайцять два роки, коли він став підданим Олексія Михайловича, то сказав: „Шабля ся осоромлює Богдана“.

що вважав себе знатним бесідником і справним дипломатом. Він почав хитрувати з козаками і тягати їх, та старався успокоїти реєстровців обіцянками грошей, а найважніше добивався виключення з реєстру лишніх козаків і повернення їх під владу своїх панів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко, чоловік старий, нерішучий, але тим не менше щиро прихильний козацькій справі. В тім часі, як він радив з Кисілем, новий проводир самовільних козаків Павлюк, напав з Січи на Україну з 200 людьми, забрав у Черкасах цілу козацьку артилерію і вернув назад у Січ, а відтам писав і вговорював реєстрових козаків, щоби злучилися з „виписчиками“ і одностайно боронилися проти Поляків. Томиленко вагався, а Кисіль, — котрий після власного свого признання робив розлад між козаками, — зібрав кружок реєстрових козаків і зложив з них раду над рікою Русавою. Ся рада скинула Томиленка і вибрала гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича (Кононенка), родом Москаля, прихильного панським поглядам. Разом з Томиленком скинули й інших старшин, тільки лукавий писар Онушкевич лишився при своїм уряді. Павлюк дізнався про такий переверт і післав свого товариша, чигиринського полковника Карпа Скидана з відділом у Переяслав, спіймав Кононовича, писаря Онушкевича, новонастановлених старшин і привіз їх у Крилів. Козаки осудили їх і розстріляли. Гетьманом вибрали Павлюка. Томиленко добровільно відступив йому першеньство і став його товаришем і другом.

Павлюк розіслав універсал по всіх гóродах, місточках і селах і завзивав весь український нарід до повстання :

„Приказуємо вам і вговорюємо вас, щоби ви всі одностайне, від малого до великого, покинули свої діла і без проволоки збиралися до мене“.

На поклик Павлюка найперше відозвалися лівобіч Дніпра так звані нові слободи, а відтак і правобіч розлягся, як каже ровесник, крик : „На свободу, на свободу!“ Одні втікали до Павлюка; другі творили ватаги, кидалися на панські двори і забирали там засоби, коний, оружє... Сам Павлюк розіслав універсал, поїхав у Січ збирати Запорожців, а начальство в Україні поручив Скиданови. Всі реєстрові полки, оден за другим, перейшли на сторону

повстання. Скидан заложив свій табор в Мошнах (черкаського повіту). Конецьпольський вислав проти козаків свого товариша Потоцького.

Грудня 6-го 1637 р. наступив бій коло села Кумейки. Українці били ся запекло; та сильний холодний вітер віяв їм у лице; їх розбито і вони втекли до Дніпра та стали в місточку Боровицях. Прибув Павлюк; але козаки зворушили ся проти йому, за те, що він не в пору пішов на Січ і пропустив слушний час. Кисіль, що був з Потоцьким, вговорив козаків, щоби видали Павлюка і ручив, що король простить їм. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманства, викликали гетьманом одного із старшин Дмитра Томашевича Гуню, але Гуня не годив ся на старшинство ціною видачі своїх товаришів. Тоді реєстрові козаки спіймали Павлюка, Томиленка і якогось-ще Івана Злого і привели Потоцькому.

Заключили вони з польським начальником умову: козаки обіцяли слухати польської управи. Умову сю підписав Зиновій Богдан Хмельницький, що був уже тоді генеральним писарем. Потоцький настановив над козаками старшим Іляша Караїмовича. Гуня, Скидан і інші втекли.

Павлюка, Томиленка і Злого привезли в Варшаву. Надармо Кисіль просив перед соймом, щоби дарували їм жите і відкликував ся на свою поруку. Його протесту не послушали. Козацьким проводирам відтіяли голови.

Потоцький тимчасом скінчив на Україні і почав немилосердно карати бунтівників. Ціла дорога від Дніпра до Ніжина була уставлена посадженими на кіл хлопами. Але тоді, коли Потоцький карав сотнями бунтівників і кричав: „Я з вас воскових зроблю!“, Українці сміло говорили йому: „Коли ти, пане-гетьмане, хочеш карати винуватих, то посади на кіл разом цілу праву і ліву сторону Дніпра“.

Ледво що зачала ся весна 1638 р., а вже по всій Україні рознесла ся вість, що з Запорожа йде нове військо. Там вибрали гетьманом Полтавця Остринина. З ним ішов Скидан. Нарід юрбою горнув ся до них з усіх сторін. Потоцький виступив проти них і поніс поразенє під Голтвою. Та між козацькими проводирами не було ладу. Поляки уладнали ся після поразеня і наперли на Остринина

під Жовнином, коло Дніпра. Остранин утік з війська в московську державу. Козаки вибрали старшим Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстровці не пристали тоді до повстання, тому що були з польським військом і під проводом начальників, котрих настановили Поляки. Гуня від половини червця до половини серпня завзято тримав ся проти Поляків, годив ся миритись, та не інакше, як на основі хоч троха користних умов. На останку козаки зложили оружжя. Гуня втік у Московщину. Скидан, що ще перше виправив ся за Дніпро для зібраня нових сил, попав у полон.

З того часу Поляки, хоч лишили реєстрових козаків в давнім числі, але давали їм начальників із шляхотського стану. Замість гетьмана настановили в них комісара, якогось Петра Комаровського; генеральний писар Зиновій Богдан Хмельницький втратив свій уряд і став як перше чигиринським сотником. Щоби спинити побіг народу за пороги, відновлено Кодак. Оповідануть, що Конецьпольський, приїхавши сглядати відбудовану твердиню, закликав до себе козацьких старшин і глумливо спитав їх: „Як вам здає ся Кодак? — „Manu facta, manu destruo“ (що людськими руками зроблено, то й людськими руками збудить ся) відповів Хмельницький.

Поляки прийшли до переконаня, що для спиненя бунтівливости загніздженої між українським народом треба брати ся до строгих способів; за найменшу пробу повстаня карали дуже варварським способом: „І муки фараонові — говорить українська літопись — нічого не значать проти ляхького тираньства. Ляхи дітий в кітлах варили, жінкам видирали груди деревом і заподївали інші невисказані муки“.¹⁾

Козакам вже трудно було починати повстанє. Самих реєстрових козаків майже повернули в хлопів і вони робили паньщину на своїх начальників шляхотського стану. Інший зворот надано українській справі на дворі короля Володислава.

¹⁾ Певність сих вістий потверджують також сучасні московські звістки: „Польскіе и литовскіе люди ихъ христіанскую вѣру нарушили и церкви ихъ, людей собирая въ хоромы, пожигали, и пищальное зелье, насыпавъ имъ въ пазуху, зажигаютъ и сосцы у женъ ихъ рѣзали...“

Сей король, з природи розумний і діяльний, був недоволений своїм становищем, що засуджувало його на бездільність; важкий був для його розлад, що панував в його королівстві. Його самолюбство дізнавало ненастанно пониження від гордих панів. Король бажав зачати війну з Туреччиною. Після загальної думки сучасників скривалося за тим бажанєм друге: скріпити війною свою королівську власть. Хоч нема ніяких письмених зізнань з його боку що до сего наміру, та вся шляхта від малого до великого була про се переконана і вважала канцлера Оссолинського спільно винуватим з королем. А хоч канцлер і потакував намірам королівським, то всеж не був певним чоловіком, щоби їх сповнити. Се був розкішний, плеканий, суетний, тривожливий аристократ, умів складно говорити, та не мав снаги бороти ся проти бездоля, а найбільш дбав про себе самого і в небезпеці готов був перейти на противний бік.

В 1645 р. прибув до Польщі венецький посол Теплоло, щоби наклонити Польщу вступити з Венецією в союз проти Турків; обіцяв він з венецького боку значні суми грошеві а найбільш домагав ся, щоби польська управа дозволила козакам розпочати морські походи на турецькі береги. Папський нунцій також заохочував короля до війни. Сподівали ся участі господарів молдабського і волоського, мали надію на семигородського князя і на московського царя. З початком 1646 р. польський король заключив з Венецією умову; Теплоло видав королеви 20.000 таларів на збудоване козацьких чайок; король завізвав до Варшави чотирох козацьких старшин: Іляша Караїмовича, Барабаша, Богдана Хмельницького і Нестеренка. Хмельницький недовго опісля був у Франції, де радив ся з графом Дебрежі, настановленим послом в Польщу, що до приставки козаків у французьке військо. Відтак 2400 охочих козаків виправило ся до Франції і в 1646 р. брали участь в овладі Дінкерка в Іспанців.

Король бачив ся з козацькими старшинами нічу, прийняв їх ласкаво, обіцяв побільшити число козаків до 20.000 крім реєстрових, наказав збудувати чайки, дав їм 6000 таларів і обіцяв заплатити протягом двох літ 60.000.

Усе те діяло ся нишком, та не могло довго задержати ся в тайні. Король видав так звані зазивні листи, щоби затягати військо за границею. Затяг ішов спершу скоро. До Польщі стали прибувати німецькі жовняри, що брали участь в трийцятилітній війні і не привикли здержувати ся самоволі. Шляхта, що пильно дивила ся за непорущністю своїх привілеїв, стала кричати проти короля. Сенатори також підняли наріканя. Королеви нічого не оставало, як піддати свої наміри під осуд сойму.

У вересню 1646 р. зібрали ся наперед соймики по воєводствах. Шляхта всюди показала ся неохочою до війни і толкувала як найгірше королівські замисли. „Король — кричали на соймках — задумує про війну, щоби зібрати військо, взяти його під своє начальство і з його допомогою зменшити шляхотські вільности. Він хоче хлопів обернути в шляхту, а шляхту в хлопів“. Повстали найдивоглядніші вигадки; була поговірка, що король хоче зладити різню в роді Вартоломеевої ночі; Оссолинського називали зрадником вітчизни.

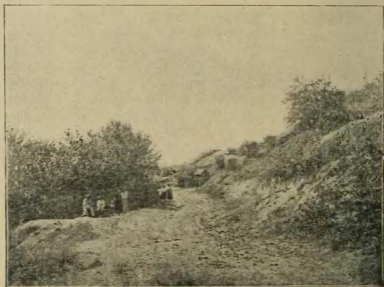
В листопаді зібрав ся сойм у Варшаві. Всі одногolosно закричали проти війни. Королеви треба було піддати ся волі сойму і приказати розпустити затягнене військо, а козакам заборонити робити чайки. Короля зобовязали, щоби не збирав наперед війська і не входив в союзи з посторонними державами без волі Речи Посполитої.¹⁾

—Козацькі старшини, Караїмович і Барабаш, вбачаючи, що королівський намір не вдає ся, сховали королівський привілей на помножене козаків і будоване чайок. Хмельницький хитрощами дістав сей привілей у свої руки. Оповідають, що він запросив у свій хутір Суботово козацького старшого (незвісно чи Караїмовича, чи Барабаша), і підпоїв його, взяв у його шапку і хустину і вислав чуру

¹⁾ Після замітки Тепола, королеви треба було тільки підкупити кількох послів, щоби скликати сойм, позаяк у Польщі голос одного посла зносив рішене цілого сойму. Та король не рішив ся на те, тому, що бояв ся межиусобиць. Крім того він старав ся піддержувати для себе прихильність нації в надії, що Поляки виберуть його сина.

свого до жінки старшого за привілеєм. Пізнавши річи свого чоловіка, жінка видала важне письмо.

Вслід за тим з Хмельницьким приключила ся подія, що мала, здає ся, звязь із захопленем привілею. Його хутір Суботів (8 верстов від Чигирина) дістав був у дарі його отець від давнійшого чигиринського старости Даниловича. В Чигирині був уже інший староста Олександр Конецьпольський, а в його підстаростою шляхтич Чаплинський. Сей випросив собі в Конецьпольського Суботів, по-

Суботів (вїзд у село).

заяк Хмельницький не мав документів на посїдане. Коли староста Конецьпольський на се призволив, Чаплинський, польським звичаєм, напав на Суботів під той час, як Хмельницького не було дома; а коли десятилітний хлопець, син Хмельницького, йому сказав щось нечемного, велїв він його вибити. Слуги так немилосердно сповнили сей приказ, що хлопя вмерло другого дня. Після деяких вістий, крім того, Чаплинський звінчав ся після уставу римсько-католицької Церкви з другою жінкою Хмельницького, котру Хмельницький взяв по смерти першої

своєї жінки, Ганни Сомко.¹⁾ Та ся вість про жінку є сумніва.

Хмельницький запізвав перед суд Чаплинського, та не міг нічого вдіяти, тому що не мав письмених документів. В польськїм судї тогочаснім трудно було козакови правувати ся з шляхтичом, котрого попирав знатний пан.²⁾

Тодї Хмельницький зібрав до трийцять козаків і став в ними радити ся, як би покористувати ся королївським привілеєм, відновити силу козацтва, вернути свободу православній вірі і захистити український нарід від самоволї польських панів. Один сотник, що був на сих сходинах, донїс про се на Хмельницького. Коронний гетьман Потоцький велїв увязнити Хмельницького. Та переяславський полковник Кречовський, котрому віддали Хмельницького під надзїр, випустив увязненого. Хмельницький утік верхом через степ на Запорожську Сїч, що була тодї на „Микитинїм Розї“.

Тут застав Хмельницький не більш як триста юнаків, але вони дали поклик і стали з ріжних дніпрових островів і берегів збирати ся збігцї, що там проживали. Сам Хмельницький удав ся на Крим. Він показав ханови привілей короля Володислава. Хан Іслам-Гирей побачив ясні докази, що польський король загадував війну проти Криму і Туреччини; крім того хан був уже лихий на короля за те, що вже кільканайцять лїт не дістав з Польщі належних гроший, котрі Поляки називали подарунками а Татари вважали даниною. Нагодив ся Татарам гарний і вигідний привід, що би дістати добичі. Однако хан сам не виступив на Польщу, хоч обіцяв се перегодом учинити, тільки позволив Хмельницькому закликати з собою кого-небудь з мурз. Хмельницький запросив Тугай-бея, перекопського мурзу, славного своїми наїздами: в Тугай-бея було до чотири тисяч Ногайцїв.

¹⁾ Матери синів Хмельницького Тимоша і Юрія і дочок: Стехи і Катерини.

²⁾ Зберїг ся переказ, записаний у сучасних літописях, та за правдивість його годї ручити. Оповідають, неначеб Хмельницький удавав ся до короля і Володислав сказав йому: „Ви войовники і носите шаблі; хто вам заборонює за себе стати?“

Се діяло ся зимою з 1647 на 1648 рік. Коронний гетьман Миколай Потоцький і польний (його помічник) Мартин Калиновський збирали військо, взивали панів, щоби йшли їм на поміч з своїми відділами, котрі, після тодішнього звичаю пани держали в себе під назвою надворних коменд. Між тим заходив ся Потоцький, щоби якими-будь хитрощами виманити Хмельницького з Січи і вислав до його письма в Січ. Та всі його заходи в сїм зглядї не повели ся.

Тимчасом український нарід готовив ся до повстаня. Козаки перебрані то вбогими, то богомольцями, ходили по селах і намавляли населенців — то відчиняти козакам Хмельницького городські ворота, то насипати піску в польські пушки, то втїкати в степ у ряди войовників запорожських. Поляки уживали строгих способів: забороняли ходити юрбами по улицах, збирати ся в домах, забирали в населенців оружє, або відкручували в їх оружю замки, жорстоко мучили і карали тих, кого підозривали о порозумінє з Хмельницьким. Потоцький заявив своїм універсалом, що кождий, що втїк на Запороже, відповідає житем своєї жінки і дітий. Такі поступки вийшли на шкоду Полякам і роздратовали український нарід, що й без того їх ненавидїв. З лівого боку Дніпра було наручнійше втїкати і відси спішили ватаги до Хмельницького. Весною у його зібрало ся до осьми тисяч. В цьвітню дійшла вість до начальників польського війська, що їх ворог виступає з Січи; замість того, щоби йти на його з усім своїм військом, вони вислали против його реєстрових козаків з їх начальниками Дніпром на байдаках (великих суднах) а берегом невеликий відділ кінниці під начальством молодого сина коронного гетьмана Степана з козацьким комісарем Шембергом. „Сором — говорив тоді коронний гетьман — посилати значнійше військо против якої-небудь нікчемної шайки підлих хлопів“.

Козаки, плувучи на байдаках Дніпром, дістали ся 2-го мая до урочища, званого „Камінним Затеком“ і задержали ся, та вижидали польського відділу, що йшов берегом. Частина козаків вийшла на берег. Нічу з 3-го на 4-го мая явив ся у них післанець Хмельницького, козак Ганжа, і сьмілою промовою розохотив їх, і так вже

настроєних до повстаня. Полковник Кречовський, що був у висланім реєстровім війську, і з свого боку підмовляв козаків до Хмельницького. Реєстровці втопили своїх шляхотських начальників, що годили панській власті; між ними згинули Караїмович і Барабаш. Вранці всі злучилися з Хмельницьким.

Скріпивши реєстровими козаками своє військо, Хмельницький розбив 5-го мая польський відділ над потоком, званим „Жовті Води“. Син коронного гетьмана Степан умер з ран; інших панів узяли в полон; між полоненими було тоді двох знатних опісля людей: перший був Степан Чарнецький, котрому суджено було стати знаменитим польським войовником і жорстоким мучителем українського народу; другий був Іван Виговський, український шляхтич; попавши в полон, сей чоловік так умів підлестити ся Хмельницькому, що небагом став генеральним писарем і найважнішим дорадником гетьмана.

Головне польське військо стояло недалеко Черкас, коли оден ранений Поляк приніс сюди вість про поразене висланого в степ відділу. Потоцький і Калиновський були в незгоді між собою і видавали розпорядки на перекір оден другому, згодилися однако на те, що треба їм відступити ближше до польських границь. Вони відступили зпід Черкас і добилися до гóрода Корсуня, над рікою Росю; тут вони зачули, що Хмельницький під Корсунем; спіймані козаки наговорили Полякам багато прибільшених вістий про скількість і сили війська Хмельницького. Калиновський готов був вдати ся у бій; Потоцький не позволив і велів уступати такою дорогою, щоби вигідно було видобути ся від неприятеля. Поляки взяли собі за провідника одного українського хлопа, котрого, як видно, навмисне підслав Хмельницький. Тимчасом обчисляючи наперед, куди Поляки підуть, козацький начальник заздалегід вислав своїх козаків і велів їм біля збочи з гори в долину, звану „Крута Балка“, обрізати гору і зробити кручу, котраб загородила дорогу возам і коням. Намір удав ся як не можна лучче. Поляки з цілим своїм табором попали прямо в се нещасне місце, тоді зовсім поросле лісом, і в тім часі на них ударили з усіх боків козаки і Татари; їх цілком поразили. Оба начальники попали

в полон; ціла артилерія, всі засоби і худоба дістали ся витязям. Шляхтичі, що складали військо, не змогли втечи. Хлопи ловили їх, убивали або приводили до козаків. Хмельницький віддав польських начальників Татарам в полон, щоб їх заохотити до дальшої помочи козакам.

Корсунська перемога була незвичайно важною, ще небувалою в своїм роді подією; українському народови як би нараз відкрили ся очі: він побачив і пізнав, що його гнобителі не так могуті і непобідимі; панська пиха впала під односердними ударами рабів, що рішили ся на останку скинути з себе ярмо неволі.

Після сеї першої перемоги Хмельницький спинив ся і виправив у Варшаву козацьких послів з жалобами і поясненнями, та в сю саму пору захопила смерть короля Володислава в Меречи, що дала повід до поговірок про отруту.

В Польщі наступило безкоролівство, припадав новий вибір короля.

На горячу просьбу браславського воєводи Адама Кисіля, що бажав якнебудь протягнути час, Хмельницький згодив ся вступити в переговори і до вересня не йшов з військом дальше на Польщу. Однак мало довіряв він можливості примирення з Поляками і тому написав грамоту до царя Олексія Михайловича, в котрій заявляв бажане вступити під владу єдиного руського володаря, щоб сповнило ся, як він висловив ся, „изъ давнихъ лѣтъ глаголемое пророчество“. Він вговорював царя, щоб користував ся часом і вирушив на Польщу і Литву тоді, як козаки будуть напирати Ляхів з іншого боку. Московський цар не покористував ся тоді пригідним случаем, а сам Хмельницький дармо втеряв кілька місяців на безхосенних переговорах з Кисілем і його товаришами, що повнили службу комісарів.

Український нарід зовсім не так споглядав на обставини, що захопили його. Як тільки розійшла ся вість про перемогу над польським військом, у всіх сторонах української землі, що підлягала Польщі, навіть і в Білоруси, що більше привикла до гноблення, як Україна, вибухло повстанє. Хлопи збирали ся в шайки, звані тоді загонами, нападали на панські оселі, бурили їх, убивали владільців

і їх дозорців, вигубляли католицьких духовних; діставало ся й уніятам і всякому, кого тільки підозрівали о прихильність Полякам. „Тоді — після замітки сучасного літописця — гинули православні ремісники і купці за те, що, після польського звичаю, підголювали собі голову“. Убийства відбували ся з варварськими муками: здирали з живих шкіри, розпилювали на половину, били на смерть палками, пекли на вуглях, обливали кипятком, обмотували голову і потім спускали лук, так що у жертви вискакували очи; не було пощади і немовлятам. Найстрашнійше завзяте показував нарід на жидах; вони були засуджені на конечне винищенє і всяке милосерде для них уважано зрадою. Звої закону витягали із синагог: козаки гуляли на них і пили горівку, відтак клали на них жидів і різали без милосердя; тисячі жидівських немовлят кидали в криниці і засипали землею.¹⁾ Після переказу сучасників згинуло х в Україні тоді до сто тисяч, не лічачи тих, що померли з безхліб'я і безвідя в лісах, болотах, в підземних сховках, і потонули у воді підчас невдачного побігу. „Всюди по полях, по горах лежали тіла наших братів, — говорить сучасний жидівський рабін: — не було їм спасеня, тому що гонителі їх були бистрі, як вірли небесні“. Тільки ті спасли себе, що з переляку о житє переняли християнство: таким Українці прощали всьо давне і лишали їх живих з їх майном; та вихрести скоро оголошували ся жидами, як тільки минала небезпека і вони могли вибрати ся з України.

Всьо польське, всьо шляхотське на Україні якийсь час було перейняте якимсь безглуздим переляком, не боронило ся, лише втікало. Пани, що мали у себе оружи коменди, не в силах були і не рішали ся виступати проти народного повстаня. Тільки оден з панів не втеряв тоді відваги: се був Єрема Вишневецький, син Михайла і волоської княжни з дому Могил. Він родив ся в православної вірі, та єзуїти повернули його на католицтво

¹⁾ В Ладжині, після вісти ровесника, козаки положили кілька тисяч звязаних жидів на лузі, спершу رایали їм прийняти християнство і обіцяли пощаду, але жиди відказали ся; тоді козаки сказали: „Так ви самі винуваті; ми повбиваємо вас за те, що ви насміяли ся

і він став жорстоким ненависником і гонителем усього українського. В починах повстання Вишневецький жив у Лубнах, лівобіч Дніпра, де в його, як і правобіч, були просторі добра; він був приневолений з своєю комендою, зложеною із шляхти удержуваної його накладом, перейти на правий берег і почав у своїх добрах карати бунтівників з такою самою немилосердністю, яку проявляли розлючені хлопи над Поляками і Жидами, видумував найбільш вигадливі кари, веселив ся муками, що відбували ся перед його очима і промовляв: „Мучте їх так, щоби вони чули, що умирають!“ Своім прикладом потягнув він за собою кількох панів і разом з ними почав ставити опір народови, боров ся кілька разів з численним відділом українських хлопів і козаків під проводом Кривоноса, та мимо свого завзяття не міг зломати його і виїхав у Польщу. Хмельницький вважав його своїм найпершим ворогом і жорстокости Вишневецького заподіяні українському народови подавав поводом до зірвання розпочатих переговорів.

Пани, що правили справами підчас безкоролїства, зібрали військо із шляхти; начальства над тим військом добивав ся собі Вишневецький, та замість його назначено трех начальників: князя Домініка Заславського, Александра Конецьпольського (сина недавно вмершого гетьмана Станислава) і Остророга. Хмельницький перечекав літо і виправив ся проти них у вересню.

Всього війська, виставленого проти Хмельницького було трицять шість тисяч. Польська шляхта тоді не визначала ся духом войовничим, вела в своїх добрах спокійне і веселе житє, хіснучи ся достатками, котрі приспорювала їм праця гнобленого народу: у війську виставленім проти Хмельницького, більша часть була таких, що

з нашої віри“. І відтак всіх поубивали, не пощадивши ні роду ні зросту. Страшні убийства жидів случили ся в Полоннім, де так багато їх вирізали, що кров лила ся потоками через вікна домів. В іншій місці козаки різали жидівських немовлят і перед очима їх родителїв приглядали ся внутренностям зарізаних, насмїваючи ся над звичайним у жидів розділюванем мяса на кошер (що можна їсти) і треф (чого не можна їсти) і про одних говорили: се кошер — їдьте! а про других се треф — киньте псам!

тільки в перший раз виходили на війну. Навичка вважати хлопів неначе худобу спонукувала Поляків легкодушно дивитися на війну. „Проти таких гольтіпак — говорили пани — не стоїть тратити куль; ми їх нагаями розженемо по полю!“ Інші так довіряли собі, що голосили таку молитву: „Господи, не помагай ні нам, ні їм, а тільки гляди, як ми розправимося з тим негідним хлопством!“ Польський воєнний табор став збірним місцем, де Поляки їхали не воювати з неприятелем а повеселитися і почванитися. Оден перед другим старався виказати цінність своїх коней, багатство упряжи, красу власних строїв, позолочені луки на сідлах, шаблі з срібними різьбами, чапраки вишиті золотом, бархатні кунтуші, підбиті дорогими футрами, на шапках китиці, засіяні дорогоцінними каменями, чоботи з срібними і золотими острогами, — та найбільш пани силкувалися визначитися оден перед другим розкошю стола і кухні. За ними везли в табор величнні склади посуду; їхали юрби слуг; в багатоукрашених панських шатрах блищали литі кубки, чарки, тарілки, навіть умивальні і таці були срібні; в сїм таборі було, після замітки ровесників, більше срібла, як олова. Привезли пани з собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, засоби їди, цукрів, всяких ласощів, везли за ними багаті постелі і ванни; одним словом, се був зїзд для розвеселення панів. З рана до вечера виправляли бенкети з музикою і танцями. Тимчасом незлічена прислуга, що прибула з панами догаджувати їх вигадкам, і наємні жовніри, котрі забрали платню наперед і її розстратили, — робили ріжні напасти сусіднім населенцям, грабили їх, а населенці говорили, що оборонці, за котрих видавали себе сї воєнні люди, гірше їх нищать, як козаки, котрих Поляки старалися представити неприятелями народу і бурителями.

Вересня 20-го приближився Хмельницький до того розкішного польського стану; маленька річка Пилявка відділяла козаків від Поляків. По незначній стичці, українські полоненники налякали Поляків, що в Хмельницького йшло величнене військо і що він от-от дожидає хана з ордою. Се викликало такий загальний і наглий переляк, що вночі всі повтікали з табору, покинувши своє майно на волю неприятеля. Вранці Хмельницький ударив на втіка-

чів: тоді змогло ся замішанє, Поляки кидали оружє, кож-
дий кричав: стійте! а сам утікав; полишали ранених і по-
лонених: інші подушили ся в натовпі. Витязам майже без
вистрілу дістало ся сто дваццять тисяч возів з кіньми;
стяги, щити, шеломи, срібна посуда, соболеві футра, пер-
ські тканини, умивальні, постелі, їда, сласти, — все лежало
в неладі; вин і горівки було тільки, що при звичайнім
ужитку стало би для цілого війська на місяць... Хлопи ки-
нули ся на дорогоцінності, ласощі, вина — і се дало змогу
Полякам втечи. Хмельницький посунув ся під Львів, не
добував однак сего гóрода приступом, а тільки зажадав
від населенців окупу двісті тисяч золотих для заплати
Татарам, що помагали козакам.¹⁾ Зпід Львова вирушив
Хмельницький 24. жовтня на Замость в глибину вже
справдешньої Польщі. Під Замостем стояв він до половини
листопада.

У Варшаві тимчасом відбував ся вибір нового ко-
роля. Сим разом близкість козаків не позваляла панам
проволікати вибору цілі місяці, як перше лучало ся: по-
треба голови для держави була дуже очевидна. Хмель-
ницький із свого боку вислав на сойм депутатів від
козаків.

Було тоді трех кандидатів на польський престіл: семи-
городський князь Ракочий і двох синів покійного короля
Жигимонта III., Кароль і Ян-Казимир. Семигородського
князя усунули перше всіх; з двох братів узяло верх сто-
ронництво Яна-Казимира, козацькі депутати також його
попирали; Оссолинський склонив многих на сторону Яна-
Казимира, впевняючи, що інакше Хмельницький буде вою-
вати за того королевича. Справу між двома братами зала-
годжено так, що Кароль добровільно відступив від своїх
заходів в користь брата. Вибрали Яна-Казимира не зважа-
ючи на те, що був перше єзуїтом і дістав від папи кар-
динальський капелюх. Що нахияло Хмельницького бути

¹⁾ Гóрод недавно що перед тим гарно обдертий панами, що
втїкали зпід Константинова, не міг дати чистою монетою більше як
шіснайцять тисяч золотих а решту доплатив товарами і річами зібран-
ними після розділу зпоміж населенців, так що неодному бідняці
довело ся розлучити ся з останньою дорогою річю, котру він беріг
про чорний день.

по сторонї сего короля — невідомо, як рівнож тяжко тепер означити, в якім ступні Хмельницький бажав сего вибору. Тим не менше Хмельницький показував велике вдоволенє, коли почув про вибір Яна-Казимира. Йому привезли 19-го листопада від короля письмо з приказом застановити війну і виждати королівських комісарів. Хмельницький зараз повернув від Замостя з усім військом назад на Україну.

Хмельницький останніми часами поступав против загальної народної волі. Повставший нарід домагав ся, щоби він провадив його на Польщу. Хмельницький вже зпід Львова думав був вертати ся, та тільки зважаючи на крик народу ходив під Замость. Хмельницький міг іти прямо на Варшаву, навести страх на цілу Річ Посполиту і приневолити панів, щоби згодили ся на найкрайніші уступки; він міг би вчинити корінний переверт у Польщі, збурити в ній аристократичний порядок і дати почин новому порядку, як державному, так і суспільному. Та Хмельницький на то не відважив ся. Він не тільки не радив ся, але й не приготовив ся до так великого діла. Почавши повстанє в крайности, зберегаючи власне жите і відомщаючись за своє майно, він як сам потім признавав ся, опинив ся на такій висоті, про котру й не маячив і тому опісля не міг вести діла так, як йому доля вказувала. Доба Хмельницького в тих відносинах подає оден з тих случаїв в історії, коли народна верства причутєм вбачає, що треба в данім часі робити, та єї проводирі не мають снаги ввести в діло того, що нарід чує, чого він домагає ся. Хмельницький був сином свого віку, присвоїв собі польські погляди, польські суспільні привички і вони то в нїм проявили ся в рішучій хвилі. Хмельницький почав діло гарно, та не повів його в пору дальше, як було треба. В перших часах зробив він історичну похибку, за котрою слїдував ряд інших і таким робом повстанє України пішло іншою дорогою, а не тою, куди його спершу вели обставини. Побачимо, як Хмельницький став навпаки народови і в відносинах суспільного ідеалу, утвореного народною верствою в його часі.

Хмельницький вернувши зпід Замостя прибув найперше в Київ. При гомоні дзвонів і громі пушок він віхав

у піврозвалені Ярославів Золоті Ворота і під стінами сьв. Софії повитали його митрополит Сильвестер Коссів, духовенство і київські городяни. Бурсаки сьпівали йому українські і латинські пісні, величали його спасителем народу, українським Мойсеєм. Тут дожидав його дорогий гість, Паїсий, єрусалимський патріарх, що їхав у Москву. Він іменем православного сьвіта на Сході приносив Хмельницькому привіт з побідами, дав йому відпущенє гріхів, понукував до нової війни проти латиньства. Гетьман був в тім часі чогось сумний. В його характері стало проявляти ся щось дивного: він то постив і молив ся, то віддавав ся пиятиці і сьпівав думи свого утвору; то був ласкавий і однакий в поведженю з усіми, то знов ставав строгий і гордий; то молив ся Богу, то радив ся з чарівницями.

З Києва він виїхав у Переяслав і там оженив ся. Жінкою його, як кажуть, стала Чаплинська. Про давнішого єї чоловіка всіяко говорять жерела: після одних він ще жив, після інших був убитий. Додають до того, що Чаплинська була кумою Хмельницького, і що патріарх Паїсий розрішив йому таке недозволене звінчанє. Але є також вість одного із сучасників, що невідомо довідно: чи справді ся Чаплинська була жінкою того, котрий відобрав у Хмельницького Суботів, чи інша, схожа з нею родом?

В Переяславі зіхали ся до Хмельницького послі сусідних держав, що гляділи своїх користий в звязи із зростаючою потугою козаків. З Туреччини прибув посол від везира, що управляв державою за малолітнього султана і предкладав Хмельницькому союз проти Польщі. Тоді заключено договір, після котрого козаки могли свобідно плавати по Чорному морю і Архіпелягови з правом безплатної торгівлі на сто літ. Козаки обовязували ся не нападати на турецькі гóроди і боронити їх. Семигородський князь Юрій Ракочий предкладав Хмельницькому вступити в союз і вирушити разом на Польщу, щоби добути корону для Юрія; за то Юрій обіцяв свободу православної віри у всіх краях польських, а самому Хмельницькому удільну державу в Україні з Києвом. Прислали до Хмельницького послів господарі молдавський

і волоський також з предловою дружи. Хмельницький дізнавшись, що в молдавського господаря є дочка, просить її руки для свого сина. Прибув посол царя Олексія Михайловича, Унковський, привіз після звичаю в дарі футра і ласкаве слово від царя; та цар ухилив ся від розриву з Польщею і бажав успіху козакам тільки в тім случаю, коли поводом до повстаня у них справді була тільки віра. На останку, в лютні прибули в Переяслав обіцяні від нового короля комісарі: сенатор Адам Кисіль, його племянник, новгородсько-сіверський хорунжий Кисіль, Захар князь Четвертинський і Ондрій Мясковський з їх свитою. Останній лишив дуже цікавий опис зустрічи з Хмельницьким.

Комісарі привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву обсіпану сафірами і червоне знамя з образом білого орла. Хмельницький назначив їм послуханє на площі і зібрав козацьку раду; тут виявив ся народний погляд, що не хотів ніяких угод і змагав до рішучої розвязки питання між Україною і Польщею.

„На що ви, Ляхи, принесли нам сі дитячі цяцьки, — закричала юрба, — ви хочете нас підійти, щоби ми, скинувши панське ярмо, знов його наклали! Най щезають ваші обіцні дари! Не словами а шаблями розправимо ся. Пануйте собі у своїй Польщі, а Україна най нам козакам лишає ся.“

Хмельницький гнівно спиняв народний гомін; та потім за обідом, в розмові з Кисілем і його товаришами, підпивши собі, висловив також щирі почуваня:

„Що толкувати? — говорив він — нічого не буде з вашої комісії. Війна мусить розпочати ся за дві або чотири неділі. Переверну я вас, Ляхів, до гори ногами, а потім віддам вас у неволю турецькому цареві. Най би король був королем: щоби король карав шляхту і дуків і князів ваших. Вчинить переступ князь, відрубай йому голову; а вчинить переступ козак — і йому то само зроби. От буде правда! Я хоч собі невеличкий чоловічок, та от Бог мені так дав, що я тепер самовладний володар український! Коли король не хоче бути вільним королем, ну як йому вгодно“.

Адам Кисіль висіяв перед козацьким проводирем всю свою красомовність, обіцяв побільшене козацького війська до п'ятнайцяти а навіть до двацяти тисяч, наділене його новими землями, давав дозвіл іти козакам на невірних; але Хмельницький на то все йому сказав:

„Марні речі! Було перше зо мною про се говорити; тепер я вже вчинив то, про що й не думав. Зроблю то, що я загадав. Вибу з ляхцької неволі весь український нарід! Перше я воював за свою власну кривду, тепер буду воювати за православну віру. Весь чорний нарід pomoже мені по Люблин і по Краків, а я від його не відступлю. У мене буде двісті, триста тисяч війська. Орда вже стоїть на поготові. Не піду війною за границю; не підойму шаблі на Турків і Татар; буде з мене України, Поділя й Волині; доволі нашого українського князівства по Холм, Львів, Галич. Стану над Вислою і скажу тамошним Ляхам: „Сидіть, Ляхи! мовчіть, Ляхи! Всіх тузів ваших, князів там зажену, а як стануть за Вислою кричати, — я їх і там найду! Не лишить ся ані оден князь, ні одна шляхціянка на Вкраїні; а хто з вас з нами хоче хліб їсти, той най війську запорожському буде послушний і не виступає на короля“.

Слухаючи сю річ, пани, як самі опісля говорили, зде-ревіли зо страху.

Полковники, що були при Хмельницькім, говорили крім того: „Вже минули ті часи, коли Ляхи були нам страшні; ми під Пилявцями спізнали, що се вже не ті Ляхи, що перше бували. Се вже не Жолківські, не Ходкевичі, се якісь-там Тхоржевські та Зайончковські (від — tchórz, зајас), діти, що нарядили ся в зелізо! Померли від страху, як тільки нас побачили“.

Однак по горячій просьбі польських комісарів, Хмельницький подав Адамови Кисілеви умовини мира в такім розуміню: в цілій Україні знищити память і слід унії; унійських церков зовсім не має бути, а римські костели тільки до часу; київському митрополитови дати перше місце в сенаті по примасі польськім; всі уряди і достоїнства в Україні мають бути обсажені православними; козацький гетман має бути зависимий тільки від самого короля; — жидам не дозволено поселяти ся в Україні.

На останку в условинах поміщено, щоби Єрема Вишневецький не дістав начальства над польським військом.

Комісарі відказали ся підписати сі условини, дійсно досить умірковані і відіхали. Предлоги Хмельницького викликали гнів у польським сенаті. В тих часах Поляки з загорілости ні за що не рішали ся на знищенє унії. Крім того домагання Хмельницького загрожували панам в будучині втратою їх дібр і верховних прав на Україні.

Поляки виставили військо під начальством трех проводирів: Лянскоронського, Фірлея і Єреми Вишневецького. Крім того дали королеви право на зібране посполитого рушення т. є. загального узброєня шляхти: способу сего уживано тільки тоді, як краєви грозила країна небезпека.

В Україні лагодив ся цілий нарід до війни. Хуторі, села і гóроди ставали пустою. Пахар кидав свій плуг, надіючи ся поживитись коштом панів, на котрих перше робив; ремісники покидали свої майстерні, купці свої крамниці; шевці, кравці, теслі, винники, броварники, могильники (що копали сторожеві кургани), лазники втікали до козаків, обголивши собі бороди (після тогочасного звичаю вояки голили собі бороди). „Так-то — замічає ровесник — диявол поглулумив ся з шановних людей“. Зневага і посьміх ожидали людей, що не брали участі в повстаню; тільки каліки, старці, жінки й діти лишали ся дома, та й то по більшій часті слабій чоловік або бездітний старець, стидаючи ся лишитись без участі в справі визволення вітчизни, ставив за себе наймита. Хмельницький розділив їх на полки, котрих тоді утворено дванайцять правобіч Дніпра,¹⁾ а дванайцять лівобіч.²⁾ Та не все військо

¹⁾ Чигиринський, черкаський, лисянський, білоцерківський, паволоцький, уманський, калницький, канівський, животівський (інакше браславський), полісенський і могилівський. Простір, котрий займали сі полки, складала нинішні губернії: київська, волинська по р. Горинь, подільська, часть Червоної Руси і часть минської губернії. Каменець, сильна, неприступна твердиня була ще в руках Поляків.

²⁾ Переяславський, нїжинський, чернигівський, прилуцький, ічанський, лубенський, іркліівський, миргородський, кропивнянський, галицький, полтавський і зінківський. Вони займали нинішню полтавську і чернигівську губернію і часть могилівської по Гомель.

було з Хмельницьким; він виправив частину його на Литву підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив з Чигирини в маю і йшов по-малу, очікуючи кримського хана. Іслам-Гирей злучився з ним в червцю на Чорнім шляху. В його війську були кримські гірняки, славні стрільці з лука, степові Ногайці в кожухах шерстю на верх вивернених, що жили на конину, нагрітою під сідлом; були й буджацькі Татари, що зносили з задивляючою терпеливістю спеку й голод і дивували своєю знаєністю безпримітного степу, спосібні, як говорили про них, довго сидіти у воді; були також з ханом Черкеси з голеними головами й довгими чубами. На поклик Хмельницького явилися лицарі з над Дону. Ніхто не просив наперед платні; кождий ішов без торгу на війну, сподіваючись розбити багату Річ-Посполиту.

Хмельницький з своїм полчищем обляг польське військо під Збаражем 30. червця (10 липця нового стилю) і держав його в облозі, надіючись приневолити до здачі голодом і ненастанною стрільбою. Поляки приготували собі так мало засобів, що в кілька неділь у них настав голод. Розкішні пани були приневолені жити на кінським мясом; прості вояки їли коти, миші, пси, а коли й тих звірят не ставало, то зривали шкіру з возів і обуви і їли, розварюючи в воді. Багато їх умирало; козаки навмисне кидали у воду трупи, щоб зопсувати її. Поляки доходили до такого положення, в якому були їх батьки в Москві. Українські хлопи насміювалися з них і кричали;

Полки ділилися на сотні; сотня мала села і гори і звалася після назви якогось значнішого містечка. Інша сотня мала в собі до тисяч людей; сотня ділилася на курені. Верховне місце управи звалося військовою канцелярією; там разом з гетьманом засідала генеральна рада або військова старшина: обозний (начальник артилерії і закладання табору), осаул, писар, судя і хорунжий (що ніс головне знамено). В кождім полку була полкова канцелярія і полкова старшина: полковник, обозний, писар, судя і хорунжий. В сотні була сотенна канцелярія і сотенна старшина. Начальники куренів звалися отаманами. Старшину вибирали на радах, а гетьман її потверджував. Сей лад в дійсности здавна бував у козацьким війську, та сим разом розширився на цілу верству повставшого українського населення.

„Чи скоро ви, панове, будете збирати від нас данину? От вже цілий рік, як ми вам нічого не платимо; а може бути, задумаєте наложити нам яку паньщину?... Піддавайтеся но лучче! а то дармо кунтуші свої замазали, лязячи по шанцях! Віддай усе то наше та й самі ви попадете в добичу голодним Татарам! От-що наробили вам: очкові, та паньщини, та процеси, та сухомельщини! Гарна вам була тоді музика, а тепер вам так славно в дудку заграли козаки!“

Кілька разів мали вже жовніри намір повтікати, хоч се значило їти всім на явну смерть, тому що хлопи не лишилиб їх живими; — та цілий табор піддержував тоді воївний князь Єрема Вишневецький. За його радою оден шляхтич, іменем Стомпковський, причесався по мужицьки і взяв з собою письмо до короля; в ночі він переліз окопи, кинувся в став, що притикав з одного боку до польського табору, переплив став, переліз поміж сплячих неприятелів, а при найменшій шумі припадав до землі і затаював віддих, як роблять стрільці з медведем. Минувши неприятельський стан, він пустився на втікача, видаючи себе за українського хлопа, відтак узяв поштові коні і дістався до місточка Топорова, де застав Яна Казимира.

Король дістав від папи благословенє, посьвяченє знамя і меч, виїхав із столиці і поступав помалу, очікуючи приходу з ріжних воеводств військ посполитого рушення. В його було дваццять тисяч правильного війська (а може й троха більше). Посполите рушенє ненастанно надходило відділами. Коли король дістав письмо від обложенців і розпитав Стомпковського про положенє війська, вирушив він на відсіч; та виправа його була трудна, бо дощі попусували дороги. Поляки опісля жалувалися, що ніяк не могли засягнути певних вістий про неприятеля: „Ся Русь — то всі до чиста бунтівники, говорили вони: — хоч печи їх, то вони правди не скажуть!“ Хмельницький навпаки знав про всі рухи неприятельські. Українські хлопи, що привозили засоби для королівського війська, удавалися відтак до своїх братів козаків, щоби розказати їм про положенє польського війська. Багато слуг повтікало від своїх панів до козаків.

Король прибув на останку до місточка Зборова, вже недалеко від Збаража. Зборівські міщани сей час дали знати Хмельницькому про королівський прихід і обіцяли помагати йому. Лишивши піше військо під Збаражем, Хмельницький взяв з собою кінницю і разом з кримським ханом і Татарами виправив ся до Зборова.

В неділю, 5-го серпня (15. нов. ст.), Поляки стали переправляти ся через ріку Стрипу. День був хмарний і дощевий. Козаки з ліса бачили, що робить ся в неприятеля. Коли половина посполитого рушення вспіла переправити ся, а друга зіставала на противнім березі а шляхтичі не сподівали ся нападу і розложили ся обідати, — козаки й Татари ударили на них і винищили всіх до останнього, що були на однім боці ріки. Зараз опісля розпочала ся битва на противнім березі. Король заявив велику діяльність і виставляв ся на небезпеку; та смерком Поляки збили ся в свій табор, а неприятель оточив їх з усіх сторін.

В ночі хотіли пани яким способом випровадити тайком короля з табору, та Ян-Казимир відкинув сю соромну пропозицію. За радою канцлера Оссолинського, король написав до кримського хана письмо і предкладав йому приязнь в тій цілі, щоби його відтягнути від Хмельницького.

Із сходом сонця битва відновила ся. Козаки ударили на польський табор з двох боків. Битва була кривава. Козаки вернули ся в польський стан і добивали ся вже до короля. Нараз все змінило ся. З козацького стану розніс ся поклик: „Згода!“ Витязі відступили. Треба було однако ще багато часу, щоби погамувати розлючених вояків.

Зараз опісля явив ся в польський табор Татарин з письмом від кримського хана. Іслам-Гирей бажав польському королеви щастя і здоровля, заявляв невдоволене з того powodu, що король не звістив його про своє вступлене на престіл, і висловив ся так: „Ти моє царство нізащо мав, а мене не вважав чоловіком; тому ми прийшли зимувати в твої улуси і по волі Господа Бога лишимо ся в тебе в гостях. Коли тобі вгодно потолкувати з нами, то вишли свого канцлера, а я вишлю свого“. Прислав королеви письмо і Хмельницький, впевняв, що він зовсім не бунтівник, і тільки удав ся до великого кримського хана,

щоби привернути для себе ласку королівську. „Вашій милости, — писав Хмельницький, — угодно було назначити замість мене гетьманом козацьким пана Забуського; звольте його прислати до війська; я сей час віддам йому булаву і знамя. Я з військом Запорожським при виборі вашім бажав і тепер бажаю, щоби ви були потужнішим королем, як був бл. пам'яті брат ваш“.

Трудно рішити, що було причиною сеї наглої застави бою. Український літописець тогочасний говорить, що Хмельницький не хотів віддавати християнського короля в бісурманську неволю; Поляки приписують се діло найбільше ханови.

Перше заключено умову з ханом. Після тої умови польський король обов'язав ся платити кримському ханови 90.000 золотих щорічно і крім того дати 200.000 золотих одноразово. Татари називали се даниною; Поляки обидили ся і говорили, що се „не данина а подарунок“. Татари відповіли: „Все одно, як називаєте, — даниною, чи подарунком, щоби тільки були гроші“.

Відтак заключено умову з козаками. Установлено, що має бути війська козацького 40.000, з правом записувати їх з королівських і шляхоських дібр на обширі, котру займають київське, браславське і чернігівське воєводство (нинішні губернії; київська, полтавська, чернігівська і частина подільської). В займищі, де будуть жити козаки, не вільно кватирувати коронного війська і жити жидам: всі достоїнства й уряди в означених воєводствах діставатимуть тільки православні; єзуїтам не дозволено жити в Києві й інших місцях, де будуть українські школи; київський митрополит засідатиме в сенаті; а що до знищення унії як у королівстві польським, так і в великім князівстві литовським вийде соймова постанова.

По заключеню умови, Хмельницького припустили 10. серпня (20. н. ст.) до короля (однако він взяв закладників на той час, коли мав виправити ся в польський табір). Він держав ся поважно, говорив хоча з шаною та сьміло, виложив коротко насиля і кривди, котрі заподівали польські пани і довели нарід до повстання. „Ми втратили терпеливість — висловив ся Хмельницький, — ми були приневолені закликати чужоземців проти шляхотства.

Годї нас за се гудити, що ми берегли наше жите і наше майно! І товарина ударить, як її мучать!“

Литовський підканцлер Сапіга, іменем короля тут присутного, заявив, що забудуть, про все минувше.

Мирний договір визволив останок війська, що гинуло з голоду під Збаражем. Зараз потім видано приказ застановити війну і в Білоруси. Повстане прибирало було в сій сторонї вже значний розмір, коли там явили ся з козаками два проводирі: Подобайло і Кречовский. Вони вспіли подбурити кількадесять тисяч хлопів, але польський литовський гетьман Радивил, по великім з їх боку опорі, знищив їх ватагу коло Річиці. Ранений Кречовський попав у полон, і щоби не дістатись на наругу витязеви, розбив собі голову до воза, на котрім його везли неприятелі, що його полонили.

Перші часи після заключеня були хвилею загальних радощів, добою небувалої народної слави. Скоро озирнулись Русини, стямили ся від упоєня побіди; настали для них знов скорботи, клопоти, біда. Цілий минувший рік селяни не орали піль, бо служили в рядах козацького війська; багато набрали вони добичі, та все те продавало ся дешево московським і турецьким купцям; хліб підскочив у ціні; тяжко стало бідним. Та се був почин скорбот: — тільки первоцьвіт, як то кажуть. Показало ся, що Хмельницький не так-то добре для народу зладив се діло, і що Зборівський договір, що до свого укладу, був зовсім неможливим як для Русинів, так і для Поляків, щоби його можна було берегти; обі сторони були приневолені його нарушити.

На підставі Зборівського договору митрополит Сильвестер Коссів явив ся у Варшаві, щоби зайняти своє почесне місце в сенаті. Та римсько-католицькі духовні стали нарікати і заявили, що вони самі лишать сенат, як рядом з ними буде допущений схизматик, ворог апостольської столиці. Митрополит був приневолений віддалити ся. Ще менше можливим було знищене унії. Король дав 12-го січня грамоту, що потверджувала права Церкви православної і незайманість церковних і монастирських дібр; під присуд київського митрополита звертали епархії: луцьку, холмську і витебську злучену з мстиславською. Дозволювали віднавляти православні церкви; лишали надзорови

українського духовенства школи, печатні і цензуру духовних книг. Та грамота короля Яна Казимира мало могла мати сили, так само як і сі, котрі надавав православній Церкві король Володислав. Поки була унія, православна Церква не могла бути вільною.

Права обезпечені українському народови Зборівським договором, не могли вдоволити народу. Можна сказати, що договір сей був би відповідний, як би був заключений літ дваццять назад; але услівя, в котрі поставили український нарід явища недавних бурливих подій, не відповідали статям сего договору. Одвітно Зборівському договору, Хмельницький заняв ся уложенєм реєстру козацького війська; треба було записати до його сорок тисяч козаків. Хмельницький записав там кілька тисяч більше, як належало. Кожний козак вступав у козацтво з своєю родиною. Гетьман вибирав козаків найбільш з дібр Вишневецького і Конецьпольского. Разом з козаком відпадала від пана і та частина землі, котру займав і обрабляв козак. Хмельницький відбирав у панів цілі волости під приводом, що пани захопили скарбові добра, і віддавав їх генеральній старшині і полковим урядникам. Таким способом творила ся верства рангових маєтностей, таких котрими володіли козацькі урядники, поки носили свій уряд. Для гетьманського уряду — на булаву, як говорено, — віддав король чигиринське староство. Крім того Хмельницький захопив на свою користь богате місточко Мліїв, що приносило бувшому владільцеві свому, Конецьпольському, до двох сот тисяч талярів доходу. Кожний козак був самостійним владільцем свого уділу, обовязаний був за те служити у війську і був вільний від усяких інших тягарів і податків. Козаки були розділені на полки: всіх полків в 1650 р. було установлено шіснаццять,¹⁾

) 1) *Браславський*, під начальством Данила Нечая, в нинішніх повітах могилівським, ямпольським, значній части винницького і браславського повіту. В нім містилось дваццять і одна сотня. 2) *Уманський*, під начальством Осипа Глуха, в нинішнім повіті уманським, у східній части гайсинського і липовецького і західній части звенигородського. Ся земля звала ся Уманьщиною. В ній було тринаццять сотень. Умань був його полковим городем. 3) *Гальцицький*, під начальством Івана Федоренка, в нинішнім повіті липовецьким,

і кожний полк означав край з полковим містом і сотенними містами і селами. В містах (Браслав, Винниця, Черкаси, Васильків, Овруч, Київ, Переяслав,

в північній частині браславського, в північно-східній винницького, в західній частині тарашанського і південній половині махнівського. Всіх сотень було в них вісімнадцять. 4) *Чигиринський*, під начальством Федора Якубовича-Вешняка, в нинішніх повітах: чигиринським, звенигородським і західній частині кременчузького. В ньому було вісімнадцять сотень. 5) *Корсунський*, під начальством Лукиана Мозира в нинішніх повітах тарашанським і канівським. Його головним містом був Корсунь, відновлений по пожарі. В ньому було дев'ятнадцять сотень. 6) *Черкаський*, під начальством Яська Воронченка, в нинішньому черкаському повіті і в західній частині золотонозького. В ньому було дев'ятнадцять сотень з полковим містом: Черкаси. 7) *Канівський*, під начальством Семена Савича, займав правий берег Дніпра, повіт канівський і південну частину київського, з полковим містом Каневом; в ньому було п'ятнадцять сотень. 8) *Київський*, під начальством Антона Ждановича, займав більшу частину київського повіту, східну частину васильківського, радомисльського, овруцького повіту і західну частину остерського. Його полковим містом був Київ. Всіх сотень було сімнадцять. 9) *Білоцерківський*, під начальством Михайла Громики в повітах: сквирським, в західній частині васильківського і в північній тарашанського. Містечко Біла-Церква було його сотенним містом. 10) *Кропивницький*, під начальством Филона Дзеджалика, займав землю у східній частині золотонозького повіту, в західній частині лубенського, в східній частині пирятинського. Полковим його містом була Кропивна. Всіх сотень в ньому було одинадцять. 11) *Переяславський*, під начальством Федора Лободи, на лівому боці довж Дніпра, в нинішніх повітах: переяславським, остерським і південній половині козельцького. Всіх сотень було вісімнадцять; полковим містом був Переяслав. 12) *Прилуцький*, під начальством Тимоша Носача, в нинішньому прилуцькому повіті, займав незначну частину ніжинського. В ньому було дев'ятнадцять сотень. 13) *Миргородський*, під начальством Матея Гладкого, в нинішніх повітах: миргородським, східній частині лубенського, в лохвицьким, роменським, хорольським. В ньому було шістнадцять сотень. 14) *Полтавський* під начальством Мартина Пушкаренка, в нинішніх повітах: полтавським, гадяцьким, зінківським і кобеляцьким. В ньому було сімнадцять сотень. 15) *Ніжинський*, під начальством Прокопа Шумейки, в нинішніх повітах: ніжинським і козельцьким. Всіх сотень було в ньому дев'ять. 16) *Чернігівський*, під начальством Мартина Небаби, в повітах: чернігівським, борзнянським, соницьким, конотопським. Сотень було шість.

В нинішній же чернігівській губернії, в повітах: стародубським, мглинським, городницьким, новгородсько-сіверським, глухівським, суражським, козаків тоді не було. Частина української землі повернена в козацтво вже по Хмельницьким.

Острі, Ніжині, Мглині, Чернигові, Почепі, Козельці, Новгороді-Сіверським, Стародубі) лишено давнє маґдебурське право для міщан, з громадською самоуправою і самосудом, з розділом ремісників після їх занятій на цехи, з застоогою для цехів права мати свої герби і печатки.

Останки населеня, під іменем „поспільства“ мали знов вернути під власть панів. В сїм була вопіюща несправедливість. Ціле населене взивали до боротьби за загальну свободу; всі зарівно мали участь в сій борбі, а тепер показало ся, що вони бороли ся і проливали кров тільки для якихсь сорок тисяч вибраних, саміж мали вернути в давну неволю. По укінченю реєстрованя Хмельницький позваляв панам вертати в свої добра і приказував усім, що не ввійшли в реєстер слухати панів під карою смерти. Рівночасно й король видав універсал до всіх населенців України, в котрім оповіщав, що на случай бунтів хлопських проти панів коронне військо разом з запорожським буде їх втихомирювати. Як тільки про се почув нарід, настало загальне зворушенє. „Як! — кричав нарід — де обіцянки гетьмана? Хібаж ми не всі були козаками!“ Пани, що ледве вступили в свої добра, були приневолені утікати з них, а іншим довелось переплатити житєм. Збігці стовпились в Києві, під охороною Адама Кисіля, що став київським воєводою, і трохи не гинули з голоду, котрий прибрав страшні розміри. Богаті пани стали приїжджати в свої добра з комендами, щоби виглядїти начальників давного бунту і укарати їх. Де тільки пани чули силу, там поступали жорстоко з непокірними хлопами: відрізували їм уши, виривали ніздря, виколювали очи і т. п. Хмельницький, на жалоби панів, вішав, саджав на кіл неслухняних. Хлопи з свого боку, де тільки було можна, палили панські оселї, вбивали і мучили панів. Населенці берегів Бога і Дніпра визначали ся перед усіми завзятем і відвагою.¹⁾

Самі реєстрові козаки невдоволені були виключностю своїх привілеїв. Коли Хмельницький у перших днях

¹⁾ Після вістий української літописи браславський полковник Нечай визначав ся сьміливістю і стояв за нарід. „Хіба ти осліп — говорив він гетьманови — не видиш, що Ляхи обдурюють тебе і хотять розеднати тебе з вірним народом“.

марця 1650 р. зібрав у Переяславі генеральну раду для потвердження реєстру, то, після власних його слів, витерпів значні труднощі.

По тій радї Хмельницький удав ся до Києва на пораду з Кисілем і готовив ся у його обідати в замку, як нараз оружна ватага поспільства кинула ся з гуком і криком на замок і кричала, що пора розправити ся з Кисілем. Хмельницький незаляканий вийшов до народу, кляв ся, що Кисіль не є зрадником і обіцяв не пускати панів у їх добра. Ватага сим разом послухала, та Хмельницький опісля говорив так до Кисіля: „Пани піддурили мене; на їх просьбу я згодив ся на такий договір, котрого не могу сповнити ніяким способом. Самі осудіть: сорок тисяч козаків, — а з останками народу що робитиму? Вони мене убіють, а на Поляків усе таки повстануть“. Улягаючи народному зворушенню, Хмельницький дозволив іти в козаки всякому, під тим приводом, що крім реєстрових можуть бути ще охочі козаки, а між тим виправив посольство до короля: наминав, що треба знищити унію і просив, щоби пани приходили в свої українські добра не інакше, як без воєнних ватаг.

Землевладільці біднійші рішали ся піддати ся долі. Хлопи збирали ся на сходини і розправляли, як їм жити з панами. В Немирові на побідних сходинах якийсь атаман Куйка подав таку раду: „Даймо свому панови плуг волів та чотири міри солоду. Буде з його, щоби тільки не вмер з голоду!“ В інших місцях хлопи умавляли ся давати панам „поклони“ на значнійші празники і відказували ся від всякої паньщини. Найбогатші пани не діставали ні гроша з своїх величезних дібр. Шляхтичі взяли ся до польових робіт. „Не було села — говорить сучасний польський історик-поет Твардовський, — де би бідний шляхтич міг позіхнути свобідно. Лише троха хто погніває ся — зараз бунт; а сорок тисяч реєстрових, наче горох на Україні розсипались і робили страшну для нас шамотню“.

Гетьман дуже бажав затягнути московську державу у війну з Польщею. По Зборівськім договорі він мав жаль до царя, що відмовив йому помочи. Коли приїхав до його гонець пересправляти про пограничні діла,

Хмельницький своїм звичаєм здержливий в тверезім стані а щирий в п'янім, був тоді під охотою і висловив йому такі речі:

„Що ви мені все про дубину і про пасіки толкуєте? От я піду, зломлю Москву і цілу московську державу; та й сей, що у вас на Москві сидить, від мене не відпекає ся: чому не дав він нам військової помочи на Поляків?“

Козаки говорили московським гонцям так:

„Ми підемо на вас з Кримцями. Буде в нас з вами, Москалі, велика війна за те, що не було нам від вас помочи на Поляків“.

Московська управа зрозуміла, що як вона не буде одностайно з Хмельницьким, то вчинить собі з Хмельницького ворога і почала, після вислову тогочасного, „задирати Польщу“. В липцю 1650 р. приїхав у Варшаву посол Гаврило Пушкин з жалобою на се, що насамперед у деяких грамотах урядових не точно був написаний царський титул, а в друге, на те, що в Польщі печатали „безчестні книги“, в котрих зневажливо відзивали ся про царя і московський нарід. Так на приклад між іншими в латинській історії Володислава IV., написаній Вассенбергом, було сказано: „Москвитяне тільки по імені християни, а що до діл і обичаїв гірше варварів; ми їх часто перемагали, били і лучшу часть їх землі підчинили своїй власти“. Московський посол домагав ся, щоби всі „безчестні книги“ зібрали і спалили; щоби не тільки спорудників їх, але й власників печатень, де вони були напечатані, складачів і печатників і самих владільців дібр, де находять ся печатні, укарано смертю. „З таких домагань — сказали сенатори послови, — ми добачаємо, що його царська милість глядить приключки до війни; кілька рядків, котрими провинили письменники, не дають поводу до зірваня супокою. Чи стоїть за се проливати кров!“

Московське посольство обставало при своїм. Кілька книжок спалено в їх прив'ї; але то їх не вдоволило. Вони відіхали, сказавши останнє слово, що тільки покаране спорудників „безчестних книг“ і людей, котрі писали царський титул з пропусками, може відхилити Польщу від зірваня з московською державою.

Хмельницький тимчасом поєднав ся з кримським ханом, вислав козаків з Татарами на Молдавщину мстити ся на молдавськїм господарі Василю Лупулї за те, що сей не хотїв сповняти своєї обіцянки, віддати свою дочку за сина Хмельницького. Козаки і Татари навели такий страх на молдавського господаря, що він просив о мир і союз. Підчас того походу коронний гетьман Потоцький, повернувши з кримського полону, розложив ся на Поділю. Він не рішив ся помагати молдавському господареві, іно займав ся покоренєм подільських хлопів, котрі утворили тоді ватаги під назвою „левенців“, і відкрито вели війну з коронними жовнірами. Польський відділ під начальством Кондратського розбив їх і привів до Потоцького головного їх проводира Мудренка з двайцяти іншими отаманами.

Потоцький велїв покалічити їх і розпустити, щоби вони лякали кожного, що не хоче слухати панів. Тих калїк привели до Хмельницького. Хмельницький післав до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не напив ся крови нашої, пане гетьмане, — сказав до Потоцького Кравченко. — Чого нарушаєш договір? Чого переходиш за межу на козацьку землю, коли не чути неприятеля?

— Земля ніколи не була козацька! — гнівно закричав Потоцький, ухопивши навіть за шаблю. — Земля належить до Речи Посполитої. Маю право стояти на межі і за межею.

— Річ Посполита — сказав Кравченко — може здати ся на козаків; ми боронимо вітчизни.

— Які ви оборонці, — сказав Потоцький — коли ви робите насиля шляхті і приневолюєте панів, щоб утікали із своїх дібр?

— А чого пани мучать і гноблять нарід? — сказав Кравченко. — Пани повинні ласкаво і лагідно обходити ся з селянами, тому, що вони хоч і піддані ваші, та в ярмо шії класти не будуть.

По тій різкій розмові коронний гетьман доносив королеви, що Хмельницький обдурює Поляків і Полякам остає тільки напасти на Хмельницького та знищити козацтво.

Привиджуючи неминучу війну, Хмельницький почав собі дбати про союзників: зносити ся з Туреччиною, з семигородським князем Ракоциєм, впевнив їх, що буде разом виступати проти Польщі, на останку навязав зносини також і з Швецією.

Про сі зносини довідали ся в Варшаві. Король видав при кінці 1650 р. універсал для соймаків; король звіщав у нїм усю польську шляхту, що Хмельницький хитрить проти Речи Посполитої; що в Україні чернь лютує проти шляхти; що на будучу весну треба сподівати ся війни з козаками.

В грудні зібрав ся сойм. Хмельницький прислав там депутатів: Маркевича, Гурського і Дорошенка. Вони привезли домаганє: найперше, знищити унію; в друге, щоби знатнійші уряди польської держави потвердили присягою Зборівський договір; в третє, щоби чотири знатнійші пани: Вишневецький, Конєцьпольський, Любомирський і коронний обозний Калиновський, були закладниками супокою і жили в своїх українських добрах без двірні і асистенції; в четверте, щоби український нарід не терпів ніякого гнобленя від панів духовних і сьвітських.

Се домаганє викликало незвичайне зворушенє як в сенаті, так і між послами. Адам Кисіль почав був доказувати, що Поляки дійсно обовязані знищити унію і представляв, що тоді й самі православні будуть піддержувати Річ Посполиту. Та заява Кисіля ще сильнійше зворушила Поляків. Вони закричали: „Як козел не стане бараном, так і схизматик не буде щирим оборонцем католиків і шляхотських вільностей, бо єсть одної віри з бунтівниками хлопами. Як! для схизматиків, для дурного хлопства не позваляти шляхті вірити, як приказує Дух сьвятий, а най вірить, — як приписує п'яна, божевільна голова Хмельницького! Ось який появил ся доктор чортівської академії, хлоп, недавно випущений на волю! Хочє відобрати Полякам віру сьвяту! Ім не до вподоби слово „унія“, а нам не подобає ся слово „схизма“. Най відречуть ся від своєї нерозумної схизматицької науки. Най злучать ся з західною Церквою і назвуть ся правовірними“.

Такий був голос цілої католицької і шляхотської Польщі тогочасної. Домаганє Українців, щоби знищити унію,

зачепило релігійну струну польського серця. Грудня 24-го рішено одногосно війну. Постановлено зібрати посполите рушене і наложити часову данину для плати правильному війську.

Мимо того козацькі депутати дістали шляхотство.

Неприятні зачіпки, невдачні для козаків, розпочали ся в лютні 1651 р.¹⁾

Тимчасом ціла Польща узброїла ся. Папський легат привіз королеви первосвященницьке благословенє, мантию і посвячений меч, а королевій золоту рожу. Тим не зовсім був вдоволений король, тому що папа не прислав йому гроший, котрих він просив; але коли король оповістив, що сьвятий отець благословить тих, що виправляють ся на війну і посилає відпущенє гріхів, то се сильно захоотило Поляків. Король назначив місце збірна під Сокалем і прибув там у маю.

У козаків була також релігійна понука. До них приїхав з Греції коринтський митрополит Йоасаф. Він припняв Хмельницькому меч, посвячений на самім гробі Господнім. Сам царгородський патриарх прислав Хмельницькому грамоту, в котрій похваляв війну, підняту проти ворогів православя. Та війська сего року було у Хмельницького менше, як перше. За ним вже менше було тої моральної сили, яку він перше мав в очах народу; хлопи почали недовіряти йому за потакуванє панам, за казнь бунтівників. Союз з Татарами не по нутру був народови, тому що сї союзники, вступаючи в українську землю під проводом дружби, вводили в полон жінки й діти. Многі реєстрові козаки, користуючи ся своїми правами, охотнійше хотілиб іти на Турків. Були навіть такі, хоч небагато, котрі предкладали свої услуги Полякам. Крім того Хмельницький мав повід побоювати ся нападу литовського війська і був приневолений лишити часть війська на північній границі, чим розривав свої сили.

¹⁾ Коронний обозний гетьман Калиновський в місточку Краснім напав несподівано на полковника Данила Нечая і розбив його. Сам Нечай поляг у битві. Зараз потім Калиновський збурих кілька подільських гóродів, але сам втерпів невдачу під Винницею проти полковника Богуна, котрий велів у леді ріки Бога прорубати полонки і покрити соломою. Поляки кинули ся на лід і багато їх потонуло.

Хмельницький довго вижидав хана і дав час зібрати ся своїм неприятелям. Посунувши ся на Волинь, він стояв під Збаражем і не відважував ся сам нападати на короля; а тимчасом в його стані повстали пошести, так що козаки вивезли одного часу із свого стану двісті шістьдесять возів із слабими й мерцями.

Постоявши кілька неділь під Сокалем, Поляки перенесли свій стан над ріку Стир і вибрали просторе поле під Берестечком. Хмельницький, все ще ожидав хана і пропустив пригідний час напасти на ворога, коли Поляки проходили болотистими місцями і переправляли ся через ріку Стир. Іслам-Гирей прибув на останку з своєю ордою, та сим разом кримський хан ішов на війну нерадо а тільки на приказ турецького султана. Йому не вигідно було нарушати Зборівський договір; він бажав навпаки іти війською на Москву, з котрою Хмельницький йому в досаду жив дружно. Між татарськими бєями були вороги, незичливі Хмельницькому.¹⁾ Червця 19-го (29. нов. стилю) появили ся козаки і Татари перед польським військом. Дня 20-го червця, о другій годині пополудні почала ся битва і нараз хан стрімголов кинув ся на втеки; за ним побігли всі його мурзи і беї. Сей побіг так поразив усіх Татар, що вони, хоч не прослідовані, покидали в заголобі свої арби (рід возів) з жінками і дітьми, слабих а навіть мерців, против алькоранови, що забороняв лишати правовірних без похорону. Хмельницький поручив начальство полковникови Джеджаликови, а сам пігнав за ханом, думаючи спинити його. Хан затримав ся в три верстви від боєвища і сказав до Хмельницького; „На нас всіх напав переляк. Татари не будуть бити ся. Лиши ся зо мною, подумаємо. Завтра я пішлю своїх людей помагати козакам“. Та замість сего він на другий день вирушив до Вишнівця і попровадив за собою Хмельницького. Писар Виговський поїхав просити хана, щоби визволив Хмельницького; хан і його задержав. Таким способом гетьман з писарем опинили ся в полоні у хана.

¹⁾ Перед злукою з Хмельницьким Іслам-Гирей послав до польського короля тайне посольство; невідомий його зміст: опісля підозрівали, що тоді дано обіцянку зрадити козаків.

Поляки заняли все поле, де стояли Татари і стали перти козаків. Джеджалик хоробро відбивав напір і відступив до ріки Пляшової. Тут козаки збили свої вози в чотирокутник: з трьох сторін зробили окопи, а з четвертої велике болото захищало їх табор. Десять днів видержували вони неприятельський огонь, вступали з Поляками в пересправи, але годили ся з ними миритись тільки на підставі умов Зборівського договору. Поляки відай сего не хотіли і домагалися повної покірности. Між тим в українськїм станї почав ся нелад і замішанє. Начальство перейшло від Джеджалика на полковника Богуна. Між хлопами на сходинах стали обігати такі речі: Татари пустошать наш край; видаймо королеви нашу старшину і будемо свобідні. Богун, почув про сі розправи і задумав зробити на березї греблю та втечи з козаками. В ночі з 28. на 29. червця козаки звозили на болото вози, кожухи, шатра, контуші, мішки, сідла, зробили три греблі і почали втікати відділами оден за другим, непомстережно нї для Поляків, нї для ватаги хлопів у своїм станї. Ранком 29. червня коли почали снідати, нараз хтось закричав: братці, всі полковники втекли! По цілій юрбі перебіг наглий страх; всі кинули ся в ростич: греблі не видержали і люди стали тонути. Хлопи метали ся в ріжні сторони і в натовпі стрімголов кидали ся в ріку. Поляки довго не догадували ся в чім діло і аж по якимсь часі кинули ся в козацький табор і стали добивати втікачів. Митрополит Йоасаф задержував утікачів та якийсь польський шляхтич убив його. Королеви принесли його ризи і посв'ячений меч.

По розбитю козацького табору, король розпустив посполите рушенє і відїхав у столицю, а правильне (інакше кварцяне) військо кинуло ся в Україну нищити козацтво, як Поляки надїялись.

Хан передержав Хмельницького до кінця липня під Вишнівцем і пустив, мабуть взявши в його гроші яко окуп, як про се звїщають польські жерела. Хмельницький по своїм визволеню поїхав просто на Вкраїну і прибувши в місточко Паволоч пив три дні і три ночі без упину. Тут стали сходити ся до його полковники з останками розбитих своїх полків. Та ніколи не заявив Хмельницький

такої притомности духа, такої мужности, невсипучої діяльності й сили волі, як в тім страшнім часі. Нарід ворушив ся, винуватив його. В народі було багато невдоволених за давне потакуване панам; сердили ся на його і за союз з Татарами, що нищили край. В різних місцях були ворохобні сходини, на котрих думали вибирати іншого гетьмана. Хмельницький на Масловім броді явив ся перед народним збором, втихомирив юрбу, впевняв її, що не все ще втрачено, що справи поправлять ся; збирав, заохочував нарід, доповняв полки, зносив ся знов з ханом, котрий обіцяв знов допомогти Україні. В тім часі Хмельницький дальше зносив ся з московською управою; до його ненастанно їздили різні подячі (писарі) і діти боярські; всім він говорив одно й те саме бажане своє вступити під високу руку православного государя. Та zarazом від і грозив Москві, і говорив, що як цар не прийме його під свою руку, то козаки нехотя пійдуть з Поляками і Кримцями на московське государство. В хвилях, коли гетьман, що любив випити, був під охотою, говорив він різко: „Я до Москалів з щирим серцем, а вони з мене насъмівують ся. Піду і збурю Московщину, гірше Польщі!“

В тім то часі, на диво Полякам, Хмельницький знов оженив ся: третя жінка його була Ганна Золотаренко; брата її настановлено нїжинським полковником.¹⁾

Український нарід мимо понесених ударів і нових змагань ворогів, щоби його покорити, здавав ся готовим лучче згинути, як повернути в давне підданство. Козацькі полки скоро наповняли ся новими охотниками; населенці загалом зброїли ся задля недостачі зброї, косами і ножами.

Польське військо вступило в Україну і зустріло сильний і односердний опір. Населенці нищили засоби, палили власні доми, ненастанно нападали на Поляків віддільними ватагами, відбирали в них вози, коні, псували дороги, ломали мости. Польському війську почало неставати живности. Коли в Павлоччі вмер ненадійно найлучший з польських

¹⁾ Після одних вістий другу жінку вбив єї син Тиміш, після інших він сам, після третих — він дізнав ся про єї смерть в маю 1651 р. і тужив.

полководців. Єрема Вишневецький, Поляки прийшли 13-го серпня під місточко Триліси. Козаки, що там засіли під начальством хороброго сотника Олександренка, разом з населенцями місточка боронили ся до останка і всі згинули: жінки дерли ся рядом з мужиками і одна жінка вбила косою полковника Штравса. Поляки за сей опір так розлютили ся, що розсіявши ся по сусідних хуторах, убивали всіх Українців, не милуючи навіть хлопчат при груди. За то з свого боку Українці з особливою нелюдскостю мучили пійманих Поляків і Німців, що служили в польськім війську. Привівши полонених денебудь у ліс або пропасть, вони спершу для наруги гостили їх вином і медом, вели з ними приятну розмову, а потім проколювали їх рожнами, здирали з живих шкіру і таке інше.

З північної сторони звалила ся на Україну друга воєнна сила: начальник литовського війська Радивил післав відділ проти чернігівського полку, котрому Хмельницький поручав стерегти границі. Задля недбальства чернігівського полковника Небаби козаків поразили. Радивил заняв Чернігів, а потім в останних днях липця підступив під Київ. Київський полковник Жданович вийшов з міста в надії напасти на Литовців, коли ті будуть у Києві. Литовці заняли гóрод 6-го серпня; козаки з двох боків: сучодолом від Либеді і на суднах по Дніпрі, стали зближати ся до гóрода. Тут київські міщани самі запалили гóрод, щоби викликати в литовськім війську замішане і тим способом помогти козакам, що на його нападали. Та корсунський полковник Мозира не послухав Ждановича, почав давати не в пору огнем знаки пливучим по Дніпрі і тим попсував намір Ждановича. Вони не могли напасти несподівано на Литовців і сї відперли напад. Київ сильно втерпів від пожару. Після того Радивил порозумів ся з Потоцьким і оба війська, після умови уложеної між їх проводирами, з двох противних кінців, зійшли ся при кінці серпня під Білою Церквою, коло котрої находив ся Хмельницький з своїм військом.

Хмельницький предложив мир. Положене козаків було сумне. Та Поляки бачили з одного боку розпуку українського народу, спосібного вести боротьбу на жите або

смерть, з другого клопотались живністю. Тому-то польські проводирі годили ся на мир і вислали для переговорів з гетьманом і старшиною комісаром Адама Кисіля з товаришами в білоцерківський замок.

Нарід дізнав ся, що ходить про обмежене козацтва і про звужене границь козацької землі. Ватага зібрала ся під замком. Розлягали ся гнівні крики: „Ти, гетьмане, ведеш трактати з Ляхами і нас покидаєш, себе самого і старшину спасаєш, а нас знати не хочеш, віддаєш нас під палки, батоги, на коли та на шибениці! Ні, перше їм до сего дійдеш — і ти положиш голову, і ні оден Лях відтіля живим не втече!“ Вони хотіли піймати і вбити комісарів. Хмельницький не налякав ся, вийшов до ватаги, що грозила йому шаблями і киями, вговорював її, представляв, що послів чіпати не можна, і на останку власноручно положив своєю булавою кількох сьміливих, що висунулись вперед.¹⁾

Рішучість Хмельницького і вплив, який він усе ще мав, мимо розладу з народними домаганнями, удержали нарід на час від дальшого вибуху. Переговори тягнули ся не оден день. Хмельницький посилав то оден то другий додаток; тимчасом козаки нападали на польське військо: гетьман вимавляв ся, що се діє ся не по його бажаню. Хмельницькому грозила небезпека з обох боків. Він не рішив ся вступати в рішучий запеклий бій, не надіючи ся виграти побіди, не рішав ся і заключити мира, тому що народна ватага, здає ся, готова була роздерти його за те. Так минув час до шіснайцятого вересня.

В тім часі появило ся морове повітре, як у польським так і козацьким війську. Ся обставина прискорила заключене мира. Після договору, названого в історії від місця, де його уложено, Білоцерківським, лишило ся Хмельницькому замість трех воеводств в границях козацької обширі тільки одно воеводство; відповідно до сего звуження границь число реєстрового війська зменшено до двадцяти

¹⁾ Кисіль ідучи з товаришами через ряди українського війська кричав: — Друзі мої, ми не Ляхи; я Русин, мої кости також руські, як і ваші! „Твої руські кости обросли польським мясом!“ — відповіли йому козаки.

тисяч. Шляхта вступила в свої добра з давними правами; жида також могли всюди жити.

По укінченю договору, Хмельницький відвідав своїх побідників і після признання самих польських істориків, його хотіли строїти, та він догадав ся, не пив поданого вина і втік до свого стану.

Само собою розуміє ся, що такий мир не міг удержати ся довго. Населенці України не бажали бути в підданстві панським і втікали юрбою в московське государство на слободи. Вже в давніших часах відбували ся такі переселеня і появили ся слободи около Рильська, Путивля, Білгорода. В сім році ще в більшім розмірі відбувало ся переселенє. Перший приклад дали Волинці. Козаки повставшого острожського полку під проводом Івана Дзинковського оснували за дозволом царським на березі ріки Тихої Сосни Острогожск і перенесли з собою весь козацький устрій. Таким способом явив ся перший слобідський полк. За ними — Українці стали переселяти ся у великім числі в південні вільні степи московського государства з берегів Дністра, Бога й інших місць. Вони палили свої хати і гумна, щоби не дістали ся ворогам, складали на вози свої достатки і виправляли ся великими ватагами глядіти нової України, де би не було ні Ляхів, ні Жидів. Відділи польського війська заступали їм дорогу; Українці пробивали ся з оружжєм а навіть з пушками на нові оселі. Тоді менше, як в пів року появили ся в пограничних сторонах многі українські слободи, з котрих деякі дали почин значним гóродам: так основані Суми, Короча, Білополе, Ахтирка, Лебедин, Харків і інші. Поселенці вибирали місця скільки можна безпечні, і тому по більшій части близько болот, що берегли від ненадійних татарських нападів.

По укінченю реєстрованя литовське військо війшло в чернігівське воеводство, а часть коронного прийшла на лівий берег Дніпра, щоби не пускати переселенців у московське государство. Сам Хмельницький своїм універсалом заборонював народови дальшого виселеня і строго приказував панів слухати тим, що не війшли в реєстер.

Та український нарід не думав слухати панів. Весною 1652 р. вся Україна пламеніла. По Бозі і Дністрі поселенці

кидали свої оселі, скривали ся в печерах і лісах, творили шайки, нападали на Поляків. На правім боці український шляхтич Хмелецький збирав і захочував невдоволених як проти Поляків, так і проти свого гетьмана. На лівім — збирав ополчене бувший корсунський полковник Мозира, котрого відпустив Хмельницький. В миргородськім полку полковник Гладкий пристав до народної змови проти розставлених польських жовнірів і в день сьвятого воскресеня всіх їх поубивали. Такуж різню вчинили між Литовцями коло Мглина і Стародуба. Коло Лубен ворохобні хлопи зложили з гетьманьства Хмельницького і вибрали якогось Бугая своїм проводирем.

Хмельницький не був безпечний у власнім Чигирині. Попавша в розпуку народна громада готова була звалити ся на його і вбити. Гетьмана всюди почали називати зрадником, що продав Ляхам Україну. В таким положеню Хмельницький дозволив записувати ся в реєстр більше означеного числа. Польський воєвода Калиновський дорікав йому за те. Хмельницький обясняв, що розпорядив так на користь самих Поляків, тому що інакше годі нарід погамувати.

На домаганє короля Хмельницький однако підписав смертний засуд Гладкому, Хмелецькому і Мозирі; їм відтяли голови. Крім тих жертв ще деяких укарано смертю. Та скоро після того обставини змінили ся так, що Хмельницький знов став одностайно з народом.

Молдавський господар Лупула обіцяв в 1650 р. дочку свою Домну Розанду за жінку Тимошеви Хмельницькому, та звиняючи ся молодостю дівчини, просив відроченя на оден рік. Потім він не тільки не хотів сповнити даної обіцянки, а ще й тайно шкодив Хмельницькому в часі другої війни Хмельницького з Поляками. В 1652 р. Хмельницький пригадував господареві його обіцянку і вислав свого сина з козаками на границі Молдавщини, заявляючи тим, що господар буде приневолений сповнити обіцянку з konieczности, як не додержить даного слова добровільно.

Після запевнення польських істориків Лупула звістив про грозяче йому насильство проводира польського війська Калиновського, а Калиновський розложив своє військо

над рікою Богом і загадав відсічи дорогу синові Хмельницького, що йшов у Молдавщину.

Гетьман Хмельницький упередив Калиновського письмом, просив не займати Тимоша і відступити з дороги, позаяк Тимош іде женити ся і не має ніяких неприязних намірів проти Поляків, інакше не ручив, щоби весільні бояри, як він називав козаків, не завели бучі і не вийшлоб нарушене мира. Та Калиновський на лихо Хмельницькому навмисне поступив проти його остороги і сам напав на Тимоша Хмельницького, котрий ішов не тільки з сильним козацьким військом, але й в товаристві татарського Карачамурзи з його ордою. Підчас нападу українські хлопці, що були на роботі в польським таборі, умисно запалили сіно; повстав пожар... Козаки і Татари приперли Поляків і зовсім побили. Калиновський поляг у битві. Поляки втікали на всі сторони, козаки і тамошні хлопці гнали ся за ними, не слухали ніякої просьби о помилуване і без милосердя убивали, примовляючи: „Ось вам за унію! Ось вам за Берестечко! ось вам за ваші данини!“ і т. п. Усе польське військо двацятьтисячне згнуло в сій знатній битві, прозваній від урочища, де вона відбувала ся, Батогською. Удар, котрий понесли Поляки, не був лекший від корсунського. Тишіш Хмельницький щасливо добив ся границь Молдавщини, на просьбу господаря лишив усе військо своє на границі, сам приїхав у Яси і звінчав ся з молдавською принцесою.

Таким способом недавно заключений мир, тяжкий для Хмельницького, нарушили самі Поляки. Жовнірів, що стояли в інших місцях, без проволоки вигнано.

Хмельницький звістив короля про се, що стало ся під Батогом, доказував, що виною всего Калиновський, а про своїх козаків так висловив ся: „Простіть їм, ваша милість, коли вони, яко люди веселі, далеко посунули свою відвагу“. В Польщі се прийняли за насмішку.

Польща не мала війська і з конечности була приневолена відложити війну до слідуочого року. Весною 1653 р. польський воєвода Чарнецький вдер ся у Браสลвщину берегом Бога і нищив села та місточка: Поляки різали населенців без різниці. Після вислову їх земляка не милували ні гарної дівчини, ні бремінної жінки, ні немовлят.

Хоробрий винницький полковник Богун здержав сей варварський напад і прогнав Чарнецького.

Потім зібралося велике польське військо під Глинянами, з наміром іти в Україну і зовсім її збурити; між тим війна розпочиналася і в другім краю, в Молдавщині. Там між Лупулою, тестем Тимоша Хмельницького, і Степаном Бурдуцом, що купив собі в Царгороді право на господарство, точилася боротьба. Тиміш з козаками боронив тєстя; Угри і Поляки подали поміч ворогови його з неприхильности, щоби свояк і союзник Хмельницького володів Молдавщиною.

Гетьман Хмельницький звернув ся знов до царя Олексія Михайловича, просив прийняти його з козаками під свою руку. Цар на сей раз хоч все ще не годив ся, однак відповів, що приймає на себе посередництво помирити польського короля з Хмельницьким.

Дня 20. липця приїхав до Польщі царський посол боярин Ріпнин-Оболенський з товаришами, пригадав давнє домаганє, щоб покарати тих, що робили похибки в царськїм титулі і заявив, що цар простить винуватим, як Поляки з свого боку помирять ся з Хмельницьким на основі Зборівського договору і знищать унію.

Пани на се відповіли, що годі знищити унію, що се домаганє булоб подібнє до сєго, як би Поляки домагали ся знищити в московськїм господарстві грецьку віру, що грецької віри ніколи не прослїдували в Польщі, а з Хмельницьким вони не будуть мирити ся не тільки на основі Зборівського, а навіть і Білоцерківського договору, а доведуть козаків до такого положеня, в якїм вони знаходили ся перед почином межиусобиці.

Тоді московський посол сказав, що як так, то цар не буде більше посилати послів у Польщу, а каже писати про кривди польські і про нарушенє мирного договору з боку Поляків у всі сусідні держави і буде стояти за православну віру, за сьвяті Божі церкви і за свою честь, як йому Бог поможе!

Поляки думали, що Хмельницький піде з військом на поміч синові, котрий був у прикрім положеню в Молдавщині, і посунули ся з військом на Поділе до Каменця. Король проводив військом. Поляки надіяли ся перерізати

дорогу Хмельницькому, котрий збирав ся йти в Молдавщину на відсіч сина; виправляючи ся в похід він звістив царя, що Поляки йдуть на наругу віри і святих церков і додав: „Турецький цар прислав до них в табор у Бірки свого післанця і закликає їх до себе в підданьство. Коли, ваша царська милість, не змилуєш ся над православними християнами і не приймеш нас під свою високу руку, то іновірці підібють нас і ми будемо чинити їх волю. А з польським королем у нас миру не буде нізащо“.

Тесть Тимоша, Лупула, втік з Молдавщини, а Тиміш з тещею запер ся в сучавськім замку. З Тимошем були козаки. Величенне військо зложено з Волохів, Молдаван, сторонників Степана Бурдуца, Угрів і Поляків осадило Сучаву. Обложенці хоробро відбивали ся, вижидаючи відсічи від Хмельницького. Та одного разу скалка розбитого кулею дерева ранила в ногу Тимоша; рана прокинула ся в гангрену; Тиміш умер. Козацький полковник Федоренко якийсь час ще відбивав ся, та голод принудив його піддати твердиню. Козаки вийшли 9-го жовтня з сучавської твердині, вимовивши собі вільний перехід в Україну з тілом Тимоша Хмельницького. Богдан Хмельницький стрітив на дорозі тіло сина, велів везти його на похорон у Чигирин, а сам пішов на Поляків.

До його прилучив ся тоді кримський хан. Поляки вважаючи себе витязями Татар під Берестечком, перестали ханови платити суму, постановлену під Зборовом. Ханови забагло ся привернути собі сей дохід.

Вороги стрітили ся на березі Дністра під Жванцем, в пятьнайцять верстов від Каменця, проти Хотина. Була вже пізна осінь. Положене Поляків було сумне. Військо їх зложено з непривиклих до воєнної служби жовнірів розбігало ся. Та хан глядів тільки своєї користи і предложив Полякам мир з умовою, коли йому заплатять одноразово сто тисяч червінців, а потім стануть платити щорічно на основі Зборівського договору і в додаток дадуть Татарам право в повороті брати в польських краях полону, скільки їм схоче ся.

Хоч як диким здавало ся останнє домаганє, то Поляки згодили ся і на те, вимовивши собі тільки услівє,

щоби Татари брали в полон протягом сорок днів тільки Українців, а не займали Поляків.

Ханський визир умовив ся з Поляками і в тім, що з того часу хан відступить від козаків, та тепер просив, щоби для ока обіцяли їм потвердити Зборівський договір, щоби не роздратувати козацьку ватагу; опісляж хан сам обіцяв помагати Полякам усмирити козаків.

Хмельницький дізнав ся про се тайне услівє, просив хана, щоби не покидав його — все було на дармо. Союз з Поляками після міркованя хана був вигіднійший, як з козаками. Хмельницькому не можливо було відважити ся в даній хвилі на борбу разом і з Поляками і з Татарами. Він був приневолений мовчати. Одна надія в його лишила ся тоді на московського царя. Король забрав ся 16-го грудня; за ним розійшло ся польське військо. Опісля Татари на основі умови, страшно пустошили Україну аж до самого Люблина. Однак й Поляки не уйшли кари за соромний договір з ханом, котрим вони, все пишяючись славою вільного народу, спасли себе від прикрої для них конечности лишити волю українському народови: Татари, не розбирали своїх жертв і палили шляхотські доми та забрали в полон багато шляхти, мужчин і жінок.

Тимчасом по рішучій відповіді, котру дали пани московському послови, князеви Ріпнинови-Оболенському, московська управи приступила на останку до рішучого діла. Приглядати ся тому, що діяло ся в сусідстві, дальше не було можна; грозила небезпека, що козаки віддадуть ся Туреччині і разом з кримськими Татарами стануть пустошити краї московського государства.

Справа була первостепенної ваги і цар Олексій Михайлович скликав 1-го жовтня 1653 р. земський збір усіх урядів московського государства в Грановитій пататі.

Думний дяк (секретар) виложив цілу справу о пропусках в царськїм титулі, про безчесні книги, про се, як гетьман Богдан Хмельницький кілька літ просив государя прийняти його під державну руку, про се, як цар предлагав Полякам прощенє винуватим обиди царської чести з тим услівєм, щоби Поляки знищили унію і перестали прослідувати православну віру, і як Поляки відкинули сю предлогу.

На останку звіщав, що турецький цар призиває козаків під свою власть.

Відтак відбирано відповідь на питанє: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім військом запорожським під царську руку?

Бояри подали таку думку: Ян-Казимир при виборі на короля присягав берегти і хоронити всіх християн, котрих віра відмінна від римсько-католицької, не гнобити нікого за віру й іншим сего не дозволяти, а як своєї присяги не додержить, то в таким случаю його піддані увільняють ся від вірности і послуху. Король Ян-Казимир своєї присяги не додержав; повстав на православну християнську віру, збурих багато церков, замінив в уніятські. Отже гетьман Хмельницький і все військо запорожське, по нарушеню королівської присяги — вільні люди: від своєї присяги свободні. А тому, щоби не допустити їх віддати ся в підданство турецькому султанови або кримському ханови, треба прийняти гетьмана Богдана Хмельницького з цілим військом запорожським з усіма гóрами і землями під високу государеву руку.

Гості і торгові люди обіцяли давати підмогу в будучій війні; службові люди обіцяли бити ся проти польського короля, не жалуючи голов своїх і вмирати за честь свого государя. Патриарх і все духовенсьтво благословили государя і всю його державу та сказали, що вони будуть молити Бога, Пресвяту Богородицю і всіх сьвятих о поміч і побіду.

По таким земським присуді цар післав у Переяслав боярина Бутурлина, окольничого (урядника, що доглядав границь і рішав граничні спори) Алферєва і думного дяка Лопухина, прийняти Україну під високу царську руку. Сі послы прибули на місце 31-го грудня 1653 року. Гостий з приналежною шаною прийняв переяславський полковник Павло Тетера.

Дня 1-го січня прибув гетьман у Переяслав. Зіхали ся всі полковники, старшина і багато козаків. Січня 8-го, після попередньої тайної наради з старшиною, о 11-ій годині в ранці, вийшов гетьман на майдан, де зібрала ся генеральна рада.

Гетьман говорив:

„Панове полковники, осаули, сотники, все військо за-порожське! Бог визволив нас із рук ворогів нашого східного православ'я, що хотіли викорінити нас так, щоби й ім'я українське не згадувало ся в нашій землі. Та нам годі дальше жити без государя. Ми зібрали сьогодні явну цілому народови раду, щоби ви вибрали з чотирох государів одного. Перший цар турецький, котрий багато разів за-прошував нас під свою власть; — другий хан кримський; третій — король польський; четвертий — православний Великої Руси, цар східний. Турецький цар бисурман, і самі знаєте, яке гнобленє терплять брати наші християни від невірних. Кримський хан тож бисурман. Ми з конечности завязали з ним були дружбу і через те зазнали тяжкого лиха, полону і немилосердного проливу крови християнської. Про гнобленє польських панів і згадувати нічого самі знаєте, що вони вважали жида і собаку лучче як нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами східного благочестя; ми з православем Великої Руси єдно тіло Церкви, що має головою Ісуса Христа. Сей великий цар християнський змилював ся над тяжкою зневагою православної Церкви в Україні, не погордував нашими шестилітними просьбами, склонив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас ближніх людей з царською милостію. Полюбім його щиро. Крім царської високої руки, ми не найдемо затишнійшого пристановища; а буде хто з нами тепер не згідний, той куди хоче: вільна дорога“.

Розлягли ся поклики: „Хочемо під східного царя! лучче нам умерти в нашій благочестивій вірі, як діставати ся ненавистникови Христовому, поганцєви“.

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків і питав ся:

— Чи всі так призволяєте?

— Всі! відповідали козаки.

„Боже утверди, Боже укріпи, щоби ми на віки були згідні!“

Прочитано услівя нового договору. Змисл його був такий: ціла Україна, козацька земля (менше-більше в границях Зборівського договору, що займала нинішні гу-

бернії: полтавську, київську, чернігівську, більшу часть волинської і подільської) прилучувала ся під іменем „Малої Росії“ до московського государства, з правом зберегати свій власний суд, управу, вибір гетьмана вільними людьми, право сего останнього приймати послів і зносити ся з чужоземними государствами, незайманість прав шляхотського, духовного і міщанського стану. Данину цареві мають платити без вмішування московських поборців. Число реєстрових побільшено на шістьдесять тисяч, але дозволявано мати і більше охочих козаків.

Коли приходило присягати, гетьман і козацькі старшини домагали ся, щоби московські послы присягнули за свого государя так, як все робили польські королі при виборі на престіл. Та московські послы уперли ся, покликуючи ся на те, що „польські королі невірні, несамо-властні, не бережуть свої присяги, а слово государеве буває незмінне“, і не присягнули. Коли опісля послы і стольники і стряпчі (надворні урядники царські), що з ними приїхали, удали ся по містах, щоби привести населенців до присяги, українське духовенство нерадо зголошувало ся поступати під власть московського государя. Сам митрополит Сильвестер Коссів, хоча й стрічав за гóродом московських послів, та у внутрі не був прихильний Московщині. Духовенство не тільки не присягнуло, але й не згодило ся посилати до присяги шляхтичів, що служили при митрополиті й інших духовних особах, монастирських слуг і взагалі людей з усіх дібр, приналежних церквам і монастирям. Духовенство споглядало на Москалів яко на нарід простий і навіть що до тожсамости своєї віри з московською вони сумнівали ся. Декотрим навіть приходило на думку, що Москалі велять перехрещувати ся. Нарід присягав без опору, однак і не без недовірства: Українці бояли ся, що Москалі стануть їх силувати до присвоєня московських звичаїв, заборонять носити чоботи й черевики, а велять одягати лапті. Що до козацької старшини й українських шляхтичів, котрі пристали до козаків, то вони загалом, скріпивши серце, тільки з крайної нужди віддавали ся під власть московського государя; в їх голові повстав ідеал самостійної держави української. Хмельницький вислав своїх послів, котрих прийнято з великою

шаною. Цар потвердив Переяславський договір і на основі тогож видано милостиву грамоту.¹⁾

Московська управа формально оповістила Польщі війну. Війна вибухла разом на Україні і в Литві. Весною 1654 р. польське військо вступило на Поділе і почало велику різню. Гóрод Немирів знищено з накорінком. У великім каміннім погребі стовпило ся 3.000 людей; Поляки стали викурювати їх відтіля димом, обіцяли помилуванє, як видадуть старших. Та нікого не видали і всі подушили ся від диму. Відси Поляки відділами розійшли ся ріжними дорогами і де тільки стрічали місточко, село, вигубляли там старого й малого, а оселі палили. Всюди Українці боронили ся завзято косами, колами, колодами; всі рішили ся лучче згинути, як піддати ся Ляхам. На перший день Великодня вирізали Поляки 5.000 українського народу в місточку Муширівці; і там Українці не слухали ніяких напімнень і гинули в боротьбі до останньої каплі крови. Та козаки відбили Поляків від кріпких гóродів Браславля й Уманя і вони на час вийшли з України.

В Литві справи повели ся щасливо для Українців. Цар розіслав грамоту до всіх православних польського королівства і великого князівства литовського, впевняв, що відділить ся від Поляків, обіцяв зберегти їх дома і достатки від воєнного збуреня. В грамоті вговорювали православних, щоби вони обстригли на головах чуби, котрі носили після польського звичаю; так багато ваги прикладали в Москві зверхнім признакам. Грамота ся ледво чи мала великий вплив; далеко більше помагало успіхам царя почутє єдиньства віри і самовіжа суплемінности. Могилів, Полоцк, Витебск самі добровільно відчинили ворота і признали власть царя. Смоленськ держав ся твердше; але князь Трубецький і козацький полковник Золотаренко розбили 12-го серпня на голову князя Радивиля, що йшов на відсіч Смоленська. Смоленськ держав ся ще до кінця вересня; на останку воєвода Пилип Обухович, бачивши, що нема помочи нізвідки, піддав гóрод, вимовивши собі з залогою свобідний пропуск; цар вступив у Смоленськ

¹⁾ В тім часі українських послів приймали загально з великою шаною тому, бо хотіли Українців, яко недавно вступивших у підданство, приєднати ласкавим поведженєм.

і велів замінити в православні церкви сі костели, котр Поляки переробили з церков.

Тимчасом Поляки придбали собі союзників у Кримцях. Іслама-Гирея не було вже на світі: одна Українка, взята в його гарем, отруїла його з пімсти за зраду єї вітчизни. Новий хан Мехмет-Гирей, ненависник Московщини, заключив договір з Поляками. Зимою, в надії на помічні татарські сили, Поляки знов вдерли ся на Поділе і почали різати Українців. Місточко Буша перше дізнало їх пімсти. В сім місточку, положенім на високій горі і гарно укріпленім, стовпило ся до 12.000 народу мужчин і жінок. Ніякі вговорюваня польських начальників Чарнецького і Лянскоронського не вплинули на них, а коли на останку Поляки спустили воду із ставка і напали на слабе місце, Українці вбачаючи, що нічого проти них не вчинять, самі запалили свої доми і стали вбивати оден другого. Жінки кидали свої діти в криниці і самі скакали за ними. Жінка убитого сотника Зависного сіла на бочку пороху, сказавши: „Не хочу по милім чоловікови дістати ся забавкою польським жовнірам“ і вилетіла в повітре. Сімдесять жінок скрило ся з оружжем недалеко від місточка в печері, закритій густою терниною. Полковник Целарий обіцяв їм жите і незайманість майна, як вони вийдуть з печери; та жінки відповіли вистрілами. Целарий велів спустити воду з жерела в печеру. Жінки всі потонули; ні одна не піддала ся. По збуреню Буші, Поляки виправили ся до інших місточок і сіл; всюди Українці, мужчини й жінки, боронили ся до останка; всюди Поляки витинали їх, не милуючи ні старців, ні немовлят. В місточку Демівці зробили страшну різню: там згинуло 14.000 українського народу. Коронний гетьман писав до короля: „Гірко буде вашій милости слухати про знищенє вашої держави; та іншим способом годї приборкати непогамовану хлопську злобу, котра досі тільки змагає ся“.

Вслід за тим прибула Полякам на поміч кримська орда і вони разом з Татарами посунули ся дальше в глублину України. Полковник Богун відбив їх від Уманя. Поляки з Татарами пішли на Хмельницького, котрий з боярами Бутурлином і Шереметевом стояв під Білою Церквою. Взявши з собою Шереметєва, Хмельницький пішов на

зустріч неприятелеви. Коло села Бави зустріли ся неприятельські війська; показало ся, що в Хмельницького і Шереметєва війська було менше. Українці відступили, але дуже хоробро і непохитно відбивали ся від Поляків і Татар, що їх прослідували.¹⁾ Не відважуючи ся нападати на український табор під Білою Церквою, Поляки знов пустили ся руйнувати українські села і місточка.

Та зараз потім в 1655 р. Москалі осягнули великий успіх в Литві. Вони взяли Миньск, Ковно, на останку Вильно. Олексій Михайлович вїхав у столицю Ягайлонів і велїв заіменувати себе великим князем литовським. Гóроди піддавали ся за гóродами, по більшій части без опору. Міщани й шляхтичі, що зберегли православє, а ще більше селяни гноблені панованєм шляхти, приймали Москалів яко визвольників. Успіх був би ще певнійший, як би московські люди вели війну з більшим погамованєм і не робили пакости і насиля населенцям.

В тім часі, коли вже ціла Литва була в руках московського государя, Польщу заняли Шведи. Вже кілька лїт Хмельницький зносив ся з Шведами і понукував їх до союзу проти Поляків. В 1652 р. разом з Хмельницьким змагав до сеї мети зрадник польський підканцлер Радзєйовський; та поки панувала королева Христина, що волїла клясичну літературу і словесність як воєнну славу, трудно було впутати Шведів у війну. В 1654 р. вона відрекла ся престола: племянник і наслідник єї Карло X. обявив Польщі війну за те, що польський король присвоїв собі титул шведського короля. Літом 1655 р. він вступив до Польщі. Познань, а відтак Варшава — піддали ся без бою. Краків, котрого боронив Чарнецький, держав ся до 7-го жовтня та всеж піддав ся. Король Ян-Казимир утік до Шлезка. В тім часі Хмельницький з Бутурлином посунули ся в Червону Русь, розбили польське військо під Городком і облягли Львів; та сей гóрод, не зважаючи нї на які вговорюваня, не хотїв нарушити вірности Яну-Казимирови і присягнути Олексїєви Михайловичу. Між козацькими проводирами і московськими боярами тоді вже заходили непорозуміня.

¹⁾ Поле, де се довело ся, одержало назву Дрижи-поле (поле дрожи на споминку великої студени).

Хмельницький ніяким способом не позваляв брати Львова приступом.

Тут прибув до Хмельницького 29-го жовтня післанець від Яна-Казимира, Станислав Любовицький, давний знакомий Хмельницького, і привіз від свого короля письмо переповнене найоблеснішими а навіть униженими компліментами, хоч у Любовицького було тоді інше письмо до татарського хана, неприязне Хмельницькому. Бесіда з Любовицьким у високім ступні замітна так з оглядом на вдачу Хмельницького, як і що до духа часу.

„Любий куме — сказав йому Хмельницький — згадайте, що ви нам обіцяли і що ми від вас одержали? Всі обіцянки ваші робили ви після науки єзуїтів, котрі говорять: не слід держати слова, даного схизматикам. Ви називали нас хлопами, били нагайками, відбирали наші достатки, а коли ми, не стерпівши вашого гноблення, втікали і покидали жінки наші і діти, ви насилували жінок наших і палили бідні наші хати іноді разом з дітьми... сажали на коли, в мішках кидали у воду, проявляли ненависть до Українців і зневагу над їх безсилем; та що найбільш зневажливе, — ви насьмівали ся над вірою нашою, мучили сьвящеників наших. Стілько витерпіли ми від вас, стілько разів ви нас обманили, отже й приневолені були ми глядіти для пільги нашої долі такого способу, котрого ніяким робом не можна залишити. За пізно глядіти помочи нашої! Пізно думати о примиреню козаків з Поляками!“

Любовицький, підлецууючись Хмельницькому, став коренити польську шляхту за те, що вона лишила короля свого в біді і сказав: „Тепер король буде признавати шляхотними не тих, що ведуть довгий ряд генеальогічний від дідів, а тих що виявлять поміч краєви. Забудьте все, що минуло, допоможіть помазанникови божому. Ви будете не козаками, а друзями королівськими. Вам дадуть достоїнства, коронні добра, король вже не дозволить нарушувати спокою тим собакам, що тепер розбігли ся і покинули свого пана“.

„Пане посол, — сказав Хмельницький, поговоривши з козацькою старшиною, — сїдайте і слухайте, я вам скажу побрехеньку. В старовину жив у нас селянин, такий заможний, що всі завидували йому. В його був домашній

вуж, котрий нікого не кусав. Господарі ставили йому молоко і він часто повзав ся між семею. Раз дали хозяйському синові молока; присунув ся вуж і став хлєпати молоко; хлопчина вдарив вужа ложкою по голові, а вуж укусив його. Господар хотів убити вужа; та вуж всунув голову в нору і господар відрубав йому тільки хвіст. Хлопчина вмер від укушеня. Вуж після того не виходив з нори. З того часу господар став бідніти і удав ся до знахарів, щоби дізнати ся, яка тому причина. Йому відповіли: минувших лїт ти по людськи обходив ся з вужем і вуж приймав на себе всі нещастя, що тобі грозили, а тебе визволяв від них. Тепер, коли між вами настала вражда, вся недоля звернула ся на тебе; як хочеш давного добробиту, помири ся з вужем. Господар став запрошувати вужа, щоби заключив з ним давну дружбу, а вуж сказав йому: дармо клопочеш ся, щоби між нами була така приязнь як перше. Як тільки я погляну на свій хвіст, сей час бере мене досада; а ти як тільки згадаєш сина — сей час закипить у тобі батьківський гнів, і ти готов мені провалити голову. Тому доволі буде приязни між нами, як ти будеш жити в своїм домі, як тобі до вподоби, а я в своїй норі і будемо помагати оден другому. То само, пане посол, стало ся між Поляками й Українцями. Був час, коли ми разом тішили ся щастєм, радували ся загальним успіхом. Козаки відхиляли від королівства небезпеки, що йому грозили, і самі приймали на себе удари варварів. Тоді ніхто не брав добичі з польського королівства. Польські війська разом з козацькими всюди ставили ся. Та Поляки, що називали себе дітьми польського королівства, стали нарушувати свободу Українців, а Українці, як їх почало боліти, стали відгризати ся. Довело ся, що й Українців більшу часть відсічено і синів королівства чимало пропало. З того часу, як ті народи згадають нещастя, що заподїяли оден другому, зараз настане досада і хоч почнуть мирити ся, та діла не доведуть до кінця! Наймудрійший чоловік не може привернути між нами твердого і тривкого супокою, як тільки ось як: най польське королівство зрече ся всего, що належало князівствам землі руської, най відступить козакам цілу Русь до Володимира, Львів, Ярослав, Перемишль, а ми, сидячи в своїй Руси, будемо

відпирати ворогів від королівства польського. Та я знаю, що як би в цілім королівстві лишило ся тільки сто панів, то й тоді не згодились би на се. А козаки поки будуть мати оруже, також не відступлять від сих умов. Тому — прощайте“.

Любовицький передав Хмельницькому украсу з дорогоцінним каменем, дарунок жінці Хмельницького від польської королевої Марії-Людвіки. „Боже Всемогучий, — кликнув Хмельницький, — що я значу перед лицем твоїм, та от як мене вивисила милість твоя, що до моєї Ганни найяснійша королева польська пише письма і просить у неї заступництва передо мною!“ Однак звернувшись до Любовицького, Хмельницький сказав: „Не можу сповнити бажаня її милости; не можу нарушити тісного договору з Україною і Шведами“.

Взявши зі Львова невелику суму 60.000 зл., Хмельницький відступив від сего гóрода, під приводом, що Татари пустошать Україну; та здає ся до відступлення наклонило його тайне посольство шведського короля, котрий обіцяв йому українські землі, як зміцнить ся в Польщі. Московські війська разом з козацькими взяли Люблин. Сей гóрод присягнув Олексієви Михайловичу, скоро потім присягнув шведському королеви, а опісля — давньому свому панови Яну-Казимирови.

Весною 1656 р. Поляки знов змагали примирити ся з Хмельницьким і просили помочи проти Шведів. В тій цілі приїхав до Хмельницького пан Лянскоронський.

Хмельницький відповів: „Годі, панове, обманювати нас і вважати дурнями; Полякам за їх ненастанне віроломство ніхто в сьвітї не вірить; був час, коли ми годили ся на мир, по волї короля; а король таїв у душі противне тому, що виявляв на вид. Ми не вийдемо з Польщею в ніякі договори, поки вона не зрече ся цілої України. Най Поляки формально оголосять Українців вільними, подібно тому, як іспанський король признав вільними Голяндців. Тоді ми будемо жити з вами, як други й сусіди, а не як піддані і раби ваші; тоді напишемо договір на вічних таблицях; та сему не бути, поки в Польщі володіють пани. Не будеж і миру між Українцями і Поляками“.

Поляки лучче походили коло своїх справ у Москві, як в Чигирині. Посол німецького імператора, Алегратті, родом Слов'янин, що вмів по московськи, прибув у Москву і вмів нахилити до миру з Польщею бояр і духовних, заявляв надію звернути оруже всіх християнських володарів проти невірних. Патріярх Никон вговорював царя помирити ся з Поляками і обернути оруже проти Шведів, щоби відобрати в них землі приналежні Великому Новгороду. Цар улестив ся тим, що мирним способом зможе стати польським королем, вислав своїх повновласників у Вильну, де по многих спорах і толках з повновласниками Речі Посполитої в жовтню 1656 р. заключено договір, після котрого Поляки обовязували ся по смерті Яна-Казимира вибрати на престіл польський Олексія Михайловича; Олексій Михайлович обіцяв з свого боку боронити Польщу проти єї ворогів і звернути оруже на Шведів. Хмельницький дізнавшись, що у Вильні збирають ся повновласники для постанови мира, вислав там своїх послів; та московські послы пригадали їм, що Хмельницький і козаки — піддані і тому не повинні давати голосу там, де рішають їх долю послы володарів. Козацькі послы, вернувши в Україну, в прияві всеї старшини говорили до гетьмана: „Царські послы нас в посольське шатро не пустили; мало того: до шатра здалека не пускали, зовсім як псів у церкву Божу. А Ляхи нам сумлінно повідали, що вони заключили мир так, щоби ціла Україна була по давньому під властю Ляхів. Колиж запорожське військо з цілою Україною не буде Ляхів слухати, то царська милість буде помагати Ляхам своїм військом бити козаків“.

Хмельницький, почувши се, здумів ся: „Дітки — сказав він — треба відступити від царя, підемо туди, куди скаже Вишній Владика! Будемо під бисурманським володарем, не то під християнським!“

Успокоївшись від першого зворушення, Хмельницький написав цареві письмо і виказував йому правду ось-як: „Ляхи сего договору ніколи не додержать; вони його заключили тільки для того, щоб трохи віддихнути, умовити ся з турецьким султаном, Татарами й іншими та знов воювати проти царської милости. Коли вони справді щиро вибирали вашу милість на престіл, то чоґож вони

посилали послів до римського цїсаря просити на престїл його рїдного брата? Ми Ляхам в нічїм вірити не можемо. Ми напевно знаємо, що вони не бажають добра нашому українському народови. Великий государю, єдиний православний царю на землі! вдруге молимо тебе: не довіряй Ляхам, не віддавай православного українського народу на наругу!“

Та Москва була глуха на ті ради. Хмельницький бачив, що занедбує ся пригїдний случай визволити українські землі зпід польської влади; а тимчасом не тільки одна Москва, але й інші сусїди спиняли його наміри. Німецький цїсар з грізбою домагав ся від Хмельницького мира з Польщею. Кримський хан і турецький султан були в союзї з Польщею і не бояли ся єї договорів з Москвою, знаючи, що з боку Поляків се не більше як мана; напроти, їм страшнїйші були успіхи Хмельницького, що вели до злуки і зміцнення московської держави. Хмельницький попав у тугу і сум, а на останку в недугу. Він бачив у будучині давнє підданство України Ляхам і хватав ся послїдних способів, щоби випередити його. З почином 1657 р. Хмельницький заключив тайний договір із шведським королем Карлом X. і семигородським князем Ракоцием про поділ Польщі. Після сего договору королеви шведському мала дістати ся Велика Польща, Лїфляндия і Гданьск з приморськими краями; Ракочию — Мала Польща, велике князївство Литовське, князївство Мазовецьке і часть Червоної Руси; Українаж з останками південно-руських земель мала бути признаною на все віддїленою від Польщі.

Відповідно сему договорови Хмельницький післав на допомогу Ракочию 12.000 козаків під головним начальством київського полковника Ждановича. Ян-Казимир дав знати про хитрощі Хмельницького московському государеви. Договір, заключений гетьманом з Уграми і Шведами, дійшов дійсно до відома в Москві і цар вислав послами окольничого Федора Бутурлина і дяка Василя Михайлова із строною доганою Хмельницькому.

З почином червця прибули царські послї з доганою і застали гетьмана так недужого, що ледви міг вставати з постелї. Послї, після царського приказу, сказали йому, що він забув страх Божий і присягу, братаючись із Шведами

й Ракочием. Хмельницький відповів в такому зміслі: „У нас давна приязнь з Шведами і я ніколи не нарушу єї. Шведи — люди правдиві: держать своє слово; а царська милість помирив ся з Поляками, хотів нас віддати їм у руки; і тепер до нас слух доходить, що він післав своє військо на поміч Полякам проти нас, шведського короля і Ракочия. Ми ще не були в підданстві у царської милости, а йому служили і добра бажали. Я девять літ не допускав кримського хана бурити українні гóроди царські. І нині ми не відступаєм від високої руки його яко вірні піддані і підемо на царських неприятелів бісурманів, хоч би мені в нинішній недужі дорогою і смерть приключила ся — і домовину повезу з собою! Його царській милости у всім воля; тільки мені се дивно, що бояри йому нічого доброго не порадять: короною польською не заволоділи, мира не довершили, а з другою державою, із Швецією війну почали!“

Вислухавши нові докори від царського посла Хмельницький не відповідав і звиняв ся недугою; а другого дня, 13-го червця, Хмельницький прикликав до себе послів і сказав: „Най його царська милість зараз помирить ся з Шведами; треба довести до кінця розпочате діло з Ляхами. Вирушимо на них з двох сторін: з одної сторони війська його царської милости, з другої — війська шведського короля. Будемо бити Ляхів, щоб їх до кінця викоринити і не дати їм злучити ся з посторонними державами проти нас. Хоч вони і вибирали нашого государя на польське королівство, та се тільки словами, але дійсно сего ніколи не буде. Вони се видумали лукавим умислом для свого спокою. Є свідоцтва, що виявляють їх лукавство. Я переймив їх письмо до турецького султана і вислав се до царської милости своїм післанцем“.

Тим не менше Хмельницький, після бажання царських послів, видав приказ Ждановичеві лишити Ракочия; се пошкодило Ракочию: завоювавши Краків і Варшаву, побитий Поляками, був він приневолений відказати ся своїх забавів.

Ян-Казимир пробував ще раз зійти ся з Хмельницьким і вислав до його пана Беньовського.

— Що вам шкодить, гетьмане, — говорив Хмельницькому польський посол, — скинути московську опіку?

Московський цар ніколи не буде польським королем. Злучіть ся з нами, старими земляками, як рівні з рівними, вільні з вільними.

— „Я одною ногою стою в могилі, — відповів Хмельницький, — і на останку днів не прогнівлю Бога нарушенем слова даного московському цареві. Раз я присягнув йому вірність, збережу її до останньої хвилі. Коли мій син Юрий буде гетьманом, ніхто не спинить його заслужити воєнними подвигами і прихильністю ласку його милости, але тільки без шкоди московському государеві, тому що як ми так і ви, вибравши його прилюдно своїм володарем, обов'язані йому до сталої вірности!“

Скоро після того вмер Хмельницький. В письмі писаря Виговського день його смерти означений 27-го липця. Літопись Самовидця говорить, що він умер „о Успеніи св. Богородици“.

Дня 23. серпня похоронено тіло Хмельницького, після його заповіту в Суботові, в церкві, котру він сам заложив. Церква ся з замітно грубими стінами камінними єствує досі; та подорожний не найде в ній могили Хмельницького: польський войовник Чарнецький, занявши Суботів в 1664 р., велів викинути на наругу кости чоловіка, що так завзято боров ся проти шляхотської самоволі.

Не зважаючи на похибки й помилки, Хмельницький належить до найзнатнійших подвижників української історії. В многовіковій борбі України з Польщею, він зробив рішучий зворот в сторону України і задав аристократичному ладови в Польщі такий удар, після котрого сей лад не міг уже вдержати ся в моральній силі. Хмельницький в половині XVII. в. зазначив се визволене українського народу від паньства, котре остаточно збуло ся в наших часах. Сего мало; його заходом Україна була вже дійсно під єдиною владою Московщини. Не його вина, що короткоглядна і несвідомо політика боярська не зрозуміла його, звела перед часом в могилу, занастила плоди його десятилітньої діяльности, і на многі покоління відсунула діло, котре довершило би ся з незрівнано меншими змаганнями, колиб у Москві зрозуміли значіне змагань Хмельницького і слухали його рад.

Наслідники Хмельницького.

Два важні питання хвилювали Україну по смерті Богдана Хмельницького: одно політичне, друге суспільне. Перше викликала московська управа, друге помилки самого Хмельницького в перших роках повстання проти Польщі. Нагла перерва війни московського государства з польським, прихильність Москви до згоди з Польщею в тім часі, коли ціла Україна вже була підвладна цареві — викликали в умах Українців сумніви і тривогу про будучу долю, а разом з тим зворушення і чвари. Народні проводирі не бачили під ногами своїми ніякої підстави, не знали: якою іти їм дорогою і кидали ся в сю, то в другу сторону, поводячи ся то часовими обставинами, то самолюбними користями, котрі, задля питоменности людської природи, все беруть верх, коли перед очима нема політичного і суспільного ідеалу.

З другого боку ще Зборівський мир, як ми вже замітили, дав почин внутрішньому роздвоєню народу. Під стягами Хмельницького односердно підняв ся весь український нарід; усі хотіли бути козаками, т. є. вільними горожанами і оборонцями своєї землі; замість сего стали виділяти ся десятки тисяч привілейованих під виключним іменем козаків. Се був дійсно поворот до давного польського ладу, з тою тільки різницею, що перше записували в козаки по кілька тисяч, а тепер десятками тисяч. Ми бачили, що Хмельницький був приневолений вести нові війни з Польщею тому, бо не було способу вдержати нарід від потягу до козацтва. По прилуці України до московського государства означено число козаків тільки на 60.000. Се був привілейований військовий стан, що не платив податків, користував ся вільними землями і діставав

платню. Останки народу, з виїмкою духовенства, скла-дали ся з міщан, котрим давали давні маґдебурські права, і посполитих — пахарів, що не мали козацьких прав. Одні і другі мали платити податки і відбувати різні повинности. В договорі Богдана Хмельницького виразно сказано: „Ми самі між собою будемо робити перегляд; хто козак, той буде мати козацьку волю, а хто ратай, той буде данину звичайну його царській милости віддавати, як і перше“. Козацькі старшини, що заключали договір, дбали тільки про „вільности“ козацькі; посполитий нарід лишав ся на їх самоволю, а між тим в народі повстала думка, що роздвоєне на козаків і посполитих стало ся случайно: „можнійші (богаті і знатні) попали в козаки, а підлійші (біднійші) остали мужиками“. Польські погляди неминучо перейшли до козацьких проводирів; свободу розуміли по польськи; бути свобідним — значило мати такі права, яких не мали інші; ніхто не силкував ся додумати ся до способів, що би завести волю рівну для всіх, а тимчасом кождий з народу хотів стати вільним в розуміню висловленім, не бажаючи волі для своїх побратимів. За московського панованя положене посполитих конечно повинно було поправити ся в тім згляді, що вони не були вже підданими панів; та се положене було вельми непевне при козацькій управі землею. Землі найбільше були в руках козаків і шляхти, що пристала до козаків. Кождий, як було можна, „займоваль“ (займав) землі, присвоював їх собі, на основі першого заволодіня, або випрошував їх у козацького начальства; посполиті хоча й мали свої уділи (грунти), та вся земля була військовою і право посполитих на володіне землею стало залежним від „війська“. Козацькі урядники і прості козаки з дозволу своїх начальників присвоювали собі власть над мужицькими „грунтами“. Так н. пр. ставши „державцем“ над „маєтністю“ т. є. над звисним округом землі, такий державець присвоював собі право на „послушеньство“ тих посполитих, котрих грунти були в окрузі його маєтности. Заводили ся так звані „державські слободи“ т. є. пани, що мали пусті простори земель, приманювали до себе посполитих дарованєм вільностей, та опісля посполиті попадали в тяжку зависимість від панів на чужій землі. В самім козацькім привилейованім

стані не могла бути рівність. Козацькі старшини і ті з козаків, котрих вони підмагали, захопили для себе більше земель і маєтностей і скоро підняли ся понад своїх товаришів так, що між козаками стали визначати ся два стани: козаки „значії“ (знатні) і чернь. Справи черни сходили ся з домаганнями посполитих. Такий лад завів ся остаточно не відразу, а почав ся вже в часах Хмельницького і по його смерті, викликав нераз завзяту внутрішню боротьбу, котра сходила ся і з політичними питаннями. Старшини і знатні козаки добивали ся того, щоби скріпити свої привілеї і управляти цілою землею. Їх ідеал був польсько-шляхотський, що відповідало і тодішній культурі України, виробленій під польським впливом. Після того, як вони стрічали для своїх домагань перепони в діяльності і привичках московських властей, вони при першій нагоді готові були зрадити Москву. Прості козаки і посполиті навпаки, мали надію на московські власти і багато разів заявляли охоту, щоби в Україні московськими порядками заступити козацько-польські. Однак при близшій зустрічі з московськими воєводами і московськими войовниками, вони ворушили ся задля їх поведження, поступків і поглядів і всі готові були навіть дати наклонити ся до відорваня зпід московської влади. Таким способом цілу половину XVII. в. бачимо в Україні крайну непевність, ненастанні заворушення, чвари, межиусобиці, вмішване сусідів: усе те приводило край до спустошення, упадку; нарід у своїх споминах прозав ся добу „руїною“.

Богдан Хмельницький назначив наслідником свого сина, зовсім неспосібного молодця. Тільки догоджуючи йому, та з привички слухати його волі, козаки йому не супротивляли ся. Та такий вибір був новостю в козацькім товаристві: в них гетьманами вибирали людей, що попередно чим небудь заслужили собі шанобу. Тоді між козацькими старшинами перше місце займав писар Хмельницького, Виговський; він був свояком Хмельницького, позаяк брат його Данило, оженив ся з дочкою Хмельницького. Козацькі старшини і полковники вговорили неповнолітнього Юрія зречи ся гетьманьства до часу і вибрали гетьманом Виговського. Та проти Виговського виступив суперник, полтавський полковник, Мартин Пушкар, тому

що він сам бажав захопити булаву. З одного боку посилав він у Москву доноси на Виговського, а з другого — збирав проти йому військо з посполитих, обіцяючи їм козацтво. Попередні війни нагромадили багато бідного народу, що жив задля шматка хліба у винницях і броварнях богачів; вони кинули ся під стяги Пушкаря в надії, що стануть козаками. Московська управа хилила ся то сюди то туди, не знала кому вірити, а тимчасом своїми поступками розбуджувала між старшиною тривогу за свої права. Дух

Юрій Хмельницький.

козацький бажав, щоби козацтво ширшало; воно тоді ширило ся на Литві; та московські воєводи, після царського приказу, спиняли те розширюванє, повертали в посполитих таких, що самовільно назвали ся козаками, били їх кнутом і батогами. Тоді наступав вибір митрополита і царський посол Бутурлин заявив бажанє, щоби новий київський митрополит був підчинений московському патріярсі. Не сподобало ся Виговському, коли він за те, що в своїм письмі до царя назвав козаків „вільними“ підданими, дістав догану і приказ називати козаків „вічними“, а не вільними підданими. На останку московська управа, під приводом оборони, хотіла крім Києва посадити своїх воєводів по других містах і лишити самоуправу тільки козакам і міщанам, а останки народу підчинити судови воєводів і дяків. Усе

те роздратувало Виговського і ворушило уми. Противники московської влади розсівали в народі тривожливі чутки, ніби то Москва хоче лишити тільки незначне число козаків і ввести свою управу, але як ся вість викликала зворушене між знатними козаками, посполиті, а з ними і чорні козаки, кричали, що буде гарно, як заведуть воєводів і будуть усі рівні, хоч заразом вони бояли ся, щоби воєводи не нарушали обичаїв і не погнали людей насильно в Московщину. В тім часі виступав тут чоловік, що добив ся опісля важного значія. Се був ніжинський протопіп Филімонов. Він тайно писав у Москву на старшин, виставляв свою прихильність государеві, радив чимскорше прислати воєводів і обняти цілу управу краю. Московська управа не відважила ся на такий рішучий вчинок. Між Виговським і Пушкарем настала отверта межиусобиця. Московські гонці їздили і до Виговського і до Пушкаря, силкуючи ся їх помирити; Пушкар, щоби підлестити ся Москві сам заявляв бажане, щоби прислали воєводів. Виговський просив помочи воєнної для приборканя Пушкаря, та не дістав єї і жалував ся, що Москва потакує його ворогови. Наостанку в червцю 1658 р. Виговський сам без підмоги царського війська знищив Пушкаря. Сей поляг в битві під Полтавою. Посполиті, що становили військо Пушкаря, втікали ватагами на оселі в українні землі московського государства і на Запороже.

З того часу гетьман Виговський ненастанно докоряв московській управі. Виговський в розмові з московськими гонцями дорікав Москві, ніби то вона тайно підбурювала проти йому Пушкаря і знов піддержує зворушене між посполитими, кричав разом з своїми полковниками, що ні-защо не допустить впровадженя воєводів, і просто висловив ся, що під польським королем козакам було лучче. Тимчасом у Київ замість Бутурлина прибув другий воєвода, Василь Борисович Шереметев, чоловік підзорливий, склонний добачати в усім зраду; він став саджати у вязниці київських козаків і міщан. Се дало новий повід до наріканя. Поляки побачивши, що між козаками нема ладу, післали до Виговського зручного пана Беньовського, котрий всіма способами підбурював козаків проти Москви, і обіцював їм великі користи, як вони злучать ся з Польщею.

Йому поміг тоді оден чоловік український, що добив ся великого впливу і над гетьманом Виговським і над старшиною — Юрий Немирич. Він належав до української родини і мав гарне образование. В молодости він написав

Іван Виговський.

твір, за котрий його обвиняли о арияньство, втік за границю і літ десять прожив у Голяндії. Вернувши до краю підчас повстаня Хмельницького, пристав він до козаків, зближив ся до Богдана, а тепер, по його смерти став руководити Виговським. Підчас свого побиту в Голяндії, Немирич переняв тамошні републиканські погляди, виробив

собі ідеал федеративного союзу республік і бажав приложити його до свого краю. Під його впливом у Виговського і в старшин повстав намір злучити Україну з Польщею на федеративній основі, зберігаючи для України самоуправу. До тої постанови понукували тодішні відносини між Польщею і московським государством.

Питанє про злуку Польщі з Московщиною оставалось ще не рішене. Так або інакше, обі сторони думали скінчити злукою. В липцю 1658 р. збирали в Польщі сойм з рішучим наміром утвердити дружну звязь з московським народом. Король, закликаючи чини Речи Посполитої на той сойм, писав перед часом у своїм універсалї, що наступає важне питанє: „Завести вічний мир, звязь і союз непохибного єдинства між Поляками і Москвитянами, двома сусідними народами, що походять з одного жерела словянської крови і мало ріжними що до віри, язика і прав“. З причини так важного наміру, Україна мала важну задачу; так або інакше — для неї близька була змога злучити ся з Польщею, тому здавало ся найлучче перед часом упредити будучу злуку Польщі з московським государством і злучити ся з Польщею на правах вільної держави, так що як Польща зладить свою злуку з московським государством, Україна вйде в сей союз яко окреме державне тіло. Виговський заявив тайно охоту прийняти королївських комісарів, котрі прибудуть в Україну для переговорів; та перше, поки вони прибули, в серпню Виговський вже розпочав неприязні вчинки проти московських людей. Він післав брата свого, Данила, вигнати Шереметєва з Києва. Намір сей не вдав ся; козаків відбили. Шереметєв почав казнити винуватих і підозрілих.

Тимчасом повстанє посполитих, розбуджуване Пушкарем, підняло ся проти Виговського знов около Гадяча. Виговський виправив ся приборкати його і тут 8-го вересня зібрав раду з козацьких старшин, полковників, сотників і знатних козаків. Явили ся польські комісарі: Беньовський і Євлашевський. Беньовський мав до козаків промову, коренив Москву, впевняв, що в Москалів інша віра, як у козаків, що Москалі не позваляють їм робити горівку, мід і пиво, велять задягати московські зипуни (селянські куртки скіряні) і лапті, забороняють носити

чоботи і опісля стануть переселяти козаків за Білоозеро; а з другого боку обіцяв їм щастє в союзі з Польщею. Тепер — говорив він — не буде більше неволі; строгий закон не допустить до самоволі панів над підданими. По такій промові уложено договір відомий в історії під назвою „Гадяцького“. Україна (нинішні губернії: полтавська, чернігівська, київська, східна часть волинської і південна подільської) добровільно злучили ся з Польщею на правах самостійної держави під назвою „великого князівства руського“. Верховну власть виконну мав у руках гетьман, котрого вибирали досмертно, а потверджував король. Велике князівство руське мало мати свій верховний трибунал з урядованєм в українськїм язичі, своїх державних достойників, свій скарб, свою монету, своє військо, що складало ся з 30.000 козаків і 10.000 регулярних. Обіцяли остаточно знищити унію. Установлено також завести дві академії з університетськими правами — в Києві і в іншїм місці, де покаже ся відповідним; крім того в ріжних місцях — школи без обмеження що до числа; проголошувано зовсім вільне печатанє книг. На останку гетьман міг представляти щорічно королеви козаків для наданя їм шляхотства, але щоби число таких в кождім полку не перевишало 100 людей. Але що до прав панів над посполитими, котрі будуть жити на їх землях, не постановлено ніяких засад, крім того, що панам не позволявали держати дворової команди.

Вслід за тим Виговський готовив ся нападати знов на Шереметєва, та zarazом посилав у Москву письма, в котрих впевняв царя про свою вірність.

Та йому більше не вірили. В листопадї вступив Ромодановський на Вкраїну з військом. Посполиті, що бажали стати козаками, узброїли ся і приставали до його. Ромодановський вибрав другого гетьмана, Безпалого. Лівобіч Дніпра почала ся межиусобиця, точилась ціле літо і весну слідуячого 1659 р. На поміч Ромодановському прибуло нове військо під начальством Трубецького і цілих два місяці облягало в конотопськїм замку ніжинського полковника Гуляницького. Тимчасом Виговський завізвав кримського хана, з його помочю напав 28. червця на Трубецького і побив його на голову. Трубецький утік,

а другий воєвода, Семен Пожарський, втерявши усе своє військо, дістав ся в полон, а коли його привели до хана, сьміливо вилаяв хана по московськи і плюнув йому в очи. Хан велів стяти його. Таким способом Виговський вигнав Москалів з України; лишив ся тільки Шереметєв, котрий з пімсти велів по варварськи пустошити місточка і села коло Києва, не милуючи ні старого, ні малого. Трубецький якийсь час по своїм пораженю не міг посунути ся в Україну: в його війську повстав бунт, котрий він на силу згнобив при помочи Артамона Матвієва.

Діло Виговського показало ся безсильним не через московські війська, а через те, що тому не сприяв нарід.

Ще в маю 1659 р., у Варшаві на соймі, король і всі стани Речи Посполитої потвердили присягою Гадяцький договір, а козацьким поглам, що приїхали в сій справі, надали шляхотство. Як тодішні стани Речи Посполитої, під впливом єзуїтської науки, не тривожились криво присягати, — показує се, що після звістки польських істориків Беньовський, творець Гадяцького договору, вговорив сенаторів, задля конечности, згодити ся, з наміром нарушити сей договір, як тільки Польща охолоне від ударів понесених і дістане Україну в руки. Український нарід не дав ся заманути сим договором: всяка злука з Польщею, під яким би се не було видом, вже йому згидила ся. Вибухло повстанє під начальством протопопа Филимонова і полковника Золотаренка, потім — в Переяславі під начальством полковника Тимоша Цицури і Сомка; відтак — в Острі, в Чернигові й інших гóродах. Юрій Немирич обняв був начальство над регулярним військом, що складало ся з Поляків, Німців і козаків: зворушений нарід вибив усе його військо; Немирича дігнали і порубали на шматки. В Січі отаман Сірко підняв усіх Запорожців і проголосив гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський велів на сій радї читати гадяцький договір, та козаки підняли шум, крик; старшини побачили, що їм не вивести ладу, і прилучили ся до більшости; тих, що читали договір, порубали на шматки; Виговський утік а відтак на домаганє козаків прислав свою булаву.

Козаки вибрали гетьманом Юрія Хмельницького.

В жовтню зібрала ся нова рада в Переяславі, а князь Трубецький, що прибув там з царським наказом, потвердив Юрія в уряді гетьмана, та з деякими обмеженнями в прикладі до давного договору з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати чужоземних послів, вести з кимнебудь війну без волі государя, не міг настанавляти полковників інакше як за радою цілої козацької черни. Козацькі старшини всіми силами старали ся ухилити сі додатки, та не могли перемогти наляганя московського військового начальника і його товаришів. Козацькі старшини сильно домагали ся, щоби нікому з Українців не позваляти зносити ся з Москвою мимо гетьмана; і на те не згодили ся; правож зносити ся прямо з Москвою, давало змогу неприхильникам гетьмана і старшин прямо посилати доноси до московських урядників, а московська управа тим способом могла мати тайний догляд справ на Україні. Московських воєводів посадили в кількох українських гóродах: Києві, Переяславі, Ніжині, Чернигові, Браславі й Умані. Для посполитого народу, котрий так щиро ділав проти хитрощів Виговського в користь Москви, не вчинили нічого; навпаки увільнивши козаків від стійки і підвод, наложили сі повинности на посполитих і позбавляли їх права вирабляти напої, що оставляли козакам.

Сей новий договір з Москвою очевидно не припав до серця старшині і знатним козакам, котрі бачили, що Москва бере їх у свої руки; не міг він вдоволяти й народу, котрий знов побачив знищені свої надії на зрівнане прав. Договір сей був любий тільки для віддільних осіб, котрі могли удавати ся прямо до Москви і випрошувати собі різні пільги і наданя: хто на ґрунт, хто на дім або млин. Їздили в Москву полковники з своєю старшиною, їздили духовні, їздили війти з міщанами; всі діставали різні ласки і дарунки: соболі, чарки і т. і. Приїздних Українців у Москві звичайно розпитували й записували їх відповіді. Добачивши, що таким робом можна добивати ся користий, Українці навикли писати одні на других доноси: себе вихваляли, других чорнили.

Польща охолонула. Війна з московським государством знов відновила ся. Московське військо вже поразили на Литві. Поляки йшли відбирати Україну від Москви. Головний

начальник московських військ в Україні Шереметєв, за радою переяславського полковника Цицури, задумав випередити Поляків і рішив ся йти на Волинь у польські займища, а з ним мав йти Юрій Хмельницький з козаками. Шереметєв, чоловік гордий і строгий, вспів роздратувати против себе і козаків, і духовних і наостанку самого Хмельницького своїми різкими зачіпками і гордощами: „Сему гетьманикови, — сказав Шереметєв про Хмельницького, — лучче личить гуси пасти, як гетьманувати“.

В другій половині вересня 1660 р. двигнуло ся в сторону Волині московське військо. Хмельницький ішов іншою дорогою. Поляки під начальством Любомирського й Чарнецького напали на московське військо, поразили його і облягли під місточком Чудновом; потім Поляки разом з Татарами 7-го жовтня напали на козацький табор під місточком Слободищем кілька верстов від Чуднова. Юрій Хмельницький так залякав ся, що тодіж обіцяв піти в черці. В козацькім таборі настав нелад. Багато старшин сердило ся за обмежене їх прав після договору заключеного в Переяславі: не хотіли служити Москві, лютили ся на Шереметєва і говорили, що лучче помирити ся з Поляками. В польський табор виправив ся яко посол від війська Петро Дорошенко, котрий замітно вмів зберегати тоді своє достоїнство перед Поляками. Предкладаючи Любомирському мир, він не позволив польському панови на себе кричати і сказав: „Ми добровільно предкладаємо вам мир, забудьте стару ненависть, а ні то — у нас є самопали і шаблі“. Дня 18-го жовтня козаки з Поляками постановили договір на услівях гадяцького трактату, але тільки з виключенем одної точки, що до великого князівства руського, найголовнійшої в сім договорі.

Скінчивши з козаками, Поляки облягли московське військо. Пора була слотлива; боєвих засобів і живности у Москалів не ставало. Переяславський полковник Цицура з своїми козаками зрадив і віддав ся Полякам. Ся обставина спонукала Шереметєва зложити оруже. Поляки заключили з ним такий договір, який колисьто заключили з Шеїним. Московське військо випускали з услівем, щоби зложили оруже і знамена польських панів, а потім ручне оруже їм повертали; крім того Шереметєв обов'язав ся

вивести московські війська з усіх українських гóродів. Та як Москалі зложили оруже, Поляки віддали їх на грабоване і на різню Татарам; самого Шереметєва видали татарському проводирови султанови Нуредину в полон, а інших московських начальників упровадили в Польщу.

Таким способом цілий козацький край правобіч Дніпра знов підчинив ся Польщі. Лівобіч полтавський, прилуцький і миргородський полк також не хотів підлягати Москві; та полковники переяславський Сомко і нїжинський Золотаренко (оба були шуринами Богдана Хмельницького) стояли за царя і в короткім часі привели в послух цілу лівобережну Україну. Юрій Хмельницький кілька разів силкував ся дістати ся на лівий берег, та його відбивав Сомко, що став наказним гетьманом.

З того часу по обох боках Дніпра довго точили ся чвари. Правобіч нарід ненавидів Поляків і нахилив ся в підданство цареві; старшина і полковники то сюди то туди хилялись; молодий гетьман не мав спромоги вивести лад з підчиненими; на останку почувачи і пізнаючи свою неспосібність, він скликав козаків на раду під Корсунем і заявив, що не має змоги управляти козаками, що Бог йому не дав вітцівського щастя і він тому хоче уступити ся з сьвіта: 6-го січня 1663 р. він постриг ся. Замість його дістав гетьманство, дорогою коромолів і підкупства, Павло Тетеря, що був за Хмельницького переяславським полковником. Сей двуличний себелюб думав тільки про свої користи і перше в Москві виставляв свою вірність цареві, а тепер став сторонником Поляків, бо побачив силу по їх боці. Він оженив ся з дочкою Хмельницького, Стехою, вдовою Данила Виговського. Се подруже дало йому значіне і разом з тим більші грошеві достатки.

Лівобіч Дніпра Сомко добивав ся гетьманства. Золотаренко хотів се для себе дістати. Оден на другого писали вони в Москву доноси і в Москві не знали кому вірити. У Золотаренка явив ся тоді зручний і сильний помічник. Протопіп Максим Филімонов багато разів уже писав у Москву доноси про українські справи і зєднав собі у бояр довіре; на останку прибув у Москву і так умів підлестити ся бояринови Ртищеву, що, прийнявши чернецтво, був посьвячений, за впливом сего боярина, на уряд єпископа

мстиславського і оршинського під іменем Методія і навіть назначений надзорцем митрополитичого престолу, не зважаючи на те, що тоді ще жив митрополит Денис Балабан. Московська управа не хотіла признати Дениса в його уряді за те, що Денис яко митрополит київський не хотів приймати благословення від московського патріарха.

Вслід за тим явив ся третій претендент гетьманства: се був Іван Мартинович Брюховецький, колишній слуга Хмельницького, що став кошовим отаманом в Запорозькій Січі. Він приєднав собі чималу прихильність Запорозців і дістав новий, ще небувалий, уряд кошового гетьмана. Сей зручний і хитрий чоловік вибрав найудатніші дороги для осягнення першинства. З одного боку він писав у Москву дуже унижені письма і подавав надію, що як він стане гетьманом, то підчинить Україну тісніше московській владі; zarazом він нахилив до себе і Методія. З другого боку Брюховецький заявляв ся яко сторонник простих бідних козаків і посполитого народу. Йому була зовсім спідручна така роля, тому що Запороже по смерті Пушкаря стало прибіжищем тих, що не були вписані в реєстр, а хотіли бути козаками. Його запорозьські агенти розсіялись по Вкраїні, настроювали нарід в його користь, впевняли, що з його гетьманством настане загальне козацтво, підбурювали чернь проти знатних. У народу повстало змагане грабити богатих і знатних: їх достатки вважали плодом обдираня народу. Повстало домагане, щоби нового гетьмана вибрали на так званій „чорній раді“, т. є. на такій, де би мала участь вся громада народу. Методий, що перше був приятелем Золотаренка, отверто перейшов на сторону Брюховецького і старав ся за його перед московськими боярами. Тоді Золотаренко вбачаючи, що йому не бути гетьманом, помирился з Сомком і почав односердно дбати про се, щоби на будучій раді вибрали Сомка. Та се було вже за пізно. Примиренє се не помогло сторонництву знатних. Методий сильно попирав у Москві Брюховецького, представляв Сомка і Золотаренка тайними сторонниками Поляків і впевняв, що як виберуть Сомка, то наступить зрада. Крім того сам Сомко не припав до вподоби Москві, тому що ненастанно жалував ся на кривди, що діяли московські вояки Українцям

і взагалі перед царськими послами заявляв ся вільним чоловіком. Московська управа рішила зібрати всенародну або чорну раду і затвердити гетьманом сего, хто буде на ній вибраний. В тій цілі виправлено в Україну князя Великогагіна.

Раду назначено в червцю в Ніжині. Брюховецький з підмогою своїх Запорожців нагнав там великі ватаги чорного народу, що йшов з ненавистю до богачів і знатних і в надії їх грабити. Методий був невідступно при царським послі. Московське військо, зложене переважно з чужоземців, прибуло також на раду. Дня 17-го червця, із сходом сонця відкрито раду читанем царської грамоти. Не вспів князь Великогагін скінчити читаня, як підняло ся замішанє: одні окликнули гетьманом Сомка, другі — Брюховецького. Дійшло до бійки. Тоді московський полковник, Німець Штрасбург, розігнав їх, пустивши поміж них ручні гранати. За Брюховецьким була більшість. Сомко втік. Нарід кинув ся на вози старшин і знатних козаків і ограбив їх. Сомко та інші полковники і старшини, разом до пятьдесять людей, виратували ся перед народною злостю тим, що удали ся о поміч до князя Великогагіна і московський боярин вислав їх під сторожею в ніжинський замок.

На другий день князь Великогагін потвердив Брюховецького гетьманом. Три дні за відомостю Брюховецького діяли ся насиля, погана пиятика, грабежі. Лихо було кождому, хто носив тільки кармазиновий жупан; багато тільки тим способом виратувало ся, що одягли ся в свити. Як проминуло три дні пільги, велів Брюховецький застановити безлад, що ще довго проявляв ся в ріжних місцях.

З потвердженем Брюховецького в гетьманьстві, всі старшини і полковники були нові, настановлені з Запорожців; кождому полковникови дали осібну сторожу. На Вкраїні настало панованє людей попередю бідних, незначних: тепер вони знов стали панами і упоєні незвиклим достоїнством, не знали міри своїм примхам і самоуправі. Нарід зведений мрією козацької рівности, був жорстоко одурений; ті, що кричали проти знатних і богачів, як тільки стали самі знатними і богачами, налягали на громаду ще з більшою вагою, як давні знатні.

Новий гетьман представив управі своїх скинених противників яко царських зрадників. Їх казали судити військовим судом. Та судьями були вороги обжалованих.

Дня 18-го вересня, в Борзні, відрубали голову Сомкови, Золотаренкови і ще кільком людям; інших вислали в кайданах у Москву, а відтам у Сибір. Се були перші Українці, вислані в Сибір.

З того часу Україна розпала ся на два гетьманства, і се тривало до упадку козацтва правобіч Дніпра. Воно на час відізнало ся і в церковнім ладі. Денис Балабан умер в Чигирині, де була столиця гетьманства правобічної України; на його місце вибрали Осипа Нелюбовича-Тукальського, єпископа могилівського. Московська управа не узнавала його і не переставала називати надзорцем митрополії Методія і заходила ся, щоби сего ввести на уряд митрополита, та царгородський патріарх на се не годив ся.

Успіхи Поляків у війні з московським государством спонукали короля Яна-Казимира до сего, що він забажав підчинити собі і лівобережну Україну. В січні 1664 р. він посунув ся через Дніпро. З ним приневолені були йти також козаки під начальством свого гетьмана Тетері і союзні Татари. Гіроди лівобережні піддавали ся. Тільки місточко Салтикова Дівиця боронило ся завзято і всіх населенців вигублено. Король дійшов до Глухова, стояв під ним пять неділь і не міг його взяти. Тут в польськім таборі розстріляли козацького полковника Івана Богуна, одного з найхоробріших товаришів Богдана Хмельницького, підозріваючи його о зраду. Між тим Запорожці під начальством Сірка і Сулими, що були позаду короля, почали відбирати козацькі гіроди правобіч Дніпра. Се приневолило короля вернути ся на правий берег Дніпра.

Польський начальник Чарнецький розбив Сулиму, а польський полковник Маховський спіймав бувшого гетьмана Виговського, що носив уряд київського воеводи, і розстріляв його з підмови Тетері, котрий обвиняв Виговського о намір піддати ся Москві. З усього видно, що Виговський був дійсно з Сірком в порозуміню: роздратований проти Москви, бояв ся він, щоби Москва не закріпостила України, помирив ся з Поляками, надіючись дати

своєму рідному краєви незалежність і свободу в тім виді, в яким вона була доступна його розумінню, та жорстоко завів ся; власне вивисшене не вдоволяло його; і так він ще раз відважив ся повстати і згинув перед часом, не вспівши нічого вдіяти.

Не обмежуючи ся сим, Тетеря обвинив о зраду митрополита Осипа Тукальського і свого шурина Юрія Хмельницького, що в постриженю звав ся Гедеоном. Король велів обох вислати в Марієнбурську твердиню, де вони просиділи два роки.

Брюховецький по відступленю короля, сам перейшов за Дніпро, взяв Канів, Черкаси, але відтак відступив назад, а Чарнецький знов підбив відобрані Польщі гóроди і місточка, війшов до Суботова і викинув з могили кости Богдана Хмельницького. Незабаром був сам Чарнецький небезпечно ранений в одній стичці і зійшов з дїєвого поля.

Гетьман Тетеря скоро переконав ся, що йому не дати ради з козаками і не вдержати України під властю Польщі. Він похватив ся забрати військову скарбону і втікав з жінкою в Польщу, та в дорозі Сірко відбив у його скарбону.¹⁾ На його місце в Україні одно сторонництво з підмогою орди вибрало Степана Опару, а друге, також з допомогою Татар, скинуло Опару і настановило гетьманом Петра Дорошенка: се стало ся 1665 р.

З того часу до 1677 р. історія українського козацтва переважно обертає ся коло сеї личности. Постійною цїлю змагань Дорошенка було, злучити Україну під одною владою і злучити козацькі сили; він не терпів Поляків і ніяк не хотів, щоби Україна зіставала під їх владою; все заявляв готовість бути під владою Москви, та не інакше, як із збереженєм прав самостійности України, щоби московська управа не посилала там своїх воеводів, не мішала ся у внутрішні справи і обходила ся з козаками, як з вільним народом. Обставини спиняли його з усіх сторін добити ся такого політичного ідеалу і він був приневолений вести тяжку завзяту боротьбу з ними.

В осени 1665 р. Брюховецький виправив ся в Москву, де його прийняли з великою шаною і надали боярство.

) У Тетері видурили в Польщі всі гроші, привезені з України; він пішов до Туреччини, де вмер в бідности.

Він оженив ся з боярською дочкою і дістав богате придане від царя, близько Стародуба, сотню Шептаківську, що займала багато сіл і земель, а полковникам, котрі з ним приїхали, надали дворянство. Щоби догодити Москві, Брюховецький сам заявляв бажанє знищити місцеві привілеї краю: так на приклад подавав він раду знищити привілеї українських гóродів, впевняв, що міщани тягнуть на польську сторону, що між ними бідні висилають ся податками і підводами, а купці і богачі коштом бідних багатіють; раїв помножити московських воєводів, завести орендарську продаж горівки, зробити спис народу, установити на московський лад митарів і прислати митрополита з Москви, замість виборного вільними голосами. По повороті в Україну з почином 1666 р. Брюховецький через усе те опинив ся в неприязних взаєминах до цілої України. Козакам не сподобало ся його вивисшенє в боярство. „В нас перше бояр не було, — говорили вони: — через його в нас усї вільности запропащують ся“. Полковники поставлені дворянами, бояли ся показати перед козаками, що цїнять новонабуте достоїнство. Один з них говорив: „Мені дворянства не треба, я по давному козак!“ Епископа Методія роздратовала предлога, щоби посилати митрополита з Москви; українське духовенство подїляло його невдоволенє. Роздратованє змогло ся, як приїхали нові московські воєводи на всї значні гóроди,¹⁾ і з ними вояки; Брюховецький прохав, щоб їх було більше; приїхали переписці, стали списувати всїх людей по гóродах і селах і накладати данину. В гóродах з міщан настановили митарів, щоби збирали царські доходи. Москалі стали погано обходити ся з людьми: „Полтавський воєвода — жалували ся козаки — лає нас поганими словами (що найбільш дратувало Українців); коли хто прийде до його — плює на того, каже солдатам бити в карк...“ В багато місцях жалували ся на великі драчки, на насилє і грабіж, на зневагу жінок і дівчат і т. і. Сам гетьман був вельми користолюбний, жорстокий і надїючись на захист Москви, не знав границь своєї самоволї; його полковники були також напасні

¹⁾ Крім Києва, Переяслава і Ніжина, де вже були московські воєводи — в Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгород-Сіверський і Стародуб.

і грабежливі. Нарід не довго терпів; повстало зворушене разом в кількох гóродах, стали убивати московських вояків. В Переяславі вбили козацького полковника Єрмоленка, спалили гóрод, позабивали вояків; сам царський воевода ледво спас ся. На Брюховецького загально обурили ся; розширило ся бажане вступити під власть Дорошенка.

В 1667 р. заключено Андрусівський мир і се стало новою, сильнійшою причиною зворушеня. Українці вважали Нащокина найбільшим ворогом своїм, толкували, що з його підмови московський цар мирить ся з польським королем, щоби вигубити козаків; Запорожці, рішучі і відважнійші від інших, спіймали царського посла Ладиженського, що їхав у Крим, і вбили.

Від самого приїзду Брюховецького нарід не хотів платити податків і всяких данин, заведених на московський лад. Козаки грабили і били збирачів; та тоді й між Українцями був нелад: міщани й селяни дерли ся з козаками, котрі з приказу гетьмана і полковників збирали для сих дачки. Всі тим не менше згоджували ся в тім, що не терпіли гетьмана.

Методий, що перед тим найбільш підмагав вивисшене Брюховецького, став його ворогом і лихословив Брюховецького в своїх письмах до московських бояр. Брюховецький з свого боку писав у Москву доноси на Methodia. Бувши на соборі, що засудив Никона, Methodий замітив, що з ним у Москві обходять ся не так ласкаво, як перше, і повернувши на Україну предложив згоду Брюховецькому і став його намавляти до зради цареві. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки роздратовані проти Москви вважають його головним справником тих напастей, які терпить Україна від московських людей: здавало ся, що поправити діло можна було чим скоршою зрадою Москві. Брюховецький на сам перед погодив ся з Дорошенком. Сей разом з митрополитом Тукальським заманув Брюховецького надією, що він лишить ся гетьманом, як стане з ними ділати одностайно і відступить від Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: усі рішили відорвати ся від Москви і піддати ся турецькому султанові, щоби з підмогою Турків видобути ся зпід московської влади. Дня 8-го лютого, в Гадячі, Брюховецький заявив

воєводі Огареву, щоби він геть забирав ся з вояками. В Огарева було всего трохи над 200 людей; випадало забирати ся. Та козаки кинули ся на Москалів, половину вирізали, останніх оббили і взяли в полон. Брюховецький оповістив своїм універсалом, що московські послы з польськими послами постановили зруйнувати цілу Україну і вигубити всіх людей від малого до великого. Таку саму грамоту післав він донським козакам, вговорюючи їх з „господиномъ Стенкою“ одностайно ділати.¹⁾ Нарід, що й без того ворухив ся по всіх усюдах, став вигубляти всіх Москалів у своїм краю.

Зрада Брюховецького сильно вразила московську управу; вона сего не сподівала ся. В Києві, Переяславі, Ніжині й Острі воєводи з трудом відбили ся від козаків і сиділи в облозі, дізнаючи чималого недостатку; в інших — вони погибли разом з воєнними людьми під ножами і киями розлюченого народу. Коли про се дізнали ся в Польщі — то Поляки говорили московським послам: „Треба нашим володарям післати війська — випалити і повбивати сих зрадників-козаків, щоби міста їх були пусті, тому що вони і вас і нас зраджують і добра від них не буде!“

Весною князь Ромодановський розпочав війну облогою гóрода Котельви. До Брюховецького прийшли на поміч Татари. Зза Дніпра йшов з козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов йому на зустріч з Гадяча. Недалеко Опочні прийшло до його десять сотників з домаганєм, щоби віддав булаву, знамя і пушки. Брюховецький побив сих сотників і вислав їх закованих у Гадяч. Та тут зворушила ся проти його громада козаків, вдерла ся в шатро, спіймала і затаскала до Дорошенка. Дорошенко тільки дав знак рукою: козаки здерли з Брюховецького одіж і били до смерти оружем, вилами і киями.

Ворохобня між народом була так велика, що вслід за тим розлягали ся крики: вбити Дорошенка. Та задніпрянський гетьман утихомирив юрбу, викотивши їй кілька бочок горівки. Дорошенко вибрав всенародну раду

¹⁾ Варто замітити, що поміж обжалованими проти Москви найпоганійшим вчинком Москалів названо се, що „вони скинули сьвятійшого вітця патріярха, котрий учив їх мати милість і любов для ближніх“. Никона взагалі шанували на Україні.

і питав ся: „Що тепер діяти? Чи мирити ся з Москвою? Чи піддавати ся Польщі або султанови?“ Нарід не хотів чути про Польщу, лаяв Москалів за їх напасти і давав перед турецькій владі. Дорошенко виступив проти Ромодановського, котрий сей час відступив від Котельви. Тепер ціла Україна була в руках Дорошенка; йому лишило ся тільки укріпити свою владу, та тут на лихо прийшла до його вість з Чигирина про зраду жінки: він пішов за Дніпро, забравши з собою полонених московських начальників і єпископа Методія, а начальство над лівобережною Україною поручив своему генеральному осаулови Демянови Многогрішному. Зараз по відході Дорошенка Ромодановський рушив на Вкраїну і заняв Ніжин; Многогрішний замість бити ся з ним, заявив бажанє піддати ся цареві, надіючи ся зістати гетьманом. Тоді заступником козаків явив ся чернігівський архієпископ Лазар Баранович; він просив письменно в царя прощення народови, та молив, щоби на Вкраїну не посилати воеводів; то само прохав і Многогрішний і представляв, що все лихо склало ся від напасти з боку воеводів та з хитрощів єпископа Методія. Толки про вибір нового гетьмана вели ся кілька місяців, а тим часом московська управа зносила ся з Дорошенком. Царські послі намавляли Дорошенка відлучити ся від бисурман і бути покірним Польщі. Дорошенко стояв на однім: що він із своїми козаками ніяк не хоче бути під владою Польщі, тому що з Поляками задля їх хитливости годі заключати який тривкий договір, — впевняв, що він зовсім не ворог Москви, що бажає з усею Україною бути під владою великого государя, але не інакше, як тоді, коли государ прийме під свою владу обі сторони Дніпра, не буде посилати воеводів і нарушати козацьких прав, одним словом, щоби все було так, як постановлено в першій договорі, заключенім з Богданом Хмельницьким: інакше Дорошенко ніяк не хотів покидати думки про підданьство Туреччини. Само собою розуміє ся, що московська управа не могла посунути ся до того, чого домагав ся Дорошенко, бо була в союзі з Польщею.

В марці 1669 р. в городі Глухові зібрала ся рада і на ній вибрали гетьманом лівобережної України Демяна Многогрішного. Всі заходи нового гетьмана, архієпископа

PETRVS DOROSZENCO,
Cossacorum Zaporoviensium
Generalis.

Петро Дорошенко.

Лазаря і старшин про визволене України від воєводської управи остали марними тим більше, що тепер, як і давніше між Українцями були такі, що гляділи власної кариєри, котрі писали в Москву противне тому, чого прохало українське начальство і впевняли, що нарід більше бажає воєводської, як козацької управи. Першим з таких був Семен Адамович, ніжинський протопіп, що думав, як здає ся, йти слідом Методія. Після договору заключеного в тім часі, воєводи оставали тільки в деяких гóродах.¹⁾ Реєстрових козаків установлено тільки 30.000, котрі мали жити з податків з усяких місцевин, крім монастирських і церковних. Зруйнованим гóродам дано пільгу на десять літ; гетьманів будуть вибирати наперед на раді, а цар буде потверджувати та вони не можуть зносити ся з чужоземними володарями. Тоді козаки на раді замітили, що всі усобиці на Вкраїні походять з того, що ратаї самовільно хотять називати ся козаками і починають чвари, а тим самим — справдешним козакам роблять нечесть. Щоби се відвернути, рішено установити окремих козацький полк в 1000 людей, котрий мав наглядати, де починають ся бунти і згноблювати їх в зароді. Сей полк названий компанійським. Таким робом найважнійше суспільне питанє, що хвилювало Україну з самого почину повстаня супроти Польщі, московська управа рішала тепер так, що вивисшувала виключно привілейований стан, з ущербом змагань народу до зрівняня своїх прав.

Новий гетьман лівобережної України, Многогрішний, не визначав ся здібностями, а нарід не любив його; до тогож ще він запивав ся і по п'яному допускав ся всіляких нечемностей. Його рідний брат, Василь, назначений чернігівським полковником, був також чоловік буйний, розпустний, звисний з того, що бійкою загнав жінку свою в могилу, за що носив на собі церковну клятву. Власть гетьмана не простирала ся на всі області України, що мала бути під його начальством. Полки: лубенський, гадяцький, прилуцький твердо стояли при Дорошенку; переяславський полк також стояв з ними одностайно, та потім — полковник Дмитрашко Райча, молдавський виходець, пристав

¹⁾ В Києві, Переяславі, Ніжині, Чернигові й Острі.

з своїм полком до Многогрішного. Дорошенко силкував ся, яким би се ні було робом, удержати цілу Україну під своєю владою, писав ненастанно універсали, впевняв Українців, що усуне всякі суперечки і стоятиме одностайно за погибаючою вітчиною. Тимчасом він усе приязно відносив ся до Москви, визволив на царську просьбу московських полоненників, ненастанно зносив ся то з Москвою з підмогою післанців, то з київським воєвудою. Усе була в його одна і та сама мова, хоч і в ріжних формах; основа її була така: най московський государ возьме цілу Україну під свою верховну власть, виведе своїх воєводів і лишить козаків обох боків Дніпра під начальством одного гетьмана; заразом Дорошенко прямо висловлював перед царськими послами, що він з конечности віддає ся султанови і приведе турецькі сили на Поляків. Московська управа, зберегаючи договір з Польщею, вговорювала Дорошенка, щоби лишив ся вірним Польщі; таким способом вона піддержувала те саме роздвоєне України, проти котрого так боров ся Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка в трагічне положенє: він бажав, подібно як Хмельницький, своїй вітчині цілости і самостійности і заразом уважав, що годі обійти ся, не признавши над собою влади якого небудь володаря; він давав перед владі московського государя, та мимо волі був приневолений виступати неприязно проти Москви і лічити ся до найлютіїших її ворогів. Йому приходило ся бороти ся разом і з Польщею і з Москвою; сего мало: його ждала ще боротьба із своїми. Запороже не хотіло підлягати ні Дорошенкови, ні Многогрішному; там вибрали іншого гетьмана Суховієнка, котрий прикликав Татар і вступив у володіння Дорошенка. Шість полків¹⁾ піддало ся йому. Дорошенко був на краю свого упадку і тоді вислав у Туреччину своїх послів з рішучою предлогою підданьства. Се спасло його на час. В сю пору, як Суховієнко обляг Дорошенка в Каневі, явив ся турецький чауш (гонець) і велів Суховієнкови відступити. Суховієнко не міг не послухати, позаяк його головна сила складала ся з Татар,

¹⁾ Уманський, білоцерківський, корсунський, паволоцький, бра-славський і моголівський.

турецьких підданих. Суховієнко зрік ся гетьманьства: та вслід за тим уманський полковник Ханенко проголосив себе гетьманом. З ним мала сточити ся війна. Дорошенко підступивши під Умань, спершу уложив з Ханенком договір, щоби оба суперники їхали в Чигирин: най там рада рішить між ними спір і признає одного з них гетьманом; та Ханенко замість їхати на раду, завізвав кримську орду і пішов війною на Дорошенка. В обох суперників складало ся військо переважно з Татар. У Дорошенка була орда білогородська, підвласна силїстрийському паші. З Ханенком злучив ся Юрій Хмельницький, що тоді скинув чернечу одіж. Під місточком Стеблевом Дорошенко відніс побіду, прогнав Ханенка на Запороже, а Юрія Хмельницького піймав і вислав у Туреччину, де він пересиджував у Семибаштовім замку.

Ханенко не успокоїв ся, вислав посольство до польського короля і дістав від його грамоту на гетьманьство на услівях Гадяцького договору. З помочю коронного гетьмана Яна Собіського, Ханенко утвердив ся в Ладжині. Поляки заняли гóроди Немирів, Браслав, Могилів, Рашків, Бар і інші та віддали під управу Ханенкови. Таким способом явило ся разом трех гетьманів на Україні: двох на правобережній, оден на лівобережній.

В церкві також було роздвоєне. Методий, що попав ся Дорошенкови в полон, утік до Києва; але тамошній воєвода перевів його в Москву. Дорошенко прислав у Москву власноручне письмо Методія, що доказувало неперечну участь у замислах Брюховецького, Методія замкнули в Новоспаський монастир, де він скоро вмер. Заміць його Москва назначила другого надзорця митрополичого престолу, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Тимчасом правобіч Дніпра жив визволений з мариєнбурської вязниці митрополит Осип Тукальський, котрого посьвятив і узнав царгородський патріярх; в Москві не довіряли йому яко прихильникови Дорошенка і сторонникови цілости і незалежності України. Митрополит Осип, живучи в Чигирині, недалеко Дорошенка, випросив у царгородського патріярха, що сей наложив клятву на Демяна Многогрішного, за його зраду Дорошенкови. Се сильно тривожило Многогрішного, особливо коли він посовгнувшись

упав і розчахнув ся. Многогрішний вважав се знаком божої кари і настійчиво просив царя, щоби вимолив йому розрішене від патріярха. Цар вислав до патріярха Методия просьбу про Многогрішного. Патріярх був у труднім положеню: він хотів сповнити просьбу царя, та бояв ся турецької управи, котра попирала Дорошенка й Осипа; патріярх нарешті дав розрішене, але з тою умовою, щоби було тайне.

Скоро однак опісля обставини поставили Многогрішного в неприязні відносини з Москвою. Воеводська управа була крайно немила для Українців. Посполиті після давного рвали ся козакувати; компанійці, приборкуючи їх, заподівали їм всілякі кривди; стали проявляти ся вибухи народного невдоволення. Многогрішний, так як його попередник, вижидав загального бунту, котрий був тим можливий, що Дорошенко розсилав своїх агентів, щоби підмавляли лівобережних Українців — ділати одностайно з ним при турецькій помочи, щоби вернути своїй вітчизні волю і щільність. Деякі полки отверто стояли за Дорошенком. Українців дратувало крім сего й те, що підчас переговорів між Нащокиним і комісарами про подтвержене Андрусівського мира українських послів не допустили до участі в сих переговорах. Ожидане видане Києва Польщі з усіма його сьвятощами вражало народне чутє. Многогрішний у своїх письмах до Артамона Сергієвича Матвієва вговорював московську управу, щоби визволила Україну від воеводської управи і суду; сего просив і Лазар Баранович. Та в Москву приходили письма і ніжинського протопопа, Семена Адамовича, котрий тільки обмавляв Барановича і Многогрішного, хоч рівночасно удавав приятеля сего останнього; в своїх письмах, що вислав у Москву, він впевняв, що Україна тільки й держить ся приявою воеводів і воєнних людей і негайно зворушить ся, як тільки їх виведуть. Московська управа, настроювана такими доносами, не виводила воеводів і веліла доглядати самого гетьмана; в гетьманській столиці Батурині був стрілецький голова Григорий Неєлов, котрий доносив у Москву про поступки гетьмана. Многогрішний висловлював по п'яному обидливі замітки і похвали над Москвою. Дорошенко війшов з ним у зносини і вговорював, щоби поступав з ним одно-

стайно. Невідомо, до якого ступня Многогрішний рішив ся бути союзником Дорошенка і почати неприязні виступи проти Москви, але Многогрішний висловив сам московському гонцеві, Танєєву, намір, що ніяк не віддасть Києва Полякам і разом з Дорошенком воюватиме Польщу.¹⁾ Поки московська управа рішила, як поступати з доносами на Многогрішного, повстала проти його змова; головою сеї змови був обозний Петро Забіла. Він нахилив на свою сторону писаря Мокриєвича, суддів: Домонтовича, Самійловича і переяславського полковника Дмитрашка Райча. Дня 13. марця, в ночі, змовці спіймали Многогрішного і вислали в Москву з писарем Мокриєвичем. В Москві Матвієв почав його допитувати і мучити. Демян випирав ся зради, але признав ся, що по пьяному говорив „нісенітницї“. Старшини іменем цілого українського народу просили покарати смертю бувшого гетьмана і його брата, Василя. Дня 28. мая 1672 р. вивели осуждених на кару в Москві; але цар вислав гонця з вістю, що він на „просьбу своїх дітий заміняє смертну кару на вигнане в Сибір“. Демяна вислали в Тобольск з жінкою Настасею, дітьми, братом Василем і племянником. Вислали в Сибір і другів його: ніжинського полковника Гвинтовку і осаула Грибовича. Грибович утік з Сибірі, і тому тамтих вигнанців якийсь час держали в кайданах, виправили в Селенгинськ і заставили в службу. Опісля спіймали і вислали в Сибір, на донос запорожського отамана Сірка, але незабаром його признали невинним і повернули назад.

Дня 17. червця, тогож року, недалеко від Конотопа в козацій Дуброві, після розпорядку князя Ромодановського, в прияві архієпископа Лазаря, вибрали на радї нового гетьмана, Івана Самійловича, що був перше генеральним суддею. Його вибрано найбільш на бажане і через хитрощі військової старшини. Нововибраний гетьман був сином сьвященника, що жив перше правобіч Дніпра, опісляж перейшов на лівий бік у місточко Старий Колядин.

¹⁾ Після донесеня Танєєва Многогрішний говорив йому між іншими от що: „Государ нас шаблею не взяв; ми йому добровільно піддали ся задля одної віри. Коли Києва й інших українських гóродів йому не треба і він їх віддає королеви, то ми поглядимо іншого володаря“.

Іван Самійлович був чоловік учений, але мало спосібний, низькопоклонний перед сильними, гордий і бутний з підчиненими, а zarazом користолюбний. На дїєве поле вступив він яко сотенний писар; за Брюховецького підлещував ся генеральному писареві Гречаному і остав сотником, а відтак у Чернигові наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зближив ся з Многогрішним, добув собі його довіре і став генеральним суддею, а опісля разом з іншими занапастив Многогрішного, заслужив собі прихильність старшин надзвичайною догодливостю і ласкавим поведженєм; вони вибрали його в надії, що матимуть в нїм покїрне орудє.

Переверт лївобіч Дніпра став ся тоді, як Дорошенко правобіч ухопив ся розпучливого і рішучого способу. Йому на поміч вирушило 300.000 турецького війська; сам падишах Магомет IV. проводив сими силами. Над урочищем Батогом розбили Ханенка і проводиря польського війська Лужецького. Турки й Татари кинули ся на Каменець, де тоді була незначна польська залога. Осаджені вступили в переговори і піддали гóрод з тим услївем, щоби залогу і населенців випустити на їх бажанє, а іншим населенцям, що схотять остати, обезпечити їх жите, майно і кілька церков для свобідного богослуженя. Турки веліли перемінити в мечети церкви і між тими й собор, та лишили для християн, православних, католиків і Вірмен по одній церкві. Вересня 19-го Магомет IV. триумфально віхав у гóрод прямо до головної мечети, що була соборною церквою; і як оповідають, Турки в знак побіди ісламу над християнством, клали образи сьвятих на болотнистих місцях улиць, куди проїздив султан. Населенців пощадили; однак узяли в гареми падишаха і його пашів найкрасші дївчата.

Поляків до крайности вразила отся подія і слабкий польський король Михайло поспішив просити в турецького султана мира. Мир заключено під Бучачом в Галичині. Поляки відступали Туркам Поділе й Україну а крім того обіцяли платити річно 22.000 червінців.

Дорошенко вельми помилив ся. Турки не думали повернути єдности в Україні, а між тим Дорошенко, ставши турецьким підданим, обурих на себе і свій нарід і християнських сусідів. Мир Польщі з Туреччиною не міг

бути тривкий; одностайно з Польщею готовила ся проти неї виступати Москва: Дорошенко, союзник Турків, був приневолений перший прийняти на себе удари ворогів ісламу. Тимчасом сили його меншали; нарід, як перше переходив з правого боку Дніпра на лівий, тепер втікав тамтуди більшими ватагами; значна часть утікачів посувала ся на схід у вільні степи південних україн московського государства (нинішних губерній: вороніжської, курської і катеринославської). Правий бік Дніпра що раз ставав безлюдним. Дорошенкови і Ханенкови приходило володіти над бідними останками що дня зменшуваного населеня, бороти ся чужими силами за опустілу рідну землю. Знов звертав ся Дорошенко в Москву, знов запевняв, що вірний государеві, і просив його прийняти в підданство, та всеж не інакше, як під тими услівями, які подавав перше: щоби Україна була одностайна і свободна. „В мене дітий нема — говорив він: — я про себе не дбаю, але діло йде про всіх людей наших“. Московська управа лестила Дорошенка обіцянками. Після того, як Поляки самі відступили Туреччині Україну і зрекли ся панованя над сею землею, відповіднійше було годити ся з Дорошенком на єдність обох боків Дніпра. Та Самійлович бояв ся, щоби його не збавили гетьманства і не віддали Дорошенкови, тому старав ся підбурити Москву проти Дорошенка і раяв йому не вірити. Замість примиреня з Дорошенком вислали против його козацьке і московське військо під начальством Ромодановського. Се військо не вчинило нічого важного, але Ханенко, а з ним і кілька полковників прислали просити ласки царської милости. Дня 17. марця 1674 р. Ханенко а з ним кількох полковників¹⁾ правого берега Дніпрового явили ся на раду в Переяслав. Ханенко зложив гетьманську булаву, а правобережні полковники, що з ним були, вибрали гетьманом Самійловича.

Значна часть лівобережної України переходила знов під владу московського государя. Лишило ся тільки, щоби Дорошенко піддав ся. Справді чигиринський гетьман

¹⁾ Канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, торговицький, браславський і паволоцький.

вислав до Ромодановського генерального писаря Мазепу і заявив, як се він багато разів робив перше, що бажає бути в підданстві великого государя. Та Дорошенко ніяк не хотів, щоби ненависний і погорджуваний ним син попівський, Самійлович, був гетьманом над обома боками Дніпра, тим більше, що сам Дорошенко бояв ся про власне жите й ожидав, що як він піддасть ся, то Самійлович казнить його, як Брюховецький казнив Сомка. Заразом вірні йому старшини і полковники бояли ся тогож і воліли ще раз поспробувати удержати незалежність при турецькій помочи. Дорошенко хиляв ся то сюди то туди, а впевнивши ся, що ворог його Самійлович сильний і має царську ласку, ще раз закликав на поміч Турків і Татар. Се значило, як говорить ся, поставити на карту останній достаток. В серпню 1674 р. турецькі і татарські ватаги прийшли і опустошали Україну. Гóрод Ладижин взяли приступом. Уманці прийняли спершу залогу турецьку, та опісля вирізали її, за що Турки збурили гóрод і вигубили всіх населенців. Після вістий сучасних, текла кров ріками. З другого боку Самійлович і Ромодановський з царськими військами пустошили Україну ідучи на Чигирин. Кримці відбили їх від гетьманської столиці; Ромодановський і Самійлович відступили, спалили Черкаси і відійшли за Дніпро. Турки віддалили ся. Тоді Дорошенко зовсім вже втратив прихильність народу. Остатки правобережної людности йшли ватагами в лівобережну Україну. Черкаси, Лисянка, Мишин, Богуслав, Корсунь зовсім опустіли. Приклад одних потягав за собою других; переселенці часто лишали ся в землях лівобережних полків; та незрівнано більше число їх ішло на слободи дальше на схід.

На Турків надії вже не було: два рази приходили вони на поміч Дорошенкови і не принесли ніякого хісна, а тільки спустошили край. В слідуючім 1675 р. і Москалі і Поляки збирали ся спільними силами покарати Дорошенка, та не погодили ся між собою. Польський король, думаючи все ще при собі удержати козаків, назначив гетьманом замість Ханенка, що піддав ся Московщині, бувшого подільського полковника Гоголя. Сей проводир козаків держав ся з малою горсткою на Полісію. Гетьман Самійлович не раяв московській управі посилати військо

разом з польським в Україну, представляючи, що як тільки козаки будуть разом з Поляками, — то зараз поперечать ся між собою.

Дорошенко, готовий віддати ся Москві, поспробував се так вчинити, щоби обминути Самійловича; він закликав на раду Сірка з Запорожцями. Так прибули і Донці під проводом Фрола Минаєва. Дорошенко в неприязні духовенства присягнув на євангеліє на вічне підданство цареві, просив Запорожців і Донців причинити ся, щоби цар лишив його з усім „товариством“ в своїй ласці і обороняв своїми військами від Турків, Татар і Ляхів, щоби правий бік Дніпра під царською рукою знов міг залюднитися. Сірко дав про се знати в Москву; та Самійлович і тепер бояв ся, щоби таким робом не повстало сильне сторонництво і не збавило його гетьманства в користь Дорошенка. З підмогою Ромодановського він успішно заходив ся в Москві, обмавляв Дорошенка і Сірка і представляв, що таким поступком нарушені його права яко гетьмана. Цар велів заявити догану Сіркови за те, що таке робить мимо гетьмана Самійловича, тому, що гетьманови а не кому іншому поручено зробити лад з Дорошенком. В січню 1676 р. в останні дні життя Олексія Михайловича прибув у Москву геть Дорошенка, Павло Яненко-Хмельницький, і привіз турецькі „санжаки“: бунчук і два знамена (що означали колишнє підданство Дорошенка Туреччині, від котрого він тепер відрікав ся); через його Дорошенко заявляв покірність московському цареві і просив тільки, щоби дозволив йому, всім його своякам і цілому народови лишати ся правобіч Дніпра і не переводити народу на лівий бік, позаяк розійшла ся вість, що управа хоче спалити всі гóроди і виселити з правобережної України весь нарід. В Москві Дорошенка похвалили за його готовість покорити ся цареві, та домагали ся від його такого діла, від котрого він хотів всяким способом вивинутись — зложена присяги перед Самійловичем.

Цар Олексій Михайлович умер; минув ще рік. Самійлович намагав ся всіми силами очернити перед московською управою Дорошенка і Сірка. Він чув се, що його в Україні не любили за пиху і лукавство, він бояв ся, що полковники зроблять проти його змову. Самійлович

намагався всіма силами, щоби Дорошенко був у неласці у Москві і не міг стояти йому на дорозі.

В 1677 р. Самійлович писав у Москву, що на заклик Дорошенка знов ідуть Турки на Київ. У відповідь на се письмо веліли йому йти разом з Ромодановським війною на Дорошенка. По невеликій стичці під Чигирином, Дорошенко вийшов з духовенством, старшиною і народом з Чигиринна і три верстви від гóрода, над річкою Янчаркою зложив булаву, знамя і бунчук і присягнув цареві. Його спершу помістили в Сосниці.

В тім часі на Україні відкрили змову проти Самійловича. Проводирами єї були стародубський полковник Рославець і відомий уже нам своїми доносками протопіп Адамович. Рославець наклонив деяких полковників,¹⁾ котрих Самійлович був настановив, щоби скинули Самійловича і признали гетьманом Дорошенка. Тоді Дорошенка завізвали в Москву ніби го ддятого, що цар хоче держати його при собі ддя поради у важних справах. Самійлович був вельми нерад з того тому, бо бояв ся, щоби Дорошенко не приєднав собі ласку в Москві і не пошкодив йому; та мимо заходів Самійлович ніяк не міг спинити покликания свого суперника. Рославця й Адамовича засудив суд військовий на кару смерти, Мокриєвича на вигнане а іншим раяли тільки, щоби вони присягнули вірність гетьманові. Цар Федор помилував осуджених на смерть. Адамович постриг ся, але Самійлович все-таки наставав, щоби Рославця з Адамовичем вислати в Сибір. Дорошенка прийняли в Москві дуже ласкаво, бо він не мав участи в змові і його тому не прослїдували. Але йому було вельми тяжко там пересилати ся; після його слів їхав він у Москву, як на смертну кару. Він уже не вернув на Україну. Московська управа рішила його держати в Московщині і зажадала, щоби прислали з України його жінку й дочку. Жінка Дорошенка, дочка Яненка-Хмельницького, була ледача і склонна до пиятики. Чоловік, разом з тестем, всадив її до монастиря, але опісля погодив ся з нею і вона обіцяла йому ніколи не брати в губи напиків, але по відїзді чоловіка

¹⁾ Переяславського Дмитрашку Райча, прилуцького Горленка і генерального писаря Карпа Мокриєвича.

в Москву вела знов ледаче жите а як її заявили, що вона має їхати до чоловіка, то сказала: „Як мене пішлють силоміцю в Москву, тоді Петрови не жити“. Дорошенко не домагався її покликання і здає ся був навіть рад, що її позбув ся. Підчас побиту в Московщині Дорошенка наставляли воеводою і дали яко посілість тисячу хат в селі Ярополчі, Волоколамського повіту. З того часу він щез з історії¹⁾.

Турки сильно докучали, дізнавши ся, що Дорошенко, котрого вважали турецьким підданим, віддав ся Москві. Щоби вдержати власть над Україною, велів султан визволити з вязниці Юрія Хмельницького, проголосив його гетьманом і князем України і вислав з турецьким військом добувати батьківщини.

В Чигирині, по відході Дорошенка, московським воеводою настановлено Німця Трауерніхта. В серпні 1677 р. Турки і Татари облягли Чигирин, та на поміч обложенцям приспіли Ромодановський і Самійлович і прогнали Турків. Слідуючого 1678 р. в липцю знов явило ся турецьке військо з самим визиром і Юриєм Хмельницьким під Чигирином, де вже був інший воевода московський — Іван Ржевський. Сим разом Турки і Татари приступили до завзятої облоги. Ржевський поляг на городській стіні від неприятельської гранати. Турки підкопали долішній гóрод, що лежав на березі Тясмина: обложенці кинули ся на міст, але Турки підпалили міст і багато потопило ся. Турки стали приступати до горішнього гóрода, розложеного на високій горі над долішнім. Українці боронили ся завзято; на останку з приказу Ромодановського, що стояв недалеко з військом, запалили горішній гóрод і втекли до Ромодановського, а неприятель прослідував їх без успіху. Українці говорили, неначеб Ромодановський навмисне не прийшов в пору на відсіч Чигирин, тому, що син його був у Турків в полоні і неначеб йому Турки дали знати, що сина його визволять, як він допустить Турків взяти Чигирин, в противнім случаю пішлють йому замість сина шкіру його напхану сїном. Як би се ні було, Ромодановський не вступив

¹⁾ Він умер в пізнім віці в своїй посілости і вірний даному слову, не мішав ся більше в українські справи.

у бій з Турками і посунув ся на лівий берег Дніпра.¹⁾ Юрий Хмельницький заняв і підчинив своїй владі Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів й інші гóроди в тїм часї вже дуже малолюдні.²⁾ Юрий опісля стало осїв у Немирові і прийняв небувалит титул сарматського князя. Юрий підписував ся Гедеон-Юрий-Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорожський. Силу його творили Турки й Татари. З почином 1679 р. намагав ся він напасти на лівобережну Україну, та великі сніги спинили його; весною він повторив напад на дармо; Самійлович вслїд за ним перейшов на лівий берег і відобрав гóроди, що недавно підбив Юрий. Тодї Самійлович велїв навмисне палити всї гóроди і села правобіч Дніпра і понукував усїх позісталих там людей переселяти ся на лівий бік.

Тимчасом Московщина продовжала мир з Польщею ще на 13 лїт і відступила Польщі Невель, Себеж, Велиж і крім того заплатила 200.000 рублїв замість відступити їй Київ. Вели ся переговори про спільні воєнні виправи проти Турків. Україна була затривожена: ожидали нового нападу Турків з Юриєм Хмельницьким; ходили вісти, що напад буде вимірений на Київ; взяли ся наборзї укрїпляти Київ на всїх точках; Самійлович положив підвалини кріпости около печерського монастиря; але Турки не явили ся. В тїм часї, коли в Києві горячо працювали, а московські воєнні сили стягали ся на полудне, волоський господар, Іван Дука, підняв ся за посередника між Туреччиною і Московщиною. Самійлович з свого боку наставляв, щоби помирити ся з Туреччиною і Кримом, бо не терпїв Поляків і всїми силами намагав ся не допустити Москалїв до союзу з ними проти невірних. Переговори тягнули ся більш як рік. В серпню 1680 р. поїхав у Крим стольник Тяпкин, що був кілька лїт у Варшаві резидентом, разом з українським генеральним писарем Раковичем (з ним був учитель Петра Великого, Микита Зотов). Тяпкин завзято не хотїв

¹⁾ І в Москві винували Ромодановського за сю безчинність; здачу Чигиринї пригадали йому й тоді, як він згинув жертвою народного завзятя підчас стрілецького бунту 1682 р.

²⁾ В Каневі, як оповідають, населенцї зачинили ся в камінній церкві; Турки обложили її соломою і запалили: всї подушили ся від диму.

відавати ханови цілої правобережної України; справа дійшла до сего, що хан грозив засадити московських послів у земляну яму і се приневолило Тяпкина усунути і згодити ся на зневажливий мир двадцятилітній, після котрого Московщина обовязала ся платити річну данину. Київ із своїм давнім повітом¹⁾ лишав ся Московщині, але ціла правобічна Україна від ріки Бога до Дніпра мала остати зовсім безлюдною. Установлено з обох боків не класти там ні гіродів, ні сіл, і не заводити ніяких осель. По заключеню сего мира, визволено московських полонеників а між ними й нещасного Василя Борисовича Шереметєва, що двадцять два роки мучив ся в неволі. В 1681 р. potwierджено сей договір у Царгороді. Питанє про се: до кого належить Запороже, лишило ся нерішеним; хоч Москалі й вимовили собі Запороже у кримського хана, а всеж таки Турки не згодили ся на те, щоби признати наконецно Запороже займищем царя.

Про дальшу долю Юрия Хмельницького зберегли ся всілякі вісти, згідні у тім, що його скоро вбили.²⁾ Память сего чоловіка прокляв український нарід: про него зложили легенду, неначе-то земля його не приймає і він блукає ся по землі до суду-віку!

З того часу впала влада козацтва правобіч Дніпра. По смерти Хмельницького турецька управа назначила гетьманом із свого боку волоського господаря, Івана Дуку; Дука приїхав на своє нове володарство і застав там повну пустиню та став закликати поселенців, обіцяючи їм пільги, що нарушало договір, заключений з Туреччиною. Дуку піймали Поляки і віддали під сторожу. В 1683 р. Польща, що боронила Австрію проти Туреччини, розпочала війну з Туреччиною. Вересня 12-го Ян Собіський розбив Турків під Віднем, і ще кілька разів опісля їх поразив. Тоді на

¹⁾ Васильків, Триполє, Стайки з селами і висше Києва Дідівщина і Радомисль.

²⁾ Український літописець Величко, що писав з початком XVIII. в., переказує, мабуть після чуток, котрі до його доходили, що Юрий Хмельницький здер шкіру з живої жидівки, чоловік єї пожалував ся турецькому паші в Каменці-Подільській; сей зніс ся з Царгородом, завізвав Юрия до себе на суд і узнавши винуватим, засудив на смерть: Хмельницького після звичаю турецького вдусили шурком.

передодні війни з Туреччиною, наміряла Польща воскресити козацтво і настанавляла своїх гетьманів одного за другим. Та на Україні вже не доставало для козацтва підстави; воно, очевидно, переживало свою історію. Змаганя, щоби його повернути правобіч Дніпра, проминули без сліду.

Воюючи з Турками, Поляки сильно добивали ся, щоби втягнути Московщину в сю війну, та вона довго не піддавала ся їх радї, бо Самійлович напосїв ся і ненастанно представляв, що Полякам ні в чім вірити не можна, що вони з роду віроломні вороги українського народу, що гаразд хосеннійше бути в дружбі з Турками. Однак мимо всіх заходів Самійлович, що жив віддалік Москви, не міг слїдити за тамошними справами. Могучий в тім часі боярин, приятель Софїї, Василь Василевич Голїцин, піддав ся вговорюваням польських послів, заступництву папи й Австрїї, і 21. цвітня 1686 р. заключили польські послы Гржимутовський і князь Огінський вічний мир між Московщиною і Польщею. Київ з Васильковом, Триполем і Стайками відступали Московщинї на віки, а Московщина обовязала ся заплати за се 146.000 рублів. Обї держави обовязали ся разом воювати проти Турків і Татар. Важним в будучину услївом сего мира було, що Польща обовязала ся лишити повну свободу совісти православним.

Самійлович був крайно невдоволений сим миром, та ще більше розлютив ся, як йому велїли готовити ся в похід проти Татар. Він не перестав посилати в Москву свої представлення проти союзу з Польщею і війни з Турками, поки не дістав нагани за своє „противеньство“. Многі не любили гетьмана на Україні, а він тимчасом своїм сьмїливим судом давав повід, що вороги обвиняли його о неприхильність для Москви: „Купила собі Москва лиха за свої гроші, Ляхам дані. Жалували малої данини Татарам давати, будуть платити більші скарби, яких забажають Татари“, — так говорив він в кружку своїх товаришів. Йому приходило ся виступати в поле, а він називав задуману війну „чортівською, гнусною“, величав Москву дурною: „Хоче дурна Москва завоювати кримське государство, а сама себе оборонити не може“. Вороги Самійловича жадїбно ловили і підслухували такі вислови.

Управа московська задумувала велике діло. Гадка завоювання Криму заблисла за Грізного і закінчила ся маловажними походами, блисла за Михайла Федоровича, але лишили її про недостачу гроша. Тепер рішили ся іти з московським і українським військом степом і знищити кримське царство.

В осені 1686 р. видано до військових людей царський указ, котрий взивав їх до важного діла. „Злочестиві, богоненавистні бисурмани — було сказано в указі — з ніякої іншої віри не брали стільки невольників, як з українних гóродів нашого царства і з України, розпродуючи їх з Криму неначе скотину по всім усюдам в бисурманську неволю. Наше государство до нині дізнає від усіх країв посьміху і докору за те, що ми що року давали бисурманам данину, чого ніяке государство не робить, а бисурмани над нашими післанцями, що возили їм гроші, соболі і мяхке манатя, знущали ся; деякі наші післанці і гонці від довшого задержування і мук в Криму і повмирали“. Все то було всім тоді відомою правдою. Близшою причиною зірвання договору, постановленого з Кримом за царя Федора Олексієвича подавали сю обставину, що після того договору Татари нападали на московські краї, а в Кримі задержували й обижали виправленого там післанця Тараканова.

Весною 1687 р. рушило сто тисяч московського війська в південні степи; провадив їх князь Василь Василевич Голіцин, приятель царівни Софії, що був надворним воеводою великого полку і великої печати і хоронителем государственных великих діл посольських; до його прилучив ся над Самарою гетьман Самійлович з усіма своїми полками; козаків було до пятьдесять тисяч. Дня 14. червця перейшло військо через Кінку, минуло Великий Луг, а дійшовши до річки Карачакрана, стрітило ся з несподіваною перепоною. Весь степ був випалений, трави не було, живности для коний не взяли з собою, не було дров; московські коні почали гинути, люди терпіли від безхліб'я і безвідя: була чутка, що дальше до самого полуострова так само випалено. Годі було дальше йти. Воєнна рада начальників рішила вислати берегом долі Дніпром відділ двайцятитисячний; до них Самійлович прилучив три ко-

зацькі полки під начальством свого сина. Сей відділ мав прикривати відступлене останнього війська, а як буде можна, то мав напасти на турецькі твердині, поставлені над Дніпром. — Отже — все останнє військо посунуло ся назад.

Тоді в Москалів сильний підзор впав на гетьмана і на козаків взагалі: чи не з їх намови і остороги Татари спалили степи, щоби спинити успіх московського війська? Оден з чужоземців (Гордон), що служив у московським війську, впевняє, що підзор був імовірний. Козаки — говорять він — самі збройною рукою визволили ся з польського ярма і просили в Москалів тільки помочи; вони називали себе підданими, а не холопами царськими. Мир з Поляками, що відступили Москві свої права над козаками, лякав їх; вони побоювали ся, щоби Москва не обходила ся з ними як із справдешними підданими і не обмежала їх привілеїв і вільностей. Гетьман і інші розумні люди вбачали, що вийде для них з того, як Москві вдасть ся завоювати Крим. Татари вважали себе вільним народом; падишах мав над їх ханом слабу власть і звертав ся до його більше з просьбою, як з наказами. Природне причутє зближало козаків з Татарами і одні й другі були приневолені до того, що завойованє одного з двох народів буде занапащенєм другого.

Як би се ні було, а вороги Самійловича вихіснували невдачу походу; вони зрозуміли, що Голіцинови мило буде звернути на гетьмана сором невдачі. Повертаючи, Самійлович, як видно, не здержував язика і виговорював їдкі замітки про тодішні справи. „Чиж я не казав — говорив він — що Москва нічого Криму не вдіє. Се нині справді так є; і треба буде їм в будучині добре від Кримців відділятись“.

Військо, вернувши з походу, розложило ся станом над рікою Коломаком. Тут старшина зробила змову і написала донос на свого гетьмана¹⁾.

У сім доносі переказувано всілякі вислови невдоволення, котрі висказав гетьман проти московської управи

¹⁾ Се були Василь Борковський, обозний судя Воехович, писарі Прокопович і Василь Кочубей і полковники Кость Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашко Райча і Степан Забіла.

задля мира з Польщею; вказувано на поступки, що спинали успіх у війні з Татарами. Він позваляв возити в Крим всякі засоби і гонити товар на продаж. Тут між іншими замічали, що він не вислав на перед звідунів і сторожі, щоби розвідати ся про стан поля, а побачивши около таборів поля в пожарі, не посилав їх гасити. Дійшовши до Кінки, не вивідав ся, як далеко вигорів степ, а посунув ся наперед на спалене поле; його неохота до сеї війни і недбальство давали повід додумувати ся, що з причини і приказу гетьмана спалено степи. Крім того в доносі жалували ся на лиху управу гетьмана: він сам все робив, не закликаючи нікого на раду; без суду і слідства відбирав уряди, понижав старинних козаків і вивисшав дрібноту, простаковато поступав із старшиною, а більш усього був осоружний своєю користолюбністю: за полковничі уряди брав хабарі і позваляв гнобити людей всякими способами: що в кого припаде йому до вподоби, то й бере, а чого він сам не возьме — то діти його візьмуть. На останку просили іменем всего війська запорожського усунути його з гетьманства.

Сей донос подали Голіцину 7. липця. Могучий боярин не любив уже давнійше Самійловича: Голіцин жив у розладі з Ромодановським, з котрим Самійлович жив у приязни. Донос вислано в Москву, а в Москві поступили з ним так, як бажав Голіцин.

Дня 22. липця привіз гонець з Москви царську грамоту. Голіцину поручено заявити старшині, що як Самійлович козакам не до вподоби, то вони можуть вибрати собі іншого, а від Самійловича приказано відобрати знаки гетьманського уряду і самого приставити в Московщину, поступаючи так, як Господь Бог напутить і навчить боярина.

Голіцин знав, що козаки не терпіли Самійловича і бояв ся, щоби вони дізнавши ся, що гетьмана зміняють, не допускали ся сваволі і не розправили ся з тими, що розбудили їх злість на себе. Він закликав до себе своїх московських полковників, велів, щоби вони сповістили старшину про царський указ і самим все уладити, щоби Самійловича можна спіймати без усякого шуму; для того казали вечером заперти табор; шатро гетьмана і його

достатки були в таборі; казали також незаметно оточити гетьмана з усіх сторін возами. Хоч так тихо все діяло ся, та деякі прихильники гетьмана догадали ся, що задумують щось злого і звістили Самійловича. Самійлович був певний, що годі його обвинити о зраду і не надіяв ся, щоби хто-небудь рішив ся на то; він підозривав, що як його обжалували, то певно за його управу, котра після його признання для многих була осоружна, та в сій справі надіяв ся оборонитись і оправдати ся, тим більше, що не міг ніяк припустити, щоби московська управа, знаючи про його довголітню службу, відобрала йому гетьманство. Гетьман запер ся в своїм шатрі, в ночі писав оправданє своїх поступків і вислав до полковників. Йому не відповідали. Докола його шатра в певних віддалях стояла сторожа. О півночі генеральний писар Василь Кочубей явив ся у Голіцина, звістив, що все готове, все зроблено тихо, гетьман під сторожею і просив приказу, що чинити дальше. Голіцин велів досвіта привести до себе гетьмана разом з його сином, а тимчасом держати під сторожею прихильників гетьмана, щоби не дали в пору знати другому його синові, котрого дожидали з походу на дніпровський низ.

Та досвіта Самійлович пішов у церкву на утреню; старшини не рішали ся входити до церкви і нарушати богослуженя; вони дожидали його перед входом до церкви. Як тільки по утрені гетьман вийшов з церкви, бувший полковник переяславський, Дмитрашко Райча, вхопив його за руку і сказав: „Іди іншою дорогою!“ Гетьман не показав найменшого здивованя і сказав: „Я хочу говорити з московськими полковниками“. Тут надійшли полковники і вели увязненого гетьманського сина Якова, що досвіта хотів прорезати ся крізь табор, та його спіймали. З гетьманом нічого не говорили, посадили його на дрантивий віз, а сина його на шкапу неосідлану і повезли обох у шатро Голіцина.

Голіцин і воєводи й полковники московського війська сиділи на стільцях, на відкритім місці. Гетьмана з сином поставили коло судового шатра; старшина, позивачі, на візванє Голіцина явили ся перед радою воєводів і в короткій промові повторили головний зміст позви, котру представили в своїм письмі, а на закінченє просили поступити

після справедливости з гетьманом. Всі, що сиділи, повставали. Голіцин сказав: „Чи не подали ви на гетьмана жалобу з неприязни, злости або задля якої-небудь обиди, котру можнаб залагодити іншим способом?“

Козаки відповіли: „Великі були обиди, що заподіяв гетьман всему народови, а найбільш деяким з нас; та миб не зняли рук на його особу, як би не його зрада; про се годі нам було мовчати; гетьмана всі ненавидять; так багато труду стояло здержувати нарід: він би розшарпав його на шматки!“

Голіцин велів прикликати гетьмана.

Самійлович прийшов, опираючи ся на палку із срібною головою; його голова була обв'язана мокрим платком: він слабував на біль голови й очий.

Боярин виложив йому коротко, о що його обжаловують.

Самійлович відпирив усе, що наводили против його, і став оправдувати ся. Але тут виступили на його полковники: Солонина, Дмитрашко-Райча, Гамалія. Вивязав ся горячий спір; полковники так розлютили ся, що готові були побити гетьмана, але Голіцин не допустив до сего і велів відвести обжалованого.

Голіцин заявив, що тепер вони можуть вибирати нового гетьмана, а до того треба скликати духовенство і знатніших козаків з усіх полків. Зараз виправлено гонця до околичного Неплюєва, що був начальником відділу післаного в дніпровий низ. Неплюєву веліли ув'язнити гетьманського сина Григорія, його друга, переяславського полковника Леонтия Полуботка й інших, і приставити їх до Голіцина.

Однако, чого бояли ся, від того не ухилили ся. Козаки дізнавши ся про се, що стало ся з гетьманом, почали поступати самовільно. В гадяцькому полку вбили полковника Кіяшку, а з ним кілька передових людей; козаки збирали ся ватагами, втікали і ширили ворохобню в краю. Гетьмана вельми усі ненавиділи, а також ненавиділи його синів і прихильників. Самійлович завів обтяжуючі монополії на горівку, мід, доготь і інші речі, видумував усякі новости, щоби збогатити ся. Придбати богатство для себе і для своєї рідні — се була ціль його житя. Він окружав ся

компанійцями і сердюками (піше військо), котрих заведено для приборканя народу, що все ще не втерав свого споконвічного потягу до окозаченя; гетьман опирав ся крім того й на московські сили і поступав яко самовластець. Навіть із старшинами обходив ся він гордо; ніхто не сьмів сісти при нїм або накрити голову; хоч сам походив з духовного стану, гордував сьвящениками. Розумно буде, що упадок його викликав не жаль для його, а запеклість против усіх тих, що вірно служили йому, що потакували його жадобі і чванливости, хто сам під його опікою рядив ся або допускав ся гнобленя. Московське військо було приневолене згнобити ворохобню. Се спонукало Голіцина негайно приступити до вибору нового гетьмана.

На другий день по зложеню Самійловича подали Голіцинови статі, після котрих має бути вибраний новий гетьман. Вони були відповідні давним статям. Козаки на сей раз намагали ся розширити права віддільної самоуправи України і просили, щоби гетьманови було дозволено зносити ся з чужоземними державами; сего не прийняли. Землевладільці вимовляли собі право судити підданих і брати від них установлені приноси, казати їм возити сіно і дрова. Маєтності генеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також добра архієпископські, митрополічі й монастирські, вільні від усяких військових поборів. Таким способом змагала ся влада нового паньства, що грозило закріпостити нарід. З московського боку вставлена статя, що показувала напрям зблизити два народи: гетьманови і старшині вкладано обовязок лучити український нарід з московським, як з підмогою вінчаня, так і іншими способами, щоби ніхто не говорив, що український нарід гетьманського регіменту (управи), і щоби Українців уважали з Москалями яко оден нарід.

Старшини, що укладали статі, дали Голіцину на догад, що вони виберуть гетьманом зпоміж себе того, на кого він укаже. Боярин назвав Мазепу, котрий умів йому приподобати ся.

На другий день, 25. липця, розпочала ся рада. Відправлено молебен в походній церкві, що була в шатрі. Винесли знаки гетьманського уряду і положили на стіл,

накритий килимом. Боярин спитав зібраних козаків: кого бажають вони вибрати гетьманом?

Закричали: Мазепу!

Кільканайцять голосів, котрі не знали, що справу вибору рішили вже давно могучі люди, кликнули імя обозного Борковського, та прихильники Мазепи зараз їх заглушили.

Мазепу вибрано і затверджено, а Голіцин дістав від його десять тисяч рублів на спомин. Бувшого гетьмана з сином Яковом вислано в Сибір. Другого сина Григорія казнили в Сівску. Жінки Самійловичів лишено на Вкраїні і дано їм з царської ласки скупий прожиток з майна їх чоловіків.

Майно Самійловича списано: половину взяли для гусударя, половину дали до військового скарбу.

Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович.

В історії схолястичної літератури, що повстала на Україні після того, як Петро Могила розбудив умовий рух, особливу звертає увагу історика Йоаникий Голятовський своєю живою і відповідною духови свого віка і суспільности участію у питаннях, що доторкували ся важних сторін тодішнього політичного й суспільного життя. На скільки нам відомо, жите сего чоловіка, як по більшій часті жите черцїв, проминало досить одностайно. Він родив ся на Волині, учив ся в Києві, слухав між іншими науки Лазаря Барановича, постриг ся в черцї, був ігуменом Купятицького монастиря на Полісся; від 1659 р. кілька літ був ректором київських шкіл, опісля жив у Москві і на останку на Україні, де був архімандритом, спершу новгородсько-сіверського, відтак чернігівського елєцького монастиря. Умер 1688 року. Голятовського попирав бувший його наставник Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, і з його порученєм удав ся він у Москву, де його щиро прийняли. Як бачимо, се був чоловік незабагливий, скромний, але zarazом більше, як багато сучасників його, неспосібний обертати ся тільки в самих абстракциях і ненастанно звертав ся до житєвих питань.

Оціняючи Голятовського, треба порівнати його з іншими письменниками його часу, і тоді, при всіх недостачах його, він представить для нас значний інтерес. Твори його можна й тепер без нудьги читати. Склад його не дуже розтяглий; виклад у Голятовського всюда ясний, язык зближає ся до народної української мови, хоч він уживає такі польські слова, що нині забуті, та мабуть тоді їх уживали. Тоді навіть польський язык не переставав ще

бути для Українців культурним язиком і займав таке майже місце, яке опісля заняв книжний московський і тому Голятовський написав кілька творів польською мовою. Jako чернець Голятовський обертає ся в церковній області і остає під впливом тих поглядів, які йому надало вихованє, та його жива, навіть поетична вдача всюди виглядає зпід напору умертвляючої схоластики. Твори його показують дуже велике, хоч односторонне читанє, знакомість з многими византийськими і середньовічними богословськими і церковно-історичними письменниками; він любить іменно покликувати ся на Баронія. Щоби надати силу своїм доказам, він з усюди наводить приклади, однако обходить ся з ними некритично і взагалі до наївности довірчивий. Голятовський визначає ся сильною уявою, любить образи, оповіданя, анекдоти, чіпає ся їх при першій нагоді і заманує ся їх красивою стороною, а відтак явну видумку часто приймає за правду.

В тім часі, коли жив і писав Голятовський, мислячого Українця духовного стану природно могли і повинні були заняти відносини його Церкви і народа до римського католицтва, до жидівства і до могомеданьства, позаяк Україні доводило ся конечно стикати ся з тим усім.

Оборона православя проти римсько-католицької пропаганди, як ми сказали, була основою всіх змагань Петра Могили при устрою київської колегії. Правду сказати, скоро після смерти знатного єрарха, учена війна перами і словами повинна була відступити на дальше місце, а вслід за тим мали виступити вперед інші задачі для просьвіти в українськім краю. За віру наступила борба іншого рода. Нарід виступив за нею з киями і колами, відтак — успіхи злучених українських сил відвоювали в Польщі майже усі давні українські займища. Колиб московська політика не відсунула рішенє вікового спору ще на столітє, то православє в краях України, що війшли під власть московських государів, не потребувало би диспут і дисертацій за свою ненарушимість. Київські учені повинні були займати ся найбільше чим небудь іншим. Та склало ся інакше. Поляки брали верх над Українцями. Українські землі, що тільки-що відпали від Польщі, знов повертали під єї владу. Православю довело ся бути поруч з пануючим католицтвом

в однім державнім тілі; православним духовним знов приходило ся дбати, щоби не ударити лицем в грязь перед римсько-католицьким духовенством і виступити проти них з оружем учености і вимови в обороні своєї віри. Релігійні диспути про питання, що становлять єство ріжницї між Західною і Східною Церквою, були найжизненійшими сучасними питаннями.

Жидів ще недавно вважав український нарід своїми ворогами і гнобителями. Таке було народне переконанє. Жид, панський арендар, жид-монополїст, жид-державець, що брав у наєм у пана добра, жите і совість українського хлопа — був для сего прикрїйший, як сам пан. Рїшивши скинути з себе вікові пута, Українець зненавидїв жида, котрий яко зручний промисловець вихиснував слабї сторони суспїльности, посеред котрої жив: десятки тисяч жидівського народа згинуло підчас повстаня. До якого ступня панувала в Українцїв ненависть до сего племена, піддержувана також недоумною загорїлостю, показує се, що Хмельницький, в числі условин, на підставі котрих готов був примирити ся з Поляками, домагав ся недопущеня жидів на Вкраїну. Як жеж тільки народне зворушенє утихло в українських займищах, що лишили ся при Польщі, жиди знов узяли ся там за свої промисли і знов готовили ся стати для Українцїв тим, чим вже були перше. Сего мало. В жидів розширило ся віруванє, що являє ся на землю Месия, що настає, на останку, давно бажаний час величности жидівського народа і покореня йому народів інших вір. Природно було в сам час українському письменникови вступити в літературу з таким словом, в котрім являло ся народне ворогованє.

На останку український нарід то все зближав ся, то стикав ся з могомеданським сьвітом; козаки то пускали ся по чайках грабити поморські турецькі гóроди, то закликали Татар і Турків до себе на поміч проти Поляків. Тодї ще не щезала давна надїя на союз проти могомеданства з наміром прогнаня Турків з Европи, визволеня православних Греків і Словян. Москалям і Українцям, яко ісповідникам одної віри з християнами східними, гадка ся більше була по серцю, як якому іншому народови.

В другій половині XVII. в. зложили ся обставини, що подавали більше надії на сповнене великого діла. Московське государство вело війну проти музулман разом з Польщею, замість того, щоби, як робило ся давнійше, підбурювати Татар на Польщу або терпіти татарські напади з підмови Поляків. Тоді само собою прийшло многим на думку, що коли кому, то московському государеві личить велике признанє стати на чолі християнського діла визволення одновірців і одноплемінників з тяжкої неволі.

Голятовський у своїх творах доторкнув ся всіх тих трех питань: римсько-католицького, жидівського і музулманського. В 1663—64 роках король польський Ян-Казимир пішов з військом відбирати під свою власть лівий берег Дніпра. Навчені досвідом Поляки стали тепер для ока ласкавійше обходити ся з православним духовенством, бажаючи прихилити його до себе з тою метою, щоби воно не підбурювало против них народу. Се було для Поляків тоді тим вигіднійше, що многим з українського духовенства не зовсім припали до вподоби звичаї московської влади і вони не дуже були вдоволені ділом Богдана Хмельницького. З свого боку православні духовні перед сподіваною злукою України з Польщею повинні були дбати щоби свою Церкву і свій стан поставити в положенє менше понижаюче в прикладі до католицтва.

Король Ян-Казимир опинив ся в Білій Церкві. Тут коронний канцлер єпископ Пражмовський запросив до себе на бенкет деяких важнійших українських духовних і з ними разом Голятовського. Господар дому звів разом ученого православного з ученим єзуїтом Пекарським, королівським проповідником: між сими останними відбула ся диспута, котру потім видав Голятовський в окремі книжочці в польським язичі. Спір обертав ся коло питання про первенство папи. Голятовський показав у сій диспут знанє церковної історії, знакомство з отцями Церкви і з творами західних богословів і істориків. Докази Голятовського важкі, виклад короткий, ясний; нема лишньої реторики. Православний духовний намагав ся побити єзуїта сьвідоцтвами самих західних соборів: констанцького і базельського. Проти папісти, що бажав після загально принятого на заході звичаю виводити з текстів Нового Завіту,

неначеб апостол Петро був висший від інших апостолів Христових — Голятовський доказує, що всі апостоли були рівні між собою, що головою Церкви є тільки оден Христос, що кожний патріарх у своїй епархії може скликати собори, зносити ся з іншими патріархами і таким способом скликати вселенський собор, що присуд Церкви а не присуд одного папи або патріарха може бути непохитним авторитетом. Між іншими Голятовський так вговорював папістів, котрі говорили, що папа є конечний для скликування собору: „У вашого Беллярміна — говорить Голятовський — в ділі про собори, сказано, що кардинали й єпископи можуть самі скликати собори, як папа попаде в єресь або умре, або зійде з ума або втеряє свободу. Отже у вас єпископи можуть скликати вселенський собор. Тому папа не може назвати ся верховним володарем Церкви. Згадайте, що написано в VIII. гл. кн. Царств. Коли Жиди зібрали ся до пророка Самуїла і стали просити в його царя, Господь сказав до Самуїла: „Не тебе вони покинули, а мене, — не хочять, щоби я царствував над ними!“ Видите: Бог розгнівав ся на Жидів за те, що вони покинувши Бога, свого царя, вибрали собі царем і владикою чоловіка. І тепер Бог гніває ся на Римлян за то, що вони покинувши Царя і Господа свого Ісуса Христа, вибрали собі смертного чоловіка, папу, паном і монархою“. — „Коли — відрізав Голятовському противник — ви не хочете признати головою Церкви своєї римського папу, то будете приневолені мати головою мирського володаря“.

— „От гарне заключенє, — покликнув Голятовський — я вам говорив і говорю: Христос, Христос, Христос, а не хто інший, є головою сьвятої Церкви“.

Короткі, ядерні докази Голятовського мали в своїм часі більше сили, як інші довгі розправи. Опісля Голятовський, яко доповненє до своєї „Розмови“, написав ще оден твір по польськи: про походженє сьв. Духа, вимірене проти західно-римської науки, котрої боронив тоді єзуїт Бойма, що написав книгу „Стара Віра“. Твір Голятовського носить назву „Стара Західна Церква — (т. є. говорить) новій“. В сїм творі переважно доказує, що догма про походженє сьв. Духа від Сина, котру проповідують папісти,

не є добутком давньої Західної Церкви, а пізнішим впровадженням.

Против жидівства виступив Голятовський в просторій книжці в українській язиці під назвою: „Мессия Правдивий“. „Я написав сю книжку — говорив він у переднім слові — для того, що на Волині, Поділю, в Литві і в Польщі жидівська нечесть вельми високо підняла свої роги, на Сході, в Смирні явив ся якийсь шахрай Сабеоа і назвав ся жидівським мессією, приманивши жидів ложними чудами; він обіцяв їм здвигнути Єрусалим і жидівське царство, повернути їм їх вітчину і вивести з неволі. Дурні жиди торжествували, веселили ся, надіялись, що мессія возьме їх на облаки і всіх їх перенесе до Єрусалиму... Декотрі покидали свої доми і маєтки, не хотіли нічого робити і говорили, що ось скоро мессія перенесе їх на облаці до Єрусалиму. Другі постили по цілих днях, не давали їсти навіть малим дітям і підчас лютої зими купали ся в полонках, відмовляючи якусь на ново зложену молитву. Тоді дивили ся жиди на християн з висока, грозили їм своїм мессією і говорили: ось тепер будемо ми вашими панами. Ваші королі, князі, гетьмани, воєводи, сенатори, будуть нашими пастухами, пахарями, женцями: будуть рубати дрова, в печах нам топити і все робити, що жиди їм прикажуть; ви будете приневолені прийняти жидівську віру і поклонити ся нашому мессії. Слухаючи оповіданя про чуда ложного мессії та видячи надмірну гордовитість жидів, почали тоді деякі малодушні і бідні християни сумнівати ся про Христа: чи справді був він дійсним мессією, — стали прихилати ся до ложного мессії налякані грозьбами його строгости. Для того, щоби християни не тривожили ся вістями про ложного мессію, — я написав сю книжку. Я написав її також і для того, щоби збити буту і гордість жидів, на сором їм і на безголове, бо вони вже нераз давали манити себе ложним мессіям. До сего спонукали мене також нечестиві поступки жидів, котрі живуть в християнських державах, гордують та зневажають Христа Бога нашого і весь нарід християнський“.

Твір Голятовського зложений в старій формі — в формі розмови християнина з жидом. За взорець послужило українському ученому імовірно „Состязаніє християнина

сь іудеємъ“, написано Юстином Фільсофом, письменником II. віку. Християнин Голятовського, опираючись на сьвятім письмі Старого і Нового Завіту, на творах отців Церкви, на різних істориках Церкви — доказує, що правдивий Мессія не міг бути ніхто інший як тільки Ісус Христос, збиває ті закиди, які звичайно старозаконники підіймали проти християнства, боронить християнські догми і обряди против жидівських нападів, а на останку з свого боку обвиняє жидівські блуди і суєвірства. Така книжка, як „Мессія Правдивий“, мала живий свогочасний інтерес. Коли змагала ся сила жидівства, то письменний Українець був приневолений собі набути погляд про се, що се такого жидівство в своїй суперечности з християнством; треба було знати, що і як говорять жиди против християн, і як мають їм християни відповідати. Свогочасне значіне сих питань потверджує ся вісткою Голятовського про се, що в його часах жиди відвертали християн від християнства. „Мессія Правдивий“ присьвячений цареві Олексію Михайловичеві; і се тож не без тогочасного значіня. Як ні незмінною була неохота Москалів допускати жидів у свою землю, а всеж таки жиди, видаючи себе за людей іншого племені, втискали ся до Москви для різних цілій; книжка Голятовського мала познакомити царя і московських письменників з жидівським питанєм, щоби ужити против жидівських підступів відповідних способів.

Для нас в історичнім значіню, найбільше важна остання часть сего твору, де автор вичисляє різні провини, яких, по його думці, допустили ся жиди против християн. Сї провини оправдували тодішню ненависть до жидів. На тих даних проповідує Голятовський в душі свого віку строге, можна сказати, нелюдське переслїдоване жидів. Всї його обжалованя розводжені проти них сходять до того, що жиди закляті вороги християн і чинять їм як найбільше лихо.

„Жиди — говорить християнин до жида — називають нас гоями с. є. поганими; вони не хочуть приязно відносити ся до християнина, цурають ся нас. Коли так, то належить і нам назвати вас поганими і цурати ся вас. Ви не хочете приймати від християн страви; тож і християнам повинно бути гидко і богомерзко приймати страву

від жидів. Жиди називають християн нечистими; а всеж християни понижають себе перед жидами, коли не цурають ся приймати страву від жидів“.

„Ти, жиде, — говорить дальше християнин, — готов віроломно присягнути християнинови; у вас нічого не значить така присяга; тож не йму я тобі віри, хоч би ти мені сто — тисяч разів присягнув: начеб то жиди не чинять лиха християнам. Наші християнські царі не повинні допускати вас, жидів, до присяги против християн, а противно карати вас за всяку провину, знаючи, що ви не вважаєте злим ділом віроломно присягнути перед християнином. Ваш цар Савл присягнув Гаваонитам, що не воюватиме проти них, а опісля нарушив присягу; за те зсилав Бог протягом трех літ кару на його землю. І тепер, слідом за вашим царем Савлом, ви жиди нїзащо маєте присягу, на перекір заповіді Божій, і Бог за те саме карає землі і держави християнські голодом і ріжними смертними пошестями. Бог перестав карати жидів за Савлову провину тоді, коли Давид казав на хрест (?) прибити і з лиця землі знівечити синів Савлових; тепер годить ся нам, християнам, убивати і нищити вас за ваші присяголомства; тоді перестане Бог карати нас, християн, голодом, війною, моровим повітрям і іншими злигоднями“.

Жид домагає ся від свого противника доказів, що жидиносять лихо християнам. Християнин наводить кілька случаїв, взятих з ріжних церковних письменників, із Симона Метафраста, Никифора, Баронія, на останку останавляє ся над тим, що жиди крадуть і убивають християнські діти і точать з них кров. По тім наводить він більш як десять прикладів хроніки Райнольда, з якогось Сиренія і з інших, а особливо з польської книжки: „Зеркало Польського Королівства“. Після вістий сих письменників чинили жиди такі варварства в Швайцарії, Германії, на Уграх, в Італії, Англії, Польщі і Литві. Жиди поривали дїтий, кололи їх голками і таким робом добували з них кров, декотрі описували, як жиди збиткували ся і глумили ся над дїтьми способом пародії мук Ісуса Христа: дитині клали на голову терновий вінець, прибивали до хреста, пробивали списою бік і випускали кров. Для найблизших, по часі і місцевости, наводить случай, який мав лучити ся

на Волині в селі Візниках р. 1598. Найдено поколене тіло малого хлопця, як показало ся замученого жидівськими рабінами в день жидівської Пасхи. Що року, кінчить християнин Голятовського, мають жиди забивати хоч одну християнську дитину.

Жид покликує ся на жидівський закон, котрий наказує жидам берегти ся крови; на те відповідає його противник, що хоч був Мойсеїв закон, а однако се не спиняло жидів приносити в жертву бісам своїх синів і дочок і проливати невинну кров, як говорить ся в однім з псалмів. Та як жид спитав його: навіщо потрібна жидам та кров? — противник його оказав ся слабим у відповіді, книжки, з котрих він черпав дані для сего питання, подавали всілякі обясненя. В одних говорило ся, що жиди дають кров дітти ним замучених християнам в страві і напоях, сподіючись тим способом зеднати прихильність їх для свого племені; другі, навпаки, подавали, що жиди самі уживають тої крови до своїх „мацес“, щоби очистити ся від того особливого сопуху, який носить жид всюди з собою; треті обясняли, що се у жидів така тайна, котру знає тільки небагато передових рабінів, і вони дають ту кров своїм недужим одновірцям в крайних случаях, виголошуючи при тім такі слова: „коли Христос — правдивий Мессия, то най же кров невинного чоловіка, котрий вірив в него, поможе тобі від гріхів твоїх і приведе тебе до вічного житя!“ Декотрі, на останку, говорили, що кров дітти потрібна жидам до чарів і дає ся з оріхами, яблуками й іншими ласощами. З усього того видко, що автор „Мессії Правдивого“ не виробив собі ясного понятя: на що жиди сповняють страшний, таємний обряд, о який їх обвиняли? Мимо того, християнин Голятовського, що веде диспуту, остає ся в повній вірі, що жиди поривають християнські діти, убивають їх у муках і точать з них кров; а з того виводить він, що християни, щоби обминути Божу кару над собою, повинні убивати жидів і проливати їх кров.

Християнин дальше обвиняє жидів. Говорили, що жиди займають ся чарами, щоби наносити лихо християнам. В, тім згляді книжка „Зеркало Польського Королівства“ подала йому цікаве оповіданє. В Польщі домагав ся оден жид від жінки-християнки молока єї грудий і обіцяв значні

гроші. Жінка порадивши ся з чоловіком дала жидови коров'ячого молока запевняючи, що се молоко з її груди. Жиди робили над молоком заклинання, потім пішли до шибениці, де висів труп засудженого злочинника, вілляли йому до уха молока і питали: що він чує? — Мичане ху-доби — проговорив труп. Жиди зрозуміли, що жінка їх обдурила. Тоді по всій Польщі почала гинути худоба; булоб теж саме і з християнами, як би жінка була справді продала жидови молоко з її груди, замість від корови... Християнин наводить ще кілька прикладів з Баронія, котрі доказують, що жиди займали ся чарами. До чарівництва відносила ся і отруя; і в тім показали ся жиди винуватими; автор наводить вістку з Кромера, начеб то жиди напускали їдию воду в ставах і жерелах і через те ширили морове повітре.

Християнин докоряє жидам тим, що вони обманці, укладають фальшиві документи, продають мідь і желізо за золото або примішують до золота і срібла металі меншої стійности, приймають від злодіїв на продаж крадені річі, тайно роблять фальшиві монети. „Ви — говорить християнин — стараєте ся усіма способами обманити, обібрати християнина, ви вважаєте се добрим ділом. Ваш тальмуд учить вас сего. Ви опираєте ся на тім прикладі, як ваші предки колись-то взяли в Єгипті срібло і золото, дорогу одежу і утїкли; їм сего не почитано гріхом; ви, жиди, вважаєте нас християн Єгиптянами, поганцями, і ддятого обдираєте нас, як предки ваші обдирали Єгиптян. Закон Божий не дозволяє вам брати лихви від ваших одноплемінців, а дозволяє брати її від поган: Моавитів, Аммонитів... Ви вважаєте нас, християн, такими самими поганями, якими були Моавити і Аммонити, і ддятого берете з християн надмірні відсотки. Сего не робите ви з вашими жидами. Єсть у жидів громадська каса, де збирають гроші, позискані із лихоїмства і всякого обманьства; кождий жид має зносити сюда плоди таких трудів своїх. При кінці року ділять зібрану суму на части: одну часть звертають тим, що їх вложили, друга йде на бідних жидів, третя на оплату податків, четверта остає в касі. Ви платите царям податки тими грїшми, котрі ви здерли з підданих тих самих царів; ви відкупуєте собі міста, села, аренди; обогачаєте ся,

чваните ся вирядною одежею, ставите собі богаті доми і божниці. Ви, жиди, бажаєте володіти християнами, панувати над ними і для того обманюєте нас і забираєте собі гроші та маєтки, вам хоче ся повернути християн в слуги підданих ваших. Задля того належить вигнати вас з держави, або обтяжити роботою і працею; християнські царі, князі і всі пани повинні брати з жидівської скарбони гроші на будову церков і пристановища для слабих і убогих: найби ті гроші йшли на оплату бідних християн, щоби вони служили не жидам, а християнам. Справедливо буде повернути ті гроші, зібрані жидами, в користь держави, бож се християнські гроші. Не треба дозволяти вам, жидам, ставити свої божниці, а навпаки, треба їх бурити, бо в тих божницях бажаєте ви християнам того, що постигло нещасного Амана“.

„Завіщож — питає жид — бурити вам наші синагоги, коли ми не чинимо нічого злого вашим церквам?“

Ту, здавало ся, булоб до речі, щоби християнин Голятовського пригадав жидови, яким способом обходили ся жиди, арендарі панських маєтків, з православними церквами: се між іншими причинами і довело нарід до того, що він в часах Хмельницького по варварськи вибив жидів на Україні. Голятовський повинен був знати ті часи. Нема що сумнівати ся о правдивості вістий про наругу жидів над християнськими церквами, бо про се звіщають не тільки українські, але й польські історики; навіть римсько-католицькі сьвященники, при всій своїй нетерпимости до схизми, находили негожими поступки польських панів, котрі давали жидам розпоряжати православними церквами. Чомуж не згадує Голятовський про се ні одним словом? Може бути, що він не хотів про те згадувати, щоби не дратувати Поляків, бож безчещене церков спадало більше на них, ніж на жидів, котрі тільки користували ся тим, що їм дозволяли. Як би там ні було, Голятовський не тикаючись в своїй книжці сеї справи, вдоволяє ся тим, що зачерпнув з чужоземних жерел і повтарає свій строгий засуд над жидівським племенем такими висловами: „Ми, християни, повинні руйнувати і палити жидівські божниці, в котрих ви хулите Бога; ми повинні відбирати у вас синагоги і повертати їх в церкви; ми повинні вас, яко

ворогів Христа і християн, виганяти з наших гóродів, з усіх держав, убивати вас мечем, топити в ріках і губити всілякими способами смерти“.

Голятовський оставив два твори проти могомедан: оба написані в добу війни проти Турків, піднятої спільними силами Московщини і Польщі. Отся війна дуже займала нашого автора. Перший твір під заголовком: „Лебедь съ періємъ своимъ“ посвячений р. 1683 гетьманови Іванови Самійловичови. По нахилу до символізму, котрий панував в тодішніх літературних творах, Голятовський розуміє під іменем Лебеда — християнство, а навіть самого Спасителя; противний йому символ могомеданства — орел. В своїй присвяті говорить автор, що Лебедь своїм голосом і пером підбуджує християн до борби проти музулман. Твір писаний по польськи, позаяк тоді ще дуже широко на Україні в висшій верстві уживано польського язика; є також сучасний перевід, писаний по словянськи церковним язиком і ніде непечатаний. Автор хоче виложити науку, вимисли і способи, як християни можуть поконати в війні бісурман і знищити їх гидке імя з лица землі.

Автор хоче порішити питанє: від чого держать ся могомедани так довго на сьвітї? Яко чоловік благочестивий, що навик у всіх подїях здавати ся на божу волю, він перше всего стає на точку морально-богословську: „Господь благий; ще не сповнила ся міра безправства музулманського; Бог вижидає звороту з іншого боку; Бог, котрий є провідником морального удосконалення християн, уважає потрібним для нас самих держати над нами сю пугу; Бог хоче витрібувати витревалість християн у вірі: чи будуть вони йому служити, як будуть у неволї, і чи так послужать, коли стануть вільними? Як колись держав він Асирийцїв замість булави над Ізраїлем, так тепер держить ересь могомеданську наче булаву над християнами, щоби християни, дізнаючи лютооти від невірних, прибігали в страху до свого Творця з покаянєм, бо проживаючи у холодочку, просторї і „властопитанї“, люди забувають Бога. Та крім сих причин Голятовський замічає ще, що християнські володарі не тільки не можуть згодити ся між собою і стати одностайно проти ворогів Христових, але

ще „ханів, атаманів, царів бисурманських, мурз їх і інших живих і здорових запомагають“.

Голятовський споминає із старого завіта божу заповідь про вигублене хананейських народів і порівнує з непослушними жидами християнських володарів, що ласкаво обходять ся з музулманами: „тому — кінчить він — Бог на самовластців і володарів вельми гнівний“. Тут повтаряє ся також наука про кроваву нетерпимість, котра такими різкими чертами виложена „в Месії“ проти Жидів. Московському государству повинно було дістати ся при тім, хоч Голятовський про него не згадує; в московськiм государстві було більше могамедан, як у якій іншій християнській землі, і їх не прослїдували, не вбивали.

„Орел“ у спорі з „Лебедем“ доказує йому, що могамеданство не тільки держить ся на сьвітї, але ще ширить ся і багато народів його приняло. Якїж сего причини? питає автор. „Лебедь“ дає поясненє, що могамедани мечем ширять свою віру, а „смерть оть меча люта, страшна чоловікомъ, приневоляєть ихъ къ принятію алкорана“. Багато й се помагає музулманьству, що Могамед позваляє тілесні розкоші і обіцяє їх своїм прихильникам в царстві небеснім: „понеже къ грѣху тѣлесному всѣ чоловіцы оть прирожденія склонны зѣло“. В могамеданстві, замічає Лебедь, все зрозуміле, все близьке чутливому чоловікови: закон же Христовий „непостижимыя разуму вещи казуєть“. Число могамедан, після слів тогож „Лебеда“, більшає тому, що їх царі мають звичай, замість данин, збирати християнських дітий і віддавати їх „учити ся прелести магометовой“; сї останні ціле жите своє опісля їй прихильні; на останку люди, що допустили ся якої провини у християнських державах, утікають до бисурманів і находять у них привіт і захист, як приймуть їх віру. Та хоча й багато могамедан, який же з того хосен? відай і в пеклі більше буде душ, як в царстві небеснім, а всі могамедани підуть в пропасть огнену. Бог дає невірним щастє дочасне; зато їх ожидають по смерти вічні муки, а християнам хоч тут і відоймає ся дочасне добро, зато дає ся по смерти вічна щасливість.

Та й на землі не довго вже панувати музулманьству. Ще мученик Методий вирік над ними пророцтво: „и возстанеть християнское колѣно и будетъ ратоборствовать

сь мусульманы, и мечемъ своимъ погубить ихъ и въ неволю загонить, и погибнуть чада ихъ, и пойдуть сынове измаиловы подъ мечъ въ плѣненіе и невольное утѣсненіе; отдасть убо имъ Господь злобу ихъ, якоже они християномъ сотвориша“. Бароній і кармелїт Тома Брукселенський достачають нашому авторови ще пророцтва про упадок могомеданства; на останку, от що він сам устами свого „Лебедя“ звіщає на втіху християнам свого віка, що вели боротьбу з ісламом:

„Є у муринів пророцтво до сих пор збережене, що північний самовластець мечем своїм завоює і підчинить своїй державі сьвятий гóрод Єрусалим і ціле турецьке царство. Сей північний самовластець єсть цар і великий князь московський. Він то вигубить бисурманську погану єресь і до кінця викоринить. Ти сам, проклятий Могомеде, натхнений Богом або чортом, ти сам пророкував, що твоя погана і гидка наука буде тривати тисячу лїт; та от вже тисячу лїт минуло, навіть „сь навершенієм“; в короткім часі щезне твій богопротивний закон і погана єресь!“

„Лебедь“ обясняє слова Апокаліпси (гл. 20): „Ожиша и царствоваша со Христомъ тысящу лѣтъ“. Тут — говорить він — розуміють ся мученики, убиті могомеданами: їх душі з Христом царствують.

Дальше Голятовський оповідає історію могомеданства, описує звичаї могомедан.¹⁾

Могомедан обвиняє він о чародїйство, так як Жидів у „Месїї Правдивім“: оден могомеданський воєвода нарисував на землі колесо, чародїйними заклинаннями накликав до сего колеса змиїв і намазав змиїним їдом оруже, котре ділало згубно; — Татари виймали серця з християнських тіл, мочили їх в їди, ставили на рожнах в ріках і озерах, заражали воду, а ті, що пили її, троїли ся... Голятовський був готовий, як здає ся, винити о чародїйство всіх, що не вірили в Христа: то само, як ми бачимо, вчинив він з Жидами. Та з музулманами обходить ся він більше безпристрастно: Жидам не признавав ні одной сьвітлої черти.

¹⁾ Він користував ся жерелами Византийців: Теофана, Кедрина, Евтимія Зигабена, Евлогія мученика, також Баронія, найважнішого для його жерела при описі звичаїв музулманських, хронікою Гваґніна і подорожю на схід Христофора Радивила Сирітки.

Розправляючи про могомедан, покликуює ся він навпаки на свідомство якогось Вартоломея Юревича, що був чотирнадцять літ у турецькому полоні, і відзиває ся про своїх релігійних ворогів от якими словами :

„Вони люблять правду; кривди, обману в них зовсім нема, ні в дома, ні в поході; Турки покривають свою нечесть сповненем правди; не найдеш у них ні юриста, ні прокуратора; сьогодні віддавай то, що обіцяв вчора. У великій шанобі у них ти, свята царице — правдо, всім чинам рівна добродійко! Справді зпоміж усіх народів Турки визначали ся правдою; і малих до того приучують і виховують так, щоби вони були правдиві...“

Та з таких гарних моральних прикмет мало хісна невірним; після думки Голятовського, вони, яко нехристи, все таки усі підуть до пекла; з ними треба воювати, щоби визволити зпід їх влади наших братів-християн, котрим гірше, як жидам в Єгипті й у вавилонським полоні, або Гимлянам при Готах; їм так эле, що їх жите можна хіба порівнати з положенем умираючого, котрий мучить ся перед смертю і довгий час не може сконати. Не в силі заплатити наложеної на них тяжкої данини — бідні християни, з закованими руками і ногами, ходять від двора і просять, ради „проклятого Могомеда“, милостині на заплату за них податків; їх бють по підшвах великими палками, беруть у них дітий і продають у неволю. З особливою участю розводить ся автор „Лебедя“ про муки полонеників: з усіх, що попали ся в полон, найтяжше — замічає він — духовним і ученим, що не привикли до тілесної роботи.

На останку в „Лебеді“ наводить якісь незрозумілі слова, котрі в перекладі означають пророцтво, що зберегли самі музулмани про упадок їх царства. „Явить ся якийсь турецький цар, возьме царство, прийме в свою державу гарне яблуко і буде панувати і будуть музулмани ставити собі доми, садити виноград, будувати твердині, плодити дітий, та в дванайцять літ полім, як цар прийме в свою державу гарне яблуко, християнський меч поразить Турка і знищить імя йсго. Дайже, Боже, щоби за володарства великого і неподужаного царя Федора Олексієвича всі християнські народи обернули своє оруже проти музулман,

губителів нашої віри; сеґо і безталанні брати наші християни пильно вижидають і допоможуть нам на спільного нашого лютого ворога! Азия при смерти, Африка конає, золоте яблуко від моря Балтийського до озера Меотийського, пробуркавшись із сну, чимало дає помочи; Греция з Тракиєю ожидають спасеня від християнського оружя; за гріхи свої вони, як Ізраель, попали в неволю; та пізнали свої безправства і приносять вини свої перед Богом: Бог пішле їм ізбавителя і верне їм скоро давну волю.“

Другий, напечатаний по польськи, твір Голятовського проти музулман (*Alkoran machometów, nauka heretycką u żydowską u rogańską papędnionu, 1687*) уложений в формі диспути між алькораном і когелеєм (борцем) і розділений на дванайцять частий. Тут викладає історію Могамеда, говорить про його закон, про Могаметів меч, про чуда лжепророка і ін. Когелеє відпирає алькоран і бє його на всіх точках, хоч робить багато похибок, з котрих бачимо, що Голятовський читав без критики то, звідки черпав свої вісти. Найбільш цікаве для нас то, що тут як і в Лебеді Голятовський говорить про ествоване пророцтва про се, що колись північний монарх завоює турецьке царство; відтак настане упадок музулманьства і наверненє музулман до Христа! Сей славний, віщований здавна подвиг — має сповнити московський государ. Голятовський згадує, як Тамерлян утікав з своїми полками, наляканий Божою Матерю, як Димитрий (котрого він називає Семешка?) розбив Татар, як Москалі завоювали Казань і Астрахань... Випадає доповнити то, що діяло ся перше. Голятовський бажає, щоби цар завоював Туреччину, визволив Гріб Господній, чотирох патрлярхів вселенських і закріпощені християнські народи зпід музулманської влади. Голятовський таким робом в літературі підмагав розвиток мисли про се, що на Московщині спочиває вибір судьби, що єї призначене — визволити східних християн і підчинити володіню християнської віри музулманський схід; одним словом, чого не докінчили свого часу хрестні походи, то суджено докінчити Московщині! Гадка ся перейшла в народне віруване і в турецьких християн і в московськїм народі. Її повідали московським государям західні папи, котрі укривали за тими надїями намір підчинити собі мо-

сковську Церкву; але ся гадка розвивала ся в народі і в літературі своєю незалежною дорогою.

Голятовський був проповідником. Проповідь стала тоді konieczністю; духовний, що почував у собі охоту до писання, скорше всего брав ся за проповідь. Голятовський видав том проповідий під заголовком: „Ключъ Разумѣнія“; проповіді зложені на господні і богородичні празники. Голятовський гледів на сю книгу як на підручник: в переднім слові він рає сьвященникам читати з неї поуки народови. Проповіді його мають цїху більше догматичну і обясняючу, як морально-поучну. Толкує він народови догми віри, обясняє значіне тайн, обрядів, як новозавітних так і старозавітних. Проповідник вельми любить смілі і вигадані порівняня. Говорячи н. пр. про дві природи Ісуса Христа, Голятовський для обясненя вказує на чоловіка, що знає і теологію і філософію: „От — говорить він — і взорець злуки божого й чоловічого.“ Друге порівняне двох природ — з луком, звязаним з тятивою; лук означає божу, а тятива людську природу. В проповіді на Воскресене Христове порівнує він Христа з іхневмоном. Крокодиле ликне іхневмона, а іхневмон розість крокодилеву внутрішности; так Христос поступив із смертю, котрій піддав ся. Голятовський любить в проповідях наводити приклади і анекдоти; стрічаємо в його приклади з старинної історії: про Демокрита, Птольомея, про Ганнібаля; бере він дані з мітології змішані з християнськими образами: проявляють ся аргонавти; дельфійська пророчня приказує поставити сьвятиню Діві Марії; від глибокої старовини переходить проповідник до ближшого йому сьвіта, оповідає анекдоти про литовського князя Витовта, що велів зашити живого чоловіка в медвежу шкіру. Сі приклади, порівняня, анекдоти надавали проповідям Голятовського більшої цїкавости і „Ключъ Разумѣнія“ належав до книжок найбільш читаних на Україні навіть в близьких до нас часах.

При своїх проповідях Голятовський додав правила про складане проповідий. „Дбай, говорить він, щоби всі люди розуміли то, що ти їм говориш у своїй науці; який мудрий був проповідник Іван Золотоустий, а жінка дорікала йому за трудно зрозумілу проповідь!“ Голятовський у своїх власних проповідях вірний свому правилу: вони написані

по українськи і були добре зрозумілі в сїм кружку, де він їх говорив. Не всі опісля йшли за його приводом, уживаючи замість язика, близкого до народного, церковно-словянський, іскусний і зрозумілий тільки для тих, що його спереду вчили ся.

Відповідно духови схолястичної мудрости, зачерпнутої в школі, Голятовський в своєму підручнику учить проповідників вибору слів і прикрас бесіди, укладання наук на словах, іменах і взагалі на зверхних признаках: думає він, що незвичайні звороти приманюють цікавість слухачів. „Можеш — говорить він — заняти увагу людий, поясняючи їм яке-небудь імя і цілу проповідь оперти на імени; на приклад, в неділю говори: неділя називає ся від того, що в той день нічого не ділають, тільки Богу молять ся; або — в день Володимира скажи, що Володимир від того так називає ся, що володіє миром; на Василя скажи, що Василій значить цар, бо Василій Святий царствував над своїм тілом.“

Голятовський учить проповідників, щоби займали слухачів якою-небудь не зразу зрозумілою для них заявою; наприклад на Вербну неділю сказавши: — „Православні християни! Прошу вас і заявляю вам, щоби ви конечно ходили до церкви і молили ся Богу; сего тиждня буде страшний суд,“ — зійди геть з катедри. Се значить, що в страстний тиждень будуть читати про суд над Ісусом Христом: отсе й суд страшний. — Замітні його науки, як промавляти над вмерлими. Голятовський рає розправляти проповідникови, як покійник творив добро, беріг православну віру, помагав бідним милостинею, давав підмогу церквам і монастирям, приймав до свого дому подорожних, викупляв полонених з неволі і ін., хоч би про покійника не звісні були такі чесноти. „Можеш — говорить він — крім того пригадати його родину, сказати, що вона давна, ествує сто літ або навіть тисячу літ на сьвітї, що вона була в кровній звязи із знатними домами; можеш взяти прозвище покійного; н. пр. як він називав ся Броницький, то говори: він так звав ся тому, що боронив вітчину; або н. пр. вмерлий називав ся Любомирський, то говори, що він тому Любомирський, що полюбив мир. Можеш взяти також хрестне імя. Вмерлого звали Стефаном, ти говори:

Стефан значить вінець, і тут скажи, що покійник добув собі вінець як би з цв'ітів або дорогоцінних камінів; або вмерлого звали Доротей, зверни ся до слухачів і скажи: Православні християни! Доротей значить дар Божий. І наш Доротей, котрого видите на гробових ношах, був справдешним даром для вітчизни і для католицької Церкви. Можеш також взяти герб покійника: як в його гербі була стріла, то пригадай текст: „покажи мя, яко стрѣлу избранну;“ як у його в гербі башта — скажи текст: „бысть упование мое столбъ крѣпости“ і ін.

Можна підозрівати, що тут проповідник з гумором говорить о проповідях сучасних. То само можна би сказати що до поуки, як треба говорити проповіді в дні св'ятих. Голятовський говорить: „Проповідь, котру ти виголосив у день якогось св'ятого н. пр. Николая, можеш виголосити в день іншого св'ятого н. пр. Василя; тільки в тих місцях, де ти говорив „Николая архієпископа Мирлікійскаго“, вихвалюй Василя Великого або Григорія Богослова і т. п. Можна навіть се, що говорив ти про Івана Хрестителя, перенести на архістратига Михайла...“

Замітно, як Голятовський щадить своїх слухачів і боїть ся діткнути їх своїми пастирськими грізьбами. В проповіді в день св. Юра він доторкнув ся пекла, та йому стало жаль посилати там грішних слухачів і він радить їм не вдавати ся в розпуку, в тугу. Правда, із св. письма виходить, що в пеклі більше буде душ, як на небі, і так треба, щоби пекло ким-небудь наповнило ся — отже проповідник потішає тому слухачів, нагадуючи їм, що відай на св'іті багато невірних жидів, могомедан, єсть доволі всяких єретиків, ариян, несториян, адамитів, монофізитів: буде кому наповнити пекло; а ми православні християни — говорить він — будемо надіяти ся, що всі осягнуть вічне спасенє. Тож само в проповіді в день св. Ілії він вибухнув проти богачів і як би забув, що в день Юра всім обіцяв рай: „Не можуть — сказав він тепер — дістати ся на небо люди багаті; їх душі обтяжені богатствами, скарбами, маєтками; богачі за своїми богатствами забувають про Бога; вони надуживають свого майна; вони тільки їдять, пють, веселять ся, а про бідних людей забувають; не кормлять їх, до дому свого не пускають...“ Та опісля,

проповідник змилював ся над богачами і рішив, що й богатим можна доступити неба, як тільки вони будуть давати милостиню, спомагати церкви, монастирі і ін.

Поміж творами Голятовського є оден писаний по українськи: „*Души людей умерлыхъ.*“ Тут автор веде нас на *той* свѣт, показує нам оселі праведників і місця мук грішників — небо і пекло. Душі праведників розміщені після числа девяти ангельських хорів небесної ієрархії, відповідно тим повинностям, котрі вложені на сі ангельські хори у відношенню до нашого дочасного житя. В низшім хорі, іменно в хорі *ангелів*, — котрим поручено наглядати душі людські підчас земського побуту, — перебувають хрещені діти, вбогі, сироти, вдови і сі, що жили чесно в брачнім союзі; в другім, висшім хорі, *архангелів* (котрих Бог до великих людей посилає), свьященники і церковні учителі; в третім званім *князьствами*, що обовязаний доглядати держав, народностей і провінцій, будуть перебувати цари, цїсарі, князі, гетьмани, воеводи і всяка старшина, як вони чинили підвласним людям справедливість і не діяли їм кривди; четвертий хор зветь ся *влады*, що воюють із злими духами — з ними живють рицарі, котрі опирали ся злим духам і борювали гріх; в пятім хорі, званім *моцарства* — чудотворці; шестий хор, *папства* — є житлом безбрачних, пустельників, ченців; семий, *єронія* — там справедливі судді; в осьмім — між *херувимами* — апостоли, єпископи, митрополити і ін.; девятий, висший хор, *серафими*, що розбуджують любов до Бога — там мученики.

Противне небу житло грішних, пекло, ділить ся на два відділи; перший зве ся *одглань некељная* (безодня), другий — *огненная геєнна*. В першім сиділи перед Христом старозавітні праведники; вони мук не терпіли, але були віддалені від Бога і ожидали Христа. Спаситель вивів їх з пекла; вони пробували з ним сорок днів на землі, а по вознесеню його вікують в небі. Однак Спаситель не вивів із пекла Єгиптян, Моавитян і інших поганців, котрі не ожидали Христа. Вони тепер у пеклі. Другий відділ пекла — *геєнна огненная*, багата в усїякі муки: у вічнім огни будуть розпустники, перелюбці і гнівні люди. Люта зима дістане ся в участі гордовитим богачам, немилосерним на

муки вбогих; червак совісти буде гризти злодіїв, що крадуть чуже майно, і обмовців, що відбирають ближнім імя добре. Незносний смрід буде докучати випещеним чепурним паничам, що любували ся в пахощах (кохаються в пахучихъ перфумахъ), а ті, що обжирають ся і не постять — будуть засуджені на голод. В пеклі буде велика тіснота: все пекло — говорить нам богослов — буде битком набите грішниками, одні на самім дні, другі по середині, треті на верху, неначеб хто наложив у бочку риб і заткав бочку чопом (зашпунтуеть). Опісля автор описує митарства, які має переходити душа людська по розлуці від тіла.

Інші твори Голятовського, хоч менші від попередніх, та містять цікаві черти для історії тогочасних понять і поглядів. Книжка, під заголовком: „Небо новое, новыми звѣздами сотворенное“, напечатана 1665 р., у Львові, се збірник оповідань про чуда Пресъв. Богородиці, виписані з усяких західних письменників з додатком того, що луцало ся в Польщі, Литві і на Україні. Тут замітна присвята Потоцькій, сестрі митрополита Петра Могили, образець того забавного для наших часів підлещування, з яким письменники ХVІІ в. обертали ся до знатних осіб, вижидаючи, чи не дістане ся їм яка кришка щедроти їх.

Голятовський виводить дім Могил від Муція Сцеволі, „валечнаго и отважнаго и горливаго (ревного) къ отчизнѣ своей рыцера римскаго“, і називає дім Могил — „небомъ, усѣянымъ новыми звѣздами“. „Богъ — виражає ся наш автор — праотцу нашему Адаму сказаль: земля еси и въ землю пойдеши, а я скажу Пресвятой Дѣвѣ Маріи: ты небо и пойдешь въ небо могилянское!“ Друга брошура Голятовського: „Скарбница пожитечная“ — (Хосенна скарбона) — містить в собі опис чуд образа Пресъв. Богородиці, котру почитали під назвою Єлецької в Чернигівськѣм монастирі, з того часу, як Голятовський був архімандритом. В переднім слові до тої книжочки запусає ся Голятовський в обяснене слова козак, і йде за думкою, після його слова, мудрих людей, котрі виводять слово козак від козерога, небесного зодіяка, тому, бо козаки ходять з рогами, в котрих насипаний порох, і як на високім небі підіймає ся

козеріг, так козаки, проходячи поля і море, вступають на стіни і вали бисурман і насипають із своїх рогів порох в самопали, з котрих стріляють в неприятеля. Трудно найти відповіднійший образець натягнених і видуманих обяснень, на котрі ласа була схолястична наука. Головний предмет уваги автора, се — Єлецький монастир; його вельми займав минувша доля сего монастиря. Та деж взяти жерел? Україна вбога в давні письменні памятники: Москва богатша; в Москві — говорить він — є й українські літописці і патерики знатних українських монастирів. Князі Одоєвські і Воротинські, переказували йому вісти, що переходили в них у роді про се, як найдено образ Єлецької Богородиці (названої так, бо найдений на яличнім дереві [ель]) за предка їх Святослава Ярославича; та Голятовський найшов ще у себе жерело: „старі люди — говорить він — се хроніки живі.“ Чернигів дізнав великих перемін: перше жили в нїм московські люди; але з прилукою його до Польщі, після сумних часів, наплила там інша людність, треба було виглядіти старенезних людей зпоміж давної людности. Голятовський виглядїв їх: одному з них було сто десять літ, другому півтораства, а третьому около двісті літ — старість непевна. Трудно, не скривдивши памяти Голятовського, рішити: хто зігав, чи той, що говорив про свої літа Голятовському, чи сам Голятовський. Схолястична просьвіта позволяла при збереженю правил що до форми гледіти вельми легкодушно на дійсну правду і складати вигадки не було дуже соромливо. В 1696 р. появила ся печатно в Чернигові брошура Голятовського „Боги поганські“. Вона присьвячена царівні Софії. У своїм переднім слові показав автор знов образець підлещування, питомого свому часови, величав Софію, добачав, що імя єї хрестне схоже з назвою мудрости, і висловлював ся про царський дїм такими словами: „Въ дому найяснѣйшихъ царей рускихъ каждый царь есть солнцемъ, царица есть мѣсяцемъ, царевичове и царевны суть звѣздами: бо свѣтять добрыми учинками“. Після науки Голятовського ідоли поганських богів були не болванами, статуами, звичайною річю, як про них відзивав ся інокли старий завіт, а житлом злих духів і відкликуе ся, на потверджене свого погляду, на многих церковних і світських письменників. Біси, що сиділи

в ідолах, говорили інколи правду і віщували появу християнства; але вони часто обманювали людей і наводили лихо на людей, уживаючи в своїх віщованях двозначних слів, так що чоловік розумів віщоване зовсім не в тім змислі, який воно мало дійсно. В ніякім творі не висловив Голятовський так різко своєї несвідомости, відріжнити видумку від дійсної правди, як у сім творі: взявши з Визволеного Єрусалима в польськім перекладі Кохановського оповідання про вчинки чародія Ісмена, Голятовський не завагався прийняти їх за неперечно певні історичні події. Поганські божища є для Голятовського не тільки предметом історії й археології; вони мають живе, сучасне значінє. Діяльність їх продовжає ся по нині. „І тепер — говорить він — чорти з підмогою чародіїв дають відповіді і віщованя; злі духи, що проживали в ідолах, і тепер всілякими способами стикають ся з людьми: вони то прокидають ся мерццями, то творять собі воздушне тіло з об'яків, показують всілякі речі в зеркалі, дають відповіді з підмогою огню, води, перстенів і т. д. Для Голятовського боротьба з поганськими божищами така сама, якою була боротьба проти жидівства і музулманства. Однак войованє нашого автора з поганськими божищами взагалі слабше того, котре він провадив з жидами і музулманами: твір „Боги поганські“ напечатаний вже в старости Голятовського, два роки перед його смертю.

Можна ще згадати про оден польський твір Голятовського: „Алфавет єретиків“. Автор наводить в азбучнім порядку всіх, кого зачисляє до єретиків, показує при тім значне очитанє, але разом з тим і змішанє понятій: до ряду єретиків вчисляє він не тільки філософів старинних, але навіть таких людей, що не заявили ніяких признаков умової діяльности, н. пр. поміж єретиків попав ся Ксеркс, тому тільки, що йому снів ся сон, а се подало Голятовському привід толкувати, що сні бувають від Бога, але бувають і від чорта.

З усею своєю ученою невіжою, з простонародними вірованями, якими переняв ся змалку, а не позбув ся їх в школі (бо ся і не дбала про їх усуненє), з легковірністю до всего печатного, з покірністю всему тому, що тільки

носить на собі змаганя православної церковности, з диким бузувірством, готовим палити, топити у воді, різати всіх, що не так вірують, як слід, але zarazом і з неперечним талантом, котрий добачаємо в красі викладу, в ясности складу, в приступности речи, і найбільше в сій живости, що буває все признакою таланту і котрої собі ніяким робом не може присвоїти чоловік неспосібний, Голятовський, більше чим хто інший, може назвати ся представником свого столітя в українській літературі.

З інших українських письменників XVII. в. найбільше приближає ся до Голятовського, та тільки з одного боку, яко проповідник, Антоній Радивилівський, ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві. В 1676 р. він напечатав збірник своїх проповідий під назвою „Садъ Маріи Богородицы“, а в 1688 під іншим вигаданим наголовком: „Вънецъ Христовъ, съ проповѣдей недѣльныхъ аки съ цвѣтовъ рожаныхъ на украшеніе православно-каѳолической церкви исплетенный“. Сі проповіді розложені після церковного круга неділь, що займає перехідні празники. Насамперед автор помістив присьвяту Христу. За тим слідує присьвята царівні Софії, котру порівнує він з грецькою царівною Пульхерією, що орудувала справами за володарства свого брата. За словом до Софії слідує слівце до кожного читця книжки; автор обясняє, чому книжка зве ся вінцем рожевим. Між іншими учинив він се ддятого, щоби книжку його радше читали, подібно як лікарі заправляють цукром свої ліки. Автор простодушно гадає, що за його книжку охотно возьмуть ся читці, як побачать наголовок, нагадуючий рожеві цвіти. В своїх проповідях уживає Радивилівський ту саму близьку до народної, зрозумілу мову, як і Голятовський, та уступає йому що до здібности і проповіді його менше займаві: Радивилівський часто буває розтяглий і вдає ся в дрібниці, в пусті обясненя слів; н. пр., одна з його проповідий на Томину неділю основана ціла на обяснюваню: чоґо Христос, явивши ся своїм ученикам по воскресеню, став посеред їх, і з того приводу наводить ріжні случаї, коли в сьв. письмі згадує ся вислів „посреди“. Радивилівський подає чимало порівнань, наводить часто сьвідоцтва старинних поганських письменників: Тацита, Плотарха, Цицерона, Плїнія й інших, приклади із

старинної історії,¹⁾ образи з мітології,²⁾ всілякі анекдоти,³⁾ случаи із щоденного життя,⁴⁾ іменно пописує ся байками, котрі прикладає до релігійних предметів питомим собі і дивним способом.⁵⁾ В проповіді на день „Жень мироносиць“ Радивилівський підносить яко велику заслугу мироносиць, що вони пішли на гріб в ночі, а zarazом нагадує про сей забобонний страх перед мерцем, що панував між народом. „Дім смерти — говорить він — є домом страха. Най мати любить, Бог зна як, свого сина (або сестра брата, або друг друга і т. п.), а як умре в неї дитя, то чей не найшлась би така мати, котра би рішила ся в ночі піти до вмерлого сина!“ Морально-поучна сторона проповідий Радивилівського вельми слаба і обмежає ся на загальних словах, з немногими маловажними виїмками, де як би случайно він доторкує ся черт обичаїв тої суспільности, котрій читає свої проповіді.⁶⁾

1) На приклад, згадує, як глядятори намазували собі оливою тіло і оден обсипав свого противника піском, щоби можна було вкопити ся: він порівнує його з чортом, котрий намагає ся піймати нас, намазаних олієм ласки.

2) Н. пр., що старинні уявляли собі сьвіт в постаті дівчини в білій одежі, що поконує ногами всяке оруже, або порівнує Сина Божого, Христа, що поборов чорта, з сином Юпітера, Перзеєм, витязем Медузи.

3) Н. пр., про жида, що дав християнинови гроші з услівем, що на случай незаплати виріже з його тіла шматок мяса, або н. пр. про дівчину, що влюбила ся в хлопця і не могла вилічити ся із своєї любови, поки не явив ся їй Христос і не сказав: люби мене!

4) Н. пр., раз поперечило ся двох між собою за цеглу і оден з них уступив другому; з того виводить, що найбільш бувають суперечки про твоє і мое і легко можуть устати, як хто скаже — твоє.

5) Н. пр., лев, осел і лисиця умовили ся полювати за здобичю. Піймавши добичу, стали ділити. Лев поручив поділ ослови. Осел не звернув приналежної уваги на се, що лев є царем і що йому належить ся шаноба, вважав себе рівним львови і розділив добичу на три рівні части. Лев за те розшарпав осла і велів лисиці ділити добичу. Лисиця відступила льву більшу частину. Хто тебе навчив так поступити? спитав лев. — Случай з ослом, відповіла лисиця. Відтіля виходить, що й Христос не втерпить, коли хто в гордощах рівняє ся йому і діставши добра сего сьвіта: славу, почести, богатства, приписує чести стілько собі, скілько й Христови.

6) До таких місць належить одна з його недільних проповідий: він ганить гріховне сьвятковане християнських празників: колиж

Інший настрій стрічаємо у третього українського письменника і, переважно, проповідника — Лазаря Барановича. В своїм життю не був він такий, як Голятовський і Радивилівський, котрі не сягали далше, як до скромного становища монастирських наставників. Лазар добив ся становища чернігівського архієпископа і після Методія, що попав в коромоли, був довгий час надзорцем митрополичого престола. Він мав участь у політичних справах своєї родини, а іменно грав важну роль після зради Брюховецького 1668—1669 р. Під його впливом вибрано гетьманом Многогрішного і постановлено глухівські статі.

Лазар, сам Українець, вельми жалів над несправедливістю і гнобленем, заподіваним Українцям воеводською управою. Він побивав ся за тим, щоби визволити Українців від суду московських воеводів, однак не вспів нічого вдіяти, позаяк змаганя його, при всій їх красомовности, показали ся противними напрямови московської політики, що бажала як можна найтісніше привязати до себе занятий край. Лазар був чоловіком в життю розумним, позваляв собі говорити, скільки для його було безпечно, умів і мовчати і намагав ся мирно жити з сильними і догоджувати їм. Патріярх царгородський, признаючи Осипа Тукальського митрополитом, поручив Лазареви духовну управу лівобережної України і надав йому відзнаку, позволивши носити саккос, тим часом як тодішні архієреї, крім митрополита, одягали ся при богослуженю у фелони, зарівно з сьвященниками, і визначали ся від сих тільки омофором. Лазар присьвячував і посилав цареві Олексієви Михайловичу свої проповіді, украшав їх заголовки видуманими символічними рисунками, що виражали славу московської держави; до тогож додавав для обясненя передні слівця, переповнені вельми видуманим улещуванєм. Проповідник, відсилаючи в Москву таким робом свій збірник „Трубы словесь“, добивав ся, щоби державний скарб закупив

більше буває суперечок, нечистоти, зводження, пиянства, як не в празник? В перший день Воскресеня Христового сьвяткує ся Богу-Отцю, в другий Богу-Синови, в третій сьв. Духови, прийде четвертий день, або зовсім минуть сьвята, — ми, як і перше бувало, зовсім холодні до богослуженя, не хочемо погамувати ся і покаяти ся в гріхах своїх перед духовним отцем.

у його ціле виданє; цар не згодив ся на те і велїв сю книгу продавати звичайним способом; а всеж її накидали по монастирях. Відносини Лазаря Барановича до гетьмана Многогрішного скоро охолонули; коли на сего гетьмана зроблено донос, Лазар не боронив його, а коли по висланю Многогрішного в Сибір, в 1672 р. козацька рада вибрала іншого гетьмана, Самійловича, Лазар був на сій раді, нахилив козаків до присяги і зближив ся з новим гетьманом. Та минуло кілька лїт, а Самійлович не полюбив Лазаря.

В Батурин приїхав до гетьмана луцький єпископ Гедеон, князь Четвертинський. Самійлович, потай Лазаря, вступав ся за Гедеоном у Москві, добивав ся, щоби Гедеон став митрополитом, а на Лазаря намагав ся взагалї кинути тїнь. В Москві тоді найбільше бажали, щоби новий митрополит підчинив ся московському патріярсі. Четвертинський був до того готов, коли тим часом Лазар, після давнішого поступованя, здавав ся менше певним, яко оборонець українських прав. Управа лишила Україні вільний вибір митрополита: вибрано Четвертинського в 1686 р. Лазаря, найстаршого з архієреїв, обминули; опираючи ся на грамоту, не хотїв він слухати Гедеона; його лишили та митрополит всяким способом понижав його, відняв йому управу кількох протопопівств і називав його тільки єпископом. Самійлович чинив йому всілякі прикрости. Після упадку Самійловича Лазар як би ожив і вислав із свого боку жалобу на поступки скиненого гетьмана. В 1691 р. умер і другий противник його, Гедеон; знов відбув ся вибір, та й сим разом обминули Лазаря а вибрали печерського архімандрита Ясинського. Лазар, вже постарілий, випрохав собі від патріярха помічника, в особі чернігівського архімандрита Теодозія Углицького, котрого в Москві й висвятили на архієпископа з услівєм, щоби по смерти Лазаря він заняв його місце. Лазар умер 1694 р.

Участь Лазаря в літературі виразила ся переважно проповідями. Він сам вважав се заслугою і вельми цїнив славу проповідника. Його проповіді видані в двох великих збірниках, in folio. Перший, напечатаний в Печерській Лаврі 1666 р., під назвою: „Мечь Духовный, еже есть глаголь Божій“, містить в собі слова і науки на дні недільні і перехідні празники, починаючи від Пасхи і кінчаючи великою

суботою. Другий збірник, напечатаний там же 1674 р., має заголовок: „Трубы Словесь“, і обіймає проповіді в дні святих і нерухоми празники. Баранович відступив від способу Голятовського і Радивилівського — писати проповіді язиком близьким до народної мови. Він пише церковно-словянським язиком. Дивачність і шумність, — при скупости мисли, недостачі уяви і щирого чувства, — се визначні черти проповідей Лазаревих. Усі вони, можна сказати, складають ся з шумних фраз і вельми нудні. Свого часу вони могли припасти до вподоби хиба книжникам, що гонили за словами і вираженнями, але чей не були зрозумілі для народу. Впрочім Лазар, як здає ся, і писав їх, маючи на увазі більше приподобати ся Олексієви Михайловичу, котрий любив вишукану і шумну мову. Оба збірники присвячені цареви.¹⁾ В своїх проповідях Лазар любить звичайно обертати ся коло значія слів і всяких зверхних признаков, пописує ся зближеннями і протиставленнями, розтягає до дивоглядности тексти св. письма, а ні трохи їх не поясняє. Одно яке небудь слово спонукує Барановича глядіти чогось похожего в іншим предметі, при котрім можна би найти й ужити подібне слово; н. пр. Христос уздоровляє хорого в овечій купелі: — Христос є баранцем з золотим руном; в овечій купелі пять хідників — проповідник нагадує пять ран Христових, пять чувств людських і розводить ся про се. Ще дивніше стрічаємо таке зближене слів у проповіді в день св. Юрія в „Трубахъ Словесь“. Великомученика Юрія колесували. Колесо сей час наводить проповідника на образ перстения при заручинах і вінця — і се Юрій, яко дівчина чиста, був заручений Христови, а замість вінця прийняв колесо. Се

¹⁾ На заголовній картці „Меча Духовного“ представлені зображення іздців, що їдуть розвеселяти Царство Боже, образи царів Давида, Константина, на останку царя Олексія Михайловича, цариці, трех царевичів, родословне царське дерево і ін. Найвидніше місце займає над царем і його родиною зображене двоголового орла з трема вінцями. В переднім слові поясняє автор, що сей орел є символом двох природ Христових; вінець по середині — „Христось посреди“, під ногами в орла місяць — знамя варварів, котре орел зітре силою хрестною. Орел шугає по воздуху, він цар усіх птиц і підчиняє їх своїй власти.

колесо нагадує небесний зоряний кружок; „ради небесъ Георгій твориль кругъ на колесѣ“; та се колесо нагадує проповідникови сьвітський грішний предмет — танець, котрий виводять колесом, хороводом, і проповідник замічає, що таке колесо веде в гиєну огнену. Лазар любить уживати в проповідях молитов, повних дивачности і пустих слів. Ось-як він відзиває ся до Пресьв. Богородиці: „Аще были быхомъ центипедесъ стоножны, всѣ мы бы къ Богородицы прилѣжно притекали яко грѣшныи. Аще быхомъ были центимани сторучныи, всѣ мы бы Твоей ризѣ посвященной прикасалися“.

Кілька мов написав Баранович цареви Олексієви Михайловичу на різні случаї в його житю. По смерти цариці Марії Іліїної, Лазар написав йому вірадрну мову, наповнену всїякими зужитими фразами. Коли цар оженив ся з другою жінкою, Лазар прислав йому привіт. Коли цар відбув обряд представлення Федора царевича народови, Лазар з того приводу написав річ, що визначала ся крайнім підкаджуванєм: проповідник порівнує царя Олексія Михайловича з Богом, що показав над водами йорданськими улюбленого сина свого, а царевичеви Федорови вкладає в уста слова Христа: „Отче! прослави Сына Своего“ і ін. Смерть Олексія Михайловича дала Лазареви привід написати віршами і напечатати „Плачъ о преставленіи царя и привѣтствіе новому“, а по смерти Федора, коли на престіл посадили двох царів, Лазар написав книгу: „Благодать и Истина Христова“. Се — реторичне вихвалюване царів, перемішане віршами такого рода:

„Исусъ и Марія по пять литеръ мають,
Иже пять пальцевъ мають, да ти складають,
Пять источникъ на крестѣ отъ Христа исплуди,
Бы писаню тѣхъ именъ пять литеръ служили“ і т. д.)

Крім українських творів, Лазар написав і напечатав кілька творів по польськи. Іменно: „Житя сьвятых“, „Вір-

) До сеї книги доданий великий символічний рисунок, де зображений Христос, як благословить царів, жінка з крилами, ангел з громовими стрілами і списами, храм премудрости на семи стовпах з образом на нім орла з серцями на грудях, зображення царів, архієреїв і т. ін. Сей рисунок замітний своїм мистецьким викінченем.

шований твір про случай людського життя“, і „Нова міра старій вірі“. Останній твір полемічний, написаний в обороні православя і викликаний зачіпками на Східну Церкву єзуїта Бойми. В нїм між іншими Лазар указує нам на одну з важних причин переходу з православя на католицтво — на то, що всюда кричали, що православна віра є хлопською вірою.

XIII.

Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький і їх наслідники.

Перенесенє київської науки в Москву було вельми важною подією в історії української просвіти XVII-го віку.

Подія ся, надзвичайно багата своїми наслідками, почала ся поступенно, ледви помітно, і їй не слідували щіжкі нові установи і нічого величавого.

З московських бояр визначав ся тоді Федір Михайлович Ртищев. Се був чоловік старої Русі, але найлуччий чоловік, якого могла виробити стара Русь. Щиро благочестивий, оборонець сьвящених переказів і обичаїв старовини, він не вдоволяв ся, як інші, самим береженєм зверхних признак набожності; він належав до таких, що глядять внутрішнього зміслу зверхних признак; наука Христова потягала його до діл християнської чесноти. Ртищев видавав значні суми на викуп полонених, котрих тоді було чимало в музулманських землях, помагав бідолошним, заложив і удержував шпиталь для вбогих. Підчас війни з Польщею Ртищев, яко товариш царя, піклував ся ранними і немічними від зимна, велїв забирати їх і давати їм захист в найнятих для них пристановищах, удержував своїм накладом а по виході їх давав підмогу. Ртищев любив дуже читати книжки духовного змісту і ходити на богослуженє. Але ні се, ні то не могло вдоволити його в своїм тодішнім виді. Не всі твори сьвятих були йому приступні в словянським перекладі, але й рукописи тих, що він міг читати, не визначали ся правильною і одностійною зміслу. Ртищев добачав, що треба нових, правильніших перекладів; читанє самого сьв. письма викликувало в нїм бажанє дізнати ся, чи правильно воно переложено в такому виді, в яким було приступне для Русі. Печатних видань,

крім Острожського, не було; в рукописних були суперечности.

Ртищев прийшов до того переконання, що треба би конечно в Москві зайняти ся перекладами набожних книг. Богослуженє відправляли тоді, як здавна в Москві, недбало, беззмисленно, неблагочинно. Ртищев наставляв на те, щоби надати йому пригожий лад і зробити перегляд богослужебних книг. Цар Олексій Михайлович полюбив Ртищева. Характер сего боярина припав до вподоби спокійному цареві. Бояри знов споглядали на Федора Михайловича не зовсім приязно, навіть з насмішкою; в тім часі, коли найбільш гледіли на поверховність, видавав ся для многих чудаком такий, що надто задумував ся над внутрішнім зміслом зверхнього благочестя.

Ртищев знав, що в Києві вже робить ся се, про що він думав, і вірний зовсім своїй гадці, звернув ся там.

Взаємини України з Московщиною були часті. Ігумени українських монастирів просили у царів милостині; опісляж обертало ся до царя Михайла Федоровича і київське братство. В 1640 р. Петро Могила раяв цареві заложити в своїй столиці монастир, у котрім би старці і братя київського братського монастиря „дѣтей боярскихъ и простого сана людей грамотѣ греческой и словянской учили“. Таким робом сам реформатор вихованя на Україні перший обернув ся в Москву і просив, щоби там учинили се, чого потребувала Московщина. Годить ся замітити, що в своїм письмі до царя Петро Могила висловив ся, що він про се бє чолом государеві більше всяких своїх просьб. Так займала київського архіпастиря гадка розширяти розпочате ним діло на весь руський мир. В 1646 Петро Могила прислав наслідникові Михайла, цареві Олексієві, в дарі кілька коний і всілякі речі, що доказує його постійне бажанє звязи з Московщиною. Однак, мимо приязних відносин православної України до православної Московщини, у Москалів виробив ся пересуд против української просвіти і вони підозрівали чистоту правовірности київських духовних письменників і наставників. По части самі Українці викликували такі пересуди. За житя патріярха Філарета, оден Київлянин, ігумен, доносив на учительне евангеліє свого земляка

Кирила Транквиліона Ставровецького. Оцінку сего твору поручено двом московським книжникам: богоявленському ігуменови Ілії і соборному ключареві Іванови Шевелеви. Не знаючи язика, яким був написаний твір українського письменника, вони находили єретицький змісл там, де стрічали ся граматичні питоменности і незрозуміле для них значіне слів.¹⁾

Москалі вважали себе одиноким справдешно православним народом у цілому сьвітї; Греки, що дали Руси хрещене, втерjali над ними давний свій чарівний вплив; Москалі не довіряли грецьким книгам, тому що Греки жили під властю невірних, а виховували ся і печатали свої книги на Заході. Москалі вважали свої старі переклади правильнішими, як грецькі первовзори в такім виді, як вони були напечатані; такий погляд особливо ствердили ті, що поправляли книжки за патрiарха Осипа. Сам Никон спершу поділяв сей погляд і говорив, що, як „Українці так і Греки втерjali віру і кріпость добрих звичаїв; спокій і честь їх улестили, вони роблять для свого черева і нема в них постійности“...

Поява київських учених у Москві очевидно мусіла стрітити багато неприяного, але боярин Ртищев, котрого піддержував цар, приватно підняв ся своїм накладом пересилити й удержати кількох київських учених „ради обученія словеноросійського народа еллинскому наказанію“.

Жаль, що нам невідомі перші зносини Ртищева з Києвом в тій цілі, та на його просьбу кількох ченців учених рішило ся покинути родину і служити справі духовної просьвіти в московському господарстві і здійснили таким способом одну із горячих гадок покійного Петра

¹⁾ Так н. пр. у Транквиліона про розп'яте Христа було висловлено: „пригвоздили до хреста“. Московські книжники обурили ся, добачали там єресь і говорили, що треба писати „ко кресту“; або найновіше слово рѣчь — в значіню вещи (по лат. res — rzecz) вони взяли се слово в такім розуміню, як то вживали в Московщині, і написали автори такі думки, яких він зовсім не мав. Густинські монахи, як ми вже замітили, іменем Ісаї Кошинського впевняли Москалів, що Могила зрадником православя.

Могили. Головним з тих приїзжих учених був єромонах Братського монастиря Епіфаній Славинецький¹⁾.

Вихованець києвомогилянської колегії, Епіфаній докінчив своє образование за границею, опісляж був учителем в тій же київській колегії, де сам учив ся. Годі було найти чоловіка гіднішого до сего, щоби розпочати ним чергу вчених. Епіфаній був, на той вік, вельми учений: дуже добре знав грецький і латинський язик, мав відомости з єврейського язика; він вивчив писання сьв. отців і цілу духовну грецьку і латинську літературу, знав добре історію і церковну археологію. Він був лагідної, скупленої вдачі, висше цїнив відокремлене жите кабінетного вченого як заходи около почесний, не терпів ніяких поривів житя, цїлим серцем віддавав ся науці, але се не спиняло його прикладати свою науку до найконечніших потреб тогочасних. Славинецький був, словом, одним з тих учених, котрі хоч і живуть кабінетними затворниками, однак працюють не без хісна для сучасних потреб своєї суспільности. Славинецький умів погодити ся з усіми, нікого не дратував заявами своєї умової висшости і своєю бездокорною чеснотою добув собі загальну пошану.

Никон познакомив ся з ним, полюбив його, змінив своє упередженє против Українців і в усім здав ся на його у важному ділі поправи книг.

Перші праці Славинецького обмежали ся перекладами всяких творів сьв. отців. Ртищев помістив його з братиєю в новозбудованім Андрєївськім Преображенськім монастирі на березі Москви-ріки (між Калужськими воротами а Воробєвими горами, де тепер дім „Общественаго Призрїнія“). Крім перекладу книжок мали київські ченці учити молодців: у тім самім монастирі була основана школа.

Та не довго довело ся Славинецькому прожити в тім відокремленю. Цар настановив його коректором печатні і перевів у Чудів монастир, де також була школа, перенесена там з забудованя печатні. Славинецькому головно поручили важне діло поправи книжок. Займаючись нена-

¹⁾ Не знаємо певно числа всіх черців, що з ним прибули. Опісля кружок учених трудовиків, що трудили ся під проводом Епіфанія, зріс до 30 людей, але в число їх входили вже й Москалі.

станно научними справами, Славинецький прожив у Москві 26 літ, і пробував із своїми помічниками також в архієрейськiм домі, в Крутицах, де був гарний сад, багатий водою. Він усе оставав єромонахом, яким прибув з Києва, і тільки раз взяв участь в суспільній справі, іменню тоді, як хотіли судити Никона. Заявивши свій погляд, сильно попертий церковними правними установами, вірний своему скромному чернечому стану, не став він спорити з саношитими противниками Никона і вернув до свого ученого відокремлення. Житє Епіфанія, як взагалі житє ученого трудовика, проминуло одностайно. Він цілий відбив ся тільки в своїх учених працях.

Поправу богослужбних книг почав Славинецький без поквaпности, з належною розвагою. В тій ціли вислано на Схід Арсенія Суханова за всякими старими рукописями. Тільки обложивши ся громадно скількостю грецьких і словянських відписів, взяв ся Епіфаній до поправки книг. Помагали йому земляки, що з ним приїхали: Арсеній Сатановський і Данило Птицький, Арсеній Грек, опісля кількох Москалів: коректорів і писців печатних діл¹⁾.

Під проводом Епіфанія напечатано богослужбні книги поправно, так як вони доси остали в уживаню по церквах в цілій Московщині а навіть у православних краях словянського мира. Сі книги були: Службник з переднім словом, котре зложив Епіфаній, Часослов, дві Тріоди: постна і цвітна, Слідованна псалтир, Обща Минея, Ірмолог. До тогож ряду богослужбної літератури, яко обясняючу книгу, можна додати Нову Скрижаль, переложену з грецького і напечатану 1656 р. Тут обясняє ся літургію і інші обряди східної Церкви. До сеї книги додав Епіфаній історію почину поправки книжок в Московщині, причини, котрі спонукали до сего діла, дії собору, що відбув ся з того приводу в Москві, і оборону проти нападів противників поправки книжок. Богослужбну реформу звичайно вважають ділом Никона, як загально приписують важні переміни, установи, заведеня, тим людям, що займали начальні уряди, коли тимчасом дійсно всю роботу сповняли

¹⁾ Се були: сьвященик Никифор, єродиякон Мойсей, бувший ігумен Сергий, Михайло Родостамав, Фрол Герасимів і чудівський чернець Евтимій, найбільш привязаний до Славинецького.

підчинені їм помічники, іноді мало відомі і незамітні. Противники богослужебної реформи охрестили її прихильників іменем Никоніян. Та, коли й справедливо належить ся вона патріярсі Никону, що пізнав вагу й конечність піднятих поправок, то ще з більшим правом треба признати сю реформу ділом Славинецького і помічників, що працювали під його проводом, тим більше, що Никон, хоч і розумний чоловік, та мало вчений, був приневолений справді у всім здавати ся на сумлінність і знане Епіфанія.

Разом з поправленими богослужебними книжками конечно було також видати церковні законні установи в поправленім виді. Епіфаній переложив правила сьв. Апостолів, Правила вселенських і місцевих соборів, Фотиїв Номоканон з обясненнями византийських правників Вальсамона і Властаря та Збірник церковних правил і византийських сьвітських законів, котрий уложив по грецьки Константин Арменопул.

Перекладна діяльність Епіфанія звернула ся на твори сьв. отців. Він переложив багато творів, з котрих деякі давно вже були відомі і люблені в словянських перекладах, але тим конечнійше було видати їх в поправнійшій виді¹⁾. Він ще переложив кілька житий сьвятих: Олексія Божого чоловіка, Федора Стратилата, великомучениці Катерини. Житя сих сьвятих вже перше ходили по руках читців та були поперекручувані вигадками і тому особливо здавало ся хосенним їх видати, як слід.

Епіфаній не обмежив ся самими релігійними творами в своїх перекладах. Він переложив з латинського кілька сьвітських книжок з обсягу педагогіки, історії, географії а навіть анатомії:²⁾ годі однак сказати, щоби літературна стійність перекладів Епіфанія могла приманювати до них

¹⁾ Кілька творів Атаназія Александрийського (Чотири слова). Пятьдесят слів Григорія Богослова, Бесіда Івана Золотоустого на пятьдесятницю, Івана Дамаскина Про віру православну, Слово о поклонах образам. Сі твори були печатані.

²⁾ Уставы гражданно-правительные; отъ Фукидидовы исторіи книга первая; о убіеніи краля аггельскаго; Гражданство и обученіе нравовъ дѣтскихъ; Географіи двѣ части Европа и Асія; Книга врачевская, Анатомія, сь латинскаго отъ книги Андрея Вессалія Брукселенска.

багато читців. Перекладчик, великий букваліст, хотів перекладати як можна ближше до первовзору і замість віддавати змісл первовзору зворотами питомими язикови, на котрий перекладав, він кує самовільно словянські слова на грецький лад, дає словянській мові грецький склад, взагалі склад його перекладів тяжкий, темний, іноді незрозумілий.¹⁾ В самім його перекладі богослужебних книжок стрічаємо також тяжкі і незрозумілі звороти.

Найголовнішою думкою, що займала Славинецького ціле житє, був новий учений переклад Біблії; жаль, що гадка та не здійснила ся. Замість нового перекладу в 1663 р. напечатано Біблію з Острожського виданя з деякими незначними поправками різких похибок (н. пр. замість: „изъядоша седмь кравъ—изыдоша седмь кравъ“ і т. п.) В переднім слові до сеї Біблії, мабуть укладу самого Славинецького, яко головного коректора печатні, подані дві головні причини, котрі спиняли научнійше виданє Біблії. Першою причиною був пересуд тогочасний, неначєб у Греків попсувало ся благочестє, що їх книги поперекручувані, і найправильнійший текст містить ся в старих словянських перекладах; друга причина, після вислову переднього слова, ще важнійша — „неудобоносимое время, настоятельство браней, вещей въ мірѣ оскудѣніе“, себ то невдачні воєнні обставини і наслідком сего недостача середників, що були конечні в значній кількості до сего діла. „Кждому легко зрозуміти — сказано дальше в передньому слові, — що ніяк не можна було починати і довести до кінця сего діла“. Однак само вже виданє печатне Біблії в Москві було новою появою свого часу; Славинецький же не кидав думки про лучче виданє; і після того, як скінчили ся тяжкі війни, він почав невідступно просити царя, владик і бояр, призвоити на новий

¹⁾ Яко взорець перекладу випишемо н. пр. обясненє, що таке образ: „Всяка икона изъявительна есть и показательна, яко что глаголю, понеже человекъ ниже виднаго, нагое имать знаніе тѣломъ покровенній души, ниже по немъ будущихъ, ниже мѣстомъ разстоящихъ и отсутствующихъ, яко мѣстомъ и лѣтомъ описанный къ наставленію знанія и явленію и народствованію сокровенныхъ примыслися икона всякоже къ пользѣ и благодѣянію и спасенію, яко да століствуемъ и являемымъ вещемъ раззнаемъ сокровенная“ и т. д.

переклад сьв. письма. „Ми — говорив він — не маємо гарно переложеної Біблії; навіть в євангелії є помилки; і ми за се дізнаємо докору і крайної ганьби від чужоземних народів“. В 1674 р. собор, що відбув ся при участі царя Олексія Михайловича, поручив Славинецькому зробити новий переклад Біблії, під доглядом Павла Сарського, що справував уряд патріярха. Під рукою були в Епіфанія дві печатні Біблії грецькі і крім сего багато рукописий, як грецьких так і словянських, з котрих многі привіз Суханов із Сходу. Та Епіфаній успів перевести тільки Новий Завіт і Пятикниже. Смерть спинила його роботу.

Славинецький користував ся своїм фільольогічним знанєм і видав два словарі: оден фільольогічний, для обясненя слів, котрі стрічаємо в церковних книгах і в церковнім богослуженю; другий — грецько-словянсько-латинський, де поміщено до 7000 слів. Оба сі словарі ще не видані.

Епіфаній писав проповіді і науки. Ся діяльність також відповідала тогочасним вимогам. Проповідь була тоді в Московщині новиною. Від XV. в. ніхто там не говорив проповідий, ніхто навіть не вважав се хосенним ділом говорити їх, навпаки, там думали, що вони можуть давати привід до вільнодумства і єресий. Патріярх Никон, перший з московських єрархів, завів у богослуженю проповіді і поручив Епіфанію читати для народу науки, зовсім здаючи ся на його правовірність і ученість. „Поученія Отцовь Церкви“, переложені Епіфанієм з грецького, уживав він в практиці і читав їх в церкві. Крім перекладених проповідий, написав він около 50 слів власного твору, котрі доси остають в рукописах. Проповіді Епіфанія похожі більше на розправи, як на науки для народу. Епіфаній обясняє догми і символи Церкви, значіне празників і розбирає ученим способом всілякі сторони християнської науки. Проповіді його наповнені многими виписками з церковних письменників; сі виписки наведені в рукописах навіть не в перекладі, так що в такій формі можна їх було читати хіба ученим. Але, як думають, проповідник перекладав сі місця підчас виголошеня проповіді. Чимало місць наводив Епіфаній з грецьких філософів а навіть

поетів (та далеко з більшою критикою, як інші українські проповідники). Склад його проповідей, — хоч і значно луччий від складу перекладів, виданих під його проводом, — а всеж дивоглядний і переповнений метафорами.¹⁾ Є кілька проповідей, де Славинецький захоплює питання сучасного життя. В одній з таких проповідей, що починає ся словами: „Людіє, сѣдящіє во тьмѣ“, проповідник говорить про хосен із знаня грецького язика і виступає гнівно проти тодішних прихильників неучтва, а для прикладу згадує про Марка Катона, що противив ся розширенню грецької просвіти в Римі. „В нинішних часах — говорить він — багато ми бачимо осліплених людей, що полюбили темноту невіжі, ненавидять сьвітло науки, завидують тим, що бажають ним просьвітити інших, шкодять їм обмовами, лукавством, обманою, подібно тому, як сови, по своїй природі, люблять темноту і ховають ся, як засіяє сонячне сьвітло, так і сі духові сови, ненависники науки, сховають ся в любу їм темряву, коли ясна благодать пресьвітлої царської милости захоче знищити темноту, прогнати темну обману і ласкаво позволить засіяти сьвітлу науки і просьвічати природний людський розум“. Ся любов до просвіти виражає ся у його в науці до сьвященників, де він так поучає сьвященника: „Дбай і старай ся всім серцем і душею, скільки твоєї сили стане, наставай на царя і всіх засібних людей, щоби всюди закладали школи для малих дітий, а за се, більше всіх чеснот, одержиш відпущенє гріхів своїх“! Наука до сьвященників замітна також і в інших сучасних відносинах, позаяк проповідник поучає сьвященників: щó вони повинні говорити своїм духовним дітям. Тут Славинецький доторкує ся ложного благочестя, каже, щоби ніхто не думав спасти ся моли-

¹⁾ Він напминає своїх слухачів: „Изсѣчь душевредное стволіє неправды богоизошрненнымъ сѣчивомъ покаянія, изкоренить изъ сердце пагубный волчець лукавства, сожечь умовредное терніє ненависти божественнымъ пламенемъ любви, одождить мысленную землю душъ небеснымъ дождемъ евангельскаго ученія, наводнить се слезными водами, возраститъ на ней благопотребное быліє кротости, воздержанія, цѣломудрія, милосердія, братолюбія, украсить благовоными цвѣтами всякихъ добродѣтелей и воздать благой плодь правды“.

твами святих угодників, коли сам жиє в гріхах, приказує почитати образи, але нагадує, що се тільки зображення, величати святих, але тільки яко слуг Божих: „тіж — додає проповідник, — що хотять поклоняти ся образам, як богам, заслугують на вічний огонь“. Замітно, яку науку приказує він святикам подавати для панів що до їх слуг і підвласних. „Будь для слуг своїх таким, яким хочеш, щоби був для тебе владика. Не накладай на пахарів роботи над їх сили, не гнівай їх, щоби голосія їх і зітхання не дійшли до Господа. Най вони мають справедливий поділ в роботі і данині. Лучче набути мало користи з правдою, як багато з неправдою. Гляди, як тяжко добувають вони для себе свої потреби: ті виправляють ся в далеку дорогу суходолом і морем, добувають собі достатки довгою розлукою з домом, інші двигають ярмо щоденного терпіння в тяжких пахарських роботах, збираюгь земні плоди і цїнять найменше зернятко“.

В слові про милостиню проповідник живими красками зображає всякі положеня людського страданя, що потребує підмоги й помочи. Він не дуже любить тих, що просять милостині і щирійше відносить ся до тих, що соромлять ся або не можуть просити, не хотять валяти ся і вештати ся по улицах, а тимчасом гірко страдають. Такі вдови, що лишили ся без чоловіків у нужді з малими дітьми, з дорослими дівчатами: „Діти хотять хліба, слуги — платні, дівчата — одежі, сини — науки або ремесла, а тимчасом вірителі домагають ся довгів, позивають, беруть застави, вониж стидають ся просити“. Опісля проповідник зображає страданя сиріт у всяких положенях: „От покину, те хлопя плаче, як його не помилувати? хто може бути гіднійший милосердя, як не безрозумне єство, що не знає свого лиха? Ось діти, що лишили ся без родителїв; опікунів не мають, або сі не дбають про них, ось дорослі дівчата без одежі, без науки, в голоді і нужді... А тут бідні селяни: в тих скотина вигинула, в того пан усе забрав, у іншого вояк все заграбив, а тут цар домагає ся данини, пан чиншу, робитиб йому та нема чим“... До тих, що гідні помилуваня, зачисляє подорожного і заходця: „Не про того заходця говоримо, що йде в чужий край збогатити ся, а про сего, що зайде там задля якої потреби, н. пр. глядить служби

в доброго господаря, або оженить ся з чужоземкою, а відтак через розбій, недугу або яке інше нещастє втерєє знов свій достаток, нема в його приятелїв, нї знакомих і язика краєвого не знає. Такого треба пожалувати“. Але доторкуючи ся роздаваня милостинї всякому, кого стрітимо, проповідник гудить розповсюджений тоді на Україні погляд (і тепер він єствує), що належить давати кождому, хто попросить Христа ради. „Як ти бачиш прошака здорового і не старого, а даєш йому милостиню — то сам стаєш спільником гріха. Соромно дивити ся, як у нас розмножили ся волоцюги, гільтаї, обманці, як много жінок здорових носить ся по улицях з дітьми, а ще більше дівок. Інші за гроші наймають малих дітей і з їх підмогою збирають милостиню, а ночі проводять у всякім безчиньстві“. Він виступає також проти вештаня черцїв і черниць і разом указує і на причини сего вештаня. „Наставники тратять монастирські достатки на свої ласощі, гостять у себе панів, удержують вигодовані коні, приготовляють собі смачну і дорогу їду, а бідній братії дають непогожу, сиру і гнилу страву“. Він домагає ся, щоби архієреї старали ся усунути се безчиньство, а сьвітська управа, після його думки, повинна закладати захисти для вельми старих і хорих, обезпечати їх і глядіти, щоби приміщені там не втікали відтіль і не вештали ся по сьвітї. На останку Епіфаній рає для приміщення бідних і для усуненя безчиньства оснувати братство або товариства милосердя. Хто буде давати гроші, а хто помагати своїм трудом. Кождої неділі будуть братчики сходити ся на пораду між собою і виберуть зпоміж себе десять орудників. Посторонні відвідувачі будуть приходити і звіщати братчиків про людські потреби. Братчики будуть радити ся: кому, чим і скілько помогти, вважаючи після потреби: іншим бідним можна давати підмогу на якийсь час, іншим постійну до самої смерти. Жінки можуть оснувати своє товариство милосердя і зібравши датки, що неділі відсилати до головного складу; на останку Епіфаній рає заложити скарбону і давати з неї бідним позички, а як буде багато грошей в скарбонї, то можна давати і засібним, але в обох случаях без лихви.

До сеї гадки, очевидно, спонукав Славинецького приклад українських братств з тою значною ріжницею,

що товариство, котре він предкладав, було чисто добродійне, тимчасом як українські братства мали ціль давати захист православию і науку дітям. Одна з проповідий Славинецького вимірена проти розкольників, котрих він зве непокірними і дорікає їм не від себе, а в імени Церкви, та дотикає переважно тих письменників, що розсівали в народі твори проти поправи книг. Новітні учителі тайно складають ложні писаня і тим викликають між народом роздумуваня і сумятицю. Вони самі боять ся або соромлять ся показати своє лице. А хто покликав їх до тайної науки або лучче сказати зворушеня народу? Не Бог, не архіереї; своєю гордою особистою думкою і гордовитим умом дійшли вони до сего. Вже не тільки мужчини, але й жінки, котрим Апостол учити не каже, пустили ся на то. Сліпі неuki, що ледво навикли читати складами, що не мають і тямки про граматику, не то вже про риторику, філософію, теологію, люди, що навіть не посмакували науки, важать ся розбирати сьв. письмо, або, лучче сказати, перекручувати його, обмовляють і судять мужів вправних в словянським і грецьким язичі. Не бачать неuki, що в нас поправляли не догми віри, а лише деякі вислови, змінені з недогаду або через помилку несвідомих писців, або несвідомостю печатняних коректорів.

Крім усіх згаданих творів, Славинецький написав ще кілька канонів, похвальних слів, радісне письмо до княгині Радивилової, твір про уступлене з престола патрарха Никона, твір „о псалмахъ, превращенныхъ отъ Аполлинарія“ і т. ін. Ще не зовсім відомі і не висліджені всі його твори.

Славинецький умер 19. листопада 1675 р., записавши київському братству свою невелику бібліотеку. Крім книжок лишило ся по нїм вісімдесять червінців і срібний годинник з ланцюжком вартний 20 рублів. Червінці розіслано по ріжних українських монастирях, а більшу часть книжок лишено в Москві, опріч 31, висланих на київське братство; за все останнє виплачено гроші.

Епіфаній Славинецький похований в московським Чудовім монастирі.¹⁾

¹⁾ На гробі його такий напис:

„Преходяй человекъ! здѣ ставъ да зриаеши,
Дондеже въ мірѣ семь обитаеши;

По Епіфанію Славинецькім з українських приходців в Москву ніхто не мав такого важного впливу, як Симеон Петровський-Ситиянович; від місця, звідкіля прибув у столицю, він звичайно зве ся Симеоном Полоцьким.

Житє сего чоловіка до перенесеня його в Москву нам зовсім не відоме. Маємо основу думати, що він родив ся 1628 року, вчив ся у київській колегії, опісля в заграничних наукових заведенях, а вернувши до свого краю, Білоруси, вступив у черці. Олексій Михайлович познакомив ся з ним у Полоцку. В 1664 р. Симеон прибув у Москву і поселив ся в Спаському монастирі за рядом образів. З ним приїхала його челядь. Йому веліли давати з двора пожиток; та лишили ся його письма до царя — цікаві не стільки для вдачі Полоцького, скільки задля черт тодішнього ладу — з котрих добачаємо, що хоч і сам цар визначив Симеонови прожиток, а всеж він був приневолений кілька разів обертати ся до царя з письмами, щоб йому видавали приобіцяне. Таким робом, крім прожитку для себе і для своєї челяди, він просив, щоб йому, після обіцянки, видавали дрова в зиму студінь і обрік для його коний. Вдача сего чоловіка не була схожа з вдачею Епіфанія. Він не вдоволяв ся скромними килейними вченими працями; він ненастанно нагадував про себе на дворі, кланяв ся государеві, писав привіти віршом, вихвалюваня всілякі, і добив ся такої ласки, що став учителем царевича Федора, а при кінці володарства Олексія Михайловича звеселяв царя і його двір комедиями свого твору.

Твори Полоцького не виявляють в нім великої науки; він зовсім не знав по грецьки; Епіфаній Славинецький не дуже любив його, як часто не люблять сумлінні трудовики учені поверховних людий; колиж Симеон набивав ся до його за помічника при поправі книжок, Епіфаній усував ся

Здѣ бо лежитъ мудрѣйшій отецъ Епифаній,
Перетолковникъ изящный Священныхъ Писаній,
Философъ и Іерей въ монасѣхъ честный,
Его же да вселить Господь и въ рай небесный
За множайшии его труды въ писаніихъ
Тщанно-мудрословные въ Претолкованіихъ
На память ему да будетъ
Вѣчно и не отбудеть“.

від Симеона, хоч яко добродушний чоловік радо відповідав йому на всілякі питання, з якими звертав ся до його Симеон, далеко менше учений як він. Хоч не вспів Симеон добити ся значіня у строгого вченого, а всеж він усюди висував ся, славив ся оборонцем православя проти розколу, богословом, проповідником, віршописцем. Замітного таланту в його не було ні до одного з тих заводів, та його твори займаві, позаяк дотикають сучасних питань жита і подають багато питомого в тогочаснім дусі.

В 1667 р., як розгоріла ся боротьба з розкольниками, патріарх Осип велів напечатати книгу під заголовком: „Жезль Православія“, споруджену Симеоном. В довгім переднім слові, повнім балаканя, автор звертає ся з сильним підкаджуванєм до архієреїв загалом і вихвалює їх велике значіне. Сам твір ділить ся на дві часті. В першій часті обжаловує чолобитне письмо попа Микити Пустосьвята, подане цареві проти новопоправлених книг а найбільш проти книги „Новая Скрижаль“; друга часть твору Полоцького вимірена проти чолобитного письма попа Лазаря. Микита Пустосьвят намагає ся на основі самовільно підданого змислу вирваних фраз обвиняти Никона і коректорів книг о єреси. Симеон виказує Микиті, що він не знає граматики, і тому не розуміє, що́ читає. Таким робом взявши одно місце перекладу, де є мова про чоловіка, що несе хрест, Микита зрозумів се місце так, що там мова про Христа, тимчасом мова була не про Христа, а про переступника засудженого на кару.¹⁾ До такого ряду похибок належить виступленє Микити проти молитви при хрещеню. Микита доказував, неначеб виходив такий змисл, що звиває ся нечистого духа (мимо хибности сеї замітки, відпертої ще Симеоном Полоцьким, її доси повтаряють розкольники між важними докорами), між тим усе пішло

¹⁾ „Видѣвши сіе, годствуєть въ Никитѣ, иже дерзавъ во божественныя глубины умъ свой пуццати, се на брезѣ грамматическаго разума и въ мелкости ея утопаєть, солнце хотѣвый соглядати, стези не видить. Приидите сѣмо и малѣйшія отроцы грамматическія хитрости рачителіе, виджѣте и судите о Христѣ, Дамаскинъ монахъ написаль сія. Виджѣте, колико умень буесловець Никита, не о Христѣ Господѣ сія есть писано, но о татѣ и разбойницѣ или за иный который грѣхъ осужденномъ на смерть крестную человекѣ“.

відтіля, що несвідомий добре словянської граматики прихильник старовірства не знав різниці пятого відмінка від першого.¹⁾

Спір Симеона з Микитою заходить в богословські дрібниці, н. пр. — про спосіб воплощення Христового. Та тут Симеон запустивши ся в розумованя мимовільно виказав вплив католицтва, котрий відбив ся на нїм з того часу, як він бував по римсько-католицьких школах. Він між іншими признає, що нереміна сьв. дарів на літургії наступає, як сьвященик виголошує слова Спасителя: „Прїимите і. и.“, тоді як (за що опісля і винували Симеона) східна Церква інакше розумувала.

Спір Симеона з Микитою доторкав також питань про „двоперстїє“, про чотироконечний хрест (котрий розкольники звуть латинським хрестом), про двократне аллилуя і ін. Настрій, з яким Симеон виступає на свого противника, переходить в насмішку: Симеон називає його буйним в словах, нечестивим, окаянным, смердячим цапом, свинею, що рие церковний огород, розбійником, зогнилим удом і т. ін.

Спір з Лазарем обертає ся більше, яко спір з Микитою, в обсягу звичаїв зверхнього богослуженя, або доторкає зачіпок Лазаря що до слів і висловів у перекладах, котрими в новопоправлених книгах заступлено давні однозначні вислови або задля буквальної близькости до первозору або для граматичної правильности речі.²⁾ В різних обрядах, що тоді приняла і установила Церква, добачає Лазар впливу то латинства, то вірменьства; чому н. пр. плащеницю кладуть головою на полудень, чому на велик-

¹⁾ „Да не снидетъ со крещаящимся, молимся Тебѣ Господи, духъ лукавый, помраченіе помысловъ и мятежь мыслей наводяй“.

²⁾ Н. пр., замість: „смертію на смерть наступи“ — смертію смерть поправъ; замість: „его же величающе Тебе, Дѣва, ублажаемъ“ — его же величающе Дѣву ублажаемъ; замість: „яко воистину блажити тя, Богородице“ — яко воистину блажити тя, Богородицу: зам.: „Христось воскресый изъ мертвыхъ, истинный Богъ нашъ, молитвами пречистыя его Матере“ — молитвами пречистыя своая матере; — і таке інше. Найвисше дитинство поглядів і понятій виразило ся в тім, що в звісній пісні на літургії „единъ свять, единъ Господь Исусъ Христось“ в слові „Исусъ“ Лазар вичитує злучник і добачає розділене особи Христової.

день читають диякони євангеліє в різних місцях церкви; чому сьвященик сидить на сповіди, чому архієреї благословлять обома руками, чому заведено сьпів, що нагадує органи і т. ін.; на все відповідає Симеон поясненнями, але примішує іноді й насмійшки. Особливо розлютив ся він за те, що Лазар у своїм чолобитнім письмі представляв цареві, що не гоже роблять, поминаючи його „тишайшимъ и кротчайшимъ“, і слова в ектеніях „о всей палатѣ и воинствѣ“ обясняв так, неначеб тут була мова не про здорове і спасене царя, не про його бояр і вояків, а про якісь камінні палати та про палатне військо. „О клеветниче Лазарю — відзиває ся до його Симеон — як ти Бога не боїш ся і людей не соромиш ся; неначеб ми, називаючи государя „тишайшимъ и кротчайшимъ“, насмівали ся над іменем великого государя нашого. Неуку! Нерозумний злослівче!... А що ти набріхуєш, неначе ми не творимо молитов про бояр, но молимо ся про камінні палати і палатне військо, то такий закид намісць відповіді лучче оплювати і обсьміяти і тобі уста загородити палицею, як псови брехливому!...“ Опісля обясняє йому Симеон, що слово „палата“ заступає бояр і військо „черезъ образъ грамматическій и риторскій, именуемый синекдохе, еже различными образы бываетъ, егда едино изъ другого коимъ либо обычаемъ познавается“.

В 1670 р. Симеон написав великий богословський твір п. з.: „Вънецъ вѣры католическія“. Він бере так званий великий апостольський символ віри і після його членів розділяє різні богословські предмети, викладаючи їх у формі питань і відповідей.¹⁾ Такий спосіб дає йому повід після взірця середньовічних схолястиків задавати вельми вигадані і дрібні питання, подає всілякі думки про сї питання, зачерпнуті то із східних, то з західних письменників, а нерідко і з апокрифічних творів. Чому н. пр. Христос родив ся в грудні? в яким часі дня відбуло ся благовіщенє і рїздво? Чи міг Христос говорити зараз по своїм рїздві? Чому Христа пригвоздили до хреста чотирма, а не трема гвоз-

¹⁾ Три перші глави складають неначе вступ: там мова про се, що таке християни, відкіля їх віра, про єреси, а потім чотирнайцять глав посвячено членам апостольського символа.

дями? Чи всю кров виляну на хресті знов прийняв Христос при воскресеню, чи частини єї лишили ся і змішали ся з землею і т. ін. Слїдуючи за апостольським символом, коли прийшло говорити про Творця і творене, Симеон виложив питому собі і дивоглядну систему космографії, що показує його знакомство з західними астрольоґічними бриднями; добутки сучасних йому наукових дослїдів мало його чіпали ся. Є троє небес: емпірейське, нерухоме, найвисше кристалне, що порушає ся з невимовною скоростю і — простір обlačний, розділений на два пояси, перший — нерухомих зьвїзд, а другий планет. Планетне небо розділяє ся на сім кругів або поясів після числа планет тоді відомих: (Крон, Дїй, Ар, сонце, Афродита, Гермій, луна). Симеон наводить небеличні віддали від одної планети до другої. Від землі до простору обlačного вісімдесять тем миль (т. є 800.000), а від поверхні землі до емпірейського неба так далеко, що як би там їхав по вісімдесять миль на годину, то треба би на то 50.000 лїт. Зьвїзди описує він ось як: „веществомъ чисты, образомъ круглы, количествомъ велики, явленіемъ малы, качествомъ свѣтлы, дольныхъ вещей родительны“ (мають вплив на воздушні зміни). Планети положені що до місця низше зьвїзд; іноді вони ходять одною дорогою із зьвїздами, а іноді противною. Найменша зьвїзда вісімдесять разів більша від землі, а слїдуючи що до величини зьвїзда перевищає простір землі 170 разів. Сонце 166 разів більше від землі; а місяць 30 разів менший. Що година сонце відбуває 7160 миль, з котрих кожда вимагає дві годині людського ходу. Земля представляє ся круглою, чорною, тяжкою, холодною; вона „кентръ“ (осередок) усього сьвіта, мрачна і містить в собі пекло. Трясенє землі походить від сїпаня замкнених в єї нутрі духів.

Симеон задержує ся з більшою увагою над сотворенем і грїховним упадком чоловіка, наводить всїякі думки про се, скілько часу був Адам в раю, і більше нахляє ся до тих, котрі думали, що первісна пара провела тільки три години і згрїшила о шестій годині, тому і Христос, викупаючи людскість від прародительського грїху, був розпятий о шестій годині. Розбираючи питанє про чародїя, Симеон приходить до такої думки, що як би люди не

згрішили, то починались би і родили звичайним способом, але тільки з сею різницею, що починались би без непогамованої страсти, а родились би без сопуху і болізни. Родителі, проживши в земному раю, уступалиб своє місце дітям, а самі переносилиб ся на небо, і таким робом помножене роду людського наповняло би число упавших ангелів, позаяк чоловік до того і був сотворений, щоби заступити відпавших від Бога духів. Злі ангели, що повстали проти Бога, не належали до одного якого-небудь чину, котрий цілою своєю корпорацією упав і втертя щасливість; їх заманив сатана з різних ангельських чинів, сам же сатана належав до найвисших і найблизших Богови небесних духів. В главі про воскресенє вмерлих авторови насувають ся на думку найдивачнійші питання, н. пр., чи воскреснуть умерлі з волосем і нігтями, позаяк у чоловіка, що їх ціле своє жите обрізував, могло нарости дуже багато? Се питанє рішає так: воскреснуть, але на стілько, на скілько треба для окраси тіла. Чи воскреснуть кишки? Воскреснуть — відповідає Симеон: — та будуть наповнені не смердячим калом, а добірною вогкостю. Сімя в чоловіці не буде, позаяк Христос сказав: у воскресеню не женять ся, не посягають. Та ось ще питання. Ціле тіло чоловіка зотліло, а всі його части мають воскреснути. Як вони тоді злучать ся з собою? Чи можуть ріжнородні части злучити ся н. пр., кість з костію, жили з кровю? і т. д. — Ні, — відповідає наш мудрець: — тільки порох однакових частий може злучити ся; то, що було в руці, може опинити ся в нозі, бо се не змінє тожсамости особи людської, але порох ріжнородних частий не може змішати ся і то, що складало жили, не може творити крові, або се, що складало мясо, не може вйти в склад крові або костий, інакше — все рівно: як би хто зруйнував срібне начине з золотою покришкою, потім з покришки зробив начине, а з начиня покришку; чи начине моглоб звати ся давним начинєм?

Конець сьвіта займає особливу увагу і тут появляє ся на видні найбільше різних вікових вигадів релігійної уяви. Антихрист вельми займає Симеона; автор наводить ріжні гадки про сю особистість; одні уважали його воплощеним дияволом, інші — чоловіком, слугою диявола, або

лучче сказати, якимсь полудияволом, тому що видумували оповідання про його чудний почин на сьвітї, і при сїм диявол грає важну ролю. Симеон думає, що антихрист буде чоловіком і подібно всїм людям буде мати в себе ангела хоронителя, але віддасть ся злу, відступить від Бога, і ангел хоронитель покине його. Антихрист — чоловік з незвичайними умовими спосібностями, він буде сьвідомий, як ніхто, але zarazом він надзвичайний лицемір і свою могучу умову силу оберне на погибель, а не на користь людського роду: він усе лихо, хоча з вигляду здавати ся-ме взірцем усїх чеснот. Йому буде помагати якийсь жрець з християнського полку. Антихрист заведе поклін богови Маозею (бог сили і успіху). В його будуть лжепророки і лжеапостоли, котрих він розішле по землі, щоби заманювали до його віри. Антихрист добе ся могучости, він стане царем; столицею його буде Вавилон. Кожний, хто піддасть ся йому, дістане знамя на чолї і на руцї, а в кого такого знамени не буде, сей не може нічого ні купити, ні продати. Пануючи у Вавилонї, антихрист буде вести війни і побе трех царів: єгипетського, африйського і етиопського; Арабія йому не піддасть ся. Гог і Магог повстануть, та наш богослов сам властиво, здає ся, не знає, щó таке сї Гог і Магог. Він наводить тільки думку (найбільш розповсюджену), що під сими іменами розуміють ся народи заклятї і замкненї в каспійських горах, та після інших обяснень, се назви антихристових воєнних людей: Гог — що ділає тайно, а Магог — ділає явно. Але являть ся Енох і Ілія і стануть проповідувати против антихриста; проповідь їх буде тривати (після апокаліпси) тисяч двіста шістьдесят днів. Антихрист убе їх в Єрусалимі. Вони воскреснуть з мертвих, та опісля настигне кóнець і антихриста. Ціле царство його триватиме тільки три роки з половиною. По смерти і воскресеню Еноха й Ілії доведе ся йому сидїти на престолї тільки п'ятнацять днів. Антихрист прикине ся вмерлим, опісля неначе воскресшим, вийде на гору Єлеонську і підмогою диявола взнесе ся на воздух, але архїстратиг Михайло поразить його. В сорок пять днів опісля зачне ся страшний суд.

Запалить ся земля і буде горїти до половини своєї атмосфери; моря не буде, та се не значить, щоби воно

більше не естувало: воно не буде тільки солоне і бурливе; явить ся знамено сина чоловічого, затрублять ангели, воскреснуть умерлі.

Наш тайновидець задає питанє: в якій порі дня і року буде воскресенє вмерлих? і рішає, що се стане ся весною в цвѣтні, підчас великодня, іменно о півночі, тоді, коли і Христос воскрес; деякі говорять навпаки, що се повинно стати ся рано, досвіта, так як і Христос, після їх думки воскрес із сходом зірницї. Симеон годить іскусно сї дві думки. Христос воскрес о півночі, але тоді сонце навмисне три години ранше як звичайно сходило, і тому правда й тих, що говорять про зірницю і сонічний схід; в день воскресеня вмерлих буде мабуть так само, як було в день воскресеня Господнього.

Деякі толкували, що воскресенє відбуде ся ось як: насамперед ангели зберуть у купу порох добрих, а чорти в другу купу порох злих, котрих вони іскушали, і Господь воскресить одних і других, але Симеон не довіряє тому: Христос ясно говорить, що відділять ся оживлені праведні від неправедних і здає ся, після погляду Симеона, збиранєм пороху і воскресенєм умерлих займуть ся навмисне до сего призначені ангели.

Страшний суд відбудуватиме ся в Йосафатовій долині, коло Єрусалима, під Єлеонською горою. Та знов насуває ся питанє: як же може помістити ся так багато воскреслих людей на таким малім просторі. Автор рішає і се питанє: часть суджених буде стояти верствами одні над другими, а низші на землі і так помістять ся. Суд свій буде Господь судити разом із сьвятими угодниками і всі воскресші будуть ділити ся на чотири відділи: одні будуть судити з Христом, другі будуть суджені, оправдані і вийдуть до царства Божого, треті будуть вкинені в пекло без суду: то поганці, жиди, музулмани і загалом нехристи; вони беззаконно згрішили, беззаконно і згинуть, до них будуть приділені і нехрещені діти. Четвертий відділ — грішники, осуджені за свої діла праведним судом в геєну огнену на вічну муку. Страшний суд буде тривати три години від шестої години в день до девятої, в ту пору, коли Христос висїв на хресті.

Сонце перестане порушати ся; земля відновить ся, буде прозора, як скло; вона не буде годувати ні звірів

ні дерев, вона була засіяна цвітами, та сі цвіти треба приймати не в буквальнім змислі, а в духовнім.

Крім сего просторого твору про віру, Симеон Ситянович написав ще: „Книги краткихъ вопросовъ и отвѣтовъ катехитическихъ“.¹⁾ Се катехизис, розложений в такім порядку: спершу виложений символ віри; тут по части скорочене „Вѣнца“ з вишуканими питаннями; дальше слідує про молитву Господню, про поклін Діви Марії, про євангельські блаженства, про три богословські чесноти; опісля слідує десять заповідий, — потім про тайни (про евхаристию сказано що до часу переімени то, що признано незгідним з наукою православної Церкви), опісля — приклади питань, які можуть задавати ісповідуючі сьвященники, після случаїв, що стрічали ся тоді в щоденному житю, і підводять їх під сю або іншу з заповідий божих. Питаня і відповіді дуже короткі.

Сей твір, напечатаний в своїм часі, по смерти автора осудила власть церковна; а для нас він є одним з цїкавих пам'яток XVII. в. як що до случаїв житя, наведених в роді образків суспільности, посеред котрої жив автор, так і що до поглядів, які тоді панували між людьми книжними. З поводу першої заповіді автор дотикає заміченого у Москалів неправильного погляду, неначеб кождий чоловік міг спасти ся після віри своєї, тільки щоб він був добрий і не заподїяв лиха своїм ближним. „Се гріх вельми тяжкий — говорить автор — і вельми частий не тільки між неуками, але й між тими, що вважають себе сьвідомими (іже вѣжды водятся быти): ніхто не може спасти ся поза соборною православною католицькою Церквою.“ Добродушна натура українського чоловіка задля своєї питоменности менше, як чия-небудь, була склонна до нетерпимости, треба було грамотного неуттва, щоби розбуджувати в нїм фанатизм. Опісля автор замічає також про

¹⁾ Н. пр., чому „Христось началъ свои страданія въ оградѣ? — Въ оградѣ зачася болѣзнь и смерть чрезъ перваго Адама, въ оградѣ второй Адамъ восхотѣ врачество начати, да вдасть животь.“ — Або: „Сколько язвъ бысть на тѣлѣ Господа? — Вящше пяти тысяць!“ Або: „Потребно ли было присутствовати бабѣ при рожденіи Спасителя?“ — На се дає відповідь перечну, бо Діва Сьвята родила без болю, з веселостю і без усякої нечистоти.

признаку свого часу, про читанє сьв. письма; боротьба, що повстала між Церквою і розколом, розширяла грамотність скорше, як школа; нарід набирав уподоби до читаня і розмов про релігійні предмети, а Симеон, що в інших своїх творах так горячо промавляє про потребу заведеня шкіл — тут хоч і признає хосен з читаня сьв. письма, та позваляє його тільки тим, що знають граматику, а заразом з тою заміткою, щоби вони не важили ся самі викладати біблійні місця після своєї думки, а питали ся про се осіб більше сьвідомих; але він заборонює читати Біблію неукам і замічає з жалем, що неуки найбільше кидають ся до такого читаня, хотять бути учителями, високо думають про свій власний розум і соромлять ся просити других о раду. На останку з причини першої заповіді Симеон говорить про всіякі забобони, котрі є також гріхом і обриджують віру в Бога. Українці держали в себе і носили на собі різні карточки, яко лік против горячки й інших хороб, або яко охорону против зарази. Чи вільно (задає він питаня) через решето хотіти дізнати ся про злодія украденої речі? Чи можна снам вірити? Перше називає диявольським, друге марним ділом.

Він називає забобоном тодішній звичай із стрічи з людсьми або звіврятами ворожити щастє або нещастє, успіх або безуспішність якогось діла. Гудить він також усякі чари, як н. пр. церковним ключем, з псалтирі. — Ми дізнаємо ся, що українські ровесники Симеона для вишуканя злодіїв і украдених речий давали їсти сир, на котрім виписували *незнаемья словеса*, в день усічення голови Івана Предтечи гляділи зіля, що подає дуже велику тілесну силу: все то уважає гріхом. Меншим гріхом уважає Симеон, як хто н. пр. з несьвідомости віддає пошану однаким церковним речам перед іншими, відповідно до їх цвїту, величини, уміщення; н. пр. говорять: нехай читають такі молитви, а не інші, нехай будуть сьвічки такої величини, а не більші, віск нехай буде білий, а не жовтий і т. ін. Розбираючи другу заповідь, катехизатор замітив, що неуки поклоняють ся образам більше, як то приписує Церква (неуки не підносять розуму свого на первообраз); однако не вважає сего гріхом балвохвальства, позаяк вони становлять частину Церкви, отже він надіє ся, що честь,

творена неправильно, стає ся правильною (вносить ся до первообразу) з підмогою загального церковного наміру. При третій заповіді автор доторкнув ся українського звичаю божби і клятьби, що після його замітки особливо розширив ся між купцями; купці бо говорили, що як не побожити ся, то годі що продати. Він нападає також на привичку Українців до таких примовок як: „Щоб мене чорт узяв, коли не говорю правду“, або „Се правда, як Бог!“ „Ні з ким не можна рівняти Бога“, говорить Симеон.

При четвертій заповіді автор виказує, як негідно проводили сьвяточні дні і се вкорінило ся тоді в усіх верствах української суспільности. „Люди благородні тратять цілі дні на ловах. Їх жінки і дівчата прогайнують цілий ранок на марну прикрасу свого тіла. Ремісники проводять сьвяточні дні в пиянстві“.¹⁾ Особливо Симеон лихий на танці, звичайну забаву простого народу в сьвята. „Від демона або від змия взяли почин сї забави, бо він привик вертїти ся кругом (яко же онь круговожденіе обыче творити).“ Симеон не похваляє навіть тих, що проводять сьвята в читаню і „словоположені“ (розмовах), нападає на панів, що кажуть своїм слугам в сьвято робити: се гріх смертний; менше грішать сї, що після прийнятого звичаю ходять у лїс збирати оріхи, гриби, ягоди, та все таки грішать. Впрочім автор позваляє і в сьвята робити в конечній потребі: н. пр. збирати пашню, коли дощі або інші воздушні зміни вимагають поквапу, колоти зьвірята і торгувати їдою, коли лучить ся разом кілька сьвяточних днів, але він позваляє тим займатися в сьвято не довше як три години.

Найбільше случаїв наводить Симеон при осьмій заповіді. „Против сеї заповіді — говорить він — грішать у нас всі: і великі, і малі, і убогі, і богаті. Грішать князі, що обтяжають нарід усякими данинами, грішать управники, що зле орудують народним майном і обертають на свій хосен; грішать начальники, котрі бувають звичайно хи-

¹⁾ Замітно, як автор означає, що то значить бути пияним: „Сей справді пияний, хто на другий день не памятає, що він робив і говорив, з ким ішов, як домів добив ся і як ляг спати; а той ще не зовсім пияний, що хоч і хитає ся, та все памятає“.

жаками і народними п'явками; — грішать суді і „законо-
словцы“, що глядять змислу закона і часто домагають ся
неправедної „мзды“. Дальше катехизатор переходить до
людей, що посьвятили себе низшим занятям, і нападає
передовсім на купців, як вони захвалюють свій товар,
укриваючи його лихоту, як іноді їх приятелі ніби то ку-
пують товар, щоби піднести ціну і спонукати справдешнього
покупця заплатити дорожше, як на торгах навмисне гудять
товар, щоби відбити інших від купна, а самим або своякам
купити дешевше і т. д. Грішать против осьмої заповіді
і ремісники, що облудно роблять свою роботу, грішать
посідачі землі, що по шахрайськи захоплюють займища
нив, грішать на останку ватаги вбогих, що тоді особливо
жили крадежу.

Проповіди Симеона Ситияновича видані в двох ве-
личезних книгах in folio. В одній з них, під назвою „Обѣдъ
Духовный“, поміщені науки на всі недільні дні в році і на
перехідні свята, а в другій „Вечеря Духовная“ — науки
на свята неперехідні, господні, богородичні, дні деяких
святых, найбільше почитаних, а також науки на всякі случаї.
Проповіди Симеона повні схолястичного пустослів'я від-
повідно риторичним вимогам того часу.¹⁾ Він наводить
часто старинних авторів, подає з них анекдоти (як н. пр.
про Мідаса фригійського, про Фаетона і т. ін.), черпає без
розбору вісти як із св. отців Церкви, так з апокрифічних
творів. Симеон вельми любить порівняня, але мало з них
удачні.²⁾ Симеон вельми намагав ся, щоби його проповіді

¹⁾ От н. пр. до яких крайностей доходить у його жадоба видіти
в усім символи і обясняти їх: н. пр., при нагоді Різдва Христового
розвиває в проповіді таке положенє: Слово стало плотюю, а плоть
трава, бо сказано: человек яко трава. Так отже, Христос, родивши ся
і ставши чоловіком, став травою, „да мы скоти ту траву, то сѣно
духовное ядуше отъ внутрь таимаго въ немъ слова воспримемъ слово
совершенное или разумъ“. Або н. пр., в слові про блудного сина
Симеон річевим предметам, згаданим у евангельській причті, насильно
дає алегоричний змисл: Свині, котрі приневоленіи части блудний
син, що прогайнував майно — се погані і нечисті думки: чоботи, котрі
синови дає отець, се чоботи кріпости для подорожи в безконечне
жите.

²⁾ До найудатнійших після нашої думки можна почислити (Наука
в неділю 9. по пятьдесятницї) порівняне дороги житя з плавбою по
ріці; люди щасливі в світі неначе сидять на супокійнім кораблі

стали живими і поетичними, а вони на перекір йому ди-
хають сухостю; автор мало володів здібністю творити
образи і в сїм зглядї стоїть низше Голятовського. За то
мало хто з його ровесників держав ся в своїх проповідях
більше морально поучного напрямку і до того не тільки
в загальних чертах. Симеон у своїх проповідях і в своїм
катехизисї заглядав у дрібниці і питоменности сучасного
йому житя.

Як Епіфаній Славинецький, так і Симеон признавав
також конечність книжної просвіти в московській землі.
В одній із своїх проповідий на Різдво Христове він іменем
вселенських патріархів, що зіхали ся тоді в Москві,
звертає ся до царя з просьбою, щоби глядїв премудрости,
заводив школи грецькі, словянські й інші, приспорював
„спудеовъ“ (учнів), глядїв добірних учителїв і старав ся
всїх „честью поощряти на трудолюбіе“. Яко чернець, він
з усїх наук найвисше ставить богословіє; він памятає
відомий вислів апостола Павла, в котрім многі добачали
засуд усякої науки: „Премудрость людская — буйство
(дурнота) есть у Бога“. Однак Симеон хоче дати сему
вислову примирний змисл: „Треба знати, — говорить
він, — що сими словами апостол не гудить вільних штук:
граматики, риторики, філософії і т. д., вони вельми хо-
сенні в горожанськїм битї і підмагають духовну премудрість;
тут гудить він непокірність божим словам природного ро-
зуму, підсиченого хитрощами сих штук; коли хто, опи-
раючи ся на природні причини, не хоче слухати божого
слова — се мудрість сего сьвіта! — се дурнота перед
Богом! Найбільшою хибою є намагати ся зміряти мірою
людського розуму божество, котре зовсїм переходить
людський розум. Як може сова судити про сонїчне сьвітло,
коли се сьвітло переходить силу єї зору?“ Потребу шкільної

і пливуть; їм здає ся, що мимо їх біжать гори, ліси, городи, а вони
сидять собі нерухомо; вони бачать, як одні багатїють, другі біднїють,
одні родять ся і виростають, другі старіють ся і вмирають; здоровле
і недуги, сльози і радощі змінюють ся і здає ся їм, що самі вони
стоять висше міри, прикладаної до інших, далекі від того, — що до-
торкує інших, спокійні, без клопоту, як нараз усе щезає і корабель
їх доходить до пристанища гробного і доводить ся душі грїшній
сходити з супокійного корабля.

науки признавав Симеон в значнім ступні задля появ розколу, на котрий він також гримає в своїх науках. Він бажав, щоби люди правильно розбирали предмети віри, а розкол подавав приклад — чого можна ждати, як возьмуть ся до сих предметів цїлковиті неуки. „Багато еретиків — говорить він — потонуло в глибині сьв. письма, бо не вмїли пливати; і нинїшні наші лжемудрці не вмїють плавати та сьміло кинули ся до стосу писань, думаючи добувати відтам жемчуг премудрости... Лучче булоб їм стояти на березї і помалу заспокоювати спрагу сею живучою водою... Нї, захотїли вони слави сего сьвіта і неначе слїпці пустили ся судити про обширі, котрих ніколи не бачили. Нинї в нас многі хотять звати ся учителями сьв. письма а не учениками. Інших учать много, чого самі ніколи не вчили ся. В сьвітських науках сего не буває: там перше самі вчать ся, а відтак потім інших учать; тільки сьв. письмо таке, що всі собі приписують право научуваня, і як тільки щонебудь складно скаже, інші думають, що се божий закон. Що в нас діє ся: про богослове розмавляють і дорослі і підростки: і в лісах дикі люди бесїдують і на торговицях згінники і в коршмах п'яницї, і *„буїя жєщица (дурні баби) словопренїє дьють безумноє“*, наперекір своїм чоловікам і Церкві. Певно, що читанє сьв. письма хосенне кождому і мужчинї і жінцї. Та воно личить тільки тому, в кого є ключ зрозумїня, а на се дає право одна наука“. Думка про вихованє молодежи вельми його займала і він багато разів до неї вертає ся у своїх проповідях. Прикмети родителїв, після його думки, не переходять на дїтий по крови, все залежить від перших закорінених навичок: „Але чому — задає він собі питанє — в неперечно добрих і чесних родителїв бувають лихі діти?“ Симеон приписує се явище злишній родительській любови, інакше говорячи нашим язиком розпещеню: „Коли добрі родителї не картають своїх дїтий як треба, а їм позваляють себе вести після волї їх молодости, коли не напоминають їх, не провадять їх строго. то з добрих родителїв вийде лихий плід!“ В іншій проповіді (неділя розслабленого) Симеон вибухнув вельми строгою наукою і грозить утратою царства божого тим родителям, котрі не обкладають ранами плечий лихих дїтий своїх: „Хто вдоволяє ся тільки вговорюванєм, сей

немилий Богу. Не щадіть, родителі, ваших київ, частуйте дітий ваших не поцілуями шкідливими душі, а битем поправляючим обичаї.“

Така строгість поглядів про виховане відповідає строго чернечому поглядови, котрий відбиває ся у Симеона і що до інших прояв житя. Він домагає ся любови між людьми, однако боїть ся, щоби любов ся не була м'ягка, не основувала ся на любих розмовах, на поспільнім їдженю й питю, на участі в розвазі (егда собираются на игралища и баснословія). Чернечий аскетизм — се в його найвищий образець моральної досконалости; треба обминати сходи з жінками: „поль женскъ — тля... Одно зрѣніе на женщину заражаєть челоуѣка ядомъ яспида.“ В одній проповіді (на 27. неділю по пятьдесятницї) порівнує він грішну душу з жінкою: „Якъ у женщины — говорить він — тонкій голосъ, такъ и у грѣшной души голосъ тонкій и скудный къ хваленію Бога. Жена скороглаголива, коснодвижима, скорогнѣвлива, завистлива, нелюботрудна, малонадежна — такова и грѣшная душа!“ Він не сьміє зневажати подружа, та згадавши євангельську приказку про того, що не пішов на прошений бенкет тому, бо тільки-що оженив ся, говорить (на 28. неділю по пятьдесятницї): „Бачите, не тільки неправе, але й праве подруже іноді відхиляє нас від Бога злишною любовію до жінки... Хто над міру щирий для жінки, сей блудник; бачите отже — і праві подружа іноді блудять!..“ Симеон нападає на пристрасть до богатства, замічає, що жадоба збогаченя доводить до жорстокости серця і лінощів, однако боїть ся вельми нападати на богачів, серед котрих йому лучало ся обертатись, і опісля зараз оправдує богатство, позаяк воно приспорює змогу давати милостиню. Піст, котрому надавало благочестє Українців такого значіння, викликав також доріканя Симеона (Наука в нед. сир.): „У нас — говорить він — многі пани у піст ходять сумні, засуплені, а тимчасом у домах своїх дуже лютують: тоді в них просте видає ся кривим, солодке гірким, жінка накучить ся, діти їм допікають, слуги стануть негідними і без вини винними. В піст вони посять, а перед постом і розговляючи ся, над міру обїдають ся.“ Він наминає, що передовсім треба постити

від лихих діл¹⁾), виступає також против лицемірної покірності, яку часто можна було стрітати між знатними особами за набожного Олексія Михайловича. „Ми — говорить він — без упину чуємо, як деякі називають себе грішниками, блудниками, а коли хто інший чим-небудь дорікає їм, то кричать, що се неправда, а іноді і „дланью согбенною уста заградять.“

Найширше розводить ся Симеон против хиб свого віку в проповідях, писаних не задля празників, що становлять окремих додаток до „Вечери Духовной“. З них найзамітніші „Поученія къ іереямъ“ і поученія противъ суевѣрій“. Симеон нерадо споглядає на всякі народні ігрища, в котрих добачає останків старинного поганьства й ідолопоклоньства: таке н. пр. скаканє через огонь і вішалки (звані тоді „рѣли“ нинішнє укр. „релі“) — повсюдна народна забава съвяточна в гóродах і селах. Симеон зневажливо зве їх шибеницями і говорить, що в поганських часах, хто падав з вішалки і забивав ся, того вважали принесеним у жертву богови т. є. бісови. І тепер після думки проповідника сю забаву справляють в честь бісам. Його обурювали забобонні способи лічення, як н. пр., ношенє дітий до парні і намащуванє їх болотом з усякими примовками, щоби охоронити від лихих очий, ношенє вузликів, карток із змовами „*струтїоновыхъ костей (?)*“, шептання, дмухання, присьпівки, виголошуванє незрозумілих слів і т. и. „Христось изгоняется, а баба пустословная вводится — говорить Симеон — тайна св. крещенія попирается, дїаволь ликуеть“. Він виступає проти ворожби, знахарства, проти народного вірованя у віщувальнє значіне стрічи з вовком, кривим або зизооким чоловіком, черцем, жінкою і т. ін. „Лучить ся чоловікови — говорить Симеон — звуваючи ся кашельнути, або виходячи з дому спотикнутись, він вертає ся і не робить свого діла“. Або зїдять миші шматє, то забобонний боїть ся надходячої біди і заздалегідь оплакує свою долю, не жалкуючи справдешньої шкоди, якої йому нарobili миші. Іде двох прия-

¹⁾ Тут наводить він байку тогочасну, неначеб то як чоловік, що постить, наступить на змія, то зміи сей здохне. Не заперечуючи сеї байки, він лишає її до розбору „естествословцамъ“.

телів — на дорозі стрітять камінь, пса або дитя і думають, що сї предмети знехтують їх приятнь, топчуть камінь, штуркають пса, бють по щоці дитя. „Подобныхъ суевѣрій тысячи“, замічає Симеон. До них зачисляє він легковірне признане всяких чудес правдивими, котрі тоді без упину появляли ся і звичайно указували ся неправдивими, — виступає проти появи ложних мощій і т. ін.

В проповідях Симеона слідно наслідоване Славинецького, бодай там, де оба проповідники доторкали одного й того самого предмету, як н. пр. заведеня шкіл і виступу проти розколу: є однакі порівняня, однакі вислови. Коли Симеон і не відписував з того, що говорив Славинецький, то, здає ся, був під його впливом.

Віршовані твори Симеона Ситияновича писані силлябічними ритмованими віршами і не мають поетичної стійности. Можна сказати, що до таких творів літературних Симеон менше мав природних самобитних здібностей, як до проповідий і богословя. Найважнійший з його віршованих творів — переклад Псалтиря. Гадку до сего подав Симеонові приклад польського поета Яна Кохановського — щоб, розуміє ся, вменшало значіне праці Симеона в очах строгих московських прихильників православя. Псалтир Симеона, як відомо, залюбки читав Ломоносов¹⁾ і сей псалтир не остав без значіня в нашій літературі. Крім Псалтиря Симеон написав „Вертоградъ многоцѣнный“ — збірник виписів сьв. письма і всяких описів, абстрактних понятій і питоменностей, „Риѳмологіонъ“ — збірник всяких віршів писаних на торжественні случаи (між тими ви-

¹⁾ Наводимо взірці сего перекладу:

„Иже въ помощи вышняго вручится,
Въ кровѣ небеснаго Бога водворится;
Господу речеть: заступникъ мой еси,
Ты моя надежда, живымъ на небеси.
Онъ мя изъ сѣти ловащихъ избавить,
Слово мятежно далече отставить,
Плещма своими будетъ осѣняти,
Крылы своими отъ бѣдъ защищати“ и т. д.

Або: „Помилуй мя, Боже, по твоей милости,
По мнѣшеству щедротъ сотри неправости,
Отъ беззаконія изволи омыти,
Отъ грѣха моего мене очистити“ и т. д.

сокопарне вихвалюване Московщини — „Орель Россійскій въ солнцѣ представленный“). По смерті царя Олексія Михайловича Симеон написавъ „Гласъ“ — розмову покійного Олексія Михайловича з Богом і своїм наслідником. Опісля появила ся його „Гусль доброголасная“ — поздоров — Федорови Олексієвичеви при вступленю на престіл і ін. З творів, що входить в обсяг поезії, заслугоують на увагу — коли не внутрішньою стійністю, то значінем для свого віка — драматичні твори Симеона. Се комедії: „О блудномъ сынѣ“, „О Навуходоносорѣ царѣ“, „О тѣлѣ златѣ и трієхъ отроцѣхъ въ пеци сожженныхъ“.

Комедія „О блудномъ сынѣ“ має прольог, опісля ділить ся вона на шість частий і кінчить ся епільогом. У вісімнайцяти віршах прольогу виложений предмет твору; автор взиває слухачів до уваги і обіцяє за те „велю пользу“. Части твору — то само що сцени або яви.

У першій части отець говорить двом синам своїм, що з божої милости в його чимало богатства, срібла, золота, невільників, гарна палата; все він віддає своїм дітям і навчає їх, як слід. Старший син з природи домонтар, він бажає лишити ся з отцем і служити йому; зворушений тим отець дає йому благословенє; та меншого нудить тісне домашне жите, він лишає братови, щоби проживав літа гарної молодости при старости вітцівській; в його що інше на думці: він глядить слави¹⁾, волі²⁾, науки³⁾. Отець жалкує про такий нахил сина, та не хоче спиняти його, каже невільникам ладити вози і коний, дати синові

1) Вящшая мой умъ пользу промышляеть,
Славу ти въ міръ весь простерти желяеть,
Идѣже востокъ и гдѣ западъ солнца,
Славенъ явлюся во вся міра конца.

2) Заключение видить ми си быти,
Въ отчинной странѣ юность погубити.
Богъ волю далъ есть: се птицы летають,
Звѣріе въ лѣсахъ вольно пребываютъ.
И ты мнѣ, отче! изволь волю дати,
Разумну сушу весь міръ посѣщати.

3) Что стяжу въ дому? чему изучуся?
Лучше въ странствіи умовъ сбогачуся,
Юньшихъ отъ мене отцы посылають
Въ чуждыя страны, потомъ ся не хають.

в дорогу одїж, срібла, золота; каже осідлати турецькі конї і благословить сина в дорогу.

В другій части блудний син в чужинї із слугами. Він багатий, на волї; він вирвав ся з батьківського дому як птичка з клітки¹⁾ і каже до себе привести більше таких слуг, котріб з ним їли, пили і звеселяли його піснями. Приводять до його таких слуг. Блудний син каже їм дати по сто рублів; одного з них садить коло себе і грає з ним у кістки, інших спонукує, щоби грали між собою в карти і шашки та обіцяє платити за того, що програє, а крім того нагородити сего, що виграє.²⁾ Подібних забав мабуть справді позваляли собі тодішні богачі-гуляки, котрі, не маючи розривки, з нудьги спонукували своїх слуг, щоби їх втішали. Починає ся гра на видні. Той, що грав з блудним сином, обіграв його; блудний син крім виграного дає йому сто рублів в дарі. На останку блудний син напиває ся і йде спати похитуючи ся; слуги ведуть його на постелю.

В третій части блудний син по вчерашній грі і пиятиці, в похмілю, жалує ся на біль голови. Слуга рає йому випити. Інший слуга дораджує йому закликати „сладкоигрателей и пѣвцовъ“. Починає ся музика і пісні. Тут у творі можна було, після бажаня, вставити яку-небудь музику і пісні; сим способом твір набирав розмаїтости. Як скінчила ся гра і пісні, тоді казав блудний син заплатити слугам, однак слуга-скарбник заявляє, що ціла скар-

- 1) Бѣхъ у отца моего, яко рабъ плѣненный,
Во предѣлѣхъ домовыхъ, якъ въ тюрмѣ замкненный.
Не что бѣще свободно по воли творити;
Ждахъ обѣда, вечери, хотяй ясти, пити,
Не свободно играти, въ гости не пушано,
А на красная лица зрѣти запрещено.
Во всякомъ дѣлѣ указъ, без того ничто же,
Ахъ! колика неволя, о мой Святый Боже!
Отець, яко мучитель, сына си томляше,
Ничесо же творити по воли даяше.
Нынѣ, слава Богови! отъ узъ освободихся,
Егда въ чуждую страну едва отмолихся.
Яко птенець изъ клѣтки на свѣтъ испущенный.
Желаю погуляти, тѣмъ быти блаженный.

- 2) А ще кто програется, та миѣ утрата;
А кто добре выиграеть, за трудъ гривна злата.

бона пана вичерпала ся і ледво на стілько лишає ся, щоби купити завтра хліба.

„Не жури ся — відказує йому блудний син — мої слуги позичать мені“. Та слуги, оден за другим, відступають його,¹⁾ на останку розтягають останки його майна за недоплату обіцяної платні, і кажуть, що чинять ще йому ласку, лишаючи його живим. Блудний син у розпуці плаче.

В творі автора пробиває ся велика скупість поетичної вигадки. Він не міг вигледіти ніяких спокус, що довели блудного сина до сумного недостатку, як тільки казати йому впити ся і програти з найнятими слугами.

В четвертій часті блудний син без пристановища, без помочи, незнаний нікому в чужині, терпить голод, у його лишала ся остання одежа, — се був оден спосіб ще хоч на раз роздобути шматок хліба. Стрічає його купчик, питає молодця: що за біда йому? — Вчера був багатий — відповідає молодець — сьогодні гину з голоду. — В мене є хліб — говорить купчик — я продам. Віддай мені за хліб свою одежу, а я тобі в додаток свою дам! — Блудний син годить ся. Купчик чинить йому ще одну прислугу. Іде багатий чоловік; купчик поручає йому безталанного парубка. Пан бере блудного сина до себе на роботу, та поглянувши на його руки, замічає, що вони дуже плекані для тяжкої роботи і говорить, що тому плеканцеві найлучче личить пасти свиний; в тій цілі пан віддає блудного сина своєму наставникови.²⁾

Свинопаси гонять поросята; наставник каже їм робити своє діло, а сам відходить. Тоді оден пастух каже блудному синові принести корито з лускою і поставити перед свиньми; блудний син, зголоднілий, сам починає

1) Господь и мѣшокъ, то пріятель правый,
Людная пріязнь токмо для забавы.

Государь нашъ! челомъ біємъ тебѣ
За хлѣбъ и за соль, а слугъ ищи себѣ.

2) Посмотрѣвъ на руцѣ и пощупавъ, и паки глаголетъ:
О! иѣсть мозолей, зѣло мягки длани,
Бодрствуй отселѣ, лѣности пристани,
Слышишь, приказчикъ, на село возьмите,
А свиньи пасти ему прикажите.

їсти луску; свині прибігають до корита, блудний син ударив одну свиню; пастухи підняли галас. Явив ся наставник: пастух доносить, що новий їх товариш не друг, а ворог свиний, їсть луску їх, кривдить свиний, бє і розганяє їх. Наставник каже бити нового пастуха нагайками; за видном розлягає ся його жалісний крик; опісля приводять його на видно збитого; кажуть відпитати розігнані свині і грозять убити його на смерть, як їх не найде. Всі відходять; блудний син лишає ся сам, говорить монольог, котрого зміст становлять відомі слова виголошені блудним сином у євангельській притчі, але в розширенім виді.

В пятій части отець сумує за сином, бо не знає, де він і що з ним, як нараз являють ся оден за другим вістуни, звіщають, що син приближає ся до його дому, але дуже бідний. Входить син. Повтарає ся євангельська ява прощів у розширенім виді. Отець з сином відходить, грають органи і т. д., на видні сьпівають. Тут знов можна на короткий час вставити після бажання музики і пісню. Появляє ся старший брат. Розмова його з вітцем — се тільки розширене євангельської притчі.

В шестій части блудний син, одітий уже як слід, оповідає свою бувальщину і дякує Богови.

Опісля наступає епілог, де виложена моральна ціль вистави сеї притчі,¹⁾ а на закінченє сказано, що нікому не хотіли вчинити прикрости і на всякий случай просять прощєня.

Твір кінчить ся музикою.

Комедия „О Навуходоносорѣ царѣ“ не ділить ся на части. Початок єї зве ся „предисловець“; в тім автор звертає ся до царя Олексія Михайловича. Вихваляє його чесноти, а навпаки тому вказує на невірство і гордощі Навуходонозора, що оголосив себе богом і велів кинути трєх хлопят у піч за непослух. Відтак заповідає, що ся подія появить ся „комедійно“ перед царем і боярами.²⁾

1) Юнымъ се образъ старѣйшихъ слушати,
На младый разумъ свой не уповати,
Старымъ — да юныхъ добре наставляють,
Ничто на волю младыхъ не спускають.

2) То комидійно мы хощемъ явити,
И аки само дѣло представити

Набуходонозор із своїми боярами, з шести слугами і шести оружними вояками виходить на видно, сідає на царське місце, величає свою потугу — називає себе богом богів і велить скарбникови видати золото на споруджене статуї, котрій з його приказу мають поклонятися всі народи. Скарбник відхохить сповнити царський приказ, а цар приказує другому бояринови, Зарданови, поставити близько статуї піч, в котру має бути вкинений кожний, що не схоче поклонитися царському зображеню. В глибокій видні дві завіси. Поки за ними зладжують статую і піч, цар велить закликати музик, — треба чим небудь твір заповнити. Автор лишає тут місце для сьпівів („здѣ будуть ликовствованія“). Публику займали сьпівами скілько вгодно і як вгодно.

Опісля підносить ся одна завіса, показує ся статуя, підносить ся друга завіса — показує ся піч. Боярин Амир здає цареві звіт, що вже всі люди стоять на помості Деїри. Цар обертає ся к „гудцям“ і велить грати. Починають „трубити и пискати“. Всі люди падають ниць, тільки три хлопята не кланяють ся; Амир велить їх зловити. Відтак представлено се, що оповідає пророк Данило. Розлючений цар домагає ся поклону, та хлопята не слухають, їх кидають у піч. Появляє ся ангел, хлопята сьпівають свою пісню тими словами, як у Біблії. Цар побачивши таке чудо, кає ся, поклоняє ся правдивому Богу і велить почитувати збережених хлопят. Комедія кінчить ся епілогом, в котрім дякують цареві, що вислухав дії.¹⁾ На останку бажають цареві мирного царюваня, побід, многих літ і небесного вінця.

Значіне Симеона Ситияновича в українській історії, опріч його вчених праць, тим важне, що з його іменем вяже ся зарід московської духовної Академії — першої

Свѣтлости твоей и всѣмъ предстоящимъ
Княземъ, бояромъ, вѣрно ти служащимъ.
Въ утѣху сердцеъ здрави убо зрите,
А насъ въ милости своей сохраните.

1) Благодаримъ тя о сей благодати,
Яко изволилъ дѣйства послушати,
Свѣтлое око твое созерцаше
Комидійное сіє дѣло наше.

висшої інституції наукової в Московщині. Йому приписують уложене начерку або „Привилегіи“ на заснову духовної Академії: сей начерк написано за царя Федора Олексієвича в царськiм імени, та йому було суджено здійснити ся вже по смерти царя.¹⁾

В сiм начерку цар — згадує про благословене, дане свв. патріярхами східними, що були в Москві за вітця його Олексія Михайловича, на закладини шкіл, і позволяє на заснову Академії; в ній мають викладати науки свiтські і духовні, почавши „отъ грамматики, піитики, риторики, діалектики, філософiї разумительной, естественной и нравной даже до богословiї, учащей вещи божественныхъ“. Місце для нової Академії визначено в монастирі Заіконоспаськiм в Китай-городі і на єї удержанє записано кілька монастирів²⁾ і пусток. Крім того не зборонювано приватним добродіям давати жертви на прожиток і одєжу учеників. Начальник інституції мав звати ся „блюститель“. Як „блюститель“, так і учителі мали бути з православних Москалів або Греків; однак Греків припускали не інакше, як на основі підписаного вселенськими патріярхами свiдоцтва про непохитність в православію. Учених з України і Литви позволявано припускати на блюстителя і учителів не інакше, як з великою обережністю; їх треба було строго вислїдити і відтак не довіряти їх устним і письменним посьвiдкам. Новонавернених з іншої віри на право-

¹⁾ Досі ще певно не доказано, що дійсно Симеон був автором сего начерку, тим більше, що начерк підписав Федор по смерти Симеона. Та в доказ, що Симеон ще ранше уложив сей начерк, можна се навести, що в сiм начерку є цілком місця з Симеонових проповідий, заміщених в книзі „Вечеря Духовная“; крім того в начерку рає помістити Академію в Заіконоспаськiм монастирі, де постійно жив Симеон (Гл. Ист. М. Ак. Смирнова, стор. 16.). На кождий случай, колиб навіть не Симеон писав сей начерк за життя (писати крім його не було кому, тому що ніхто не був ближше з царем, як Симеон), то вплив Симеона на сей начерк неперечний вже й длятого, що він був учителем царя Федора, на останку цілий начерк насичений нетерпимістю, питомою духови західної Ціркви, а о вплив католицтвна ровесники не дармо посуджували Симеона.

²⁾ Андрієвська (де закладав перше школу Ртищев), Данилова, Строминська, Пісножська, Борисоглібська і Медведева пустка з усіми селянськими і бобильськими дворами і займищами.

славну постановлено зовсім не допускати до сих становищ. Особи, що обіймали уряд блюстителя й учителів, мали присягнути, що незмінно будуть держати ся православної віри. Всі приналежні до Академії, як блюститель з учителями, так і ученики, були виняті від звичайного для всіх суду. Учеників у всіх справах, з виїмкою карних, судив блюститель з учителями і навіть у карних справах не можна було їх завзивати до суду без відома блюстителя. Блюститель й учителі в усіх справах судили ся власним судом в прияві повновласників від царя і патріярха. Учителі без увільнення блюстителя і своїх товаришів не могли переходити в іншу службу, а по довгій службі в Академії нагороджувано їх окремою платнею. Луччим ученикам обіщювано по скінченю курсу від царя нагороду, а для заохоти обіщювано „неучившихся свободнымъ ученіямъ лицъ“, крім тільки „благородныхъ дѣтей“, не посувати на значні уряди. Опісля крім новозасновуваної школи в Москві нікому не дозволювано, без відома блюстителя й учителів, держати в своїх домах домашних учителів, для науки грецького, латинського, польського й інших чужоземних язиків.

Засновувана Академія не була однако лиш самою учебною інституцією. Після начерку вона мала бути чимсь в роді інквізиції або тайної поліції в релігійних справах. Блюстителі й учителі мали наглядати, щоби не являли ся мудрагелі у вірі, не заводили суперечок і розладу, а як такі люди являть ся, то доносити про се цареві. Цар з поради патріярха, на саме свідощтво блюстителя й учителів, не приймав ніяких „словесь и разсужденій“, а обіщяв судити обвинених без усякого помилуваня. Заразом блюститель і учителі наглядали, щоби ніхто не мав у себе польських і латинських, лютерських, кальвінських, еретицьких книжок, а також чародійських, ворожбитських і всіх загалом зборонених Церквою писань. На донос блюстителя і учителів винуватого палили без усякого помилуваня. Зпоміж заборонених Церквою наук особливо бояли ся так званої „естественной магії“. Блюститель і учителі мали наглядати, щоби дeneбудь не появили ся учителі сеї науки і на їх донос таких учителів палили разом з їх слухачами. Всіх, що переходили з інших вір на православну, наглядали

блюстителі і учителі і записували в окремі книги. Треба було тільки донести на них, що не зовсім держать ся православної віри і церковних переказів — а вже їх висилали на Терек або в Сибір, а як би показувало ся, що вони держать ся своєї давньої віри, з котрої перейшли на православє, то їх засуджували на спаленє. Так само, як чужоземці, що прийшли з інших держав і були перше православними а в Московщині перейшли на яку іншу віру, то тоді їх палили. Коли хто з Москалів або чужоземців сказав якенєбудь докірливе слово проти православної віри або церковних переказів, або н. пр. скаже щонебудь проти взиваня сьвятих, поклоненя образам, почитаня мощий, — сей підлягав судови блюстителя й учителїв і його засуджували на спаленє. На останку всі іновірні чужесторонці, що приїздили в Московшину, так звані тоді „ученые свободныхъ наукъ люди“, були під доглядом блюстителя і учителїв Академії, підлягали їх слідженю, діставали від них сьвідоцтво на право жити свобідно, вступати в службу, побирати царську плату, добивати ся почетом; а коли блюстителі з учителями вважали їх негідними, щоби були в Московщині, то їх висилали за границю. Такий був начерк першої висшої школи в Московськім государстві, така була зірниця вченої просьвіти, що грозила ще більшою темрявою, як давне неучтво.

Симеон Петровський-Ситиянович умер 25. серпня 1680 р. в пятьдесятъ-другім році житя і похований в Заіконоспаськім монастирі. Хоч за житя він тішив ся царською ласкою і шаною, то зараз по смерти стали прослідувати його імя. Питанє, що дотикало його особи і творів, було заразом питанєм про долю і значіне українських, переважно кївських учених у Москві, а разом з ними розходила ся справа і о науку, котру з собою принесли. Як слабими можуть нам здавати ся тепер їх научні середники, а всеж у Московщині викликали вони зворушенє. Вже се важне, що богослужєбна реформа звязана тісно з їх приходом; та не тільки вона сама зворушила проти них цілу верству народу, що відпав від Церкви посеред православної Церкви, котра приняла поправки зроблені трудом тих приходців; многі їх не любили. Їх знанє, їх наука відзивали ся чимсь чужим не щиро-православним, а крім того явна висшість

їх відомостей вражала гордовитість московських книжних людей; тайна неприхильність гніздила ся в серцях многих, а сам патріярх Яким, що жив довго в Києві і загально знав українських учених в їх ріднім краю, був їм дуже нерад. У Москві повстала така думка: вже коли нема вчених Москалів і треба їх заступати чужоземцями, то лучче закликати Греків, як Києвлян. Ненастанні чвари та зради і так кидали в очах Москалів лиху тїнь на Українців загалом: їх привикали вважати народом зрадливим, непостійним, непевним. Такий погляд мимовільно переходив і на учених, що приходили в Москву. Олексій піддержував їх, а ще більш Федор; по смерті Федора не стало царської підмоги, коли в церковних справах став їх ворогом Яким. Треба було з їх сторони якогонебудь поводу до явного обжалованя їх о неправославе, щоби підняла ся проти них буря.

У Симеона був між учениками Семен Медведів, писар канцелярії тайних справ. Се був чоловік з роду спосібний і гарячий. Житє з книжками заманило його. Він постриг ся в черці і по смерті Симеона Ситияновича заняв важне тоді місце в Законоспаськїм монастирі. Воно було іменно важне тому, що, як сказано, ествував уже начерк засновин Академії і уміщеня єї в Законоспаськїм монастирі. Семен Медведів, яко чернець названий Сильвестром, у всїм вірний свому учителеви, подібно як він пописував ся на дворі своїм стихотворством. Коли цар Федор женив ся з Апраксиною, Медведів явив ся з весільним привітом (напеч. 1682), а коли незабаром цар умер, Сильвестер написав „Плачь и утѣшеніе“ — довге стихотворство зложено з многих „плачей“ і многих відповідних їм „утѣшеній“. Почав насамперед плакати двоголовий орел московський, за плачем слїдує дваццять віршів розради орлови; відтак вояк — сей вояк, що нарисований в московськїм орлі, виляв дванайцять віршів плачу; за то воякови слїдує шіснайцять віршів розради: за вояком слїдує вже плач цариці; єї величенна розрада в сорок вісім віршів; за царицею заплакали царівни, та вони не багато плачуть, їм не кождїй з осїбна, а разом усїм одна довга розрада; опісля плачуть усї Росії одна за другою, Велика, Мала, Біла, кожда плаче окремо і кождїй з осїбна розрада.

Сильвестер дуже бажав бути начальником нової Академії. Та патріярх Яким, що не терпів Симеона Ситіяновича, не любив і його ученика Сильвестра. Патріярх вже вислав Прокопа Возниціна в Туреччину, щоби глядів просвітників московської молодіжї між Греками, певнішими після його думки, як Українцї й їх вихованцї.

В Царгородї 1683 р. патріярх Денис указав московському післанцеві на двох учених Греків, братів, котрі були після переконання патріярха спосібні дати основу шкільній просвітї в Московському государстві. Случайно повторила ся давна подія IX. віку: подібним способом царгородський патріярх указав на двох братів-Греків солунських, що були спосібні завести між Словянами християнство і zarazом книжну грамотність. Брати, на котрих указав тоді патріярх Денис, звали ся Лихудами. Коли вірити їх власним речам, то походили вони з дуже давного, знатного роду: предок їх, Константин, в XI. віці був зятем імператора Константина Мономаха; тесть бажав його навіть настановити своїм наслідником. Однак тоді щасливіше повело ся Комненам, як Лихудам. Лихуди не доби́ли ся престола, а остали все таки знатним родом у Византийській імперії. В 1453 р., Лихуди не хотіли піддати ся невірним завойовникам, вийшли і поселили ся в Кефальонїї. На сїм острові родили ся і згадані два брати: старший (род. 1633 р.) звав ся Іван, другий (дев'ятьма роками молодший від брата) Спиридон. Після звичаю многих тодішних богатих Греків Лихуди першу науку побирали від сьвященника в рідному краю, опісля вчили ся у Венеції, потім у Падуї і довго проживали в Італії. Іван вернув на родину і висьвятив ся на сьвященника; Спиридон мав нахил до чернечого житя і постриг ся під іменем Софрона. Старший брат його скоро повдовів і також постриг ся під іменем Йоаникія та лишив сьвітови двох синів.

Старшому братови дали важне місце начальника шкіл в двох гóрдах, молодшому в однім; інколи віддаляли ся вони з рідного острова. Коли їм вірити, то мали вони велику власть і значіне. В 1683 р. вони виправили ся в Царгород, як видно, щоби показати перед патріярхом своє

значіне. Патріярх казав їм говорити науки. В тім часі він представив їх московському післанцеві.

В червцю 1683 р. виправили ся вони в Московщину; їх задержали по дорозі в Польщі. Король Ян Собіський прийняв їх щиро, та єзуїти полапали ся, що сї Греки готвлять ся заводити книжне висше вихованє в тій Московщині, куди самі єзуїти так безуспішно бажали дїбрати ся з тим самим змаганєм, упросили короля, щоби їх задержав під якимнебудь приводом. Здає ся, єзуїти намагали ся нахилити вчених Греків на свій бік. Король возив Лихудів з собою в похід проти Турків і велїв їм розправляти з єзуїтами. Коли на останку братам Лихудам накучило ся таке марнованє часу, вони тайно виїхали з Польщі, дістали ся до Києва, відтам добили ся до гетьмана Самійловича і з його підмогою щасливо прибули в Москву 6. марця 1685 р. Приїзд сих учених чужоземцїв був немилий для Сильвестра Медведєва. В кінци тогож току він подав царівні Софії той самий за Федора Олексїєвича уложений начерк або привілей на заснову Академії, котрого зміст ми висше виложили. Надїї Сильвестра не сповняли ся. Софія була прихильна Сильвестрови; та голова духовенства не проміняв би Лихудів на десяток учеників Ситяновича. Лихудів помістили в Богоявленському монастирі. Там вони зараз відчинили школу й їм дали учеників. Опісля за два тисячі рублїв, котрі дарував оден Грек Мелетий, почали ставити велику будівлю для Академії в Заїконоспаськїм монастирі; потужний тоді любимець царівни Софії, Василь Голїцин, давав на сю справу подарки. В 1686 р. як виставили будинок, перенесли ся Лихуди в Заїконоспаський монастир. Так відчинено московську духовну Академію, названу грецько-латинсько-словянською. Крім давних учеників, що вступили до Лихудів з їх приїздом, в Академію вписано всіх учеників давної печатняної школи, а крім того царським приказом поручено Лихудам учити „до сорок дїтий знатних родів, опісляж чимало дїтий з усяких чинів“ до них вступало. Великих успіхів можна було в будучині надїяти ся від науки новоприбувших наставників: ученики вельми скоро навчали ся висловлювати ся по грецьки і по латинськи.

Тепер вже Київляни й їх ученики повинні були сподівати ся, що вчені Греки не тільки підкопають їх вагу і значіне в Москві, але й подбають представити неправославним їх виховане, що опирало ся більше на латинських книжках, як на грецьких! Вже оден з українських приходців, Бялободський, що написав діло про однаковість Церков, в прияві царів Івана і Петра мав розправу з Лихудами, котра випала для його некористо. Опісля Сильвестер Медведів, котрий ненавидів захожих Греків за то, що йому не вдало ся бути начальником Академії, загадав обвинити Лихудів о неправославе. Сильвестер мав другів і помічників, а між ними окольничий Шалковитий, що був у ласках в царівни Софії. Медведів написав книгу під назвою „Манна“; в ній доказував, що в тайні евхаристії хліб і вино переміняють ся в тіло і кров в тій хвилі, коли сьвященик виголошує слова Христові: „пріимите и ядите...“ Лихуди відперли сей твір ділом званим: „Акосъ или врачеваніе, противопологаемое ядовитымъ угрызениямъ змievымъ“. В сім творі написанім з великою ученостю Лихуди доказували, що після науки православної Церкви саме виголошене Христових слів не вистарчає до такого великого дійства і сьв. Дари переміняють ся в хвилю слідуячого потім призваня сьв. Духа і виголошеня слів: „преложи я Духомъ Твоимъ Святимъ“. Як появили ся сі два твори, розпочала ся завзята полеміка задля порушеного питання. Медведів і його сторонники пустили в хід твір київського ігумена Теодозія Сафоновича: „Выкладъ о церкви святой“, і від себе написали „Тетрадь на Іоанникія и Софронія Лихудовъ“, а чернець Евтимий, що був учеником Славинецького і пристав до Лихудів, виступив завзято проти Медведева в насьмішливім творі під заголовком: „Неистовное Бреханіе“. Потім Лихуди написали „Мечеть Духовный“, твір; в котрім виложили в формі дияльогів свій спір у Львові з езуітом Руткою про всі ріжницї між православною і римсько-католицькою Церквою. Розправи про хвилю переміни сьв. Дарів перейшли з чернечих келий в сьвітські доми а навіть на улицу. Людей, що мало розуміли єство богословських тонкостей, приманювало се питане; купчики, ремісники, а навіть жінки почали суперечки про час переміни сьв. Дарів. Церкві грозив новий розкол. Патріарх

Яким став по стороні Лихудів. Треба було спонукати українських духовних, щоби заявили з свого боку голоc в користь Лихудів. Яким удав ся з тим до київського митрополита Гедеона і до Лазаря Барановича. Українські архіереї опинили ся через се питане в дуже немилім положеню: в київській колегії давно вже учили про перемену сьв. Дарів так, як писав Медведів; в „Лицосѣ“ Петра Могили була виложена та наука. Гедеон і Лазар спершу відхиляли ся від прямої відповіді, та патріарх загрозив їм собором і засудом чотирох інших вселенських патріархів. Тоді оба архіпастирі дали відповідь по думці Лихудів.

Оповістивши таку заяву, патріарх Яким скликав собор. В тім часі почала ся справа Шакловитого, що потягнула за собою упадок Софії. Медведів також був запутаний в сю справу. Він утік з наміром укрити ся в Польщі, але його спіймали в дорозі, привезли в Москву, де перед собором заявив каяте, вирік ся своїх гадок і сам презвав свою книгу замість „Манна“ — „Обмана“. В січні 1690 р. Медведєва вислали в Троїцький монастир, але в рік на донос одного з помічників казненого вже Шакловитого його обвинили о порозуміне з Шакловитим і після страшних сліджень огнем, утали йому голову 11. лютого 1691 р.

Патріарх Яким, осудивши Медведєва і київську науку про перемену сьв. Дарів, казав уложити в своїм імени книгу під назвою „Остенъ“. Книгу сю написав Евтимій. В ній виложена ціла історія згаданой суперечки. В додаток до неї патріарх єрусалимський Доситей прислав збірник свідоцтв, котрі доказували справедливість науки Лихудів. Київське сторонництво потерпіло страшенне поражєне. Московський собор узнав неправославними не тільки твори Медведєва, але й писаня Симеона Полоцького, Голятовського, Радивилівського, Барановича, Транквиліона, Петра Могили і ін. Про Требник Петра Могили сказано, що ся книга переповнена латинською „зломудренною“ наукою і загалом про всі твори українські замічено, „что ихъ книги новотворенныя и сами съ собою не согласуются; и хотя многія изъ нихъ названы сладостными именами, но всѣ, даже и лучшія, заключаютъ въ себѣ душетлительную отраву латинскаго зломудрія и новшества“. В Москві загнуздали ся була думка, що захожі з України і Білоруси

учені заражені латинською єресю, що відбували подорожі за границею і доповняючи там своє образование, вони переймають чужі погляди і звичаї, що не треба слухати їх і їздити до них на науку. Говорили, що „замість благословенної єлино-словянської науки, вони подають латинську науку, з котрої годі чого доброго сподівати ся, крім неприязни і ворогованя на сьв. Церкву. В давних часах на Україні процвітало східне благочестє, як і у нас Москалів, воно ласкою Божою як сонце ссяє, а коли війшли там хитрі єзуїти і принесли там латинську науку, що стало ся? Де діли ся тамошні князі великі, православні: Острожські, Чарторийські, Четвертинські й інші?“

По якімсь часі сила Лихудів захитала ся. Патріярх єрусалимський, Доситей, перше їм прихильний, не діставши від них вимаганої суми в хосен Гробу Господнього, в 1693 р. написав до обох царів і до патріярха Адрияна, наслідника покійного Якима, що Лихуди — обманці, тайні латинники, що вони прийняли від патріярха благословенє на науку грецького язика, а вчать латинського і намість богословських наук, „забавляються“ фізикою і філософією; доносив на них, що вони невірно звать себе князями, що вони в дійсности люди незнатного походження, вбогі, ремісники і ін. Справедливість патріяршого доносу піддержували живучі тоді в Москві Греки, зависні Лихудам. Після тих поговорів 1694 р. Лихудів усунули від управи Академії і від научуваня.

Замість їх стали управляти Академією двох з їх учеників,¹⁾ а в 1699 р. назначено першим „ректором“ Академії Палядия Роговського. Лихуди були ще кілька літ у Москві і вчили латинського й італійського язика. Цар Петро добачав, що вони можуть йому стати в пригоді, назначив їм жалованє і приказав родителям, щоби віддавали Лихудам дітей на науку італійського язика; та Греки не давали їм супокою, вони підмовляли проти них патріярха Адрияна і обвиняли вже їх о політичні переступи. Адриян доніс цареві, що Лихуди пересилають у Царгород вісти про Московське гсударство. Вороги Лихудів таки

¹⁾ Миколай Семенів і Федор Поликарпів.

дїпняли сего, що в 1701 р. їх видалено в Іпатієвський костромський монастир.

Віддаленє Лихудів з Академії осьмілило київське сторонництво. Поміж Українцями, що переселили ся в Москву, був якийсь Гаврило Домецький. Він був архімандритом Симонового монастиря і уложив для своєї обителї устав під назвою „Киновіонь, или изображение иноческаго житія“. Уставом сим згїршили ся строгі московські прихильники давнього аскетизму. В сїм уставі приписувано черцям обовязок охайности і чистоти; хорим і недужим черцям вільно було їсти яку вгодно страву, хоч би навіть в піст, тому, що для нездорового чоловіка не повинно бути посту, і самий піст, після устава Домецького, повинен залежати більше від скількості, як від якості їди і питя, і тому черцям давали вино, пиво, мід, тільки не міцні і мірно. Харч мав бути здоровий і смачний; признавав навіть для черцїв потребу розривки, але чемної і обичайної. Така ласкавість не була завадою Домецькому, щоби виступати проти пиянства, про що він лишив навіть проповідь. „Що се за чернецтво — говорили про сю уставу Москалі, — коли в монастирі ставлять цєбри з пивом і медом, а черцї між собою в шахи грають. Латинські штуки! Польський закон!“

На соборі, що наложив анатему на Медведєва, в часі загального прослїдованя Києвлян, Домецького позбавлено уряду архімандрита. Однак в 1694 р. новгородський митрополит Йов закликав його в Новгород і дав йому під управу Юриєвський монастир. Тодї Домецький намагав ся виступити з обороною своїх земляків і написав відправу проти книги „Остенъ“. „Чи можна давати таку назву книзі — висловлював ся він: — „Остенъ“ значить кіл прошибаючий, неначе то Церква може так остро поступати! Не личить до архієреїв звертати ся не знать від кого і говорити наче до малих дїтий: бий! коли! Несправедливий „Остенъ“ для київських учених: вони перші і найлуччі оборонцї Церкви. Патріярх Никон добре вбачав се, коли закликав їх з Києва, і все чинив з їх допомогою“. Опісля Домецький знов доказував, що латинська Церква все годила ся з грецькою в питаню про переміну сьв. Дарів і потверджував свою гадку сьвідцтвами многих отцїв Церкви, іменно же Золотоустого.

Против Домецького виступив чернець Дамаскин, земляк і давний приятель митрополита Йова; він нападав на київських учених загалом. „По чім можна пізнати Києвлянина? — говорить він. — По тім, що чуємо від його догану на чотиропрестольних патріархів, на грецькі монастирі і на всіх Греків; він читає польські і литовські книжки і наслідує обичаї і звичаї, котрі після нашої думки не східної частини... Він Київ над міру хвалить, а у великій Росії „книгъ не казываетъ“ (себ то: не признає, щоби були книги), науки грецької не любить, а латинську приймає; сам собою як сатана стояти хоче“. Звертаючи річ до українських учених, він говорить: „Ви, нові мудрці, виучите по латинськи *b, c, d*, або трохи більше від того тай чванитесь; інших понижаєте, всякий уряд і архієрейський і сьвященничий за нічо маєте, людий вправних в сьв. письмі називаєте неуками і невіжами. Ми поважаємо вільні науки та нехай їх подають нам такі люди, котрі із страхом слухають і сповняють прикази божі, а хто не має страху і ласун, тому схолястичні науки не тільки не приносять хісна, але й шкідні. В такого розум дичіє, звертає ся до речий надмірних; такий схолястик скорше, як всякий невчений, стає ся пакостником церковним і ересеизобрѣтателемъ“.

Та сим не обмежив ся Дамаскин: він писав до Йова письмо за письмом, вговорював, щоби прогнати Домецького, не знати ся з Українцями. „Заклич — говорив він — лучче людий грецького вихованя, позволь поглядіти сеї справдешньої набожності, що нині находить ся на Атонській горі, а не в польських, литовських і українських землях; Києвляни ціле давне благочестє змінили, перейшли від покірного на горде, від сумирного на пишне; і в одежах, і в поступках і в звичаях — все у них похоже на латинське. Коли хочеш налюбувати ся божественними книгами, завізви грецьких перекладчиків і писців, а побачивши чудо преславне, а без сих латинників ми обійдемо ся. Можна, дуже можна обійти ся без Києвлян: не Бог посилає їх на нас, а сатана, щоби зводити...“ Намови Дамаскина на останку помогли: Йов усунув Домецького. Домецький поїхав у Київ, де жив до смерти.

Але сим не нанесли удару київській науці. Дамаскин міг виперти Домецького з Новгорода, а тим часом у Москві з почином XVIII. віка нарешті взяли верх Київляни. Українець Степан Яворський, настановлений заступником на патрiяршім престолі по смерті Адрияна, вговорив царя Петра, що київські учені можуть бути найпридатніші для московської просвіти і цар загадавши пересадити в Московщину західну просвіту, побачив у українських духовних дуже добре орудє для своїх цілей; з тої пори Українці заняли місця учителів у московській Академії; наука йшла на київський лад; навіть більшість учеників у Москві була українська;¹⁾ на останку всі важніші місця духовні обсаджували Українцями. Так не безплотним показало ся для московської просвіти перенесенє київської образованости в Москву в половині XVII. в.²⁾

¹⁾ Н. пр. в 1764 р. в класі філософії на 34 учеників було тільки трох Москалів.

²⁾ Лихуди в 1706 р. прибувши в Новгород, заступили Домецького для митрополита Йова і завели з його приказу дві школи: одну — грецько-латинську, другу — словянську для дітей усіх станів і крім того 14 так званих граматичних шкіл в повітах новгородської епархії. В 1709 р. Софрон став префектом московської духовної Академії. Йоаникий проживав у Новгороді до 1716 р., коли вмер митрополит Йов; опісля пішов у Москву і в слідуєчім році закінчив жите. В 1722 р. Софрона назначено архімандритом у Рязань, де він прожив аж до смерти в 1730 р. Йоаникий лишив двох синів, котрим признано княже достоїнство.

Ростовський митрополит Дмитро Туптало.

Згадуючи про важних українських історичних діячів XVII. в., годі замовчати про духовну особу, що виступала особливо при кінці XVII. століття; вона має важне значінє не тільки для свого часу, але й для пізнійших часів задля сеї благочестивої пошани, яку для його пам'яті заявляє український нарід.

Сьв. Дмитро (з походження Українець) займає одно з найсвітлійших місць між київськими ученими, що ширили по українській землі українську просвіту, котру підняв Петро Могила. Він родив ся в місточку Макарові, п'ятьдесять верстов від Києва, правобіч Дніпра, в грудню 1651 р. Отець його був козацьким сотником і звав ся Сава Григорович Туптало, мати Марія, а дитя назвали при хрещеню Данилом.¹⁾ Коли він доріс хлопчагого зросту, родителі віддали його на науку в Київ. Отець Данила був ктиторм Кирилівського монастиря і мабуть жив у самім Києві. Обдарений з природи живою уявою і глибиною чутя, Данило віддав ся релігійному роздумованю і рішив ся постригти ся. Сумна доля України, як видно, підмагала такий настрій: вокруг себе він бачив кров, слези, злидні; одна біда вела за собою другу біду і тяжко було добачити виходу оплаканого стану краю. В Києві навіть наука не могла відбувати ся своїм звичайним ладом. Природно було віддавати ся роздумованю про марність земних дібр і глядіти пристановища в чернечім житю. В 1668 р. постриг Данила

¹⁾ Згадуючи про свої народини в дневнику, він сказав: „и въ тотъ часъ воеводина Радзивилова,... и крещеніємъ святымъ просвѣщенъ“. Мабуть вона була його хрестною матерю: се мала бути жінка Януша Радивида, молдавська княжна, сестра жінки Тимоша Хмельницького.

в київським Кирилівським монастирі ігумен Мелетий Дзик¹⁾ і назвав Дмитром. Хоч молодий, а вже скоро звернув він на себе бачність своїм незвичайним даром слова; в 25. році життя, 1675 р., посвятив його в Густинському монастирі Лазар Баранович на еромонаха. З того часу почала ся вандрівка Дмитра з монастиря в монастир, з краю в край. Де він тільки осїв, там починав голосити науки, а до його збігали ся ватаги народу; слава про нового знатного проповідника переходила з гóрода в гóрод. Архієпископ Лазар Баранович перевів його з Густинського монастиря до себе в Чернігів і Дмитро був при Лазарі Барановичу зо два роки проповідником. Коли виправив ся Дмитро в Литву на поклін чудотворному образу, що був у Новодворському монастирі, запросили його спершу на короткий час проповідувати у Вильно, а відтак білоруський єпископ Теодозий Василевич намовив його, щоби переселив ся в Слуцк; Дмитро проповідував там в Преображенському монастирі. Та в кінці 1679 р. умер його добродій Теодозий, а зараз по нїм і другий його прихильник, основник Преображенського монастиря Скоцкевич. Виголосивши над сим остатнім нагробне слово,²⁾ Дмитро виїхав за місяць із Слуцка на родину. Молодого проповідника навперейми взивали з різних міст України. Гетьман Самійлович намовив його осїсти в Батурині, опісляж за його впливом Лазар Баранович назначив 1681 р. Дмитра ігуменом Максаківського монастиря. Лазар, що любив, як відомо, іграти словами, сказав Дмитрови такий жарт: „Ви звете ся Дмитро і тому бажаю вам не тільки ігуменьства, але й митри. Най Дмитро дістане митру“. Слїдуючого року Дмитро став Батуринським ігуменом. Та побит у Батурині йому не зовсім був любий; на другий рік покинув він ігуменьство і віддалив ся в Києвсько-печерську Лавру, де його радо прийняв архімандрит Варлаам Ясинський. Тут Дмитро став укладати збірник житий святих — Четїи Минеи. Про сей труд

¹⁾ В Ростові в келї Дмитра зберегла ся сучасна картина, що зображає, як молодий Данило, кланяючи ся в ноги батькови і матери, просить у них родительського благословеня до вступлення в монастир. Родина його в українських тогочасних одежах.

²⁾ За котре, після його слів, дістав шість ліктів доброго голяндського полотна.

думав вже Петро Могила, та ніхто сего не зробив. За два роки ми знов бачимо Дмитра ігуменом Миколаївського монастиря. Не знаємо, як відносив ся Дмитро до упадку Самійловича, але се не мало для його лихого впливу. Наслідник Самійловича, Мазепа, був також прихильний Дмитрови. Скінчивши половину своїх Миней, Дмитро відслав у Москву Макариєвські Миней, що в його були,¹⁾ оповістив про окінчене своєї праці і просив благословеня патріярха Якіма на печатанє. Однак благословенє загаїло ся, тому Дмитро не дожидаючи його віддав свої Миней до печатні в Київсько-печерську Лавру, під надзором архімандрита Варлаама. Патріярх дізнавши ся про се, був вельми нерад, чіпав ся, домагав ся перепечатаня деяких місць, заборонював дальше печатати без свого дозволу; однак Дмитро відхилив від себе дальші прослідованя. Він разом з Мазепою проживав у Москві підчас сумного упадку Софії (в 1689 р.) і вмів приподобати ся Якимови, котрий дав йому благословенє, щоби дальше робив свою працю. По повороті на родину Дмитро проживав у Батурині і працював над своїми Минеями. Наслідник Якіма, патріярх Адриян, не тільки не спиняв печатаня, але настановивши київським митрополитом печерського архімандрита Варлаама, особливо просив його, щоби підмагав печатанє Дмитрових Миней.

В 1692 р. Дмитро знов покинув ігуменьство, щоби виключно заняти ся Минеями; але в 1694 р. спонукали його прийняти ігуменьство в Глухівському монастирі, а в 1697 р. наслідник Лазаря Барановича, Іван Максимович, закликав його в Чернигів і настановив архімандритом Ялицького монастиря. Займаючи ся Минеями, Дмитро не переставав писати і говорити проповіді. В два роки потім його перенесли в Новгородсько-Сіверський Спаський монастир, і тут в 1700 р. скінчив він три чети (четвертини) своїх Миней і напечатав у Лаврі; опісля доля покликала його несподівано в далекий край.

Петро Великий глядів достойного духовного чоловіка для обсади катедри сибірського митрополита і велів київському митрополитови Варлааму прислати собі в Москву

¹⁾ Їх виписав з Москви Гізель, думавши писати Миней та не успів.

такого архімандрита, котрий годив би ся на се місце. Варлаам указав на Дмитра. В лютні 1701 р. Дмитро з царського приказу приїхав у Москву, а 23-го марця настановили його архієпископом.

Однак Дмитро дожив уже 50 літ житя і був слабого здоровля; тяжко булоб йому їхати в далеку незнану і притім неприязну сторону. Він занедужав. Петро, дізнав ся про се, і сам приїхав до його та замітив, що Дмитро більше сумний, як недужий, і казав йому щиро виявити причину своєї скорботи. „Мене — сказав Дмитро — посилають у неприязний край, шкідливий для мого здоровля, а на мені лежить обовязок — скінчити „Житя Сьвятих“. — „Остань у Москві“ — сказав йому на се Петро.

Дмитро остав у Москві, зближив ся і заприязнив ся із своїм земляком Степаном Яворським, що був тоді блюстителем патріяршого престолоа, і дальше займав ся своїми Минеями.

В січні 1702 р., по смерти ростовського митрополита Йосифа, Петро назначив Дмитра в Ростов. Се було останне місце побиту Дмитра. Приїхавши в свою епархію він зараз указав у соборній церкві місце свого вічного спочинку і сказав: „Се покой мой, здѣ вселю ся во вѣкъ вѣка“.

Тут докінчив він свою многолітну працю „Житія Сьвятих“, напечатані вповні 1705 р. в Києвсько-печерській Лаврі. Своім звичаєм Дмитро і в Ростові говорив усе проповіді; в Ростові, як і на Україні, полюбили його і сходили ся до його слухачі. Але в Московщині потреба було з його боку ще іншого рода діяльності. Дмитро познакомив ся з московським духовенством і налякав ся крайного неучтва й недостачі внутрішнього благочестя. „Недбалі сьвященики — говорить він у своїм напiмненню до сьвящеників — лiнують ся ходити до вбогих хорих сповідати і причащати, а ходять лише до богачів і багато бідняк умирає без сьв. тайн... Лучило ся нам в дорозі до Ярослава заїхати в одно село і спитати тамошнього попа: „Де в тебе животворящі Христові тайни“? — Піп не розумів мого слова. Я спитав: „Де тіло Христове“? — Піп знов не второпав мого слова. Тоді оден із сьвящеників, що були зо мною, спитав: „Де запас“? — Тоді піп узяв неопрятну посуду і показав збережену в ній недбало ве-

лику сьвятиню. Дивуючи ся сему, неба і землі кінці страхайте ся. Пречисті Христові тайни держить сьвященик не в церкві на престолі; а у себе між блощицями, тарганамі і цввіркунами, з котрими і він сам і домашні його живуть і спочивають“. Щоби усунути такі надуживаня, Дмитро писав кілька острого духовним з наукою, як мають поводити ся, і добачав, що конечно положити основу книжній просьвітї. Він завів у Ростові духовну школу або семінарію, котра ділила ся на три класи і за Дмитра мала до 200 учеників. Він удержував сю школу власним накладом, займав ся нею вельми щиро, сам порівнював успіхи учеників, наглядав їх обичаї і побожність, а літом збирав у себе в загороднім хуторі своїм, обясняв їм сам місця із сьв. письма, обходив ся з ними дуже лагідно, по батьківськи, і вони його вельми любили. Се був перший образець московських семінарій. Крім загального нещства, над московським краєм тяжило ще друге лихо — розкол; і против сего лиха вважав Дмитро своєю повинністю виступити. Він написав велике діло проти розколу: — „Розыскъ о раскольничьей брынской вѣрѣ“, а коли Петро видав указ, щоби всі голили бороди, то Дмитро написав діло про голене бороди, доказуючи, що се не гріх голити бороду. Сам Дмитро оповідав, як двох нестарих Москалів спинило архієрея при виходї з церкви після літургії і питали його: як він думає? Вони готові лучче положити голову на колоду, щоби їм відрубали, як бороди. — А що відросте, — спитав Дмитро — борода чи голова? — Борода, сказали йому. — Так лучче вам віддати бороду; борода буде відростати стілько разів, скілько її будуть голити, а відсїчена голова не пристане до тіла, хиба — у воскресене вмерлих! — Дмитро говорив любителям бород, що дармо боять ся вони голити бороду, думаючи, що тим затруть образ і подобіє Боже; доказував, що образ і подобіє Боже зовсім не в тілі, не в видимім образї чоловіка, а в його душі. Петро найшов у ростовськїм митрополитї підмогу своїм реформаційним змаганям у сїм зглядї. Дмитро при своїй строгій набожності не міг поділяти пошани Москалів до борід, позаяк родив ся на Україні, де козаки давно вже голили бороди і де сей звичай став народним.

Дмитро був великим постником і як оповідають, що у великий піст їв тільки раз в тиждень. Він загалом визначався мірністю в життю, був лагідний, простодушний і охочо помагав біднякам. У своїм духовнім завіщанню, писанім два роки перед смертю, Дмитро висловився так про себе: „Від вісімнадцятого року аж близько до гробу я не збирав нічого, крім книжок; у мене не було ні золота, ні срібла, ні злишньої одежі... Най ніхто не трудиться по мені глядіти яких небудь складів“. Прикмети Дмитра ще за життя вивисшали його в очах побожних людей.

Не дармо боявся Дмитро Сибіру; і менше острого підсоння ростовського краю пошкодило його здоров'я, ослабленому багаторічними працями і строгими постами. Вже в 1708 р. Дмитро жалувався, що не змагає робити: очі ослабли, очні шкла йому не помагали, а рука при писанню дрожала... В 1709 р. Дмитро занедужав на ядушливий кашель а 27. листопада вмер. Його знайшли в келії мертвого, стоячого навколїшки до молитви. Друг Дмитра, Степан Яворський, похоронив його в місці, котре призначив сам Дмитро, приїхавши в Ростов. Степан забрав по покійнику вельми численні книги, що перейшли в бібліотеку московської синодальної печатні.

Літературні праці Дмитра мають важне значіння іменно тому, що були сильно розширені між українською суспільністю до останніх часів. Ледви чи мав який інший письменник духовний стільки читців. Найбільш розповсюджений твір Дмитра, се неперечно його Четїи Минеи, що мали кілька видань. Споружуючи їх, користувався він Макарієвськими Минеями, рукописю Симеона Метафраста, присланою йому з Атосу, українськими прольогами, патериками і всілякими західними збірниками. Хоч спорудник признавав, що не все, що було в його руках, мало однакового ступіння певности яко жерело, і тому багато не втягав до свого збірника, а всеж годї сказати, щоби Дмитро розбирав критично перекази, котрими користувався.

Проповіди Дмитра (котрих лишилося багато і не всі ще з них відомі) подають справді мало черт, важних для сучасної історії, як що до свого складу, так і що до змісту: се такі проповіді, що могли бути приложені до всякої сторони і на всякий час. Та вони не лишилися без зна-

чіня в історії української просвіти задля тих внутрішніх прикмет, що вчинили їх любою книжкою українських людей на довгий час. Вплив київської схоластики відбив ся у багатьох і на них, — се слідно в напрямі запускати ся в символізм. Так н. пр., в своїй проповіді на Цвітну Неділю Дмитро задає питанє: Чому Христос вїхав у Єрусалим, сидячи на осла? — і виводить, що се склало ся задля сїдності осла з грїшником.¹⁾ В іншій проповіді він взиває усї дерева, щоби схилили свої вершки перед тернем, а деревам дає символізацію святих: дателева пальма — се праведник; оливне дерево — учителї церковні; виноград — се загалом люди, що живуть по божому; а терне значить терпінє... Як київські проповідники, так і він наводить у своїх проповідях усїякі анекдоти із старинної історії і байки, котрим простодушно вірить; на приклад оповїдаючи відому байку про птаха фенїкса, котрий прожив самим воздухом, без їди і питя, пятьсот лїт і сам себе палить, щоби з його попелу утворив ся зарїд нового птаха — він припускає справдешне естество такого птаха, що жие ніби в Арабїї чи Індїї... Або н. пр., згадуючи про Дельфійську пророчню, він готов признати єї ворожбу правдивою.²⁾ Та коли Дмитро у багатьох чертах своїх проповідий і в схоластичнім складї багатьох з них віддавав данину тому кружкови, посеред котрого виховав ся, за те проповіді його стоять далеко висше від проповідий усїх його попередників на стїлько, на скїлько вони були плодом не вправи на задану тему, а правдивого натхненя, яким була перенята даровита і люба вдача проповідника. Проповїди Дмитра визначають ся живостою образів, а найбільш глибиною чувства; в сїм останнім ледви хто з українських проповідників і після Дмитра випередив його. Вони писані церковно-словянським язиком

¹⁾ „Лїнивъ — осель и грѣшникъ: многимъ біенїемъ едва убѣдиши осла въ яремъ, а розвращеннаго грѣшника и наказаньми многими неусдобь обратити можеша ко исправленїю: осель аще и біемый, не скоро грядеть, въ пути едва волочится, а бѣгати скоро никогда же вѣсть; и грѣшникъ не спѣшитъ ко спасенїю, аще иногда и біемый бываеть различными отъ Бога попущеньми“...

²⁾ „Знать, по повелѣнїю Божию, въ наученїе челоуѣкомъ, наче естества своего, камень проглаголаеть чудесне“...

з примішкою української мови. Такий язик навіть тоді, як сї проповіді писані, був надто книжним і далеким від звичайної устної мови. В пізнійших часах при дальшій розвитку літературного язика він видавався застарілим, а тимчасом люди читали довго проповіді Дмитра з більшою охотою, як твори інших, новіших проповідників. Проповіді його мають ту замітну рису, що при книжній язичі, при невлавливих українській мові зворотах, вони визначаються ясністю і якось легко читаються. Деякі з проповідей Дмитра, прочитані в церкві і тепер можуть порушити слухачів. Така між іншими його знатна проповідь на день жен Мироносиць, замітна і тим, що вона відповідає до свого часу, чого у Дмитра мало. Проповідник нагадує слова, що сказав Ангел до жен мироносиць при гробі воскресшого Спасителя: „Возста, нѣсть здѣ“! „Деж Христос по своїм воскресеню? Авжеж усюди, яко Бог, та не всюди своєю ласкою, і се проповідник глядить його. Чи він не в церквах, збудованих в його честь? Ні, його дім святий став розбишацькою печерою. Зберуться люди в церкву, неначеб то на молитву, а тимчасом балакають про купно, про війну, подорожи, про бенкети, осуджують інших, насмівають ся з ближних, занепащують клеветливими словами їх добре імя; інші, стоячи в церкві, неначе молять ся устами, а в думці гадають про семью, про богатство, про скрині, про гроші; інший дримає стоячи в церкві, а інший знов думає про крадіж, убийство, перелюб, або думає про месть над своїм ближнім. Лучає ся в додаток, що духовні особи п'яні сварять ся між собою, поганяють себе і деруть ся при престолі. Ні, се не церква божа а печера розбійників: ласку божу відганяють від опоганеного св. місця, як пчолу, котру відганяє дим. Колись Бог бичем з мотузя вигнав торгуючих з церкви. А що, як би він тепер видимо прийшов до св. храму з тим бичем? Та ні, Господи, вже минув той час, коли ти виганяв грішників з церкви; нині наш окаянний час настав; уже ми тебе виганяємо; тепер можна сказати про храм Господній: нема тут Бога; був та й пішов геть. Возста, нѣсть здѣ“... Та відай письмо вчить, що кождий чоловік є храмом божим. Отже в кождім чоловіці можна глядіти Христа. Та що ж? „Многі —, говорить Дмитро — хрещені

і осьвічені правдивою вірою, та мало таких, в котрих би Бог поселив ся, як у своїм храмі: і злодій хрещений, і тать, і розбійник і перелюбодій, і кожний лиходій осьвічений правою вірою, та Христа в нїм не гляди: нѣсть здѣ! Хиба давно колись-то був Христос в сїм злодію в молодих літах, а коли він виріс, відійшов від його Христос! Возста, нѣсть здѣ! Інший з виду здає ся добродійним, побожним, він богомолець, постник, любить вбогих, борець... Та все те мана... Не гляди в нїм Христа. Нѣсть здѣ! Тяжко найти дорогоцінний жемчуг в морській глибині, золото, срібло в нутрі землі; а ще тяжше — Христа, поселеного в людях. Багато з нас тільки по імени християни, а живуть як скотина, як свині. Хрестом Христовим захищаємо ся, а Христа на хресті розпинаємо своїми поганими ділами"... Проповідник починає глядіти Христа в людях усяких станів. „Погляньмо — говорить він — на духовного чоловіка і спитаймо його: з яким наміром і бажанєм добив ся ти свого стану? Задля слави і чести Божої, чи для своєї слави і чести? Чи на те, щоби придбати спасене душам людським, чи для себе богатства? Справді, не оден би найшов ся, що добив ся свого стану не для хісна людий, а для своєї користи. Не служити прийшов спасеню душ людських, а для того, щоб йому служили підвладні"...¹⁾ „Рогляньмо — говорить він дальше — на низші духовні власти, на сьвящеників і дияконів і спитаймо кожного: що тебе довело до стану сьвященичого? чи бажанє, щоби себе спасти й інших? Ні, ти пішов там длятого, щоби прокормити себе, жінку і дітий. Поглядів Ісуса не для Ісуса, а для хліба куса. Інший взявши „ключь разумѣнія“ і сам не входить і входячих не пускає, а інший і „ключа разумѣнія“ не брав. Сам нічого не розуміє: сліпець сліпців водить і разом у яму падають. Не скоро тут найдеш Христа: нѣсть здѣ! Можеб у монастирях поглядіти Христа? та і в них усе попсувало ся. Нічого не стало... Може в народі поглядіти Христа? Та деж більше злодійства. як не в народі? Коли є в народі які небудь добрі люди,

¹⁾ Тут, як би бояв ся роздратувати духовних людий, уневинняє ся: „Простіть мені, найвисші власти духовні; я не про всіх говорю, а тільки про деяких а між тими і про себе“.

так і ті за своїми справами і клопатами забули про Бога і від молитви відступили. Може між великими людьми, боярами і судьями глядіти Христа? Та до них нема приступу. Скажуть: не пора, іншим часом прийдеш; та нічого до них і ходити. В них ледво чи коли й був Христос: в наших злих часах і правди мало і милосердя нема; а де нема ні правди, ні милосердя, там не гляди Христа: нѣсть здѣ“!

„Деж його найти? Доведе ся сумувати з Магдалиною, що сказала: „взяша Господа моего отъ гроба и не вѣмъ, гдѣ положиша его“. Гріхи наші взяли від нас Господа нашого і не знаємо, де його глядіти. Інший хто небудь скаже: Господь зо мною і я з ним, я вірую в його, молю ся йому і поклоняю ся йому. Та що з того, що ти поклоняеш ся? Поклоняли ся йому і ті, що підчас його добровільного терпіння клонили перед ним коліна, а потім били по голові тростиною. Ти кланяеш ся Христови і беш Христа, тому що тривожиш і мучиш свого ближнього, насилуеш його і обдираеш, відбираеш від його достаток неправим способом; ти молиш ся Христови і плюєш йому в лице, вимовляючи устами своїми погані слова, докоряючи і осуджуючи ближнього“...

В сій проповіді зачіпив Дмитро також розкольників. „Наша Церква так змаліла від розколу, що тяжко найти справдешнього сина Церкви: мало що не в кождім гóроді вигадують нову, окрему віру. Прості мужики і баби догматизують про зложене трех пальців, та про се, який хрест неправий і новий, а інші хоч остають в Церкві, та лиш удано: в них нема Христа, нема Бога. Нѣсть здѣ“!...

Крім багато проповідий більше або менше талановито написаних, Дмитро оставив по собі чимало побожних роздумок і наук,¹⁾ написав катехізис в питаннях і відповідях, „Зерцало православнаго исповѣданія вѣры“, „Лѣтопись“ — (сьвящена історія з обичаєвими роздумками), твір недокінчений.

¹⁾ Н. пр., „Врачество Духовное“, „Внутренній человекъ къ клѣти сердца своего уединень“, „Боговдохновенное наставленіе христіанское“, „Аполлогія во утоленіе печали человекъка“; кілька роздумок під різними назвами, що відносять ся до страстей Христових і т. ін.

Що до значіння для історії свого віку, найважнішим твором Дмитра єсть неперечно „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ (бринською назвав він розкольникчу віру задля сего, що розкольники гніздили ся в Брянських або Бринських лісах), розділений на 3 части: 1) про розкольникчу віру, 2) про розкольникчу науку і 3) про розкольнічі справи. В першій части доказує Дмитро несправедливість розкольнічих закидів проти православної Церкви, винує розкольнічих учителів, що вони задля своєї несвідомости писали так, що з їх слів мимохіть виходять єретицькі гадки. Замітно, що розкол в часах Дмитра роздробив ся так, що рахували до 22 секти. В другій части „Розыска“ автор критично доказує хибність ріжних наук. Головне лихо, після думки Дмитра, в тім, що розкольники „ледво що вміють читати і писати, зараз і вважають себе великими богословами і вчителями віри“. Дмитро широко розводить ся про голене бороди, доказує, що борода не має ніякого значіння в ділі релігії і навіть ті правила, що євствували про неголене бороди, вважає збереженими з часів іконоборства. Дмитро відпирає розкольнічі брідні про антихриста, про приближене останніх часів, коли церкви мають стати хлівами а справдешні християни будуть спасати ся в пустинях, доказує, що розкольники неправильно прикладають слова сьв. письма про нерукотворні храми, покликвані розкольниками для того, щоби не ходити в церкву. Дмитро виступає разом против іконоборців і тих, що не допускають поклоненя сьв. мощам, і очевидно має тут на оці вже не старообрядців, а таких відступників від Церкви, що не стояли як старообрядці за букву, а навпаки думали відорвати ся від букви. Відступники сего рода, як показує ся, не переставали євтувати в Московщині від XVI в., а може бути і з раньших часів. Таким робом дізнаємо ся, що в Ростові оден посадський чоловік, іменем Трохим, призваний Дмитром, на донос одного попа, не тільки не став кланяти ся іконам, але почав проти поклону іконам такі наводити докази, які звичайно наводили лютерани і кальвіністи. Подібно говорить Дмитро і що до поклону сьв. мощам: „Я чув недавно про одного лжеучителя і зводителя людей божих, котрий тайно вчив не почитати мощий“. Щоби відперти такі хибні науки, противні право-

славній Церкві, Дмитро в своїм „Розыску“ подрібно розводить ся про законність почитаня одного і другого. Замітно, що Дмитро стрічав таких розкольників, котрі історію євангельську вважали тільки приказкою а не подією, що справді приключила ся, і всему хотіли давати тільки алегоричне значіне: „Се ніколи не діяло ся, — говорили вони, — щоби Христос пяти хлібами і двома рибами накормив пять тисяч народу в пустині. Се тільки приказка. Пустиня — се житло поганців, до котрих Христос прийшов, лишивши Жидів. Пять хлібів — се пять чувств, дві риби — се дві книги: Євангелиє і Апостол. Лазарево воскресенє не було справдешне; се тільки приказка. Недужий Лазар — се розум подужаний немочю людською; смерть Лазаря — се гріхи; сестри Лазареві, Марта — тіло, Марія — душа; гріб — клопоти житя; камінь на гробі — закаменілість серця; воскресенє Лазарево — покаяне в гріхах. Вхід Христа в Єрусалим також тільки приказка. Ослиця — се жидівський рід; жребя — поганці; Христос лишає жидів і переходить до поганців і т. д.“ „І інші чудесні Христові дійства, — говорить Дмитро, — описані в євангельській історії, нерозумні розкольничі мудрці вважають приказкою, а не справдешними подіями; вони розсівають між простим народом бурян і обижають євангельську повість“. Усе то ледво чи може відносити ся до старообрядовства, а навпаки свідчить, що поруч із старообрядовством розвивали ся в московськїм народі о багато раньше повставші раціональні розумованя, що довели до утвореня таких сект як молокани, духоборці і ін.

Третя часть „Розыска“ іменно замітна тим, що в ній зібрані всякі вісти з історії розколу і між іншими про те, як розкольники палили самих себе. „Доносив мені — пише Дмитро — оден старий еромонах Ігнатий, що в Пошехонськїм повіті, де він був перше попом, спалило ся разом 1920 людей, за приводом боярського крепака Івана Десятина. *Спожигателі* ставлять в лісах великі хати і засадять у них душ по сто, по двісті, а маленьким дітям прибіють гвоздями одіж до лавки, на котрій їх посадять, потім обложать хату соломою, хворостом і сплять. Інша подібна страшна секта зве ся *морильщики*: сожигателі намавляють людей, щоби себе палили, а морильщики голосять таку

науку: Яка користь лишати ся при житю? Віри правої на землі вже нема. Отців духовних нема. Архієреї і сьвященники — вовки; церкви — се хліви; антихрист вже царює в сьвітї; страшний суд наступає. Хто хоче справді спасти ся, сей повинен наслідувати мучеників і ісповідників і вмерти від безхліб'я і безвідя, щоби вибавити ся від вічних мук і прийти в царство з Христом. Потерпимо тут недовго, щоби не злучити ся з тими, що лежвши правдиву віру, гонять і мучать нас за її. Є в тих морильщиків у лісах хати з маленькими дверцятами, а іноді зовсім без дверцят, і землянки; — намовлять простолюдців і засадять іноді одного, а іноді двох або трех і більше — на голодну смерть. Сіромахи посидять два-три дні, опісля кричать, молять, щоби їх випустили, та ніхто їх не слухає; вони в безглузду кидають ся оден на другого, і хто кого подужає, той того загризає“.

В часах Дмитра вповні естувало головне розвітлене розколу на *поповцину* і *безпоповцину*: *поповцина* — прихильники Аввакума; вони приймали тільки тих сьвящеників, що були посьвячені перед поправою книг, або яко сьвященики відступили в поповщині православної Церкви; перекрещували тих, що до них приставали; *безпоповцина* — що вже й тоді розділяла ся на різні відтінки (волосатівщина, андрієвщина, іляріонівщина, стефанівщина, козминщина, серапионівщина і ін.). Всі безпоповці годили ся в тім, що не вважали можливим яке-небудь сьвященьство на землі після поправи книг, лишаючи сьвітським самим відправляти такі обряди і богослуженя, які Кормча позваляла в крайнім случаю сьвітським людям. Вони відкидали вінчанє і вчили, що лучче жити без вінчаня, як вінчати ся по єретицьки. З них то являли ся сожигателі. Замітною сектою що до своєї дивоглядности являє ся так звана *христовщина*, що повстала над Окою в селі Павловім-Перевозі: хтось назвав себе Христом, виглядїв гарну дівчину із села Ландеха, назвав її Богородицею і ходив з нею по селах. Оден чернець Пахомий видїв його і оповідав Дмитрови, як в селі Роботці над Волгою, сорок верстов низше Нижнього-Новгороду, зібрало ся багато народу в пустій і старій церкві. Сей ніби-то Христос вийшов зза олтаря до людей; на голові в його було оберчено

щось неначе вінець, як малюють на образах, а до вінця причеплені шматки паперу із зображеннями хирувимів („а може бути — замічає простодушно Дмитро, — се були чорти“). Люди падали перед ним на землю і кликали: „Господи! помилуй нас! Создателю наш, помилуй!“ „Недавно — говорить дальше Дмитро — появили ся якісь *рогожники* і *рубшищники*, що вештали ся по сьвіту в рогожинах і видавали себе за сьвятих...“ „На останку, замічає Дмитро, є такі секти, котрі не пристають ні до попівщини, ні до безпопівщини і не приймають ніякого хрещеня; живуть без вінчання і далекі від християнства: яке вже там християнство, коли нема хрещеня!“ Крім їх, по словам Дмитра були ще й *субботники*, що постили в суботу. Дмитро наводить яко догадку, що се віднова секти жидівствующих, відкритих у Новгороді за великого князя Івана Василєвича.

„Знайте, правовірні — говорить Дмитро на закінчене „Розыска“ — що кожний, що жие в дружбі з розкольниками і дає їм поміч, є ворогом самого Христа... Син, що любить ворога свого вітця, не любить самого вітця і за те негідний, щоби отець любив його. Так і християнин, як любить Христових ворогів, розкольників і еретиків, то значить не любить щиро Христа і сам Христос його не любить... Коли ти Христа щиро любиш, обминай тих, котрі хулять Церкву, лають її, як пси, виють, як вовки і на части шарпають її...“

Після сьвідоцтва ровесників Дмитро писав і драматичні твори, до котрих черпав предмети з сьвященої історії. Йому приписують шість драм, з котрих видана (Лѣт. рус. лит. т. IV.) так звана „Рождественская драма или комедія“. Як здає ся, вона найбільше з усіх була розповсюджена і загально може служити взірцем різдвяних віршів у формі дій і розмов. Тут перемішані символічні уособлення різних абстрактних понять з євангельськими подіями Різдва Ісуса Христа. Саму драму попереджають антипрольоґ і прольоґ. В антипрольоґу Чоловіча Натура сумує про свій упадок, про затемнене своїх душевних спосібностей, про смерть, що її ожидає. Надія потішає її, обіцяє поворот золотого віку, а з Надією разом являють ся Любовь, Кротость, Незлобіє, Радость; та проти Надії

повстає Разсужденіє і говорить, що Чоловічу Натуру чекає не золотий, а залізний вік і разом з Разсужденієм заговорили Брань, Ненависть, Ярость, Злоба, Плач. Натура в розпущі закликає Смерть. Появляє ся смерть і величає ся своїм володінєм над родом людським. Смерть хоче засісти на престолі, та жите не допускає її, обіцяє Чоловічійатурі безсмертність.¹⁾ Сама драма зачинає ся також символічною розмовою Землі з Небом. Земля сумує над своїм горем: „Увы! Увы! за грѣхъ Адама и Евы я осуждена производит волчець (будяки) вмѣсто прекрасныхъ цвѣтовъ. Я была прекрасна, доброплодна, рождала не оранная, а теперъ я тощя, полита потомъ. Никогда не возвратиться мнѣ къ первому состоянію, не освятиться по проклятію“. — „Не сѣтуй, Земля“, говорить їй Небо, „тебя ожидаетъ честь больше прежней“. Милість Божа потверджує обіцянку Неба.

Завіщає ся Землі прихід Спасителя, розходить ся ангельський сьпів: „Слава во вышнихъ Богу“, а тимчасом з пекла являє ся Вр а ж д а, приликує Вулькана і цикльопів: „Куйте — кличе Вражда — копья, стрѣлы, цѣпи, сотворю пролітіє крови...“

Опісля переходить драма в сьвіт дійсности. Се три пастирі: двох пішло за купном у гóрод, третій Борис лишив ся при вівцях і непокоїть ся товаришами. Вони приходять. Оден з них горбатий старець, зизоватий на одно око, іменем Аврам; другий молоденький Атоня. Аврам признає ся, що зайшов „на кружало за алтынецъ выпить винишка“. Борис питає його: А меніж не купив?

Аврам: „Никакъ купиль и тебѣ: какъ вѣдь не купить?“

— Малець, вынь ми сѣ кошеля. Не зволишь ли испить?

Борис: Нутко сядте жѣ и сами поразъ напьемся.

— Хлѣба купили-ли?...

Атоня: Есть.

Борис: Гораздо подкрѣпимся.

Атоня: Вотъ тебѣ хлѣбъ, вотъ тебѣ соль, вотъ и калачи!
Кушай, старичокъ, здоровъ, а на насъ не ворчи.

¹⁾ Короткий прольог кінчить ся в одній розправі про короткий час людського жита.

Аврам: „Да кушаймо жь поскорая, пора идти къ стаду,
Чтобъ иногда какой волкъ не влѣзь въ ограду“.

В тѣм часѣ чути хор ангелів. Пастухи з шматками хлѣба в ротѣ глядят оден на другого і не розуміють, що діє ся около їх. На останку Атоня глядить на небо і говорить, що видить високо птичок; но Аврам, піднявши голову ік небу, говорить:

„Братъ, кажется, робятка стоять невелички?“

На се Атоня говорить:

„Судари! и хто видалъ робята съ крылами?

Птицы-то залетѣли межѣ облаками?...“

Пастирі успокоили ся, вечеряли дальше і збирали ся іти до овецъ, як їм появив ся ангел і звѣстив їх, що близько Вифлеєма, у вертепѣ, між волом і ослон, в яслах лежить новороджений Спаситель людського роду, презнаменитий цар. Та Аврам говорить йому:

„Чаю тебѣ, государь, къ князямъ послали,

Штобъ они великому царю поклонъ дали,

Не къ намъ, нищимъ пастухамъ. Что, ты заблудиль?

Или не вслухаль? вѣстникъ къ намъ такій не ходиль!“

Та ангел заявив їм, що іменно їх, убогих пастухів, завзиває до себе цар царів, пастир пастирів. „Государ — говорить йому Борис — надобно же что-нибудь нести ему на поклонъ, чтобъ не велѣлъ, какъ нашъ князь, выпроводить вонъ въ шею!“

Ангел одвічає йому: „Господь не потребуєтъ вашего добра, не хочетъ себѣ даровъ. Онъ всѣмъ дарить! Несите ему въ даръ чистое сердце“.

Ангел став невидимий, пастирі одягають ся в нові постолы і панчохи і йдуть до вертепу.

Ось як висловлюють пастирі своє вражінє, побачивши дитятко Христа:

...„И подушечки нѣту, одѣяльца нѣту,

Чимъ бы тебе нашему согрѣтися свѣту!

На небѣ, якъ сказують, въ тебе полатъ много;

А здѣсь, что въ вертепишку лежиши убого,

Въ яслѣхъ, на остромъ сѣнѣ, между буи скоты,

Нища себя сотворивъ, всѣмъ даяй щедроты?

Это намъ деревенскимъ здѣ лежать прилично,

А тебѣ, Спасителю, этакъ необычно...“

За поклоном пастирів слідує історія поклону волхвів. Уособлене „Любопытство Звѣздохетское“ видить на небі нову зьвізду і не може второпати: що се за зьвізда? Воно перечисляє всі відомі йому зьвізди і громади зьвізд. Нова зьвізда на ніяку не похожа. Любопытство викликає з гробу мудрого Валаама. Валаам звіщає, що се та сама зьвізда, про котру він колись пророкував, — зьвізда, що мала явити ся в останні віки від Якова. Любопытство говорить, що хоче впевнити ся про правду його слів і пішле за тою зьвіздою волхвів; опісля закриває гріб Валаама, промовляючи: „Спочивай з миром!“

Ява зміняє ся. Ірод на престолі, оточений вельможами, вихваляє їх вірну службу, а вони прославляють його велич. Упоєний щастем Ірод каже втішати себе піснями. Сьпівці сьпівають про Апольона і музи. В тім часі приходить післанець від трех волхвів, названих трема царями, і ломаним язиком¹⁾ просить, щоби пустили їх поклонити ся цареві юдейському. Ірод розярив ся: хто сьміє звати ся царем юдейським, коли він ще живий. Вельможі радять йому зачати ся, прийняти милостиню царів і вивідати ся від їх: який се загадочний цар? Ірод годить ся з ними. Перед їм три волхви — царі оповідають про появу зьвізди, про подарки, котрі вони несуть новородженому. Ірод пускає їх з умовою, щоби вони зайшли до його з поворотом, а він сам тоді піде поклонити ся новому цареві. Слідує ява поклону волхвів. Опісля — 8-ма ява твору: Ірод, не діждавши ся волхвів, додумав ся, що вони його обманули, збирає равинів, котрі обяснили йому, що після пророцтва в Вифлеємі має родити ся муж, що володітиме всіми народами. Тоді, вигнавши равинів, Ірод удає ся за порадою до своїх сенаторів і оден із сенаторів подає йому гадку вибити у вифлеємській землі усі діти до двох літ. Ява 9, 10 і 11-та представляє різню дітей і „длинный плачь и рыданіе подобіемъ плачевной Рахили“. В 12-ій яві Іродою приносять голови вбитих дітей, Ірод з утіхи каже сьпівцям сьпівати торжественні пісні, плескати в долоні а сам в похмілю засипляє на своїм престолі.

¹⁾ Твою землю Вифлеємъ пошель, поклонилсЯ
Нову царю іудейску, да домъ воротилсЯ і т. д.

Тимчасом чути голос Невинности. Се голос дитинячої крови, вопіючий до Бога про пімсту, голос проклону кровопийця: „Отвори несытую змѣнину гортань свою, пей кровь, которой ты жаждешь... Пей пролитыя слезы матерей, пей выплаканныя съ ними глаза, смотрѣвшіе на лютую десницу воиновъ, избивающихъ насъ, аглицевъ для твоей трапезы! Изъ крови нашей ты уготавилъ намъ порфиру, упестрилъ ее жемчугомъ материнныхъ слезъ“. На голос Невинности Истина видає грізний засуд вічної муки тиранови.

Ірод будить ся з просоня і чує страшний біль в тілі. Прикликають лікаря, а тимчасом страшний смрід розходить ся від хорого. „Готовьте ему гробовое ложе — говорить лікар, — а сами бѣгите; смрадъ отъ него смертеленъ“. Всі покидають Ірода. Тиран умирає в страшних муках.

Ява 16-та: Ірод у пеклі. „О какія муки! — говорить Ірод: — горю, горю. Зачѣмъ я рождася на свѣтъ! Проклять родитель! Проклята матъ! Проклять день, часъ, когда я былъ рождень! Прокляты дни, часы, годы, прожитые мною! Прокляты вельможи, совѣтывавшіе мнѣ убійство! Прокляты воины, непощадившіе незлобныхъ младенцевъ! Но паче всѣхъ проклять я терпящій здѣсь муку. Ахъ мука великая, мука безконечная, мука во вѣки вѣковъ! Смотрите на меня гордые и не гордитесь, а то будете со мною въ этой пропасти!...“

Слїдує розмова Смерти з Житєм. „Торжествую — говорить Смерть — я побѣдила, напоила кровью Виелемскую землю, покосила, какъ траву подъ росюю, четырнадцатъ тысячь и, наконецъ, повергла царя Ірода въ гортань Цербера! Я властвую надъ челоуѣкомъ; я сильна и буду обладать имъ во всѣ вѣки. Сяду на престолѣ. Возложу вѣнецъ на главу мою...“

„Не торжествуй — говорить їй Житє: развѣ меня, Жизни, нѣтъ на землѣ? Не умреть естество челоуѣческое, во вѣки живо будетъ! Я сяду на престолѣ на вѣки, и возведу съ собою челоуѣческое естество. Славой и честью его увѣнчаю...“

Чоловіче Естество кланяє ся перед Житєм і Житє вкладає на його вінецъ.

В останній, 18-ій яві (короткій) Кріпость Божія говорить науку про кари злодіїв і про нагороди чистим серцям, а опісля в епільогу до всіх слухачів звертає ся поздоровлене і просьба простити „согрѣшившихъ въ дѣйствѣ“ (недокладне виконане).

Мимо схолястичного настрою сеї драми, годї не признати, в порівнаню з творами Симеона Полоцького й інших, єї авторови неперечного поетичного таланту.

Гетьман Іван Степанович Мазепа.

Мазепа родом був шляхтич православної віри, з західної України, і служив при польським королю Яні-Казимирі комнатним дворянином. Се було, мабуть, після того, як побіди козаків спонукали Поляків якийсь час шанувати українську народність і православну віру і в знак тої пошани допускати поміж дворян королівських (т. є надворних) молодих людей шляхотського роду з православних Українців. Не дуже мило було тим людям в польській суспільности, при тодішнім панованю католицького фанатизму. Мазепа дізнав сего. Ровесники і товариші його, дворяни католицької віри, глузуючи з його, роздратували його так, що против одного з них Мазепа в гніві вийняв шаблю, а вийняти з піхви оруже в королівським дворі уважали переступом, гідним смертної кари. Та король Ян-Казимир розсудив, що Мазепа поступив не вмисне, і не покарав його а тільки видалив з двора. Мазепа виїхав у добра своєї матери на Волинь. Він був молодий, гарний, меткий і високо образований. Поруч з майном його матери жив у своїм майні якийсь пан Фальбовський, чоловік пристаркуватий; в його була молода жінка. Познакомивши ся в домі сего пана, Мазепа завів зносини з його жінкою. Слуги шепнули про се старому чоловікови. Одного разу, виїхавши з дому, пан Фальбовський побачив, як за ним їхав його слуга, спитав його і дізнав ся, що слуга везе від своєї панї до Мазепа письмо, в котрім Фальбовська звіщала Мазепу, що чоловіка нема дома, і запрошувала, щоби до неї приїхав. Фальбовський велїв слугі їхати з тим письмом до Мазепа, віддати письмо після призначеня, взяти відповідь і з тою відповідю приїхати до його на дорозі. Сам Фальбовський тут лишив ся, щоби дождати

повороту слуги. За якийсь час вернув слуга і віддав панови відповідь, написану Мазепою до Фальбовської, звіщаючи їй, що зараз до неї їде. Фальбовський діждав ся Мазепи. Як Мазепа зрівняв ся з Фальбовським, кинув ся сей на Мазепу, спинив його верхового коня і показав йому відповідь до своєї жінки. „Я перший раз їду“, — сказав Мазепа. „Багато разів“, спитав Фальбовський свого слуги, „був сей пан без мене?“ Слуга відповів: „Скільки у мене волося на голові“. Тоді Фальбовський велів роздягнути Мазепу до нага і так привязати на йогож коня лицем до хвоста, потім велів дати коневи кілька нагайок і кілька разів вистрілити над його ухами. Кінь пігнав до дому чагарами, а вітки сильно били Мазепу по нагій спині. Його служба ледви пізнала свого подрапаного і покрівавленого пана, як кінь заніс його на обійсте його матери. Після сеї пригоди Мазепа пішов до козаків, служив спершу у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка. Мазепа крім польського й українського язика, вмів по-німецьки і по-латинськи, скінчив перше десь-там в польській школі курс наук, а що був на свій час доволі образований, то міг добити ся гарної кар'єри в козацтві. Тут він оженив ся. У Дорошенка Мазепа дослужив ся важного уряду генерального писаря і в 1674 р. вислано його на козацьку раду в Переяслав, де перед гетьманом лівобічної України Самійловичем предкладав в імени Дорошенка угоду і заявляв бажане Дорошенка бути в підданстві у московського государя. В кілька місяців, як Мазепа із сим справив ся, вислав його Дорошенко у Царгород до султана, щоби просив помочи в Туреччині, та кошовий отаман Іван Сірко піймав Мазепу на дорозі, відобрав у його грамоти Дорошенка і самого післанця відослав у Москву. Мазепу повели на слідство в український суд, котрим тоді завідував знатний боярин Артамон Сергієвич Матвієв. Мазепа своїми доказами в слідстві умів приподобати ся бояринови Матвієву: заявляв ся особисто прихильним Московщині, намагав ся оправдати і усправедливити перед московською управою самого Дорошенка; його припустили до государя Олексія Михайловича а відтак випустили з Москви з зазивними грамотами до Дорошенка і до чигиринських козаків. Мазепа не поїхав до Дорошенка, а лишив ся у гетьмана

Самійловича і дістав дозвіл жити на східнім боці Дніпра, разом з родиною своєю. Недовго опісля втеряв він жінку.

Самійлович поручив Мазепі вихованє дїтий своїх а в кілька лїт надав йому уряд генерального осаула, найважнїйший уряд по гетьманьстві.

В сїм урядї, з порученя Самійловича, їздив Мазепа в Москву ще кілька разів і зміркував, що за володїня царівни Софїї вся власть була в руках єї любимця Голїцина, підлестив ся йому і нахилив його для себе. І перед ним, як перше перед Матвієвим, мабуть помагало Мазепі його вихованє, зручність, приязність в поведженю. Голїцин і Матвієв оба належали до передових московських людей свого часу і були прихильні польсько-українським обичаям образованости, якими визначав ся Мазепа. Коли, по невдачнїм походї кримськїм, треба було звалити вину на кого-небудь, Голїцин звалив її на гетьмана Самійловича: йому відобрали гетьманьство, вислали на Сибір з громадою свояків і сторонників, синови його Григорию відрубали голову, а Мазепу вибрали гетьманом, найбільше задля того, що так хотїло ся прихильному до його Голїцину. Звичайно винують самого Мазепу о те, що він викопав яму під Самійловичем і готовив загибчу чоловікови, котрого повинен був уважати своїм добродїєм. Ми не знаємо, о скільки Мазепа брав участь в коромолах, що готовили ся против гетьмана Самійловича, і треба вдоволяти ся тїлько припущеннями, тому й не маємо права видавати суду що до сего питаня.

Уже давно на Україні вела ся суспільна боротьба між „значними“ козаками і черню; до перших належали заможні люди, що чванили ся родовим походженєм і відзнакою від широких верств народу; чернь складала прості козаки, та до них після загальних симпатий линула вся верства поспільства т. є простого народу, що не входив у склад козаків, але добивав ся рівности з козаками. Всї старшини, орудуючи доходами з дїбр, приписаних в Україні до урядів, були в порівнаню багаті і конечно лічили ся до верстви значних; тим більше залїчували себе до значних і держали ся їх інтересів люди, що відобрали польське вихованє і мали, задля свого роду або з наданя, шляхотство. Гетьман, що прожив молодість у Польщі на дворі поль-

ського короля, був іменно з таких. Він прилюдно мав внести в козацьку суспільність, у котру вступив, сей польсько-шляхотський напрям, против котрого так ворогувала українська народна верства. Мазепа борзо виявив свої панські хитрощі і пішов у розлад з народними змаганнями. Се тим більше для його було конечне, що ділаючи в польсько-шляхотськїм дусї він однако був приневолений так поступати, щоби заслужити собі прихильність московської управи і вдержати ся на добутиім гетьманьстві. По якимсь часі (1696 р.) ті, що бачили з близька стан України, доносили в Москву, що Мазепа окружив ся Поляками, зложив з них в роді своєї гвардії компанійські полки, що він поблажає старшинам, що дозволив старшинам повертати козаків у підданьство і відбирати в їх землі. Мазепа перший завів на Україні паньщину себ то обовязкову роботу, в додаток до данини, котру платили пахарі панам, на котрих землях жили. Мазепа строго заборонював посполитим людям вступати в козаки і сим стількож обурював на себе українську народну верству, скілько догоджував поглядам московської управи; ся бо не хотїла, щоби „тяглі“ (піддані) люди, котрих силувала управа платити дачки і відбувати всякі повинности, виступали із свого стану і переходили в козацтво, що яко стан военний користувало ся пільгами і привілеями. Як тільки осадовив ся Мазепа на гетьманьстві, зараз приближив до себе свою родину. З ним було двох племянників, синів Мазепиних сестер: Обидовський і Войнаровський. Мазепина мати, черниця Магдалина, стала наставницею київського фльоровського монастиря. Московська управа не тільки не приписувала у вину Мазепі його поступків, але для більшого захисту його особи перед народом післала йому полк стрільців. „Гетьман“, звіщає оден подорожний, що проїздив тоді Україну, „стрільцями сильний, без їх мужики давно би його спрятали, та стрільців боять ся, тому то він їм платить, ненастанно кормить і без їх і не поступить ся“.

Рахуючи на потужність Голіцина, Мазепа всіми способами намагав ся догаджувати йому до тої пори, поки Петро в 1689 р. не позбув ся управи Софії і не заслав Голіцина на вигнанє. Мазепа підчас переверту, що склав ся

в Москві, приїхав случайно в столицю, розуміє ся з наміром кланяти ся любимцеві, та дізнавши ся, що власть перемінила ся, постарав ся чим скорше розірвати звязь з давнійшою управою і нахилити ся до нової. Се йому вдало ся. Мазепа просив в управи того, чого московська управа і домагала ся на Україні, н. пр. додатку військових людей, спису козаків і способів для погамованя народної бути. І Петрови особисто вмів приподобати ся Мазепа. Молодий цар полюбив його і з того часу вважав його щироприхильним своїм слугою.

За весь час двацятилітнього гетьманства Мазепа в Україні проявила ся ненависть до його у підданих, і зазначувала ся то тими, то іншими змаганями відобрати йому гетьманство. Чим довше держав Мазепа гетьманську булаву, тим більше привикав нарід український уважати його чоловіком польського духа, ворогом закоренілих козацьких змагань до рівности і загальної свободи; неприязнь для Мазепа стала передовсім виявляти ся, після українських навичок, доносами і підступами. В кінці 1689 р. явив ся в Польщі у короля Яна Собіського український чернець Соломон з письмом від Мазепа, в котрім український гетьман виявляв польському королеви бажане прилучити Україну знов до Польщі і спонукував знов розпочати ворогованє з Московщиною. Зараз опісля приїхали з Запорожа до тогож короля посланці і представляли йому, щоби прийняв Запороже в підданьство Польщі. На щастє від одного православного дворака, що жив на королівськїм дворі, про се й інше дізнав ся московський резидент, Волков, що жив у Варшаві, а від Волкова дізнали ся про се і в Москві. Король післав Соломона в Україну до гетьмана, без усякого письма з устним запевненєм своєї ласки, а тимчасом дав тайне порученє львівському православному єпископови Йосифови Шумлянському, щоби зніс ся з Мазепою. Шумлянський вислав до Мазепа шляхтича Домарацького з письмом, і просив щоби гетьман України заявив через посланця, на яких услівях бажає вступити в підданьство польській державі. Мазепа, діставши письмо Шумлянського, вислав шляхтича і письмо ним привезене у Москву; але Соломон дізнав ся про се заздальгідь і не рішив ся вже являти ся у гетьмана, а вернув у Варшаву, та щоби, як то

кажуть, не вдарити перед Поляками лицем у болото, найняв на дорозі в коршмі якогось студента і підмовив його, щоби написав йому фальшиве письмо в імені Мазепи. Переписане на чисто се письмо Соломон сам підписав, наслідуючи характер письма Мазепи і поїхав у Варшаву, а нечисту рукопись забув взяти у студента. Склаало ся, що поки Соломон доїхав до Варшави, студент виговорив ся в коршмі про два талярі, що дістав їх за свою штуку від Соломона, і виявив тайну зібрану там п'яному товариству; його опісля увязнили і привели до короля. Студент до всего признав ся і предложив збережену у його нечисту рукопись уложеного в імені Мазепи письма. Коли Соломон прийшов до короля і подав йому письмо від гетьмана Мазепи, король, знав уже про все, велів закликати студента і довести Соломонови його обману. Нечиста рукопись була під рукою; годі було випирати ся. Соломон до всего признав ся; його посадили у вязницю а потім на домагане московського резидента видали московській управі. В 1691 р. його привезли в Москву, відняли йому посвячене і під давним його світським іменем Семена Дротського вислали до гетьмана в Батурин. Там його покарали смертю. З усього видно, що сей Соломон був орудом тайного сторонництва, що бажало навести підзор на Мазепу в Москві і приготувити йому упадок.

Та коли ще московська управа не мала в своїх руках Соломона, а домагала ся його виданя, в Києві підкинено безіменне письмо, в котрім остерегали московську управу „отъ злого и перелестнаго Мазепы“. Київський воевода вислав се письмо в Москву, а з Москви післали його просто до рук Мазепи з тою заміткою, щоби гетьман звістив: чи не може, після своєї догадки, зміркувати, хтоб міг уложити се письмо? Мазепа вказав, яко на головних ворогів своїх, на бувшого гадяцького полковника Самійловича, на зятя Самійловича, князя Юрія Четвертинського, на бувшого переяславського полковника Дмитрашка Райча і на тодішнього переяславського полковника Леонтия Полуботка. На домагане гетьмана, вивезли відправленого гадяцького полковника з його майна, що було в лебединськім повіті, привезли в Москву, а потім вислали в Сибір; там також вислали і Райча; Юрія Четвертин-

ського з жінкою і тещею переселили в Москву, а Леонтий Полуботок втратив полковничий уряд.

В Україні появилася тепер новий, діяльніший ворог Мазепи і цілого панського сторонництва. Се був канцелярист Петрик, жонатий з небогою генерального писаря Василя Кочубея, чоловік запобігливий, горячий і діяльний, бодай у перших часах. В 1691 р. він утік на Січ з важними письмами, вкраденими з військової канцелярії і підбурював січових козаків разом і проти гетьмана і проти московської влади. Слідуючого 1692 р. він утік у Крим і писав відсіля на Запороже, що наміряє, за прикладом Хмельницького, привести Кримців на Україну, підняти вес український нарід, вигубити жидів-арендаторів, усіх панів і богатих людей. Вість про таку думку дістала ся на Україну зараз і найшла прихильників; удатні люди пустилися до Петрика, хто по зем, а хто водою. Мазепа вислав на Запороже козака Горбаченка з подарками тодішньому кошовому Гусакови — вговорювати його, щоб він не допускав Запорожців приставати до Петрика; тимчасом буря готова була зірвати ся не на Запорожу, а між городовим козацтвом в українських полках. „Ми думали“, говорили тоді Українці, „що по Богдані Хмельницьким християнський нарід не буде вже в підданстві; видимо, що противно тепер бідним людям гірше стало, як було за Ляхів. Перше підданих держала в себе тільки старшина, а тепер і такі, в котрих і батьки не мали підданих а їли свій зароблений хліб, силують людей, щоб їм возили сіно і дрова, топили печі та чистили стайні; Москаліж наших людей бють, крадуть малих дітей і відвозять у Москву“. Найбільш незносими здавали ся для народу „оранди“ — продаж горівки, віддана в руки жидам, з платою за то у військовий скарб. Горбаченко дістав у Січі і потім, з гетманського наказу, привіз у Москву договір, заключений Петриком з кримським ханом. З того договору видна була думка в Петрика визволити від чужоземців Україну обох сторін Дніпра (він назвав її київським і чернигівським князівством), і утворити з неї одну державу, під іменем українського князівства. Громадянам лишав до волі завести в себе таку управу, яка видасть ся їм відповідною. У своїм універсалі, зверненім найбільш до січових козаків, Петрик згадував про

варварства, заподіяні колись українському народови Поляками: „Чи не саджали вони братів наших на кіле, чи не палили в прорубах, не обливали водою на морозі, чи не силували козацьких жінок варити в кипятку своїх дітей“? Та дорікаючи такою лютостю одним сусідам України, що перше орудували краєм, Петрик не лучче відносив ся до інших сусідів: „Ненависні монархи, посеред котрих ми живемо“, писав він, „як льви люті, пащи свої рознявши хотять нас прогинути т. є. вчинити своїми невільниками“. Він указував, що український нарід, віддаючи неприятелеви свої села і гóроди палити, захищує собою Московське государство, як стіною, а Москва з вдяки за то хоче взяти всіх Українців у вічну неволю: „Позволили нинішньому гетьманови роздавати старшинам майна, старшини позаписували собі і дітям своїм у вічне володінє наших братів і тільки-що в плуги їх не запрягають, а вже як хотять, так і орудують ними, зовсім як невільниками своїми: Москва для того нашим старшинам се дозволила, щоби наші люди таким тяжким підданьством втихомирили ся і замислам їх не противили ся. Коли наші люди від таких тягарів закріпощають ся, тоді Москва береги Самари і Дніпра обсадить своїми людьми“. Очевидно Петрик хотів повторити майже буквально історію Богдана Хмельницького. Та події буквально не повтаряють ся. Хмельницькому дійсно вдало ся розпочати своє діло з Запорожа, а потім перенести його в сторону городових козаків. Петрикови же се ні троха не вдало ся, хоч Петрик пішов тою ж дорогою. Запорожці до його не пристали, крім ватаги запеклих горлорізів. В українських селах зворушив ся був простий нарід, посполита чернь. „Най тільки прийде Петрик з Запорожцями“, говорили мужики, „ми всі до його пристанемо, повбиваємо старшин і всіх жидів-арендаторів і всіх своїх панів, щоби не було панів на Вкраїні, а щоб усі були козаками“. Так мабуть і сталось би, як би з Петриком явила ся, як з Хмельницьким, чимала запорожська сила воєнна. Та Петрик, не нахиливши Запорожців, прийшов на Вкраїну тільки з самими Татарами, тай ті помагали йому не дуже радо. Коли Петрик прибув до пограничних гóродів над рікою Орелю, Татари, що з ним прийшли, зачули, що гетьман збирає полки і йде против їх; вони ли-

шили Петрика і втікли; за ними пішов і Петрик у Крим; а Мазепа так дешево позбувши ся грізної для його бурі, дістав з Москви подяку і дорогу соболю шубу, що коштувала 800 рублів. Петрик ще який ся час непокоїв Мазепу своїми підбурюючими універсалами до українського народу, вказуючи між іншими на оранди яко на найважнійший тягар для народу. Мазепа, зміркував се і скликав у Батурині раду, завізвав на ню, крім полковників, чимало козаків і міщан і питав: чи можна знести оранди? По многих спорах рада рішила в виді проби на оден рік знести оранди і замінити дохід з їх побором від тих людей, що на основі всім рівно прислугуючого права стануть гнати горівку і удержувати шинки.

Весною 1694 р. зїхали ся знов на раду полкові старшини і знатні козацькі товариші; вони присудили зібрати по всіх селах і городах сходини і на них предложити всему народови питанє: чи мають бути оранди, чи ні? Таку загальну раду скликано по всім усядам і нарід присудив: задля доходів лишити оранди по давньому, тому що в останні часи, як оранди були знесені і гроші збирано з горалень і шинків, повставали великі суперечки, а у військовім скарбі показав ся в порівнаню з давнішим великий недобір.

Петрик не був страшний Мазепі; Петрик більше чванив ся і більше збирав ся діяти, як діяв; був у гетьмана ще оден противник, вельми діяльний і популярний, ворог усіх звязаних панським духом з Мазепиним гетманьством. Се був проводир козаків правобіч Дніпра, Семен Палій, що мав уряд хвастівського полковника.

Козацтво правобіч Дніпра занепало і звело ся, коли московська управа після упадку Дорошенка наказала пересилити людність на лівий берег. Правобережна Україна остала ся пустою і такою мала бути після мирного договору, зладженого між Польщею а Московщиною. Та за короля Яна Собіського повстала у самих Поляків гадка, щоби відновити козацтво з тоюж цілю, з якою воно первісно колись появило ся: для захисту Речи-Посполитої від Турків. Король, розпочав війну з Туреччиною, і став розсилати офіцерів з порученєм, щоби збирали ріжнородних бурлак і організували з них козаків. Ян Собіський назначив в 1683 р. для відновлюваних козаків також гетьмана,

шляхтича Куницького. В сего Куницького показало ся козацького війська вже до осьми тисяч. З початком 1684 р. козацькі самовольці покарали смертю свого начальника і вибрали другого — Могилу, та тоді значна часть козаків з правого берега Дніпра відойшла під власть Самійловича і Могила прийняв під свою гетьманську власть не більше як дві тисячі людей. Мимо сего в 1685 р. король, добувши велику популярність своєю віденською побідою над Турками, нахилив польський сойм, щоби признав правим способом віднову козацького стану. Та ледво що новий закон уложено, а вже в Полісью і на Волині викликав він заколот і нелад. Одні шляхтичі і пани набирали людей в козаки, другі жалували ся і кричали, що нові козаки заводять бучі і нищать панські майна. В 1686 р. Могили вже не було, зате замість його появила ся ціла ватага всяких начальників відділових, з назвами полковників. Між тими були люди із шляхти і з простого народу: а між останніми був білоцерківський полковник Семен Іванович Палій, родом з гóрода Борзни, лівобіч Дніпра. Спершу він утік з родини своєї на Запороже, а потім з ватагою сьміливих людей прийшов з Запорожа в правобережну Україну, котру відступила Московщина Полякам. Місцем побиту свого вибрав Палій місточко Хвастів. Нечисленна тодішня людність правобережної України сильно перейняла ся козацьким духом, бажала загальної козацької волі, ненавиділа Поляків і Жидів; Палій більше як інші був прихильний сему напрямови і тому придбав собі любов народу. Його сердешною думкою було визволити правобічну Україну від Польщі і злучити її з останньою Україною, що була під властю Московщини. В тій ціли Палій кілька разів через Мазепу звертав ся до царя і просив прийняти його в підданство. Московська управа не хотіла заводити суперечку з Польщею і тому не потакувала виглядам Палія. Вона раяла Палієви спершу піти в Запороже, яко в край, що не належав ні до Московщини, ні до Польщі, а відтіль уже після свого бажання прийти в московські займища жити; та Палієви сего не хотіло ся: не сам він особисто бажав служити московському цареві, а хотів віддати під власть царя цілий той край, котрий перше віддав Хмельницький Московщині. Поляки якимсь способом успіли спіймати Палія і всадити під сто-

рожу в Немирові. Та Палій скоро визволив ся і прибув у свій Хвастів; тут він дізнав ся, що підчас його запертя в Немирові київський католицький єпископ, покликуючи ся на давну приналежність Хвастова до уряду католицького єпископа, заволодів сим місточком і навів там своїх ксьондзів. Палій повбивав усіх тих ксьондзів і з того часу був непримиримим ворогом Поляків. Хвастів став гніздом утікачів, що приладжували повстанє в цілій Україні проти польських панів, пристановищем усіх бездомних, бідних і разом неспокійних; таких збирав около себе Палій від 1701 р. і підбурював їх проти Поляків. Тимчасом над правобережними козаками дальше були гетьмани, котрих потверджала королівська власть. В перших роках XVIII в. був таким гетьманом Самусь; він був другом Палія і з усіми своїми козаками був у неприязних відносинах до Поляків. Вони обвістили мужикам вічну свободу від панів; усіх мужиків взивали до збруї. Розпочала ся знов на Вкраїні завзята боротьба панів з їх підданими. Шляхта зібрала ополченє і потерпіла поражєне. Дня 16 жовтня 1702 р. козаки заволоділи Бердичевом і заподіяли там різню між польськими войовниками, шляхтою і жидами; начальники ополченя повтікали. Після сеї події народнє повстанє розповсюдило ся на Волині й Поділю. На Волині його скоро притлумив своєю діяльністю волинський каштелян Лєдоховський, але на Поділю воно не могло так скоро і легко улягти ся, — там проводив зворушєним народом сам гетьман Самусь. Він узяв твердиню Немирів. Козаки замучили там усіх шляхтичів і жидів. Палій в тім самім часі заволодів Білою-Церквою. Повстанє над берегами Бога і Дністра росло на страх Полякам. Палєно оселі панські, нищено їх майна; де тільки стрітили Поляка або жида — зараз мучили на смерть; міщани й селяни творили ватаги, називаючи себе козаками, а в своїх отаманів — полковниками. Поляки й жиди втікали юрбою; найшли ся й такі шляхтичі, що приставали до козаків і разом з ними ставали ворогами своїх братів. Польща була тоді зайнята війною із Швецією: трудно їй було скупити свої сили, щоби усунути нелад. Поляки стали просити царя Петра, щоби помагав приборкати Українців, і Петро казав післати від себе напинаючу грамоту до Самуся і Палія. Грамоти

сі не зробили впливу; Самусь і Палій замічали московській управі, що не козаки а Поляки подали перші повід до не-ладу, тому що польські пани вельми гноблять своїх українських підданих. Тодішній великий коронний гетьман Єроним Любомирський став ряти панам, щоби брали ся мирних способів і зложили комісію, котраб вислухала жалоби козаків і щоби вдоволили тому, що покаже ся справедливим. Та багато інших панів хотіло навпаки крутих способів для згноблення народного бунту: вони ряли задля недостачі готових польських сил удати ся о поміч до кримського хана. На самого Любомирського кинули були підзор о зраду за його миролюбні ради. Діло скінчило ся тим, що начальником війська, котре мало погамувати народне зворушенє, назначили замість Любомирського польного гетьмана Сінявського, котрий все коромолував против йому. Сей проводир зібрав двірські відділи всяких панів і прилучив їх до польського війська, що загалом було в його тоді невелике. Козаки, надіявши лиха панам і жидам через 1702 рік, розійшли ся на зиму домів і не могли скоро зібрати ся: віддільні їх ватаги розсіяно без труду; Самуся розбили в Немирові; він втеряв сю твердиню і втік. Товариш Самуся, полковник Абазин, завзято відбивав ся від Поляків в Ладжині, але його спіймали і посадили на кіл. Ціле Поділе скоро приборкали; всіх полонених з оружем саджали на кіл; усі місточка і села, що Полякам супротивляли ся, нищили до нащада; людий різали до ноги. Се нагнало такого страху іншим українським Подолянам, що вони стали втікати із свого краю: хто втікав у Молдавщину, а хто до Палія на Вкраїну. Почав ся опісля суд панів над непокірними підданими; тих, що мали участь в повстаню, показало ся до дванадцять тисяч, але тих, котрих могли підозрівати о участь, було в пятеро або шестеро більше. За порадою Осипа Потоцького, київського воеводи, кождому з таких підозріних відрізували ухо. Деякі пани, користуючи ся своїм правом судити підданих, самі карали їх смертю, але були й такі пани, що самі захищали своїх мужиків перед судом управи, не допускали до слідства і говорили на уневиннене своїх мужиків, що їх втягнули у ворохобню інші мужики через обману: населене в українських землях,

підвладних Польщі, було тоді невелике і тому то пани цїнили робочу силу. Сам Сїнявський покарав кількох смертю і оповістив помилованє для всїх, що на його зазив вернуть у свої домівки і по давньому будуть слухати законних панів своїх. Втихомиривши наїрід на Поділю, відійшов Сїнявський з військом своїм у Польщу, але дух ворохобні не був зразу зовсім пригашений; Самусь держав ся ще в Богуславі, хоч був уже для Поляків не дуже небезпечний, тому що невдачними своїми ділами і сумним виходом своєї боротьби з Поляками втеряв популярність у народі; за то Палїй, що укріпив ся в Білій-Церкві і крім того володїв цїлим київським Полїсем (північною частиною нинїшньої київської губернії), став тепер справдешним проводирем народу. І Поляки і московський государ з підмогою Мазепа звертали ся до його і домагали ся, щоби віддав Полякам Білу-Церкву; Палїй вимавляв ся ріжними причинами, а між тим усе докучав Московщині просьбами, щоби прийняла його в підданьство. Сам Мазепа дораджував цареві, щоби прийняв Палїя. Та Петро не хотїв задирати ся з Польщею, бо потребував підмоги Августа проти Шведів, і дальше домагав ся, щоби Палїй видав Білу-Церкву Полякам. Палїй упер ся.

Тодї Мазепа з царського наказу виступив на праву сторону Дніпра, як би йшов проти Шведів, і зачав закликати козацьких начальників. Прийшов до його Самусь і положив перед ним свої гетьманські знамена. Явив ся і Палїй, та надїяв ся, що тепер на останку московський цар прийме його в підданьство і сповнить ся давнє його бажанє. Мазепа задержав Палїя в своїм таборі на погляд по приятельськи, а тимчасом зносив ся з Головиним і запитував, що зробити з Палїєм, котрий, як доносив Мазепа, підчас побиту в гетьманському таборі ненастанно пиячив. Головин казав раяти Палїєви, щоби їхав у Москву, а коли він буде відмагати ся, то дізнати ся, — чи не є він прихильний ворогам Московщини, а як будуть докази такої прихильности, тоді його увязнити. Сьвідки на Палїя зараз знайшли ся: якийся хвастівський жид сьвідчив, що Палїй зносив ся з гетьманом Любомирським, що став тоді по сторонї Карла XII, і Любомирський обїцяв Палїєви прислати гроші від шведського короля. Сьвідоцтво орандаря-

жида потвердив сьвященик Гриць Корасевич. Мазепа, постоявши кільканийцять днів табором у місточку Паволочі, з кінцем липця 1704 р. перейшов у Бердичів і там запросив до себе Палія, підпоїв його і потім велів закувати і вислати в Батурин, де сторожа видала Палія разом з його пасербом московським властям. З царського наказу вислали його на вічне вигнання в Єнісейск.

Так у злагоді з московською управою розправляв ся Мазепа з народними живлами на Україні, неприязними польсько-шляхотському напрямови. Московський цар щораз ласкавійший був для Мазепи і вважав його самотнім зпоміж усіх бувших українських гетьманів, на котрого сьміло могла спустити ся московська управа. Підчас добування Азова Мазепа захищав над Коломаком московські границі від Татар, а п'ятьнайцять тисяч його козаків під начальством чернігівського полковника Лизогуба визначали ся під Азовом. За се найбільш з усіх винагородив цар самого Мазепу. Ще в 1696 р., після овлади Азова, цар бачив ся з їм у полковім городі слободських полків Острогоську і дістав від його в подарку турецьку шаблю з дорогоцінною оправою і щит на золотім ланцюгу, а за те гетьманови дарував шовкові матері і соболеві футра. В 1700 р. государ настановив Мазепу лицарем основаного ордеру Андрея Первозванного. В 1703 р. Петро дарував йому Крупицьку волость в Сівському повіті. В шведській війні брали участь козаки без Мазепи, під проводом інших начальників, а царську вдяку за їх діла дістав український гетьман. Щоби більше ласки придбати собі в государя, Мазепа у своїх доносах заодно жалував ся на несупокійний дух підвласних йому Українців, а найбільш коренив Запорожців. В однім тільки розходив ся гетьман з царем: гетьман без перестану вважав можливим і хосенним повернути в підданьство Московщини відступлену Польщі правобічну Україну; — Петро не піддавав ся таким радам, не хотів задирати ся з Польщею, але не сердив ся і на Мазепу за його ради, бо був певний, що гетьман дає їх з прихильности московській справі. В 1705 і 1706 р. Мазепа ходив з військом у польські займища, не вдіяв там нічого важного, але мав ще важний случай нахилити до себе царя і подарував йому 1000 коний, іменно під той час,

коли Петро потребував їх для війська. В 1707 р. цар велів Мазепі вернути з Польщі.

Трудно було кому-небудь обурити царя проти любимого гетьмана. Після закоренілого в Українців похопу до доносів, багато було таких, що бажали приготувати Мазепі дорогу до Многогрішного і Самійловича. Та з боязни за власну голову мало було скорих, щоби сунули ся з доносом до царя, котрий так вірив гетьманови. 1699 р. задумав був бунчучний товариш Данило Забіла, опираючи ся на захисті боярина Бориса Петровича Шереметєва, явити ся в Москву, щоби обжалувати Мазепу о тайні зносини з ханом; справа скінчила ся тим, що доносчика самого вислали в Батурин до Мазепи: там Забілу віддали генеральному судови і він на тортурах виявив, що говорив про гетьманську зраду по пьяному без розуму і памяти. Його засудили на смерть, але Мазепа дарував йому жите і замінив смертну кару тяжкою досмертною вязницею. В 1705 р. Мазепа мав случай показати Петрови неперечний доказ своєї вірности. Вибраний Карлом XII. на польського короля Станислав Лещинський стрібував вислати до Мазепи якогось Вольського з підмовою — щоби гетьмана нахилити на свою сторону. Та Мазепа прислав письмо Станислава до царя і жалував ся, що вороги обижають його, вважаючи здібним до зради свого государя. Після сеї події ще труднійше було кому-небудь відважити ся на донос, поки в 1707 р. найшов ся новий доносчик на Мазепу: се був оден з членів генеральної старшини, генеральний судя Василь Леонтиєвич Кочубей.

Між гетьманом і Кочубеєм була родинна неприязнь. У Кочубея було дві дочки: одна — Анна, що вийшла за Мазепиного небожа Обидовського і рано овдовіла, друга — Мотря, Мазепина хрещениця. Мазепа, яко вдовець, загадав засватати Мотрю. Родителі супротивили ся такому подружю, на котре не могли ніяк дозволити після церковних установ. Мати Мотринина, жінка гордовита і сварлива, стала опісля обходити ся строго із своєю дочкою і довела її до сего, що їй не стало терпеливості жити в родительському домі, в Батурині, де єї отець яко генеральний судя повинен був без перестану проживати. Мотря втікала до гетьмана. Мазепа не бажючи соромити дівчини, відослав

її назад родителям, хоч писав їй потім: „Нікого я ще на світі так не любив, як вас, і для мене булоб се щастєм і втіхою, колиб ви приїхали і жили в мене; але я роздумав, який кінець може з того вийти, іменно при такій злісности вашої рідні: прийшлоб від Церкви неблагословене, щоби разом не жити і деб я вас тоді дів. Мені було вас жаль, щоби ви опісля на мене не плакали“. Але положене заверненої в родительський дім Мотрі стало ще гірше: мати мучила її жорстоким поводженем; отець під сильним впливом жінки поступав у всім так, як вона хотіла. Родителі Мотринині жалували ся перед своїми знакомими, що гетьман оманив їх дочку і обезславив їх родину. Мотря тайно переписувала ся з Мазепою, жалувала ся на матір, називаючи її мучителькою. Мазепа потішав її, впевняв у своїй любови, але раяв їй в крайному случаю іти в монастир. Кочубей писав Мазепі докори, а Мазепа відповідав йому: „Ти згадуєш про якийсь блуд; я не знаю і не розумію нічого; сам ти видно блудиш, слухаючи своєї гордовитої, лепетливої жінки, котру, як бачу, не вмієш погамувати. Справедлива народна приповідка: „Де голова блудить, там хвіст рядить“. Жінка твоя, а не хто інший є причиною твоєї домашньої печали. Сьвята Варвара втікала від свого батька, та й не в гетьманський дім, а до пастихив у камінні щелини“.

З намови своєї жінки Кочубей глядів нагоди тим або іншим способом заповідати гетьманови лихо і прийшов на думку: уложити донос і обжалувати гетьмана о зраду. Спершу посередником для подання доносу вибрав якогось московського черця із Сівска, що вештав ся за милостинею по Україні. Його прийняв Кочубей у Батурині, накормив, обдарував, а він вислухав від Кочубея і від його жінки жалобу про се, як гетьман запросивши до себе в гості дочку Кочубея, свою хрещеницю, насилував її. Коли сей чернець відвідав у друге Кочубеїв, вони насамперед казали черцєви цілувати хрест на те, що збереже в тайні се, що вчує від їх, потім Кочубей сказав: „Гетьман хоче відпасти від Москви і пристати до Ляхів; іди в Москву і донеси про се бояринови Мусину-Пушкину“. Чернець виповнив порученє. Черця вислухали в Преображенському суді, але ніякої справи про зраду українського гетьмана не зачинали.

Минуло кілька місяців. Кочубей, вбачаючи, що проба не вдала ся, стали глядіти інших доріг: вони порозуміли ся із свояком Кочубея, Іскрою, що був колись полковником полтавським. Не рішаючи ся сам розпочинати діла, Іскра услужив Кочубееви тим тільки, що вислав полтавського попа Спаської церкви, Івана Сьвятайла, до свого приятеля, ахтирського полковника Хведора Осипова, щоби просив з їм побачити ся у важній государевій справі. Ахтирський полковник зїхав ся з Іскрою в своїй пасіці. „Я чув від Кочубея — сказав йому Іскра — що Мазепа злучив ся з Лещинським і наміряє зрадити царя а навіть гадає наставати на жите гсударя, думаючи, що цар приїде до його в Батурин“.

Ахтирський полковник звістив про се київського воеводу і зараз вислав у Москву письма від себе про вгадувану зраду гетьмана, між іншими письмо до царевича Олексія. Цар дізнав ся про все 10-го марця 1708 і в письмі власноручнім до Мазепи звістив про все гетьмана, сам впевняв, що нічому не вірить, уважає все, що чув, твором неприязної коромоли і підозривав миргородського полковника Апостола, котрий, як цареві було звісно, неприхильний був для гетьмана. Цар завчасу раяв гетьманови спіймати і закувати своїх ворогів. Тимчасом сам Кочубей, за радою попа Сьвятайла, вислав у Москву до царевича ще оден донос з вихрестом Янценком. Сей донос віддали в руки гсударя. Але й сему доносови Петро не повірив і знов звістив гетьмана. Тоді гетьман просив царя через канцлера Головкина, щоби велїв увязнити доносчиків, прислати їх у Київ, щоби судити їх в очах українського народу. Цар на се згодив ся. Кочубей був у своїх добрах в Диканці, коло Полтави. Гетьман вислав там козаків увязнити його й Іскру. Але Кочубей та Іскра дізнали ся про се заздалегідь, втікли в ахтирський полк і сховали ся в місточку Красний-Кут під захист ахтирського полковника. Гетьман звістив про се канцлера Головкина, а Головкин вислав капітана Дубянського, щоби виглядїв Кочубея, Іскру й Осипова, подякував їм в імени царським за вірність і завізвав їх, щоби для обясненя поїхали в Смоленськ, надіючись царської ласки і нагороди. В тім самім часі Петро відсилав до Мазепи його генерального осаула Ско-

ропадського і обіцяв гетьманови, що доносчикам, яко клеветникам, не дасть віри і вони відберуть пригідну кару.

Доносчики завірили Головкину і поїхали. З Кочубеєм і Іскрою удав ся ахтирський полковник Хведір Осипів, піп Сьвятайло, сотник Петро Кованько, небіж Іскри, двох писарів і вісім слуг Кочубея й Іскри. З Білгорода провадило їх численне товариство, але так, щоб їм не видавало ся, що вони їдуть під сторожею. Дня 18 цвітня 1708 р. прибули вони у Витебск, де знаходила ся головна квартира государева.

На другий день після приїзду доносчиків стали їх випитувати царські міністри. Насамперед випитували ахтирського полковника Осипова. Він тільки переказував се, що йому оповідали, і не міг сказати нічого важного і нового до сеї справи. Опісля приступили до Кочубея і сей подав на письмі 33 статі¹⁾ доносу про всякі признаки, котрі, після думки доносчика, доказували зраду гетьмана Мазепи :

1) в 1706 р., в Миньску говорив йому гетьман на самоті, що княгиня Дольська, мати Вишневецьких, родичка Станислава Лещинського, впевняла його, що король Станислав бажає настановити Мазепу чернигівським князем і дарувати запорожському війську бажану волю.

2) В тім же році Мазепа погано відзивав ся про гетьмана польного литовського Огінського, що держав ся сторони московського государя.

3) Учувши, що король Август покинув Польщу і поїхав у Саксонію до шведського короля, Мазепа сказав: „От чого бояли ся, того не злякали ся“.

4) В 1707 р. почувши, що коло Пропійска побите царське військо, гетьман, стрітив ся на дорозі з Кочубеєм, питав його „тихимъ гласомъ“ : чи справедлива се відомість?

5) В тім же році в себе в Батурині, за обідом, сказав, що дістав вість про поражене царського війська і потім сьміяв ся і говорив: „Судя плаче про се, але в його слези текуть“ (!), опісля пив за здоровле княгині Дольської.

¹⁾ Ми скоротили їх у двацять шість, позаяк останні відносять ся після зміслу до різних тут виложених, числом двацять шість.

6) В тиждень потім гетьман звіщав Кочубея, що від певних людей чув, неначеб то шведський король хотів іти на Москву і настановити там іншого государя, а на Київ піде король Станислав; Мазепа сказав при тім: „Я просив у царя війська для захисту Києва й України а він відмовив, і нам доведе ся мимоволі пристати до короля Станислава“.

7) Дня 17-го мая тогож року я просив дозволу віддати свою дочку за сина Чуйкевича, щоби слідууючої неділі справити весіле, а Мазепа сказав: „Як злучимо ся з Ляхами, тоді для твоєї дочки найде ся жених знатний шляхтич, тому що хоч би ми добровільно Ляхам не піддали ся, то вони нас завоюють“. І ми з Чуйкевичем на другий день потім рішили скоро звінчати наших дітий.

8) Дня 28-го мая сербський єпископ Рувим говорив, що гетьман журился і жалувався, що государ обтяжає його домяганєм, щоби доставив йому коний.

9) Дня 29-го мая гетьман запросив недавно звінчану мою дочку в Гончарівку хрестити з ним дівчину жидівку і за обідом сказав їй: „Москва хоче взяти в тяжку неволю цілу Україну“.

10) Оден канцелярист писав записку, що в Києві єзуїт ксьондз Заленський говорив йому й іншим: „Ви, панове козаки, не бійте ся Шведів, котрі не на вас готовлять ся, а на Москву. Ніхто не знає, де огонь криє ся і тліє, а всі дізнають ся тоді, як вибухне пожар; тільки сей пожар не скоро погасне“. Мазепа в Києві веселився, гуляв при музиках разом з полковниками і всіх захоочував до веселости, а на другий день післав козака з гетьманськими письмами до ксьондза Заленського. Чогоб то йому зносити ся письменно з тим ксьондзом, колиб він не мав злого наміру?

11) Писар полтавський говорив свому небожови, що в Печерському монастирі він приходив до гетьмана, а у гетьмана були зачинені двері і гетьманський слуга сказав: „Гетьман з полковниками читає гадяцький договір гетьмана з Поляками“.

12) В грудні 1707 приїздив у Батурин Кикин і Мазепа зібрав около 300 людей узброєних компанійців. Мабуть

він се вдіяв почувши, що за Кикиним хоче приїхати в Батурин сам цар і Мазепа наміряв боронити ся і відстрілювати ся від царя.

13) На Різдво приїздив до гетьмана в Батурин ксьондз Заленський, і гетьманський писар Орлик проводив його тайно в гетманський хутір біля села Бахмача, а ксьондз нічу приїздив бачити ся з Мазепою в Гончарівку.

14) Мазепа говорив, що хто би із старшин або полковників не пристав до його, того він засадить у вязницю на смерть без усякого помилюваня: видно з того, що він має намір відорвати ся від царя і прилучити ся до Станислава.

15) Є в Полтаві козак Кондаченко; гетьман багато разів посилав його до різних кримських султанів і до самого хана з устними порученнями. Видно, що се чинив для того, щоби з часом мати Татар для своєї підмоги. І другого чоловіка, Биевського, посилав Мазепа в Крим і до білгородських Татар, та незвісно за чим.

16) Одного разу, коли був у моїм домі і підгуляв, почав я пити за його здоровлє, а Мазепа зітхнув і сказав: що мені за втіха, коли я живу не маючи ніякої поруки своєї ненарушимости і жду як віл обуха? — Потім обернув ся до моєї жінки і став хвалити зрадників Виговського і Брюховецького: „Вони — говорив він — хотіли вибити ся з неволі, та злі люди їх до того не допустили, і ми хотілиб дальше дбати про свою ненарушимість і волю, та ще способів до того не маємо, а найбільше ще в наших нема згоди; от я і до твого чоловіка багато разів говорив про се, як би нам в будучині обезпечити і себе і тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, ніяким словом мені не допоможе: і від нікого не маю помочи і нікому не можу звірити ся“.

17) Одного разу гетьман говорив полковникам так: „Може бути, ви думаєте, що я загадую передати гетьманство Войнаровському; я сего не бажаю; вільно вам буде вибирати собі гетьманом кого схочете, а Войнаровський і без того в своїм вітцівськїм домі може проживати; яж вам готов і тепер відступити гетьманський уряд“. Йому на то сказали: „Не дай Боже, щоби ми сего бажали“. Тоді він повторив: Коли між вами є хтонебудь такий, що

міг би свою вітчину захищати, я тому уступлю; колиж ви на мені хочете лишити сей тягар, то звольте мене слухати і глядіти на мій привід: я вже пробував ханської дружби; мені був прихильний бувший хан Казин-Гирій; але його покинули; а теперішній зразу приязно відповідав на мої письма, та опісля посилав я в Крим свого посла, але не діставав вже ніякої надії відтіля; здає ся, треба діло наше починати з іншого боку і доведе ся, умовивши ся і постановивши свій намір, брати ся за шаблі“.

18) Мазепа держить при собі слуг ляхського роду і вживає їх до посилок без указу царського, а се не годилось би.

19) Государ боронив виводити людей з лівого боку на правий, а гетьман указу не сповняє. З усіх гóродів і сіл люди переселяють ся на правий бік, і мати гетьмана, покійна ігуменя, переселила багато людей на слободи, що вона оснувала на другім боці Дніпра; тому люди лівобіч Дніпра приневолені з більшим против давного накладом, кормити кінні і піші полки і думають також перейти в Задніпряньщину.

20) На Коломацькій радї постановлено, щоби Українці й Москалі спорідняли ся, а гетьман до сего не допускає а Українці і Москалі щораз більше від себе віддалені і чужі.

21) Усі гóроди українські не укріплені і самий Батурин 20 літ стоїть без поправки. Люди кажуть, що так робить ся в тій цілі, щоби гóроди не змогли захищати ся.

22) Гетьман остерегає Запорожців, що цар хоче їх знищити, а коли прийшла вість, що Запорожці разом з Татарами збирають ся йти на слободські полки, Мазепа сказав тоді: „Най би сі ледащиці робили то, що збирають ся робити, а то вони тільки дратують!“

23) Одна близька Мазепі особа висловила ся про Татар: „Сих людей скоро нам буде треба“.

24) Львівський міщанин Русинович говорив, що возив до Мазепи письма від ріжних польських панів. Той же Русинович розповідав, що польський коронний гетьман Сінявський поручив йому сказати Мазепі, що государ не вдержить ся проти Шведів, а козаки, як будуть з ним

одностаїне, то згинуть, а як будуть за Поляками, то лишать ся в цілости при своїх вільностях. „Я, — говорив Русинович — передав се гетьманови, а гетьман відповів: щоби тільки Бог дав мені сили і здоров'є, котре ослабло; я прихильний панам Полякам; яб не був шляхтичом і сином коронної землі, як би не бажав добра польській короні. Виджу, що цар обидив Польщу, але й Україну він вельми обтяжив; сам я не знаю, що чинити з собою; як до чого прийде, не зможу вдержати козаків, коли вони забажають денебудь прихилитись“. Той сам Русинович говорив, що приїзжав у Київ міняти гроші міщанин львівський Гордон, шведський партизан, і Мазепа велів йому видати з військової скарбони в розміну 20.000 р. Русинович говорив, що всі Ляхи люблять гетьмана Мазепу і коли в Люблині був вибір короля, то Сінявський й інші пани давали свої голоси, мабуть в надії, що Мазепа підможе грішми Річ-Посполиту. На останку пан Яблоновський, що перейшов на шведську сторону, часто говорив: „Ми надіємо ся на Україну, тому що там є шляхта, наші брати“.

25) Гетьман орудує самовільно військовим скарбом, бере, скільки хоче, і дарує, кому хоче. Булоб доволі з його десять г'ородів гадяцького полку, з котрих ідуть йому всі доходи, крім того він орудує волостями і значними селами, а він бере собі значно більші доходи з порукавичних і орендових і тому орендарі стали продавати дорожше горівку. Перше, бувало, полковників вибирали вільними голосами, а тепер гетьман за полковничі місця бере хабарі. Вмер київський полковник Солонина, лишивши внуків і небожів. Гетьман відібрав у їх села і віддав своїй матері і по смерті генерального обозного Борковського, Мазепа підняв у його жінки і в малолітних дітей майно і присвоїв собі.

26) На останку Кочубей предложив українську думу, котру зложив Мазепа; Кочубей дістав її від якогось архімандрита, літ десять тому назад. Дума ся після заяви Кочубея доказувала непостійність гетьмана у вірности цареві.

З тих точок ясно можна бачити, що Кочубей явив ся без усяких правничих доказів і донос його безпристрастним людям не міг видати ся зовсім основним. Не дивно, що

після таких свідощв узяли Кочубея і його товаришів під сторожу а 21-го цвѣтня повели на тортури.

Іскру питали: чи не був донос з намови неприятельської? Іскра визнав, що неприятельської намови не було і він не знає про ніяку зраду гетьмана, а намовляв його подавати донос Кочубей через два роки, а коли Іскра вговорював Кочубея, щоби відступив від свого наміру, то Кочубей відповів, що готов умерти, тільки щоби обжалувати Мазепу. Іскрі дали десять кнутів. Потім взяли на тортури Кочубея а він не дожидаючи мук сказав: „Я на гетьмана написав донос, допустив ся ложи із злости, надіючи ся, що мені повірять без дальшого слідства; і на всіх осіб, про котрих писав у доносах, писав неправду“. Йому дали 5 кнутів.

Іскру ще раз взяли на тортури і дали 8 кнутів. Він ще раз висказав, що не знає про гетьмана нічого, крім вірности цареві.

Сотника Кованька переслухували на тортурах два рази; на його Кочубей у своїм доносі покликував ся яко на свідка в справах ксьондза Заленського. Кованько висказав, що Кочубей навчав його й обіцював царську ласку, а сам він, Кованько, нічого не знає про зраду гетьмана.

Цвѣтня 27-го Кочубей написав письмо до царя і виложив у своїм письмі справдешню причину своєї злости до Мазепи. Тут Кочубей розповів про се, що Мазепа після невдачного сватаня до його дочки, пірвав її нічу тайно, а потім вернув її родителям з Григорием Аненковим і велів Кочубееви такі слова переказати: „Не тільки дочку твою може гетьман силою взяти, але й жінку тобі може відібрати“. Опісля Мазепа зводив дочку Кочубея письмами, і чародійським дійством довів її до божевільности: „еже дщери моей възбѣситися и бѣгати, на отца и мать плевати“. Кочубей предложив жмуток писем Мазепи до Мотрини.

Піп Свѣятайло, що писав донос, і тепер на тортурах висловив, що робив з приказу Кочубея, а сам нічого не знає про Мазепу.

Дня 30-го цвѣтня, після царського указу, всіх доносчиків перевели під сильною сторожею в Смоленськ

і веліли держати їх в оковах а не позволяли сходитись між собою, але 28. мая знов веліли їх привести у Витебск.

Тоді Кочубея знов узяли на тортури і випитували: чи не було до його якоїнебудь посилки від Шведів, Поляків сторонництва Лещинського, Запорожців або Кримських Татар? Йому дали три кнути; Кочубей вимовив, що нічого не знає, ні з ким не мав ради і все він проти Мазепи вдіяв із своєї злости. Іскрі дали на тортурах 6 кнутів і допитували про те саме; Іскра як попередно заявив, що від нікого крім Кочубея не чув нічого лихого про Мазепу.

Такі самі питання задавали Св'ятайлови і Кованькови; першому дали 20, другому 14 кнутів. Зберіг ся переказ, що переходив з уст до уст, що коли сотник і піп перебували тортури та лежали на помості під рогожиною, сотник сказав до попа: „Що, отче, солодкий московський кнут, чи не купитиб його до дому жінкам на гостинець?“ Мабуть він натякав на жінку Кочубея, котра вела перед в цілій сій справі. Св'ятайло відповів: „О, щоб тебе, Петре... чи мало тобі спину списали?“

На закінчене переслухували Кочубея й Іскру про їх майно. Кочубей оповів про всі гроші, що мав, про довги на різних людях, коний і худобу в своїх добрах.

Цар велів Кочубея й Іскру перевести до Мазепи й укарати обох смертю перед усім Запорожським військом, попа Св'ятайла і присланого перше від Кочубея з доносом черця заперти в Соловецький монастир, а сотника Кованька, писарів і слуг Кочубея й Іскри вислати в Архангельск і віддати в салдати.

Стольник Іван Веляминов-Зернов в супроводі салдатів повіз Кочубея й Іскру в Київ. Дорога їх вела водою від Смоленська Дніпром. Переступники були оковані. Дня 29. червця Веляминов-Зернов прибув у Київ і помістив осуджених у Новопечерській кріпости, а сам зараз післав звістити про се гетьмана. Дня 7. липця гетьман був у таборі, розложенім за Білою-Церквою, в місточку Борщагівці; він післав відтам у Київ бунчучного товариша Максимовича із сотнею козаків і з ним драгонського поручника Алимova з сотнею драгонів. Веляминов-Зернов додав до сего відділу присланого від Мазепи ще салдатів, що взяв у київського воєводи, і повіз осуджених в гетьманський

табор. Дня 12. липця перед усею генеральною старшиною він видав переступників гетьманови і подав йому царську грамоту. Кочубея знов стали допитувати про його майно і він до давних заяв додав ще звістку про деякі цінні речі, що в його були.

Вранці 14. липця при великім зборі козаків і українського народу Кочубеєви й Іскрі відрубали голови. Тіла їх лежали на показ народови, поки не скінчила ся служба божа, а потім їх положили в домовини і відвезли в Київ. Там похоронили їх 17. липця в дворі Печерського монастиря, біля трапезної церкви.

Жінку Кочубея ще раньше, як Кочубей був у Витебску, взяв післанець Мазепи, гадяцький полковник Трощинський, разом з дїтьми, невісткою, жінкою сина єї Василя, в Диканці і привіз у Батурин, в старий двір свого чоловіка, а невістку з наказу Мазепи пустили до єї родителїв, у котрих тоді був і єї чоловік. Жінку Кочубеєву держали якийсь час під строною сторожею; після казни чоловіка випустили її.

Петро був глибоко переконаний про вірність Мазепи для його і думав певно, що вчинив строге, але зовсім справедливе діло, покаравши смертю доносчиків, котрі намагали ся обрехати перед царем його вірного і певного слугу.

Минуло літо; приближалась осінь. Цар зачув, що Карло XII. звернув на полудне і приближає ся до Вкраїни. Задля сеї чутки видав Петро приказ, щоби гетьман ішов і злучив ся з московськими військами і щоби козацька кінниця прослїдувала неприятеля з заду і нападала на його табор. Самого гетьмана цар бажав бачити начальником сеї кінниці підчас єї воєнних дїй. Мазепа хотїв ухилити ся від такого порученя і в письмі своїм до царя жалував ся: „на подагричн्या и хираргичн्या припадки“; страшні болі не позваляють йому їхати верхом. Та Мазепа крім того написав цареви таку замітку: „Если, я особою моею гетманскою, оставя Украину, удалюсь, то вельми опасюсь, дабы по сіе время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ и малодушнымъ народомъ не произошло возмущеніе“. Мазепа давав такий відзив про весь український нарід: „Я у здѣшнихъ не только мало, но и никого такъ вѣрнаго не имѣю, который бы сердцемъ и душею, вѣрнѣ

и радѣтельнѣ вашему царскому величеству по сей случай служилъ“. Се було сказано в такт з тодішними поглядами Петра, котрий також сам бояв ся, щоби проклямації Карла XII., що розходили ся по Україні, не зворушили там людей. У жовтні Карло вже зближав ся до займищ України; Шереметев і Меншиков з московським військом находили ся недалеко Стародуба, готові стрічати неприятеля, що йшов на Україну. Сам Петро, після побіди під Лїсним, готовив ся іти до своєї армії. Головкин з царського приказу наглив на гетьмана письмами, спонукуючи йти до Стародуба з своїми козаками, щоби злучити ся з царськими силами. Мазепа ще раз хотів вимовити ся: „хираргичною и головною болѣзнью и многодѣльствіемъ“, а найбільш указував на небезпеку зворушення в Україні. „Вже тепер, писав він до Меншикова, по гóродах ходять великими ватагами п'яниці, мужики по коршмах з оружем, горівку беруть насильно, бочки рубають і людей вбивають. З Лубен пишуть, що там гільтаї, напивши ся насильно взятою горівкою вбили на смерть орендаря і старшину трохи не забили. Зворушене прокидає ся в полтавським, гадяцьким, лубенським, миргородським, прилуцьким, переяславським полку... Стародубський полковник пише, що в Стародубі шевці й кравці і весь чорний наряд напали на дїм тамошнього вїйта з киями, відбили погреб, забрали закопані в землі вина і в інших дворах позабирали бочки з горівкою і попивши ся побили на смерть пятьдесят жидів. У Мглині сотника били на смерть і три дні у в'язниці держали: колиб товариші, козаки його сотні, не визволили його, то він би живий не остав: орендарів хотіли поубивати та вони в лїс повтікали. В чернігівському полку син генерального осаула на силу втік від самовольців нічу з своїм майном... В Гадячі гільтаї й п'яниці напали на мій замок і хотіли забити мого управника і розграбувати мої достатки, та міщани не допустили. З усіх усюдів пише до менегородова старшина і просить помочи проти бунтівників. На берегах Дніпрових снують ся шайки, одна в 800, друга в 1000 людей, — все то українські люди, а найбільш Донці. Над одною шайкою отаманом Перебий-Ніс, а над другою Молодець. Бурлаки як вода плывуть до їх з усіх усюдів і як я з військом віддаю ся в стародубський полк,

то треба бояти ся, щоби сі ледащиці знеобачка не напали на гóроди. Та й із сторони Січи годї сказати, щоби було безпечно. З тої то причини полковники і старшина полкова з сотниками не бажають походу на Стародуб і хоч явно менї в очи не противлять ся монаршому указови, та поза очи нарікають на мене, що я веду їх в Стародубівщину на крайне занапашенє їх жінок, дїтий і достатків. Коли й тепер, як я в Україні з військом, бурлаки і чернь починають бунти, то щож тоді, коли я віддаю ся з військом? зачнуть чесних і богатих людей і достатки їх грабити. Чи буде се корисно для справи його царської милости?“

Діставши таке письмо Мазепи, генерали і міністри зложили раду і рішили, щоби гетьман назначив замість себе наказного гетьмана для захисту внутрішньої України, а сам най би таки йшов до головної армії.

Мазепі треба було на щонебудь рішати ся; або бути вірним цареві і прилучити ся до московського війська, або перейти на сторону шведського короля. В Україні що до зради були троха інші погляди від тих, які виробили ся опісля, коли сей край тіснійше злучив ся з Московщиною. Край прилучив ся в порівнаню ще недавно. Українці ще не привикли вважати Московщину такою самою вітчиною, як і свою Україну. Простий нарід — поспільство, правда, линув до монархічної влади, та се длятого, що надїяв ся в ній найти підпору проти старшини і загалом знатного козацтва. Позаяк між народом обявив ся давний напрям до козакованя, то почували в монархічній владі засновок усіх зрівнуючий; тому все, як тільки в Україні старшини стали задумувати щонебудь в розлад з монархічною владою, можна було надїятися, що поспільство стане по сторонї останній. У всіх знатних закорінив ся такий погляд, що український нарід сам по собі, а московський також сам по собі і при всіх обставинах Українець повинен іти там, де йому лучче, хоч би від того Москалеви було гірше. Вже давно бояли ся, що Москва рано чи пізно викоринить козацтво, нарушить так звані українські права і вільности і подбає зрівнати Україну з своїми московськими краями. Зелізна рука Петра давала ся вже чути в Україні, хоч реформаторські наміри царя явно не налягали на сей край. Питанє про се, що іменно спонукало

Мазепу перейти на сторону Карла, розбирали історики багато разів, і в наших часах виробила ся думка, що перехід Мазепи наступив значевя, задля такого положеня, в котрім гетьманови приходило ся вибирати се або інше. Коли й перше, в поривах досади на Москву, снувала ся по його голові, як і по головах старшин, гадка про союз з Карлом, то гадка ся ледво здійснилась би, як би сам Карло, своїм походом в Україну, не дав їй підмоги.

Карло йшов на Вкраїну з великими надїями. Мазепа вступив з їм в тайний договір і його тайна присилка до короля, щоби йшов скорше, була, як говорили, причиною наглого звороту королівського. Ні Петро, ні його державники, ніяк не сподївали ся зради тодішнього українського гетьмана, що був одним з найлюбїйших і найприязнїйших людей свого государя. Петро цїнив його розум, образованє, прихильність царським поглядам, надавав йому богатства й відзнаки. Мазепа був другим, що дістав оснований Петром орден Андрея. Однак в тодішнїм положеню України була природною така поява. Від часів Богдана Хмельницького сей край ненастанно хитав ся.

Уступаючи тяжким обставинам Українець мимовільно хияв голову то перед Ляхом, то перед Москалем, то перед Турком, а в душі не любив нікого з їх: його заповітним бажанєм було прогнати їх усіх від себе і жити дома на своїй волї. Се тимчасом було неможливе не тільки задля обставин зверхних, що впливали на Україну, але задля внутрішнього безладу, що спиняв усі замисли і напрями звернути ся до одної мети. Козацькі старшини і загалом люди, в котрих овид політичних поглядів був ширший, як у простолюдцїв, перейняли ся були зовсім іншими поглядами, як погляди Москалів. Вони причували, що московська самодержавна власть наважить ся на то, що в Україні звало ся козацькою волею. Вже з боку московських важних людей зловіщо натякали, що конечно треба поставити Україну на московський взорець. З приводу будованя печерської твердинї в Києві, стали відривати козаків від господарських робіт і гонити на земляні роботи, а московські вояки, що заливали Україну, обходили ся з Українцями гордо і люто. Мазепа був чоловіком свого часу; для його поставленого на чолї влади в своїм краю,

независимість України повинна була стати ідеалом. Позаяк годі було добити ся сего ідеалу, то він разом з своїми земляками міг тільки потай зітхати, а перед Москалями видавав ся вірним слугою свого царя. Аж тут явила ся покуса і надія добити ся бажаної мети. Вже нераз польські сторонники шведського короля піддавали Мазепі спокусливі предлоги; він їх відсував, тому що не надіяв ся успіху. Але коли противник Карла і союзник Петра, польський король Август, втеряв корону, і Петрови довело ся тепер самому без союзників бороти ся з витязем-суперником, коли Петро готовив ся вже не розширяти займища свого государства, а захищати його середину від неприятельського нападу, — Мазепа заманив ся надією, що в теперішнім повороті воєнних обставин перемога буде по стороні шведського короля, а як Україна буде завзято стояти за Московщиною, то Карло відбере її від Московщини і віддасть Польщі, а тому здавало ся розумним ділом заздалегідь стати на бік Карла з тою умовою, щоби після розправи з Петром Україну признали самостійною незалежною державою. В тім розуміню став Мазепа вести тайні переговори, та все ще вагав ся і не відкривав своєї думки нікому, крім найблизших.

Все ще вимавляв ся він від домагань московської управи своїми „хираргическими и подагрическими припадками“, але дальше годі було викручувати ся, коли опісля, як переслали гетьманови рішене наради, Меншиков написав йому, що потребує з ним бачити ся задля поради. Мазепа завізвав на раду обозного Ломиковського, генерального писаря Орлика й інших старшин і полковників і питав, що має діяти. „Не їдь“, сказав йому Ломиковський, „інакше ти і себе і нас і цілу Україну погубиш! Ми вже стілько разів просили тебе: посилай до Карла, а ти все зволікав і неначе спав; тепер — ось війська московські війшли в Україну на загальне знищенє і пролив крови, і Шведи вже під носом. Не відомо, чого зволікаєш“. — „Ви мені не радите, а тільки про мене балакаєте. Чорт вас бери!“ сказав Мазепа розлютивши ся: „ось я возьму Орлика і поїду з ним до двору його царської милости, а ви собі тут хоч пропадайте!“ Однак за хвилю Мазепа змяк і ласкаво спитав старшину: „Чи посилати до короля,

чи ні?“ — „Як не посилати, давно пора!“ відповіли йому. Тоді Мазепа поручив Орликови написати по латинськи інструкцію посольства до шведського міністра графа Піпера. Мазепа в сій інструкції заявляв радість задля приходу Карла XII. на Україну, просив помочи і визволення всего українського народу від тяжкого московського ярма і обіцяв для шведського війська зладити пороми на Десні, коло Макошинської пристани. Сю інструкцію повіз з наказу Мазепа управник його Шептаківської волости Бистрицький, свояк Мазепа і виправив ся в шведську армію разом з полоненим Шведом, котрого післали при нім яко перекладчика. Тимчасом післав Мазепа до Меншикова свого небожа Войнаровського звістити царського любимця, що він смертно хорий і відїзжає з Батурина в Борзну, де хоче прийняти маслосьвятне від київського архієрея. Меншиков діставши таку вість увідомив про се царя. „Жаль такого доброго чоловіка, як Бог не зменшить його хороби, писав він, а про хоробу свою звіщає, що від хираргічних і подагричних болів приключила ся йому придибка“. ¹⁾ Тимчасом сам Меншиков рішив ся їхати до гетьмана в Борзну.

Мазепа був у Борзні. Жовтня 21-го Бистрицький повернув із шведського табору і прибув до гетьмана звістити, що слідом за ним на другий день має прибути над Десну шведське військо. За Бистрицьким явив ся в Борзні Войнаровський, що втік нічу від Меншикова: він звіщав гетьмана, що Меншиков їде в Борзну побачити ся з умираючим гетьманом. Мазепа не дожидав Меншикова і пізно вечером пігнав у Батурина. На другий день Мазепа з Батурина пустив ся в Короб, а на третій 24 жовтня вранці переправив ся за Десну і поїхав до короля з відділом 1500 людей; з ним були старшини, кілька полковників, сотників і знатного товариства. В селі Бахмачі Мазепа присягнув перед ними, що прийняв протекцію шведського короля не задля якоїнебудь приватної своєї користи, а для добра всеї української вітчизни і всего козацтва. З свого боку старшини і всі там присутні козаки знатні

¹⁾ Епілепсія.

присягнули, що приймають протекцію шведського короля і будуть вірні і послухні волі гетьмана.

Меншиков не встиг доїхати до Борзни, як стрітив на дорозі московського полковника Анненкова, що був при гетьмані, і дізнав ся від його, що Мазепа поїхав у Батурин. Меншиков завернув у Батурин і побачив, що по стінах батуринського замку стояли озброєні люди; міст був розібраний. Меншиков посилав в Батурин Анненкова за обясненнями, але Анненкова не пускають. Меншиков їде в Короб, думає там застати гетьмана, але на дорозі довідує ся, що Мазепа поїхав за Десну. Аж тут стала Меншикову відкривати ся тайна і він зрозумів, чому від його нічу утік Войнаровський; тайна та почала розясняти ся, як до Меншикова приїхали з ближших міст сотники і просили, щоби їх захищав від Мазепи, котрий віддав ся неприятелеви.

Жовтня 26-го з Макошина, де була переправа на Десні, Меншиков звістив про поступок Мазепи царя, що був з військом у селі Погребках, також над Десною. Сумна вість про зраду вельми поразила Петра своєю несподіванкою. Цар зараз післав до Меншикова приказ укріпляти військом переправу на Десні, щоби не допускати козаків іти за Мазепою, і 28-го жовтня написав до всего українського народу маніфест, звіщаючий про зраду гетьмана, підняту, як сказано в маніфесті, для того, „щоби українську землю закріпостити під польське пановане і церкви божі і святі монастирі віддати в унію“; генеральній і полковій старшині велів зїжджати ся в гóрод Глухів для вибору вільними голосами нового гетьмана. На останку маніфест звіщає, що Петро зносить всі податки, наложені бувшим гетьманом на український нарід, ось такими словами: „Нї оден нарід під сонцем такими свободами і правілеями й пільгами похвалити ся не може, як нарід український, бо не кажемо нї одного шага з його брати в наш скарб у цілій Україні“.

Але й Мазепа з свого боку намагав ся вплинути на Українців. Дня 30-го жовтня вислав він до стародубського полковника Скоропадського грамоту з виложенем причин, що наклонили його перейти на сторону Карла XII. „Московська потенція вже давно має лукаві наміри проти нас,

а в останніх часах стала відбирати в свої руки українські гóроди, виганяти з їх ограблених і доведених до бідности людей і заселяти своїми військами. Я мав від приятелів тайну осторогу, та й сам ясно бачу, що ворог хоче нас, гетьмана, всю старшину, полковників і всю військову старшину зтягнути в свою тиранську неволю, викорінити імя запорожське і повернути всіх у драгони і салдати, а весь український на́рід закріпостити у вічній неволі. З такими намірами Меншиков і Голіцин поспішали з своїм військом і запрашали старшину до московських таборів. Я дізнав ся про се і зрозумів, що безсильна і невойовнича московська потенция, утікаючи все перед непоборимими військами шведськими, вступила до нас не задля того, щоби нас боронити від Шведів, але щоби огнем, грабованєм і убиством нас нищити. І ось за згодою всеї старшини ми рішили ся віддати ся в протекцію шведського короля в надії, що він оборонить нас від московського тиранського ярма і не тільки нам верне права нашої волі, але ще й умножить і розширить; в сїм його милість впевнив нас своїм невідмінним словом королівським і даною на письмі обезпекою“. На останку Мазепа звивав Скоропадського поступати з ним однастайне, викорінити московську залогу в Стародубі, а колиб сего не було можна, то вибирати ся в Батурин, щоби не попасти ся в московські руки.

Зараз по розісланю царського маніфесту про вибір нового гетьмана, Меншиков виправив ся з корпусом війська до Батурина, Мазепиної столиці, де заперли ся найзавзятійші сторонники Мазепині. Начальниками залози батуринської були: полковник компанійців Чечел, осаул Кеніґсег, полтавський полковник Герцик і якийсь сотник Дмитро. Меншиков підступив під Батурин, вислав у гóрод сотника Маркевича і завіззав здати ся. Черел, до котрого привели Маркевича, сказав, що вони не піддають ся без указу свого гетьмана. Слїдом за Маркевичем вплив чайкою на ріцї Сеймі київський воєвода, князь Дмитро Голіцин. Чечел вислав до його післанців, а коли Голіцин став їх намавляти, завзяті Мазепинці стали зо стїн глузувати і стріляти. Тоді велів Меншиков війську переправляти ся і ставити мости. В ночі обложенці прислали до Меншикова знов посольство; воно впевняло московського начальника,

що обложенці стають вірні царській милости і готові пустити його війська в замок, але просять триденного речинця. Меншиков догадав ся, що се хитрощі. Зрадники міркували, що до їх прийдуть Шведи на поміч. Меншиков дав їм речинець тільки до ранку. О 6-й годині на другий ранок Меншиков зробив приступ і наказав убивати в замку всіх без ріжницї, не виймаючи й хлопят, але лишати живими начальників, щоб їх покарати смертю. Все майно Батурицив віддавано заздалегідь салдатам, тільки оруже мало дістати ся скарбови. В двох годинах усе скінчили: гетьманський дворець, служба і двори старшин — все замінили в попіл. Усіх живих убили. Кенїгсега взяли тяжко раненого в полон; Чечел утік, але його спіймали в близькім селі козаки і завезли до Меншикова.

Дня 6-го листопада зіхало ся в Глухів духовенство, між ним київський митрополит і два архієреї: чернігівський Іван Максимович і переяславський Захар Корнилович; було чотири полковники, що остали вірними: стародубський — Іван Скоропадський, чернігівський — Павло Полуботок, переяславський Томара і ніжинський — Жураховський; вони прибули з сотниками і козаками своїх полків. Після попередньої молитви боярин князь Григорій Федорович Довгорукий відкрив вибір гетьмана старинним звичаєм, збереженим з часів прилуки України до Московщини. Присутна там старшина предложила в гетьмани Скоропадського, знаючи, що се любо цареві настановити його гетьманом. Скоропадський, давним козацьким обичаєм, відмагав ся, признавав себе негідним такої пошани, вимагав ся своєю старостю і радив вибрати гетьманом молодого і заслуженого чоловіка. Багато козаків тодіж указало на Полуботка, а зараз потім були приневолені покинути намір вибрати сего чоловіка, тому що Петро не потвердив би його, відозвавши ся перед тим про Полуботка такими словами: „Він вельми хитрий і може зрівнати ся з Мазепою“. Так вибрали Скоропадського. По виборі він присягнув у церкві, а потім відобрав привіт від царя і вельмож. В кілька днів по виборі, 12 листопада, в соборній Троїцькій церкві по літургії і соборнім молебні, відбув ся обряд проклятя Мазепи, уложений мабуть самим Петром. Духовенство відспівало над портретом Мазепи,

украшеним орденом Андрея Первозванного, тричі анатему його імені. Як відбуло ся прокляте, кат потягнув мотузом по улиці портрет і повісив на шибениці. На другий день після того укарали смертю Чечела й інших Мазепинців, взятих у Батурині. Духовенство розпорядило, щоби по всій Україні на церковних дверях прибита була заява, що Мазепу з усіми його однодумцями, що пристали до ворогів, вилучили з Церкви і прокляли. Українські архієреї грозили такою самою вилукою з Церкви і від причащення сьв. тайн усім тим, що заявлять нахил до зради або пристануть до неприятеля.

З тих полковників, що пристали до Мазепи, відступили Шведів з кінцем листопада миргородський полковник Данило Павлович Апостол і компанійський полковник Гнат Галаган. Апостол жив здавна в неприязни з Мазепою; перед зрадою він, як видно, помирив ся з гетьманом, разом з їм перейшов до Шведів, а тепер явив ся до царя Петра з устною заявою від Мазепи послужити цареві, користуючи ся своїм теперішнім положенем. Із збереженої відповіді Головкина можна судити, що Апостол привіз від Мазепи навіть заяву, що доставить в московські руки „звісну, головну особу“, розуміючи відай під тою особою Карла XII. Не відомо, чи справді посилав Мазепа таку заяву; мабуть Апостол сам се видумав. За Апостолом і Галаган прийшов з такою устною заявою. Його представили самому Петрови в Лебедині, де була перенесена головна квартира. „Як, і ти з Мазепою мене зрадив і втік?“ спитав його Петро. — „Я не втік“, відповів Петро, „але завинив тим, що допустив Мазепу себе обманути. Я з наказу йшов з своїм полком, думаючи, що веду його проти неприятеля і вже перед лицем неприятельського війська дізнав ся, куди мене ведуть. Мене присилювали присягнути на вірну службу шведському королеви, але присяга вимушена тільки на словах: як тільки неприятель перестав нас наглядати, так я і втік служити своєму государеві! Твоя воля; прости і позволь умерти в твоїй службі“. — „Прощаю“, сказав Петро, „гляди тільки, не зроби зо мною такого жарту як з Карлом“.

Український нарід рішучо не пристав до замислу свого старого гетьмана і зовсім не був йому прихильний.

Інтереси простонародної верстви були противні інтересам старшин і загалом знатних людей козацької суспільности. Сї останні розуміли волю в такому змислі, щоби привілейована верства, в роді польської шляхти, орудувала цілим краєм і користувала ся єї економічними силами коштом останнього народу — так званої черни, а простонародна громада хотіла повної рівности, загального козацтва. Ледво що рознесла ся по Україні вість, що чужосторонці приближили ся до границь українських і гетьман зо старшиною переходить на їх сторону, нарід зворушив ся, став збирати ся ватагами, нападати на чиновних людей, на поміщиків, грабити богатих купців, убивати жидів і Мазепа, що загадав із старшиною придбати для України независимости і волі, до неї зачинає добивати ся грабованєм і розправою над знатними і богатими людьми. Ті, котрі були козаками і визначали ся правами особистими і багацькими від посполитих людей або черни, мабуть пішлиб за своїм проводирем, як би у Карла були більші сили, а в Петра було їх мало. Вийшло на відворот: козаки дізнали ся, що Карло прийшов з малим військом і трудно було йому доповняти його з далекого свого краю, а Петро явив ся з військом, що в двоє переходило сили його суперника; військо Петра безперестанно більшало і готове було немилосердно нищити Україну, як козаки стануть показувати нахил до Шведів.

Задля сих обставин за Мазепою перейшли до неприятеля тільки старшини, але й з тих чимало повтікало від його, як тільки дізнали ся, що надія на шведського короля плоха і що Карло, колиб навіть хотів, не міг придбати для України независимости. Таким робом в 1709 р. повтікали від Мазепа: генеральний судя Чуйкевич, генеральний осаул Дмитро Максимович, лубенський полковник Зеленський, Кожуховський, Андріяш, Покотило, Гамалія, Невінчаний, Лизогуб, Григорович, Сулима. Хоч вони явили ся вже після речинця, визначеного Петром для помилованя, і ясно було, що відвернули ся від шведського короля аж тоді, як побачили, що він справу прогриває, то Петро не карав їх смертю, а замінив сю кару на вигнане в Сибір. Зато Петро згадав про Палія і велів його привезти з Сибіру. Палій брав опісля участь в полтавській битві, хоч старість

і тяжке вигнане вчинили його так немічним, що він без помочи інших не міг сісти на коня. Також помилував Петро вдову і діти казенного Кочубея. Дня 15. грудня 1708 р. новий гетьман Іван Скоропадський велів звернути вдові Кочубеєвій Любі, родом Жук, і дітям її всі села, в полках полтавським, ніжинським і стародубським і оден хутір правобіч Дніпра, що були власністю покійного генерального суді.¹⁾ Мазепі було не зовсім гаразд у шведського короля: Українці замість того, щоби стрічати Шведів яко спасителів з московської неволі, на кождім кроку супротивляли ся їм; не тільки козаки, що творили стан военний, але й посполиті люди збирали ся ватагами, нападали на шведські відділи, ловили і віддавали цареві післанців, що їздили по краю з ворушливими завізваннями Карла XII. і Мазепи. Се приписували Мазепі, стали підозрівати, що й сам гетьман при нагоді втіче від їх і подбає о царське прощєне. Мазепу держали Шведи неначєб під сторожею для його самого незамітною, тоді як заманєні ним Українці оден за другим утікали з шведського табору. Тільки Запорожці робили виїмку; вони прийшли до Карла в 3000 людий, під проводом свого кошового Кості Гордієнка, і з першого разу поразили Шведів своїм бурлацтвом і дикостю: коли в перший раз їх завізвали до палатки Мазепи на обід, то попили ся плюгаво і почали тягнути з стола посуду. Хтось замітив їм, що не личить так грабувати. Запорожці за сю замітку зараз і зарізали незручного мораліста.

Шведи добачили для себе мало хісна з переходу Мазепи на їх сторону. Цілу зиму і весну вони пробували в Україні і втерпіли багато пригод. Цар стояв у Лебедині. Карло заняв Ромни з великими втратами, взяв Гадяч, а потім знов втеряв Ромни. Наступили такі страшні морози, яких не затимили на Вкраїні діди й прадіди. Птахи замерзали, літаючи по воздуху. Вояки відморожували собі руки й ноги. Шведи терпіли більше від Москалів, бо були

¹⁾ Вдові і дітям Іскри не дістала ся тоді ніяка ласка: про його неначєб забули. Одно століте пізнійше, нащадки Іскри ремствували на управу, що нагородила щєдро одного тільки Кочубея а не звернула уваги на другу особу, що однаково з Кочубєєм потерпіла за вірність цареві.

лекше одіти; се вменшало сили Карла, а сили Петра більшали прихожими новобранцями.

З початком 1709 р. Шведи взяли місточко Веприк і тим закінчили ся їх успіхи. Петро почув, що Карло підбурює Турків проти Московщини і сам думає йти на Вороніж. Се спонукало Петра лишити військо і поїхати у Вороніж, де побудував кораблі та приладив усе, що треба, і вернув у маю степами до війська через Харків.

Тимчасом, як не було Петра, воєнні справи з Шведами вели ся дальше; дві стички під Красним-Кутом і Рашівкою, хоч досить кроваві, не мали важних наслідків, але дуже важною була розправа з Запоріжцями. Кошовий Костя Гордієнко, приставши до Мазепи, заманув ціле товариство; Запоріжці знеславили присланих до їх царських стольників, котрі привезли милостиву царську грамоту, гроший на військо і в подарок старшинам. Замітно, що Запоріжці, котрі все держали ся справ черни в боротьбі з козацькою старшиною, і сим разом заявили таке домаганє, котре було противне як Петрови, так і Мазепі: щоби в Україні не було старшини і щоби весь нарід був вільними козаками як у Січі. Гордієнко виправив ся опісля з Запоріжцями на Україну; до його стала приставати чернь з переяславського полку; Гордієнко голосив загальну козаччину і приказував народови по обох боках Дніпра збирати ся і бити старшин. Тоді з приказу Петра полковник Яковлев з Києва рушив на суднах долі Дніпром, розбив ватаги зібрані коло Переволочної, доплив до Січі і після завзятого опору взяв її приступом. Більша часть Запоріжців, що були в Січі, полягла в бою; до трех соток людей взяли в полон і покарали смертю з царського приказу. Та в Січі була тоді невеличка частина всего запоріжського коша; останки з Гордієнком і з усею старшиною вспіли переправити ся через Україну, розбили московський відділ полковника Кампеля і злучили ся з Карлом.

Коли 31. мая Петро вернув до війська, Карло заложив свою головну квартиру в Опошні і вже около двох місяців займав ся облогою Полтави: він надіяв ся в ній найти великі засоби. Шведам не повело ся добути Полтаву, а Полтава визволила ся від облоги. Дня 27. червня на-

ступила знатна полтавська битва. Карло побитий утік, з ним утівав також Мазепа.

На другий день після полтавської битви Петро післав Меншикова в погоню за втікаючим неприятелем, а сам казав у своїй привілі похоронити поляглих свого війська і сам власною рукою засипав їх землею. Меншиков дігнав шведське військо при устю Ворскли коло Переволочни. Людність уся розбігла ся; військо не мало на чім переправляти ся через Дніпро; Запорожці ледво встигли переправити на чайках Карла і Мазепу. Левенгавпта, команданта останків шведського війська, і його товариша Крейца захопив Меншиков і вони не опирали ся, бо не мали ні пороху, ні артилерії і піддали ся яко воєнні полоненики з 16.000 війська. Петро вислав за Дніпро два драгонські полки під начальством генерала Волконського за Карлом і Мазепою і дав приказ, „як спіймають Карла, то обходити ся з їм чесно і з пошаною, а як спіймають Мазепу, то мають його вести під сильною сторожею і глядіти, щоби він яким побитом не відобрав собі життя“. Запорожці встигли перевезти Карла з кількома генералами і Мазепу з його прихильниками на татарських телігах степом до Очакова. Відділ Волконського дігнав їх при переправі через Бог і захопив у полон кільканайцять Шведів і козаків. Тим робом Карло і Мазепа опинили ся в турецьким краю. Петро вельми бажав дістати зрадника в свої руки і він сердив ся, що при переправі не вдало ся московському війську захопити Мазепу. Бажане покарати смертю свого ворога було так велике в Петра, що супротив своєї звичайної ошадности, цар давав турецькому великому муфтию 300.000 талярів, коли він силою свого духовного значіння нахилить султана, щоби видав зрадника. Намір Петра не вдав ся і ледво чи й міг удати ся, позаяк і в своїм вигнанню Мазепа був ще богатий. Весь час свого гетьманства щедро ставив і украшав церкви і встиг зібрати великі скарби: з їх чимало берегло ся в Києвопечерським монастирі і в Білій Церкві і дістали ся цареви; Петро спонукував усіх Українців відшукувати ще і звіщати управу про всякий достаток гетьмана, обіцюючи доносчикови половину майна зрадника, котреб він виглядів. А всеж Мазепа встиг загорнути з собою величчя на той час грошеві суми.

Він міг вже на своїм вигнанню позичити Карлови XII. 240.000 таларів, а по смерті Мазепи, як говорять, найшли при нім 160.000 червінців, крім срібної посуду і всяких украс.

Мазепа умер 18. марця 1710 р. з висилена старецького, в селі Варниці, біля Бендер. По відправі похорону над його тілом в сільській церкві, в прияві шведського короля, відвезено його і поховано в давнім монастирі сьв. Юрія, що розкинув ся на самім березі Дунаю, біля Галача.¹⁾

Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся замітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільности, в котрій виховав ся і політично ділав. Гарна характеристика його, котру спорудив сучасний архієпископ Теофан Прокопович, і многі черти, що визначили ся в різних случаях його житю, дають нам змогу до звісного ступня зрозуміти, що се був за чоловік. Навряд чи помилимо ся, як скажемо, що се був чоловік лукавий. Під зверхнім виглядом правдивости він був спосібний представити ся не тим, чим справді був, не тільки в очах людий простодушних і легко підлягаючих обмані, але й перед найбистрійшими. При такій вдачі міг він улестити Петра Великого і опанувати, так що сей протягом многих літ уважав його чоловіком найприхильнійшим московському престолови і царству. Мазепа носив ненастанно на собі ціху тої щирости, що лежить у вдачі й обичаях Українців, заявляв усе нехить до хитрощів і лукавства, часго визначав ся добродушною веселостю, всіх любив гостити і здавало ся, неначєб його все серце стояло отвором; тим він нахиляв до щирости своїх гостей і приятелів і вивідував ся від їх всьо, що йому було треба. Він був дуже щедрий для всякого, з ким мав діло, але так само не дбав ні про способи, ні про дороги, щоби добути собі достатків, котрі так легко розтрачував, як безрозбірно збирав: одних обдерти, других обдарувати — се була його черта, спільна більше або менше польським панам. Він був вельми набожний, запомагав церкви, був добродієм духовних, роз-

¹⁾ Окруховини нагробного каменя, положеного на його могилі, з напису і зображенем одноголового орла, зберегли ся досі в музеї Михайла Гіки, брата колишнього волоського господаря.

давав милостину; більша частина перворядних церков у Києві і в інших містах українських обов'язана до нині поминати поміж щедрими добродіями Мазепу, хоч і не сьміє виголосити його нап'ятованого анатемою імени. Навряд чи можна згодити ся з тими, що опісля толкували, неначеб Мазепа чинив се тому, щоби укрити свій нахил до католицизму; про його православність нема поводу сумнівати ся: однак його релігійність обмежала ся зверхними обявами побожності і носила на собі ціху тогож внутрішнього лукавства, замітного в усіх поступках Мазепи: з такими чертами він являє ся в своїй трагікомедії з Фальбовським, і у відносинах до Самійловича, і в справі з Палієм, і в справі з Кочубеем та його дочкою, і в угодливісти Голіцину, і у відносинах до Петра, і в своїм поступованю, що попередило зраду. Мазепа часто здавав ся хорим, часто радив ся лікарів, часто лежав у постелі по кілька днів, цілий обложений плястрами тяжко стогнав і охав; навіть говорив, що каже собі робити домовину і деякі, споглядаючи на його, були тоді переконані, що нині-завтра гетьман мине ся, коли гетьман справді був здоров. Перед царем вихваляв він свою вірність, а брехав на український нарід і найбільш чорнив Запорожців, радив викоринити і знищити з нащадком Запорожську Січ, а тимчасом перед Українцями стогнав і жалував ся на строгі московські порядки, двозначно лякав їх небезпекою якоїсь нещасної пригоди, а Запорожцям переказував тайними дорогами, що цар їх ненавидить і вже викоринив би їх, як би гетьман не захищав їх і не гамував царського гніву. Його перехід на шведську сторону, після всіх метикувань, навряд чи можна признати наслідком давного замислу, або, як інші об'ясняли — особистого привязання до Польщі й тайному намірови піддати нарід український під польську владу. Мазепа що до виховання і обичаєвих понять справді був Поляком до костий, але щоби він був прихильний політичним виглядам Польщі, до готовости жертвувати свою вітчизну, на се нема ніяких даних, а навпаки всьо показує, що Мазепа яко Українець плекав і голубив у собі бажане політичної незалежності свого краю і се найяснійше пробиває ся в сій думі, котру Кочубей предложив яко свідокство неприязного чувства Мазепи. В сім бажаню Мазепа

не розходив ся ні з одним з давних гетьманів, ні з своїми ровесниками, на скільки їх займали політичні обставини. Мазепа побачив змогу здійснити давнє сердешне бажанє і вхопив ся за його. Чималу міг він мати надію, що не Петро над Карлом, а Карло над Петром возьме верх в довгій боротьбі, що вели між собою два володарі. Мазепі здавалось, що в той час сама доля посилала Україні такий случай, котрого не легко і не скоро можна було діждати ся. Краї шведського короля були далеко від України і Карло XII., маючи повід для власної вигоди дбати про визволенє України від Московщини і утворенє з неї незалежної держави, не міг, хоч би й хотів, простирати на неї честилюбні наміри; прилучуватиж Україну до Польщі для шведського короля не тільки було не вигідно, але й небезпечно, після того як попередники Карла були приневолені вести війну з Польщею і намагати ся ослабити Річ-Посполиту відбираючи їй краї. Багато причин таким робом спонукувало Мазепу в критичних обставинах боротьби між двома сусідами України, пристати до Карла XII. Та Мазепа не добре рахував, як на спосібности Петра, котрому ставав він суперником, так ще більше на прихильність підвладних йому Українців. Він не звернув належної уваги на давну вражду, що була в Україні між значними і поспільством, між всякого рода старшиною, як генеральною, так і полковою і простими козаками, між поміщиками і робочим людом, між козацтвом і всім тим, що лишало ся за обсягом козацтва і гляділо рівних та однаких прав для всіх тубильців, одним словом, — між усім, що висувало ся понад рівень широкої верстви і останками народу. Все, що виходило від перших, притьмом находило опір в народній верстві; тому-то, тоді як люди спосібні до політичних намірів готові були хапати ся всякого способу, щоби визволити ся зпід власти московської управи над Україною, — ціла верства Українців готова була держати ся московської управи вже тому, що неприхильне їй сторонництво хотіло позбути ся власти сеї управи. Українські політики, виховані в душі польської культури, не могли причарувати нарід ніякою ідеєю політичної незалежности, позаяк у народа зложили ся свої власні суспільні ідеали, котрі зовсім не вязали ся з тим, що

могли дати народови люди з польськими поглядами. Хоч ті політики і не думали повертати України в неволю польських панів, а маячили про незалежність української держави, то все таки держава така, утворена ними під впливом питомих їм поглядів, булаб в дійсности подібною польській Речі-Посполитій. Не бажаючи віддавати Україну Польщі вони би мимовільно утворили з неї другу Польщу, а сего нарід український не хотів, хоч би при якій завгідно політичній незалежности.¹⁾

¹⁾ Сю розвідку про Мазепу написав М. Костомарів в часах, коли московська цензура гляділа грізними очима на всяку прояву української самостійности. Тимто був він приневолений оцінку діяльности Мазепи так зложити, щоби її читати у великій части поміж стрічками, подібно як і розвідку про Дві руські народности. — *О. Б.*

Зміст.

	стор.
I. Князь Володимир Святий	1
II. Київський князь Ярослав Володимирович	9
III. Преподобний Теодозий Печерський	25
IV. Князь Володимир Мономах	40
V. Князь Андрій Боголюбський	74
VI. Князь Мстислав Удатний	101
VII. Князь Данило Романович Галицький	126
VIII. Князь Константин Костантинович Острожський	160
IX. Київський Митрополит Петро Могила	193
X. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький	235
XI. Наслідники Хмельницького	315
XII. Голятовський, Радивилівський і Лазар Баранович	357
XIII. Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький і їх наслідники	387
XIV. Ростовський митрополит Дмитро Туптало	433
XV. Гетьман Іван Степанович Мазепа	452

Ілюстрації.

	СТОР.
1. Микола Костомарів	III
2. Гетьман Іван Мазепа	IV
3. Князь сьв. Володимир Великий	3
4. Останки десятичної церкви в Києві	7
5. Анна Ярославна, королева французька	17
6. Собор сьв. Софії в Києві	19
7. Нерушима стіна в Соборі сьв. Софії	20
8. Золоті Ворота в Києві	21
9. Домовина кн. Ярослава Мудрого	24
10. Видубицький монастир	69
11. Королівська корона прислана папою кн. Данилови, котрою вінчав ся в Дорогичині	153
12. Нагробник кн. Константина Івановича Острожського в Пе- черській Лаврі в Києві	168
13. Кн. Константин Константинович Острожський	169
14. Замок в Острозі	171
15. Башта замку в Острозі	172
16. Церква Успения Пр. Богородиці Ставропигійського Братства у Львові	178
17. Іпатий Потій, єпископ володимирський	180
18. Кирило Терлецький, єпископ луцький	181
19. Сьв. Йосафат Кунцевич, архієпископ полоцький	197
20. Мелетий Смотрицький, архієпископ полоцький	201
21. Петро Могила, київський митрополит	210
22. Адам Кисіль, київський воевода	213
23. Київсько-Могилянська Академія і її ученики	225
24. Дніпрові пороги	238
25. Острів Чортомлик, де була Запорозька Січ	239
26. Запорозька Січ	246
27. Турецька галера і козацькі чайки	248
28. Зиновій Богдан Хмельницький	258
29. Суботів (візд у село)	264
30. Юрій Хмельницький	318
31. Іван Виговський	320
32. Петро Дорошенко	335

